МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

В І С Н И К

НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

Щоквартальний науковий журнал

1’2010

Київ – 2010

УДК 050:(008+7)

Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв:
Наук. журнал. – К.: Міленіум, 2010. – № 1.– 190 с.

У щоквартальнику Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв висвітлюються актуальні питання історії, філософії, мистецтвознавства, культурології. Значна увага приділяється проблемам сучасної політичної науки.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто прагне отримати ґрунтовні знання теоретичного і прикладного характеру.

Редакційна колегія

Чернець В.Г., д.філос., професор (голова редколегії); ***Бітаєв В.А.,*** д.філос.н., професор, член-кор. АМ України (заступник голови редколегії, головний редактор); ***Антонюк О.В.,*** д.політ.н., професор; ***Афанасьєв Ю.Л.,*** д.філос.н., професор; ***Базовкін Є.Г.,*** д.і.н., професор; ***Баканурський А.Г.,*** д.мист., професор; ***Богуцький Ю.П.,*** к.філос.н., професор, академік АМ України; ***Вільчинська І.Ю.,*** к.політ.н., доцент (відповідальний секретар); ***Воєводін О.П.,*** д.філос.н., професор; ***Горбатенко В.П.,*** д.політ.н., професор; ***Даниленко В.М.,*** д.і.н., професор, член-кор. НАН України; ***Єсипенко Р.М.,*** д.і.н., професор; ***Касьян В.І.,*** д.філос.н., професор; ***Кресіна І.О.,*** д.політ.н., професор; ***Кулешов С.Г.,*** д.і.н., професор; ***Левчук Л.Т.,*** д.філос.н., професор; ***Личковах В.А.,*** д.філос.н., професор; ***Оніщенко О.І.,*** д.філос.н., професор; ***Онищенко І.Г.,*** д.політ.н., професор; ***Павко А.І.,*** д.і.н., професор; ***Пазенок В.С.,*** д.філос.н., професор, член-кор. НАН України; ***Путро О.І.,*** д.і.н., професор; ***Ржевська М.Ю.,*** д.мист., доцент; ***Рибачук М.Ф.,*** д.філос.н., професор; ***Рудич Ф.М.,*** д.філос.н., професор; ***Рижкова С.А.,*** д.філос.н., професор; ***Слободяник М.С.,*** д.і.н., професор; ***Терещенко А.К.,*** д.мист., професор, член-кор. АМ України; ***Уланова С.І.,*** д.філос.н., професор; ***Федорук О.К.,*** д.мист., професор, академік АМ України; ***Шкляр Л.Є.,*** д.політ.н., професор; ***Шульгіна В.Д.,*** д.мист., професор.

Затверджено: постановою президії ВАК України від 10.11.1999 р. № 3-05/11 як фахове видання з історичних наук (Перелік № 3), постановою президії ВАК України від 10.05.2000 р. № 1-02/5 як фахове видання з філософських наук та мистецтвознавства (Перелік № 5) та постановою президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 1-05/1 як фахове видання з політичних наук (Перелік № 11), постановою президії ВАК України від 13.02.2008 р. № 1-05/2 як фахове видання з культурології (Перелік № 21)

Рекомендовано до друку Вченою радою НАКККіМ
протокол № 3 від 31.03.2010 р.

**Редакція не завжди поділяє позицію авторів публікацій.
За точність викладених фактів відповідальність несе автор**

Свідоцтво: КВ № 3747 від 25.03.1999

© Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2010

© Видавництво "Міленіум", 2010

Ф і л о с о ф і я

УДК 130.2

Володимир Іванович Касьян
доктор філософських наук, професор,
професор Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв;
Владислав Володимирович Касьян
аспірант Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ОБРІЇ "ТРЕТЬОЇ ХВИЛІ" /ЗА Е. ТОФФЛЕРОМ/ (частина ІІ)

У статті висвітлюються основні положення книги Е.Тоффлера "Третя хвиля", аналізується їх вплив на сучасність, прогнозується майбутнє. Досліджуються зміни в техносфері, інфосфері, а також вплив цих змін на низку основних соціокультурних явищ суспільства: працю, сім'ю, освіту, спілкування, формування особистості, політику тощо.

Ключові слова: *"Третя хвиля", постіндустріальна цивілізація, інфосфера, техносфера, соціосфера, комп'ютеризація, електронна промисловість, "електронний котедж", "виробництво-для-споживання", сім'я, самотність, особистість, політика.*

The article covers the main provisions of the book E. Toffler "Third Wave" to analyze their impact on contemporary, forecast the future. Investigate changes in technosphere, infosferi, and the impact of these changes on a number of major socio-cultural phenomena of society: work, family, education, communication, identity formation, politics, etc.

Keywords: *Third Wave, post-industrial civilization, infosfera, technosphere, sotsiosfera, computerization, electronic industry, "electronic cottage", "production-to-consumer, family, loneliness, identity, politics.*

У результаті перетворень технологічна система та наша енергетична база формують нову техносферу. Відбувається процес демасифікації засобів масової інформації, створюється розумне фізичне оточення, тобто виникає нова інфосфера. Е.Тоффлер наполягає на необхідності розглядати (щоб правильно розуміти, а отже, і відповідно діяти) зміни, які відбуваються в кожній сфері, не ізольовано, а у взаємозв'язку і взаємозалежності, спотерігаючи масштабні історичні зміни в суспільстві. Відтак, щоб виправдати заяви про нову цивілізацію, цілком логічно звернути увагу на необхідність разом з техносферою та інфосферою Третьої Хвилі творити соціосферу нової цивілізації.

Соціосфера – надзвичайно розмаїте і багатоаспектне явище. Неможливо детально проаналізувати та передбачити всі нюанси соціально-культурного розвитку. Доцільно зупинитися на найбільш важливих і цікавих змінах, які продукуються вищезгаданими техносферою та інфосферою. Насамперед сім'ї майбутнього. Поряд з демасифікацією ЗМІ та виробництва, об'єктивно формується і немасовий сімейний устрій. В індустріальному суспільстві ідеальною моделлю була нуклеарна сім'я (чоловік-годувальник, дружина-кухарка та декілька дітей). За своєю структурою вона повністю відповідала потребам суспільства масового виробництв, де "загальні цінності та стиль життя поділяються більшістю людей, суспільства з ієрархічною, бюрократичною владою й чітким відокремленням домашнього життя від трудового життя, пов'язаного з ринком" [1, 187].

Вже сьогодні статистичні дані засвідчують, що кількість нуклеарних сімей суттєво і невпинно скорочується на користь інших форм. Так, спостерігається різке зростання стилю життя, за якого люди живуть самотньо, не маючи сім'ї. Е.Тоффлер наводить факт: у США за 10 років кількість осіб у віці до 34 років, які живуть самотньо, збільшилося майже втричі. На жаль, в Україні відсутні статистичні дані з цього приводу, але емпірично можна помітити теж суттєве зростання самотніх молодих людей.

Вже сьогодні в Україні, як і в інших країнах, спостерігається форсоване зростання кількості людей які живуть разом без офіційного, юридичного оформлення, в так званих "громадянських шлюбах". Це стає вже звичайним явищем, яке породжує правові та майнові ускладнення, коли такі пари розлучаються. Негативним аспектом в таких ситуаціях є становище та майбутня доля дітей, що народжуються в неодружених парах. Зростає також кількість громадян, які свідомо обирають стиль життя, за яким прагнуть бути вільними від дітей. Засобом для цього є відчутне зменшення кількості народжува-

© Касьян В. І., 2010
© Касьян В. В., 2010

них (одна-дві дитини) та прагнення жити окремо після досягнення дитиною 18 років. Поширені так звані неповні сім'ї, де внаслідок розлучень та розривів, переважно у нуклеарних сім'ях, дитина виховується без батька або матері. Правда, за певних обставин, неповна сім'я може бути кращою для дитини, ніж нуклеарна сім'я, в якій можуть постійно відбуватися суперечки, сварки.

Загалом, Е.Тоффлер робить висновок, що ми виходимо з ери нуклеарної сім'ї і входимо до ери нового суспільства з новими формами сімейного життя. Адже вже сьогодні розвинені країни породжують найрізноманітніші форми сім'ї: гомосексуальні шлюби, громадянські шлюби, групи людей похилого віку, які об'єдналися, щоб розділити витрати, родові об'єднання певних етнічних меншин, існують шлюби по контракту, періодичні шлюби, шлюби з кількох сімей, багато інтимних мереж із взаємними статевими зносинами, з'явилися сім'ї, у яких батько живе і працює в одному місці, а мати – в іншому. Все це свідчить про відмирання нуклеарної сім'ї. Вона втрачає своє домінантне становище, на її місці з'являється розмаїття сімейних структур. Однак це не означає повну ліквідацію нуклеарної сім'ї. Вона буде лише однією із багатьох формоутворень, прийнятих і схвалених в суспільстві. Разом із немасовою системою виробництва та немасовою інформаційною системою стане немасовою і система сім'ї, існуватиме розмаїття її форм.

Багато ще, звісно, невідомого в Третій Хвилі, що невблаганно накочується. Не можна передбачити, а отже, і спрогнозувати свою діяльність. Але є дві очевидні істини, як стверджує Е.Тоффлер. Це, по-перше, розмаїття в суспільстві, тобто відбувається демасифікація масового суспільства, а по-друге – прискорення, небувало швидкий темп соціальних змін. В зв'язку з цим автор пропонує свої міркування відносно двох важливих проблем, без розв'язання яких неможливе подальше існування суспільства. Він вважає, що слід звернути увагу і зовсім по-новому подивитися на майбутнє особистості і політику майбутнього.

Відносно особистості. Йдеться насамперед про психосферу. Як людина пристосується до умов нової цивілізації? Чи сьогоднішні зміни в технології та соціальні потрясіння не призведуть до втрати дружби, кохання, обов'язку, спільності й любові? Чи не стануть людські відносини, завдяки електронним чудесам, ще менш щирішими, безпосередніми і пустішими, ніж вони є сьогодні? Адже зараз процвітають сумні, навіть загрозливі явища: зростає кількість самогубств серед молоді, високий рівень алкоголізму, росте армія наркоманів, гомосексуалістів та психічно хворих, посилюється психічна депресія, вандалізм та злочинність. Серйозним фактором, що поглиблює причинність названих явищ, є погіршення якості життя. Всі відчувають розлад нервів, напругу, самовладання в багатьох людей на межі зриву. Звідси – бійки, постріли в метро, терористичні акції тощо. Всі це розуміють, у всіх такий стан викликає невдоволення, навіть огиду.

Де вихід? Е.Тоффлер вбачає його насамперед у задоволенні такої потреби людини, як потреба в спілкуванні – подолання самотності, що дасть змогу створити більш здорове психологічне середовище. Відомо, що спільнота рятує від самотності. Вона дає людині необхідне відчуття приналежності до чогось. Великі корпорації сприяли збереженню спілкування – в кожного працівника корпорації були інтереси, пов'язані з виробництвом, функціонуванням підприємств, контор тощо. Демасифікація суспільства, породження відмінностей замість подібностей допомагає людям індивідуалізувати себе, робить можливим для кожного ефективніше використання своїх можливостей. Але ускладнюються людські контакти. "Чим більше ми індивідуалізовані, тим важче знайти собі пару – коханого чи кохану, які мали б ті самі інтереси, цінності, режими, життєвий розпорядок або вподобання. Завести друзів теж стає важче. Ми стаємо розбірливіші в наших суспільних стосунках. Але так само роблять і інші. Наслідком є багато хистких, ненадійних взаємин. Або ніяких взаємин взагалі" [1, 326].

Запобігти розповсюдженню гіркоти самотності можливо різноманітними способами. Почати можна з того, де починається спільнота – з сім'ї, розширивши її звуженні функції. Одним із заходів могла б стати зміна ставлення до літніх людей в сім'ї. замість того, щоб поступово звільнятися від їх тягаря шляхом віддачі до безликих "притулків", запровадити податкові та інші стимули для сімей, які самі піклуються про своїх старих. Це, безумовно, сприяло б відчуттю потрібності, поваги до себе у людини літнього віку. Але слід мати на увазі, що такий захід зовсім не означає скасування державних та іншого роду пенсійних систем, щоб повернути старих людей у повну залежність від їхніх родин, як було раніше.

Бажано також, щоб сім'я відігравала більшу роль в освіті молоді. Можлива підтримка батьків, які бажають навчати своїх дітей удома і отримувати допомогу від школи. Формуванню відчуття спільноти сприяло б запровадження в школі більш широкої діяльності усього класу чи якоїсь групи у класі. Наприклад, виконання екологічних функцій, допомоги хворим чи пенсіонерам, облаштуванню територій, спортивних заходів тощо. Від цього може залежати якась частина оцінки учня, тобто від дій колективу, а не лише від індивідуальної діяльності, тобто навчання. Таким способом в учнях буде розвиватися відчуття спільноти.

Відновленню спільноти може сприяти діяльність корпорацій. Сучасне виробництво децентралізується, утворюються менші компанії, поривається зв'язок з корпорацією в цілому, зникає відчуття приналежності до неї. Бажано активізувати діяльність нових компаній в напрямку організації мінікомпаній, укладення контрактів з окремими групами, що складаються, можливо, з декількох осіб. Це створило б нову мораль та відчуття приналежності. Такий шлях, на думку фахівців, веде до невеликих

утворень, які б самі управлялися, спонукало б до зростання виробничої енергії і одночасної побудови спільноти, позбавлення відчуття самотності.

Пропонується переглянути практику відправлення людей на пенсію. Раптове звільнення працівника не лише впливає на його матеріальне становище, а, що може навіть важливіше, позбавляє його відчуття потрібності, приналежності до продуктивної ролі в суспільстві і, що найбільш важливо, розриває багато соціальних зв’язків. Бажано б мати план відправлення на пенсію, де б працівник попередньо знав час виходу на пенсію, можливо б в плані передбачити часткове відправлення та надання змоги пенсіонерам працювати позаштатно на добровільній чи почасти оплачувальній основі. З метою підтримки спільноти можна також використовувати пенсіонерів як наставників чи вчителів молоді. Старші навчали б молодь майстерності в місцевих школах чи училищах, або навіть мали б одного учня, який регулярно приходив би до них на навчання.

Певну роль в подолані самотності можуть відіграти різного роду громадянські служби, які б допомагали самотнім людям знайомитися. Бажано при цьому не обмежуватися організацією романтичних контактів. Служби можуть бути й тим місцем, де люди б шукали не лише кохання та потенційне подружжя, а й прийти туди, щоб просто зустрітися, подружитися й періодично спілкуватися, забуваючи про самотність.

Одним із суттєвих заходів, що може бути задіяний у напрямку побудови відчуття спільноти, є комп’ютери та засоби телезв’язку. Останні, правда, здатні послабити конторські або заводські відносини, але домашні або спільнотні стосунки можуть зміцнитися. Соціальні зв’язки вдома та в спільноті є більш важливі, ніж на виробництві. Велика можливість в майбутньому працювати вдома або в близько розташованому офісі дозволить тісніше згуртувати сім’ї та інші спільноти. "Електронний котедж" стане місцем сімейної праці в майбутньому, що створить тісно згуртовану виробничу одиницю, де, можливо працюватимуть і діти. Сьогодні типовою ситуацією є стан, коли після робочого дня немає бажання покинути дім і вийти кудись. Інша справа, працюючи вдома протягом дня подружжя увечері захочуть кудись вийти – в театр, бар, ресторан, клуб, церкву тощо. Все це відбувається на основі безпосереднього спілкування, а призводить до цього, в кінцевому рахунку, електроніка.

Однак слід зауважити, що все це не повинно ігнорувати, чи зменшити сферу непрямих відносин. Проблема полягає не так у відсутності безпосередніх відносин, як у пасивності та безпорадності. "Для особи сором’язливої чи такої, яка не має змоги покинути домівку або боїться безпосередніх зустрічей із людьми, нова інфосфера зробить можливим взаємне електронне спілкування з іншими, що мають з нею спільні інтереси – гравцями в шахи, колекціонерами поштових марок, любителями поезії чи спортивними вболівальниками – варто лише набрати номер телефону в будь-якому місці країни" [1, 329-330].

Говорячи про подолання самотності, Е.Тоффлер звертає увагу також на недостатність цього заходу для побудови нової цивілізації. Необхідно, вважає він, почати створення структури порядку в суспільстві та життєвої мети. Адже смисл, структура і спільнота – це необхідні складові і передумови створення нормального майбутнього в якому комфортно буде почуватися особистість. Слід позбутися сьогоднішнього панування соціальної ізоляції, безликості, відчуття втрати смислу життя і безструктурності, від яких страждає так багато людей.

Реалізація, названих вище передумов побудови нового суспільства, повинна з необхідністю призвести також до формування нової особистості майбутнього. При цьому Е.Тоффлер застерігає, що мова йде не про міфічну нову "людину", а про характерні риси, які будуть властиві людині завтрашнього дня, які будуть формуватися під тиском Третьої Хвилі і, як наслідок, відповідати потребам нової цивілізації.

Формування особистості закладається в дитячі роки. Умови останніх будуть іншими ніж зараз. Особливо це буде відчутним в підлітковому віці. Останній не буде таким довгим, яким він є сьогодні. Дитина прагнутиме вийти з сім’ї і якомога раніше стати на самостійний шлях. Причиною цього буде той стан, що мільйони дітей виховуватимуться в неповних сім’ях із однією матір’ю (або батьком) і які працюватимуть в умовах нестабільної економіки й менших розкошів. В сім’ї, крім того, менше часу буде приділятися дитині, що призведе до негараздів в сфері виховання.

Поряд з цим буде відбуватися процес виховання в атмосфері електронного котеджу. Діти будуть приймати безпосередню участь в процесі сімейної праці, завдяки чому вже з раннього віку буде формуватися така риса характеру, як відповідальність. Отже, працюючи в сім’ях поруч з дорослими, дитинство та юність будуть коротшими, але відповідальнішими і продуктивнішими.

Відбудуться зміни в галузі освіти. Процес навчання відбуватиметься здебільшого не в класній кімнаті, а за її межами. Роки обов’язкової освіти стануть коротшими, але загалом процес оволодіння спеціальними знаннями може розтягнутися на довгий життєвий період. Адже в міру появи нових технологій, створення нових концепцій, нарешті наукових відкриттів вимагатиме ознайомлення з ними протягом всього життя. Освіта стане більш різнобічною, пов’язаною з працею. Більше уваги приділятиметься не набуттю абстрактних, відірваних від сьогодення знань, а вихованню, формуванню здатностей, що забезпечують успішну діяльність відповідно соціальних потреб нової цивілізації.

Змінюються також вимоги до працівника, а отже, повинні формуватися його нові риси. В умовах індустріальної цивілізації праця на заводі або в конторі неухильно ставала більш монотонною,

вузькоспеціалізованою і стиснутою в часі. Крім того, працівник повинен бути слухняним, пунктуальним, здатним виконувати механічні завдання. Ці риси вважалися позитивними і обов'язковими. Вони виховувалися в школах і винагороджувалися на підприємствах. Третя Хвиля, тобто постіндустріальне суспільство, вимагатиме, і вже вимагає, інших якостей працівника, які б відповідали новому характеру праці. Остання стає менш монотонною, кожен індивід виконує більше завдань ніж раніше. Гнучкий графік та можливість саморегулювання темпу роблять зайвою синхронізацію поведінки. В цих умовах потрібні працівники, які б уміли узяти на себе відповідальність, підтримувати узгодження своїх дій з працею інших, які могли б виконати більше завдань та пристосовуватися до швидких змін у виробництві і бути чутливо настроєні до людей, що працюють поруч.

Характерним для індустріальної цивілізації є те, що кожен працівник має одного начальника. Всі негаразди, непорозуміння, розбіжності в поглядах серед працівників вирішуються одним начальником. Тут панує сліпа слухняність, караються працівники, що виявляють свою незгоду з керівником. Третя Хвиля породжує ситуацію, коли працівники мають більше ніж одного начальника одночасно. В демасифікованому виробництві люди зустрічаються в тимчасово створених групах. Вони – різного службового становища і різної майстерності, впевнені в собі, індивідуалістичні. Тому можуть вільно висловлювати свої погляди, навіть тоді, коли знають, що вони відрізняються від поглядів інших працівників та поглядів начальників. Такі працівники, як правило, активні, творчі, більш ефективні в умовах нового суспільства, яке їх породжує.

На розвиток особистості в цивілізації Третьої Хвилі впливатиме також такий фактор як виробництво – для-споживання. Вище говорилося про подальший поділ економіки на виробничий сектор і виробничо-споживацький сектор. Кожен з них виробляє свою етику, свій набір цінностей і своє розуміння успіху. Ринковий, виробничий сектор формує користолюбну етику. Особистий успіх визначався лише тим, чим людина володіє. Гроші, причому великі гроші надавали і надають і сьогодні престижу. Але економіка – для-споживання високо цінує людей не за те чим вони володіють, а за те, що вони роблять. "Володіння великими грошима, – пише Е.Тоффлер, – все ще надає престижу. Але інші якості також беруть до уваги. Серед них – упевненість у собі, спроможність пристосуватися та вижити за тяжких умов, спроможність виготовляти речі власноруч – збудувати собі паркан чи приготувати чудову страву, пошити собі одяг чи реставрувати старовинну скриню" [1, 342].

У виробничому секторі людина має справу переважно з абстракціями – числами, словами, макетами, з маловідомими, а то й зовсім невідомими іменами тощо. Виникає відчуття ізольованості, відокремленості від практичного бачення, емоцій повсякденного існування. У виробництві-для-споживання людина, як правило, має справу з безпосередньою реальністю, з чимось конкретним, з конкретними речами і людьми. Відбувається поєднання абстрактного і конкретного. Людина отримує насолоду від цього поєднання, бо вона втішається і розумовою і ручною працею. Ручна праця знову стає шанованою, що значніше буде проявлятися в подальшому.

Виробничо-споживацький сектор породжує ще одну рису суспільного характеру. Мова йде про врівноваження менталітету чоловіка і жінки. Е.Тоффлер допускає, що звільнення, з одногу боку, жінки від роботи лише вдома і все більше її задіяння у виробництві для ринку, а, з іншого – все більше чоловіків залишається вдома, виконуючи виробничо-споживацьку роботу, досягається все значніший баланс між жіночим і чоловічим менталітетом. Наслідком є більш гармонійний характер відносин в сім'ї.

Як бачимо, суттєві зміни, що спостерігаються з наступом Третьої Хвилі, в сфері виховання дітей, освіти та характері праці впливатимуть на розвиток особистості майбутнього.

Революційні зміни, про які говорилося вище, не можуть відбуватися без кардинальних трансформацій у політичній сфері. Остання вже сьогодні переживає глибоку кризу, майже всі її елементи застаріли і потребують перетворення. "Всі політичні партії індустріального світу, всі наші конгреси, парламенти, верховні ради, наше президентство й прем'єр-міністерство, наші суди й органи державного регулювання та наше геологічне нашарування урядової бюрократії, одне слово, всі інструменти, які ми використовуємо, щоб виготовити і удосконалити колективні рішення – є застарілими й близькими до перетворень" [1, 347].

Криза представницької демократії в усіх її формах спостерігається повсюдно. Це чітко проявляється і в сьогоднішній Україні. Проблема ухвалення рішень постійно супроводжується загальним паралічем. Життєво важливі питання постійно недороблені, або не приймаються Верховною Радою, або, якщо вони прийняті, не виконуються, або виявляються застарілими. Нерідко рішення суперечать одне одному. Безкінечні непорозуміння та суперечки між гілками влади. Прагнення нових парламентських виборів та дострокових виборів Президента. Зростання кількості політичних партій (більше 170), кожна з яких відбиває інтереси певних соціальних груп. За таких обставин люди зневіряються у можливостях влади. Хто править в країні? Тому все більше сумнівів у доцільності голосування. Дедалі більше виборців ігнорують самі вибори, тому що голосування втрачає своє значення.

Е.Тоффлер висловлює низку думок відносно майбутнього політичної системи, подає ряд пропозицій, прогнозує розвиток подій, які, на його думку, можуть бути не зовсім, м'яко висловлюючись, сприятливі для людства. Тому, слід підходити до змін обережно, не форсувати і не ризикувати, щоб не викликати соціальних потрясінь у вигляді насильницьких переворотів. Слід діяти обережно, передбачливо. Крайнощі недоречні. Безоглядний захист старих ідей, інституцій тощо створює надзвичайно не-

безпечну ситуацію. "Саме сліпа спроба захистити застарілість створює небезпеку кровопролиття. А це означає, що, аби уникнути насильницького перевороту, ми повинні почати тепер зосереджувати свою увагу на проблемі структурної політичної застарілості у світі. І ми повинні мобілізувати на розв'язання цієї проблеми не тільки експертів, конституціоналістів, юристів та політиків, а й саму громадськість – громадські організації, профспілки, церкви, жіночі групи, етнічні та расові меншини, вчених, домогосподарок та бізнесменів" [1, 391].

Як бачимо, Е.Тоффлер наголошує на необхідності посилення відповідальності нас самих за зміни, що відбуваються. Взагалі, в своїй книзі він приділяє значну увагу політичній системі, змальовує ряд її рис і пропонує заходи, необхідні для вдосконалення в майбутньому цієї сфери суспільного життя. Детальне висвітлення позиції Тоффлера в цьому плані потребує всебічного і глибокого аналізу.

Узагальнюючи, можна сказати, що Е.Тоффлер подає і аналізує широкі обрії майбутньої цивілізації, синтезує розмаїття змін у суспільному житті, переконливою аргументацією заохочує до подальшого вивчення та розуміння як сьогоднішніх подій, так і тих явищ, з якими будемо зустрічатися на початку двадцять першого століття. Важливо підкреслити, що свої думки, своє бачення змін у виробництві, сімейному та особистому житті, ринкових відносинах, політиці, Е.Тоффлер не нав'язує читачеві як щось незаперечне, аксіоматичне. Він закликає до розмислів, вважає, що явища, факти здатні мати різні аспекти, різні прояви залежно від зміни обставин. Головне, щоб сьогоднішня людина була готова до зустрічі з майбутнім і не впадала в розпач, як сьогодні нерідко відбувається за разючих змін у всіх сферах суспільного життя. Була б здатною відповісти на ці зміни шляхом відповідного формування своєї особистості.

Використані джерела

1. Тоффлер Е. Третя хвиля / Е. Тоффлер. – К., 2000. – 475 с.

УДК 159.923.2

Інна Володимирівна Кузнєцова
кандидат філософських наук,
вчений секретар Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ СИСТЕМИ ІНФОРМАЦІЙНИХ ОДИНИЦЬ ФАХОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті надано характеристику інформаційним одиницям фахової культурної діяльності; відзначено, що розмаїття концепцій та дефініцій явища культура підкреслює мультидискурсивний контекст категорії культура, що знімає необхідність пошуку її квінтесенції та обумовлює проведення структурно-функціонального аналізу обсягу та змісту категорії культура, понять діяльність, культурна діяльність, суб'єкт культурної діяльності. Відзначено потреба у чіткому дефініціюванні структурно-семантичних інформаційних одиниць мовної свідомості – слово, термін, поняття, категорія.

Ключові слова: *культура, діяльність, культурна діяльність, культурна система, культурний код, культуртрегер, слово – термін – поняття – категорія, творчість.*

The article presents a characteristic of information units of professional and cultural activities; noted that the diversity of concepts and definitions of the phenomenon of culture emphasizes multidiscourse category context culture, which removes the need to find its quintessence and causes of structural and functional analysis of volume and the category culture, concepts of activities, cultural activities, subject of cultural activities. Noted the need for clear definition structural and semantic information units of language awareness - the word, term, concept, category.

Keywords: *culture, activities, cultural activities, cultural system, cultural code, culturetreger,word – term – the concept – category, creativity.*

Розмаїття дефініцій культури підкреслює мультидискурсивний контекст категорії культура (А. Кребер, К. Клакхон, А. Моль, Ю. Лукін), що знімає необхідність пошуку квінтесенційної культурності (T. O'Sullivan, L. Hartley) та обумовлює проведення структурно-функціонального аналізу розвитку культури – від натуралістичного принципу її розуміння (С. Пуфендорф, П. Гольбах) через секуляризацію світорозуміння (А. Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Д. Віко, І. Кант, Г. Гегель, Ф. Шіллер, І. Гердер, С. Кассірер, М. Вебер) до розуміння культури та артефактів у якості культурних систем та суперсистем, народжених та підтримуваних завдяки виконанню соціально значущих функцій: поведінки, спілкування, діяльності (Р. Вільямс, Т. Парсонс, П. Сорокін, К. Леві-Строс, К. Клакхон, А. Кребер, М. Петров).

© Кузнєцова І.В., 2010

Саме набирання категорією культура різних значень, залежно від дискурсу, обумовлює засадничу вимогу дослідження, – актуалізуючи проведення структурно-функціонального аналізу обсягу та змісту категорії культура, понять: культурна діяльність, суб'єкт культурно-освітньої діяльності, як таких, що є вихідними у контексті конкретизованого завдання: виявлення функціональних механізмів, що забезпечують процесуальний характер фахової концепції культурної системи.

Також, з метою подальшого коректного викладу матеріалу є необхідність обумовити наступні дефініції: слово, термін, поняття, категорія. Слово – структурно-семантична інформаційна одиниця мовної свідомості, що характеризує фрагменти людського досвіду, результати засвоєння навколишньої дійсності. У процесі розвитку мови слово здатне змінювати своє основне значення, надавати інших відтінків смислу, а те, що означувалось цим словом, може позначатись іншим. Тому… виділяють його внутрішню форму, що на відміну від позначуваного, виступає як схема функціонування слова… і "дає напрям думки" (Потебня). Слово, що має точно фіксоване значення, визначається як термін. Термін (межа, кордон, кінець) – слово (словосполучення), яке позначає поняття, що використовується в певній галузі знання з максимально точним смисловим визначенням. Поняття (межа, кордон, кінець) – спосіб розуміння та абстрактного уявлення результатів пізнання певної предметної галузі через усвідомлення істотних характеристик її об'єктів; форма мислення, що характеризується відображенням закономірних відношень та властивостей об'єктів у вигляді думки про їхні загальні та специфічні ознаки. Формується поняття засобами пізнання: порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, ідеалізація, узагальнення, умовисновки. Зміст поняття змінюється в процесі розвитку науки. До обсягу поняття входять як реальні предмети, так і ті, що будь-коли мали ознаки, що входять до змісту поняття. Категорії (висловлювати) – найбільш загальні (фундаментальні) поняття тієї чи іншої галузі знання, філософії науки, що слугують для згортання досвіду, знаходження предметних відношень, розчленування і синтезу дійсності. Категорії будь-якої галузі знання є системою, в рамках якої складові визначаються одна через другу, відповідно законів реальності та розвитку пізнання від явища до суті, від зовнішнього до внутрішнього, від абстрактного до конкретного, від простого до складного.

Динамічне зростання кількості дефініцій культури мірою наближення до новітнього часу засвідчує дослідження А. Кребера та К. Клакгона, відповідно до якого протягом 1871-1919 років у західноєвропейській та американській літературі існувало сім визначень культури, а станом на 1952 рік їх нараховувалось вже близько ста сімдесяти; у праці А. Моля, яка вийшла друком 1973 року, зазначається, що різними авторами висуваються більш ніж двісті п'ятдесят визначень, а Ю. Лукін твердить, що на 1985 рік їх кількість перевищила триста шістдесят.

Етимологічно слово культура походить від латинського дієслова colere і має декілька значень: освоювати, заселяти (звідси – колонія); обробляти, культивувати (звідси – сільгоспкультура); підносити, поклонятися, славити (звідси – культ). Саме в сенсі означення процесу вирощування рослин та худоби латинське слово culture посіло місце в кількох європейських мовах і тільки значно пізніше отримало переносне (в якості терміну) значення у роботі Марка Тулія Цицерона "Тускуланські рукописи" (45 р. до н.е.) як означення обробки людського розуму в процесі навчання та виховання. Він характеризував філософію як культуру розуму.

В подальшому сформувався той калейдоскоп значень терміну культура, який соціум ідентифікує сьогодні як поняття, а саме: процес інтелектуального, духовного, естетичного розвитку (тобто "галузеве" розуміння культури) (Х. Ортега-і-Гассет, С. Пиналов, В. Шейко, R. Williams); спосіб життя певної спільноти ("антропологічне" розуміння культури) (П. Гольбах, Н. Welrel); а також сукупність творів та процесів (практик) інтелектуальної та мистецької діяльності ("документальне" розуміння культури) (І. Безгін, М. Братерська-Дронь, О. Воєводін, Л. Губерський, М. Ігнатенко, О. Курбас, Л. Левчук, О. Оніщенко, Л. Столович).

Розвиток поняття "культура" пов'язано з розумінням всього штучного, виробленого людиною на противагу природному. Саме таким чином – як опозицію "природному стану", – визначив культуру С. Пуфендорф у праці "О праве по природе и рождению" (1672 р.). Таке розуміння поняття культура визначає лише зовнішні межі культури, поклавши у якості "деякого іншого визначення" те, що культурою не є, а саме – природу, взяту у її самототожності, поза і без присутності в ній людини, тобто абстракцію, співставну і співвідносну із самою абстракцією поняття культура. Втім, констатація лише цього розмежування є недостатньою, оскільки "породжує дуалістичне уявлення про світ, поділяє його на дві самостійні субстанції – природну та неприродну, між якими не проглядається жодного поєднуючого зв'язку" [6, 209]. В той же час така констатація є принципово необхідною у якості вихідної позиції для розуміння культури як явища суто і сутнісно людського, такого, що не володіє власним, самостійним буттям, а виступає як спосіб людського буття.

Водночас, відмінність між природою і культурою аж ніяк не є очевидною, такою, що "кидається в очі". Для її усвідомлення знадобиться не лише секуляризація, але й "денатуралізація" світорозуміння, тобто подолання натуралізму в трактуванні проблем культури, притаманного суспільній думці французького й англійського Просвітництва та Нового часу, починаючи з другої половини XVIII ст. Найбільш послідовно сформулював натуралістичний принцип розуміння культури штучного П. Гольбах: "Одним словом, штучне – це та ж природа, яка діє за допомогою створених нею знарядь" [2, 60].

Послідовно викладений П. Гольбахом натуралістичний принцип розуміння культури зазнав "денатуралізації", по-перше, у попередників культурно-історичної школи. Так, французькі просвітники

(А. Вольтер, Ж. Кондорсе, Р. Тюрго) розглядали культуру як міру розвитку розумної людини, розумних форм життя на противагу варварству; Ж.-Ж. Руссо пропонував критерієм культури розглядати моральність; Д. Віко концепцією історичних циклів у розвитку всіх націй започаткував історизм, неперервність, процесуальність культури. Вплив етичних та естетичних засад культури на розвиток суспільства знайшов своє обґрунтування в працях німецьких класичних ідеалістів: І. Канта, І. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля; німецьких романтиків: Ф. Шіллера, Ф. Шлегеля; німецьких просвітників: Г. Лессинга, І. Гердера.

Саме Кант рішуче пориває з традицією ототожнення "людини розумної" і "людини природної", різко розмежовуючи "світ природи" – "світ фатальної необхідності", і "світ розуму" – "світ свободи", в якому творить не природа руками людини, як це має місце у Гольбаха, а людина, наділена розумом, і тільки "її розум вміє надавати речам відповідності з її довільними видумками, до чого людина жодним чином не була приречена природою" [4, 109]. За Кантом, і сам розум не дається людині від природи, від неї людина дістає лише "природні задатки і здатності", що розвиваються повністю не в індивіді, а в роді – через спадкоємність знань, досвіду й навичок та навчання і виховання індивідів. Внаслідок цього людина як розумна істота набуває "здатності ставити будь-які цілі взагалі", тобто діяти незалежно від природи – це і є, за Кантом, культура [4, 464].

Другий напрям зосереджував увагу на особливостях культури у різних типах суспільства за принципом автономних систем цінностей і ідей, як визначення типу соціальної організації (Г. Ріккерт, С. Кассірер, М. Вебер), що разом з тим розгорнуло розуміння культури на засадах включення до її поля матеріальної культури, етнічних звичаїв, різноманітність мов та символічних систем.

В подальшому висловлені німецькими романтиками ідеї отримали розвиток у культурфілософських та соціологічних концепціях ХХ ст. До окремих проблемних полів послідовниками були віднесені питання хронологічного та діахронного розповсюдження культури, розроблені основоположні засади розуміння таких явищ і процесів, як традиція, культурне запозичення, аккультурація, флуктуація світових культур (П. Сорокін, М. Мід, А. Тойнбі, О. Шпенглер). Соціотворча функція культури отримала докладне вивчення у працях І. Вітаньї, Х. Ортега-і-Гассета, Т. Парсонса, Й. Гейзінги; пріоритетність соціальної значимості суб’єкта трансляції культури дістала обґрунтування в концепціях Е. Дюркгейма, К. Зейфарта, П. Лазерсфельда, А. Моля; в працях М. Вебера, Р. Даррендорфа, Ю. Габермаса окреслено необхідність морально-етичних вимірів соціальної діяльності за першочерговості видів, спрямованих на інкультурацію особи та відтворення цілісного соціуму.

Науково обґрунтовані зазначені характеристики поняття "культура" запровадили наступну конкретизацію уявлення про культури як способу регулювання і реалізації людської діяльності, і тому, як особливого аспекту соціального життя, що породжує й транслює позабіологічні програми діяльності, поведінки, спілкування людей.

За умов зазначеного підходу стало можливим вирішення однієї з кардинальних проблем філософії та теорії культури: відрізнити поняття "культура" і "суспільство". Так, виступаючи лише особливим аспектом соціального життя, культура, водночас, пронизує всі без виключення його прояви.

Зазначене протиріччя знімається за умови розгляду культури як системи "інформаційних кодів" (Р. Барт, М. Петров, М. Фуко), в яких закріплюється історично накопичений соціальний досвід. За думкою авторів теорії систем (І. Пригожин, Г. Хакен) складні соціокультурні цілісності мають внутрішні інформаційні структури (коди), що забезпечують управління цієї системи, її саморегуляцію. Відповідно до зазначених кодів відновлюється організація системи як цілого та формуються особливості її реакцій на зовнішні подразники. Так, для біологічних організмів інформаційна структура представлена у генетичних кодах (І. Павлов; І. Січенов). У цілісній соціальній системі (суспільстві) функціонують культурні коди (С. Рижкова; П. Сорокін), які регулюють різні види діяльності, поведінки та спілкування людей, що забезпечують відновлення та розвиток елементів, підсистем суспільства та їх зв’язків, характерних для кожного історично конкретного виду соціальної організації. Таким чином, процес розвитку людини зумовлений окрім генетичного коду, що передає від покоління до покоління біологічні програми, соціокодом, який передає від людини до людини, від покоління до покоління масив соціального досвіду, що розвивається та фіксується особливою знаковою формою – семіотичною системою. Культура ж виступає як складно організований у постійному розвитку набір таких систем.

Розумінню культури як системи сприяло використання досягнень антропології, етнології, теорії систем, семіотики та теорії інформації наприкінці XIX – початку ХХ століть. Антропологічна концепція культури, що ґрунтується на рівнозначності частин (мистецьких і побутових) та структурний функціоналізм стали предметом роздумів Р. Вільямса, Б. Малиновського, Т. Парсонса; структурна антропологія та структуралізм – К. Леві-Строса, М. Фуко, Р. Барта. Культурні антропологи К. Клакхон, А. Кребер, Є. Тайлор, Б. Малиновський, Л. Уайт розвинули концепцію культури введенням поняття культурна система як розуміння культури та артефактів у якості стабільних утворень, народжених та підтримуваних завдяки виконанню соціально значущих функцій; транслюючих програми поведінки, спілкування, діяльності.

Розрізняють однофакторні та багатофакторні системоутворюючі концепції культури, як найсуттєвішого результату соціокомунікативного досвіду будь-яких спільностей людей з освоєнням різноманітного досвіду суспільного буття, соціуму в цілому, всезагальних духовних та матеріальних цінностей. За першою, один будь-який фактор пояснює системоутворення, структуру і функції культурної системи. За другою, культурні системи виникають й функціонують завдяки сумісній дії ряду факторів (Ю. Римаренко, С. Рижкова, П. Сорокин).

Особливими семіотичними системами, що забезпечують відновлення та розвиток суспільства як у формі духовної культури, так і у формі предметів матеріальної культури виступають соціокоди. Даний феномен слугує практичним цілям та є засобом збереження, передачі смислів і значень, регулюючих поведінку, спілкування, діяльність. Причинно-змістовне збільшення масивів соціокодів робить нагальною проблему інформаційної місткості людини та потребує нових типів кодування (Дж. Лалл, А. Моль, Р. Гіляревський, П. Донець, Н. Джинчарадзе, О. Михайлов, М. Петров, Г. Почепцов). Розвиток культурних систем кодування соціального досвіду (дописемне суспільство, писемність, книгодрук, радіо, телебачення, комп'ютеризація) визначає етапи прогресу людства (М. Маклюєн); закріплює зміни характеру комунікацій та способів включення людини у соціальні зв'язки і таким чином впливає на форму її соціальної поведінки та діяльності.

Більше того, розвиток суспільства завжди пов'язаний з формуванням нових видів діяльності, поведінки, спілкування, що передбачає появу відповідних нових програм, представлених кодами культури (H.M.McLuhan). В процесі цього розвитку відбувається формування сінергетизованої системи (взаємозалежної та взаємовідповідальної ієрархії) програм діяльності, поведінки та спілкування, які безпосередньо або опосередковано керують вчинками та діями людей. В зазначеній цілісній ієрархічній системі одночасно діють динамічні, відносно самостійні культурні феномени традиційних (реліктових) програм, програми сучасного відновлення суспільства та програми соціального життя майбутнього, які культура генерує, оперуючи знаковими системами внутрішньо (зсередини).

Слід зауважити, що зразки програм майбутньої культурної діяльності відносно змін існуючих форм соціального життя є предметом пошуку: теоретичного знання в науці, яке спричинює перевороти у техніці та технологіях наступних епох; ідеалів майбутнього соціального устрою; нових моральних принципів в полі філософсько-етичних вчень, що найчастіше випереджають свій час та ін. Рівень динамічності суспільства визначає рівень цінності культурної діяльності, направленої на майбутнє. В сучасному суспільстві ця динаміка здебільшого забезпечується діяльністю особливого соціального прошарку людей – творчої інтелігенції, яка за своїм соціальним призначенням покликана постійно генерувати культурні інновації. Зазначимо, що розглядаємо інноваційну діяльність з позицій теорії коеволюції, за якою взаємоузгоджуються традиційні форми діяльності та раціонально організовані нововведення.

Системоутворюючим фактором розглянутого розмаїття культурних феноменів виступають світоглядні універсалії (категорії культури), які у своїй взаємодії відтворюють цілісний узагальнений образ людського світу. Категорії культури, акумулюючи історично накопичений соціальний досвід, створюють систему, в якій людина визначеної культури оцінює, усвідомлює, переживає світ та створює цілісне уявлення дійсності, що складає сферу її досвіду.

Науковці розрізняють два пов'язаних між собою блока універсалій культури. До першого належать категорії, що фіксують загальні, атрибутивні характеристики об'єктів людської діяльності, такі, як: "простір", "час", "річ", "відношення", "кількість", "якість", "необхідність" та ін. Окрім них в історичному розвиткові культури формуються і функціонують категорії, за посередництва яких відображені визначення людини як суб'єкта діяльності: "людина", "суспільство", "свідомість", "добро", "зло", "краса", "віра", "обов'язок", "свобода" та ін.

У вітчизняній філософській традиції системне звернення до проблем культури започатковується у 60-ті роки XX ст. і зумовлене як певним подоланням ідеологізації гуманітарних дисциплін, так і актуалізацією проблем, пов'язаних із соціальними наслідками науково-технічного прогресу та технократичних підходів до організації людського життя, освіти, виховання (В. Андрущенко, М. Булатов, Е. Быстрицкий, Л. Губерський, М. Михальченко, В.Шинкарук).

Розгорнуту аналітичну концепцію "флуктуацій" (історичних змін) світових культур запропонував канадець українського походження П. Сорокін, який виокремив ряд положень у вивченні культурних спільнот. За думкою П. Сорокіна, у безкінечності культурних явищ існують великі культурні системи (цивілізації), які функціонують як реальна єдність позагеографічні кордони національних, політичних або релігійних утворень. Кожна з великих культурних систем або суперсистем своєю основою має філософський принцип, прасимвол або кінцеву цінність, яку реалізує протягом своєї історії. Створення розвинутої системи соціальних інститутів завершується формуванням причинно-змістовної єдності культурної суперсистеми. Кожна з культурних суперсистем зберігає свою самобутність та самототожність всупереч змінам, що відбуваються в її компонентах. Розвиток культурних суперсистем відбувається циклічно: генезис, ріст, розквіт, зів'яння, спадок та відродження [8, 378-382].

У філософській, соціологічній, психологічній вітчизняній та зарубіжній літературі широко представлені концепції процесуального характеру культури. Культура як діяльність ("специфічна, суспільно вироблена форма саморозвитку, самореалізації людини, її зв'язок з предметно-перетворюючою діяльністю людини") визначена в працях О. Арнольдова, О. Гуревича, Л. Когана, Е. Маркаряна, В. Межуєва та ін. Філософсько-світоглядний напрям розглядає культуру "як особливу реальність людського буття" і представлений працями В. Шинкарука, В. Іванова, М. Булатова, Є. Бистрицького, В. Малахова та ін.

Концепції культури в її соціо- та людинотворчій суті розгорнуті в працях Г. Батищева, Л. Баткіна, М. Бахтіна, В. Біблєра, В.П. Іванова, І. Кона, О. Леонтьєва, Е.Соколова; морально-етичним засадам приділяли увагу Е. Ільєнков, М. Мамардашвілі, О. Мисливченко, В. Тугарінов. Досить докладно були розроблені проблеми соціології культури у працях Г. Дадамян, Л. Когана, Ю. Фохт-Бабушкіна.

Питання соціального суб'єкта продукування та розповсюдження культури, першою чергою – в аспекті його соціальної відповідальності стали предметом дослідження М. Кагана, Ю. Лукіна, М. Хрєнова.

Вагомий внесок до вивчення явищ і процесів культури, її природи, функцій та моральнісних засад зробили українські філософи, що досліджують філософські, етичні, естетичні аспекти культури: Н. Аболіна, І. Безгін, Є. Бистрицький, А. Бичко, О. Воєводін, С. Кримський, Л. Левчук, В. Личковах, І. Надольний, О. Оніщенко, М. Попович, С. Рижкова, О. Семашко, Р. Шульга та ін., теоретичні надбання яких відрізняються тематичною різноманітністю та плюралістичністю методологічних підходів, що зумовлює можливість їх використання у якості вихідних концепцій в філософському, етичному, культурологічному аспектах вивчення культурно-освітніх проблем. Висунуто й активно розробляються концепції традицій та інновацій в художній культурі (М. Ігнатенко, Л. Левчук, О. Оніщенко), буттєвого розуміння культури (Є. Бистрицький, М. Попович), її моральнісної суті (В. Малахов), розглядаються питання соціального суб'єкта трансляції культури на рівні професійних груп (В. Горський, В. Табачковський).

За зауваженням українського філософа Є. Бистрицького: "XX століття виявило, що культура не утворює привілейованої царини квінтесенції людського досвіду, вона притаманна усім проявам життя людей" [1, 6]. Визначення культури, що апелюють до людини, її духовної та предметно-перетворюючої активності, її відношень та ставлень до дійсності і до самої себе, по суті, починаються з обґрунтованого Кантом розмежування "світу необхідності" та "світу свободи", з чого й розпочинається дослідження культури як породженої людиною і тільки людиною діяльності – незалежно від того, чи покладається при цьому людина від початку як "інобуття Духу" (Гегель), чи як "природна істота" (Маркс). Характеризуючи наявний масив визначень культури, Є. Бистрицький зауважує, що, за всієї своєї різноманітності, вони вказують на головне для її розуміння, а саме на те, що "культура взагалі розпізнається у відносинах людини до дійсності, включаючи інших людей і себе, а відношення людини до того, що називається культурою, є в кінцевому підсумку визначальним не тільки для культурного розвитку людини, але й для існування самої культури" [1, 8]. А оскільки культурний розвиток людини є принципово необмеженим, процесуально відкритим, то є необмеженою і відкритою множинність проявів людських відносин до дійсності, а отже, відкритою є і множинність визначень культури, кожне з яких може бути визнаним правомірним у контексті того чи іншого дослідження.

Тотальність наростаючої множинності визначень зникає, як тільки з'ясовується, що реально існує розуміння культури як єдиного цілого – всього, що було, є й буде створено людиною в духовній, інтелектуальній, матеріальній сфері. Решта визначень лише частково окреслює універсальний характер культури, її надзвичайну гнучкість, здатність охопити всі форми людської життєдіяльності. Розмаїття визначень свідчить як про високий ступінь абстрактності поняття, так і про всеосяжність та багатоманітність конкретного опредмечення категорії "культура".

Категоріальний статус розуміння "культура" підтверджується багатоманітністю дискурсивних контекстів. Розглянуті "антропологічні" концепції є лише частиною "буденних процесів в людських спільнотах і людських умах" [7, 132]. Рівноцінним до розуміння цілісного способу життя виступає означення культури як особливої "галузі". "Галузева" концепція культури (М. Арнольд, Т. Еліот, Х. Ортега-і-Гассет, Р. Вільямс, Р. Барт) трактує її як більш-менш окрему сферу суспільної діяльності із своїми практиками, власною інфраструктурою, суспільно-професійною групою (культурно-мистецьким середовищем). Поширення наприкінці XX ст. оновленої концепції людського розвитку сприяло переосмисленню ролі і місця культурно-мистецької сфери у житті сучасного людства, де культура стає центральним складником такого розвитку за напрямками: збереження культурно-історичної спадщини; забезпечення якнайширшого доступу до культурних надбань та практик; інтенсивний розвиток творчого потенціалу суспільства, що, за задумом, сприятиме піднесенню інтелектуального та творчого рівня усього суспільства; сприяння культурному різноманіттю в сучасному світі. Говорячи про культуру й мистецтво як окрему галузь суспільного виробництва, необхідно дефініціювати галузеве визначення культури як сукупність "культурних" видів діяльності, тобто "культурну діяльність".

Мультидискурсивний характер категорії культура, за якого антропологічна концепція культури розширилась означенням окремої сфери суспільної діяльності – фаховою (галузевою) концепцією культури (Р. Вільямс, Х. Ортега-і-Гассет, О. Гриценко, В. Шейко), пов'язане з проблематикою наукового визначення категорії діяльність. Загальнотеоретичні дослідження психологічної системи діяльності представлені концепціями С. Вершловського, Л. Виготського, А. Леонт'єва, Л. Столовича; розумінню психофізіологічної сутності професійної діяльності посприяли наукові пошуки І. Сеченова, І.П. Павлова, А. Ухтомського; сутнісному розкриттю діяльності на рівні соціально-філософського розуміння присвячені роботи М. Бердяєва, М. Бахтіна, В. Давидова, П. Гайденко, І. Роднянської, Л. Буєвої, М. Ващекіна, В. Овчіннікова, О.Кінкулькіні, Є. Юдіна.

Дослідження аксіологічних та праксеологічних аспектів культурної діяльності потребує розгляду категорії "діяльність" у філософському та етичному аспектах.

Філософське тлумачення діяльності відбувається в категоріях суб'єкт та об'єкт (де діяльнісний суб'єкт – людина – взаємодіє з об'єктом своєї діяльності – природою); єдності опредмечування та розпредмечування (де відбувається безперервний перехід від форми діяльнісної здібності людини до форми предметного здійснення та у зворотному напрямку); творчість, ідеальне. Вітчизняні науковці Є. Бистрицький, В. Іванов, С. Кримський, В. Табачковський, В. Шинкарук здійснили фундаментальне

дослідження філософського розуміння категорії діяльність. На противагу розгляду діяльності тільки з позиції її продуктивності, предметності, інструментальної активності (тобто прикладної значущості), що найчастіше жорстко детермінована, а відповідно звужує можливості розвитку особистості, філософи київської антропологічної школи розглядають діяльність як певне смислонаповнення життя, смислопокладання, як форму самовираження творчого потенціалу людини.

Творчість, таким чином, є проявом вищих здібностей людини, іманентною характеристикою її діяльності – процесу творення нових умов існування і розвитку та лежить в основі людських цінностей і у найширшому розумінні виступає сукупною діяльністю людини, що здійснюється у певних історичних умовах і має на меті прогресивну спрямованість, гармонізацію життя.

Філософське розуміння творчості не виводиться і не є синтезом конкретних видів тієї чи іншої творчої діяльності тільки за професійною ознакою, а відображує те загальне, що притаманне всім історичним формам творчої діяльності як такої. Творчість наповнює змістом людську діяльність, виступаючи її якісною характеристикою і полягає у розвитку духовних та фізичних потенцій людини, що пізнає (теоретична діяльність) і перетворює (чуттєво-предметна практична діяльність) природний і соціальний світ. Людина творить новий світ, керуючись інтуїцією через усвідомлення своїх потреб та пошук шляхів їх задоволення за посередництва почуттєво-предметного перетворення об'єктивного, реального світу. Таким чином, творчість є результатом цілеспрямованої діяльності людини, яка розробляє план розвитку дійсності і реалізовує його у практичній діяльності.

Філософське розуміння творчості як іманентної форми розвитку діяльності передбачає її аналіз у світлі загальної теорії розвитку – діалектики, а саме – основних законів діалектики: закону взаємопереходу кількості у якість (творчість як якісно нова діяльність, що створює нову якість і т.п.), закону заперечення заперечення (нове як діалектичне заперечення попередніх форм), закону єдності і боротьби протилежностей (серцевиною творчості є вирішення суперечностей конкретної проблеми).

Найповніше виявити зв'язок між категоріями "діяльність" і "творчість" можна аналізуючи творчість як єдність репродуктивного та продуктивного начала. Репродуктивне і продуктивне можуть розглядатись як характеристики різних видів і форм діяльності, коли перше виступає як частково нетворче, що відтворює вже відоме, а друге, – як творче, що долає межі старого, як новоутворення.

За умов репродуктивного начала діяльності процес відтворення вже існуючих умов суспільного буття є необхідною умовою забезпечення безперервність суспільного розвитку. Втім, навіть у процесі відтворення так чи інакше відбуваються зміни – новий цикл діяльності починається за нових вимог і відносин як результат безпосередньої активності людей. Все це передбачає зміну самої діяльності. Отже, репродуктивна сторона діяльності, як творчого процесу виражає відносні стійкість існуючих форм суспільного життя і виступає фактором детермінації життєдіяльності людей. Таким чином, репродукція не пасивне явище, а складова становлення нового, умова творчої діяльності.

Підсумовуючи вищенаведене, можна зазначити, що репродуктивна частина діяльності передбачає застосування знаного (ідей, алгоритму, засобів, знарядь тощо). Продуктивна сторона діяльності характеризується оригінальністю, привнесенням новизни до вже відомого або створенням якісно нового (ідей, наукових гіпотез, творів мистецтва, програм, знарядь, засобів, тощо).

Творча діяльність являє собою єдність духовної і матеріальної творчості, де ідеальне передує матеріальному. Інтуїтивне передбачення, створення проекту, моделі майбутньої дійсності, концепції наукової, художньої ідеї, творчого задуму відбувається процесом мислення, включаючи рівень свідомості та підсвідомості, а матеріалізація, опредмечування, уречевлення зазначених ідей, проектів, задумів реалізується процесом практики. За такою схемою простежується діалектична єдність духовної та матеріальної складових творчої діяльності. Творча діяльність є способом буття людини, формою її саморозвитку, самодіяльності, самоутвердження.

Здатність творити за законами краси і гармонії не є простим наслідком об'єднання різних діяльностей. Навпаки, ця здатність має у своїй основі весь неподільний культурний фонд суспільства, що задає орієнтири і алгоритми індивідуальної творчості у будь-якій специфічній галузі діяльності. Акт творчості, який є одним з багатьох життєвих проявів суб'єкту, служить у мистецтві відтворенню, моделюванню реалій людського світу у їх найвищій життєвій повноті і водночас переводить їх у площину уявлення і переживання, що здатне водночас охопити собою різночасові та багатоякісні реалії людського досвіду. Суб'єктивація переживання дозволяє людині акумулювати життєвий процес, не гублячись у його зовнішньому плині і зберігаючи тотожність із собою. У цьому сенсі переживання є фундаментальним актом самовизначення людини у процесуальних обставинах життя, в умовах діяльно змінюваного світу, а не тільки у мистецтві, де переживання справді стало центральною віссю всієї художньої практики. Велика роль феномену переживання полягає у тому, що вона консолідує всю повноту людського світосприйняття і ставлення до світу як суб'єктивну причетність до форм життя і діяльності, у яких суб'єкт практично може і не перебувати.

Найважливіше місце серед багатьох стимулів діяльності як творчого процесу посідають потреби. Завдяки своїй суб'єктивно-об'єктивній основі і універсальній природі вони визначають всі інші стимули людської діяльності. Чималу роль у перетворенні потреб у головний стимул діяльності як творчого процесу відіграла їх властивість безперервно зростати, збагачуватися і, таким чином, розширювати сферу свого впливу.

Глибинна природа людських потреб така, що, перебуваючи у постійному розвитку, вони або випереджують рівень суспільного виробництва, або якісно змінюються. Це призводить до зіткнення суб'єктивно бажаного з об'єктивно можливим. Отже, потреби є суперечністю, що має місце всередині самого об'єкту і переходить у діяльність заперечення цього заперечення. Але ця суперечність стає плідною тільки тоді, коли стара потреба заперечується більш розвинутою потребою, що веде до людського розвитку.

У вищезазначеному полягає визначення діяльності (її морального аспекту), за допомогою якого у всьому розмаїтті суспільної практики людей особливої уваги заслуговує моральний вибір, серед всіх видів спонукань – моральні мотиви.

Оскільки ж уявлення про синергетичність ієрархії цінностей формує передусім культура у широкому сенсі, то саме культурно-мистецьким практикам у сенсі виокремленої галузі суспільного виробництва, – фахової концепції культури – надається важливе місце концепції людського розвитку, за якою розвиток – "процес, який збільшує реальну свободу людей у досягненні будь-чого, що вони вважають за цінність" [3, 14].

Таким чином, поняття "культурна діяльність" у філософському дискурсі виступає у діалектичній єдності: як універсум культурно-історичного буття людини (з універсальної, аксіологічної точки зору), а також у розумінні "галузевої" концепції культури – як окремої сфери суспільної діяльності (з унікальної, праксеологічної точки зору). За таким визначенням можливо виокремити наступні рівні "культурної діяльності": науково-теоретичний (філософський, культурологічний, художній, правовий, політичний, релігійний); спеціалізований (що передбачає професійну підготовку: загальна освіта, засоби масової інформації, заклади культури); буденний (пов'язаний безпосередніми міжособистісними стосунками).

За сучасних умов розрізняють наступні види "культурної діяльності": визначення стратегічних і тактичних напрямків культурних змін, що сприяють модернізації суспільства, що є предметом культурно-освітньої діяльності; виокремлення на цій базі пріоритетних проблем, що підлягають розв'язанню в спеціалізованих областях культури; культурно-політичних (політичних в значенні напрямку розвитку) рішень із встановленням постійного зв'язку суб'єктів культурної комунікації – суб'єктів управління, експертами-фахівцями та громадськістю.

Наслідком інтенсифікації міжкультурної комунікації став процес глобалізації та розвиток ідеї мультикультуралізму, культурного плюралізму сучасного руху суспільства до співіснування культур різних етносів та проведення політики державної підтримки культурної багатоманітності. Для кожної окремої людини зазначене багатоманіття в поєднанні з проблемою вибору системи цінності створює ситуацію посилення ролі структурних ланок трансляції культури: знання, розуміння, декодування, інтерпретація тексту, донесення смислу тексту в актуально сучасних термінах до суб'єкта комунікативного акту інформування. Отже, за умов міжкультурної дифузії також зростає роль соціальних інститутцій, спеціалізовано призначених артикулювати, зберігати та розповсюджувати тексти культури, тобто, забезпечувати реальне функціонування та тяглість (у єдності спадкоємності та інновацій) культури в суспільстві. Суб'єктом даної метапрофесійної діяльності виступає культуртрегер (поняття введено за часів Просвітництва і етимологічно віддзеркалює сутність процесів міжкультурної дифузії в епоху постмодерну) [3, 14].

Здійснення культуртрегерами свого фахового соціального призначення – вироблення та трансляції культурних текстів, їх інтерпретація, відбір, комплектування – залежить не лише актуальний зміст соціалізації та інкультурації окремих осіб та вікових генерацій, не лише створення і постійне відтворення єдиного смислового поля культури, а відтак – і цілісності суспільства, але і його, суспільства, історична перспектива, виміри життя прийдешніх поколінь. Зазначене накладає на суб'єктів культуртрегерської діяльності моральну відповідальність, вводить до фахових вимог вимоги моральнісноетичні, що постають як фахово засадничі в контексті соціальної відповідальності за наслідки поширюваних у соціумі культурних текстів.

Використані джерела

1. Бытие человека в культуре (опыт онтологического подхода) / Быстрицкий Е.К., Козловский В.П., Пролеев С.В., Малахов В.А.; Отв. ред. Е.К. Быстрицкий; АН Украины. Ин-т философии. – К.: Наук. думка, 1991. – 176 с.

2. Гольбах П.А. Избр. произведения в 2-х томах. – М., 1963. – Т. 1. – 320 с.

3. Звіт Всесвітньої комісії з культури і розвитку при ЮНЕСКО "Наша творча різноманітність" ("Our Creative Diversity"), 1996.

4. Кант И. Кант И. Критика способности суждения. Сочинения в шести томах / Под общ. ред. В.Ф. Асмусс, В.А. Чулыги, Т.И. Ойзермана. Т. 5. – М.: Мысль, 1966. – 743 ч.

5. Кузнєцова І.В. Культуртрегерська діяльність: соціальна значимість та моральнісні засади (на прикладі сучасної суспільної ситуації в Україні // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності: Зб. наук. пр. – К.: вид. Центр. КДЛУ, 1999. – С. 134-141.

6. Крымский С.Б., Парахонский Б.А., Мейзерский В.М. Эпистемология культуры: Введение в обществ. теорию познания. – К.: Наук. думка, 1993. – 264 с.

7. Fukuyama F. The End of History & the Last Man. – New-York, Free Press, 1989. – 305 p.

8. Sorokin P. Sociological Theories of Today. – N.-Y., L., 1966. – 402 p.

УДК 141:215:291.1

Дмитро Володимирович Вітер
кандидат державного управління,
доцент Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ФУНДАМЕНТАЛІСТСЬКОЇ ПАРАДИГМИ СУЧАСНОГО ПРАВОСЛАВНОГО БОГОСЛОВ'Я

У статті автор розглядає проблему соціально-філософської інтерпретації фундаменталістської парадигми сучасного православного богослов'я у контексті відмінностей між фундаменталізмом, традиціоналізмом і ліберальною теологією в площині соціальної доктрини церкви.

Ключові слова: *богослов'я, лібералізм, парадигма, православ'я, філософія, фундаменталізм, християнство, соціальна доктрина.*

The problem of social-philosophical interpretation of fundamentalist paradigm of modern Orthodox theology in the context of the differences between fundamentalism, traditionalism and liberal theology in the plane of the social doctrine of the church are considered.

Keywords. *Fundamentalism, liberalism, paradigm, Orthodoxy, theology, philosophy, Christianity, social doctrine.*

Хитання офіційної церковної позиції щодо лібералізму зумовлені не тільки політичною кон'юнктурою, а й продиктовані більш глибокими процесами, які безпосередньо впливають на саме віровчення православної церкви, зокрема: процесами екуменічного зближення із західною традицією, процесами модернізації тощо. Досить характерною і певною мірою типовою на цьому фоні виглядає, наприклад, позиція ігумена Веніаміна (Новіка), проф. Осипова, патр. Кирила (Гундяєва), патр. Алексія II (Редігера) та інших.

Звичайно, позиція кожного з них відрізняється або поміркованістю ліберальних поглядів, або радикалізмом, але справи це фактично не змінює – досить впливовим фактором залишаються специфічні державно-церковні відносини з їхнім політичним підтекстом. Так, антиліберальна позиція патр. Кирила (Гундяєва) досить часто змінюється лібералізмом, особливо під впливом соціально-політичної ситуації – він дійсно інколи намагається віднайти можливий компроміс (відомим є його відношення до екуменічного діалогу), але загальним фоном залишається консерватизм. Саме консерватизм у православ'ї останнім часом намагаються ототожнити з фундаменталізмом, експлікуючи соціальну доктрину церкви на суспільно-політичні процеси, і навпаки, що створю проблему адекватної соціально-філософської інтерпретації фундаменталістської парадигми.

Питання правомірності встановлення в якості визначального фактору формування офіційної позиції церкви фундаменталізму, як це робить, наприклад, К.Костюк [5], є досить спірним і неоднозначним. Подібні твердження можна зрозуміти таким чином, що церковна ієрархія підпадає під вплив реакційно-фундаменталістських поглядів кліру та віруючих. Але коли мова заходить про офіційні заяви церковної влади, що заперечують можливість сексуального виховання в школі, зводити все на фундаменталізм не є вірним. У даному випадку фундаменталізмом фактично називається ортодоксальність православ'я, його вірність віровчительній та духовно-моральній традиції, вірність Євангелію. Дійсно ця позиція є антиліберальною, але подібний лібералізм православ'ю (і суспільству в цілому) навряд чи потрібен.

Самостійний релігійний фактор, про який говорить К.Костюк, навряд чи можна вважати самостійним, адже тенденції розвитку на фоні православ'я демократичних християнських рухів є наслідок скоріше впливу західного ліберального марксизму, що розвинувся під впливом соціально-філософських ідей франкфуртської школи. Активність демократичних та соціал-демократичних християнських рухів у Західній Європі у другій половині XX ст. призвела до ревізіонізму марксизму і розглядалася мінімум як ренегатство. Але традиції європейської соціал-демократії, ліберальна зорієнтованість якої давала можливість наближувати певну ідеологію до християнства, майже зовсім не співпадає з відповідною православною традицією пострадянської Росії, загалом православних країн.

Аналізуючи соціальну базу православного фундаменталізму на основі розуміння націоналістично-релігійного фундаменталізму як помітної політичної сили майбутнього, що реформує політичну систему, К.Костюк вказує на її багатошаровість, виявляючи групи, що дотримуються пасивного (культового і богословського) фундаменталізму та групи культурного і політичного фундаменталізму [5]. При цьому висуваються звинувачення у фундаменталізмі на адресу богословів старої школи (мабуть йдеться про православно-богословську традицію), які протистоять новим богословським віянням, тобто, на думку К.Костюка, "оберігають Церкву від вітру суспільних змін".

Також до соціальної опори "культового" фундаменталізму зараховуються ті шари духовенства та чернецтва, які вбачають єдиним способом залучення мирян до віри "роботу в Храмі" [5]. Тобто, імо-

© Вітер Д. В., 2010

вірно йдеться про те, що монах або священик повинен йти на політичну трибуну (порушуючи канонічне право), щоб залучити до Церкви мирян. Якщо вони цього не роблять – це фундаменталізм та ригоризм, яким протиставляється ліберальна (гуманітарна) інтелігенція з вищою освітою та латентним анти-фундаменталізмом. Убогість рефлексуючої інтелігенції в церкві можна побачити, наприклад, з піднесених спогадів Пазухіна. Таким же є і її значення для Церкви, яку вона не розуміє, адже завжди забуває, що філософія не теологія (цією думкою проникнуте православне богослов’я, вона міститься в основі догматики – наприклад, у М.Лосського), щоб бути теологом та розмірковувати про божественне, необхідний духовний досвід, досвід реального богоспілкування, а не сухі та схоластично-мертві інтелектуальні схеми раціонального мислення.

Фундаменталізм у К.Костюка виявляється наслідком діяльності маргінальних соціальних груп, зорієнтованих на гностично-маніхейську метафізику, в умовах конфлікту традиції та модерну, що формує “практичну" програму православного фундаменталізму, а контекст, в якому виникає фундаменталістське хвилювання – стрімкій процес секуляризації культури, втрати традиційних форм життя та цінностей, падіння інтересу до віри та релігійному життю, розм’якшення моральної свідомості. Піддаючи критиці притаманний православ’ю послідовний монізм за наближення до маніхейського дуалізму, К.Костюк вдається до дуже довільної інтерпретації, вбачаючи в православному вченні замкнений гностично-фундаменталістській світогляд, якій характеризується ірраціоналістичною та антиінтелектуальною установкою, яка завідомо виключає можливість рефлексії. Подібна точка зору зовсім не відображає реального стану речей і не може бути обґрунтованою ніякою секуляризацією.

Втім, секуляризація у даному випадку має інший підтекст, що, прямо або опосередковано, але впливає на зміст соціальної доктрини церкви. Він формується в рамках неокаппадокійського синтезу, належність до якого останнім часом засвідчує багато богословів православної церкви. Так, прот. І.Мейєндорф зазначає, що давнє християнство демістифікувало (секуляризувало) стихії матеріального світу. Завданням богослов’я нашого часу є демістифікація “Суспільства", “Сексу", “Держави", “Революції" та інших сучасних кумирів... але проблема в тому, що вони (нові пророки секуляризації – Д.В.) секуляризують Церкву і замінюють її новим ідолопоклонством, поклонінням світу [6]. Але необхідно не деміфологізувати християнство, протиставляючи христологію та пневматологію, а навпаки – слідувати класичній богословській традиції – прагнення соціально-орієнтованої секуляризованої богословської думки всупереч традиційній христології, поєднаної з теопасхізмом. Останнє, а не перше, обґрунтовує тезу про те, що богослов’я є обов’язково антропологією і навпаки – антропологія стає зрозумілою тільки через христологію.

У цьому протистоянні, як слушно вказує о. І.Мейєндорф, православні та римо-католики настільки ототожнювали свою церковну приналежність з національною, що це робило осмислений богословський діалог неможливим. У теперішній час картина докорінно змінилася в двох основних відношеннях: екуменізм та виклик єдиного і розцерковленого світу [6]. При цьому позбутися соціальних умов розвитку церкви та церковного вчення неможливо. Саме ці умови стають визначальними у формуванні позиції не тільки щодо інших деномінацій, але й щодо змісту соціальної доктрини церкви. Відношення церкви до процесів суспільного розвитку (особливо під впливом глобалізаційного контексту, що ставить інколи в непримиримому антогонічну позицію церкву та світ) дає можливість вводити тези про її фундаменталізм, адже ліберальна позиція в православному богослов’ї, що орієнтується переважно на традиціоналізм, не є поширеною.

Соціально-філософській зміст фундаменталізму на теоретичному рівні представляється у вигляді бінарних опозицій, що характеризують позитивне та негативне соціальне значення фундаменталізму. У позитивних елементах православного фундаменталізму К.Костюк вбачає риси теономічної метафізики, з якої виростає фундаменталістській світогляд, і коріння якої в синкретичному і навіть містичному переживанні тотальності буття та всевладдя Божого Провидіння, що є підґрунтям православного богослов’я [5]. Хоча насправді православне богослов’я немає метафізичного характеру, на відміну від ліберально-екзистенціальних теологічних пасажів католицизму та протестантизму з їх відчуженою людиною, атеїстичним гуманізмом в якості антроподіцеї та антропоцентристським трансценденталізмом.

Постмодерністська методологія дає можливість залишити тези і антитези без будь-якого синтезу, що зовсім не узгоджується з орієнтацією православного богослов’я на діалектичну традицію ідеалістичної філософії. Але примітивність бінарної опозиції дає можливість будувати будь-які висновки, що є особливо цікавими з точки зору соціально-філософської парадигми православної соціальної доктрини, яскраво характеризуючи неспроможність, а інколи і відверту ідеологічну та політичну заангажованість конкретної концепції.

Так, К.Костюк вводить опозицію “теоцентризм – метафізика антиплюралізму". В цій бінарній зв’язці культурна діяльність, соціально-культурна структура та культурний розвиток суспільства нібито заперечуються в православ’ї на основі вихідного положення про гріховність людини і всього, що вона робить. Подібна концепція гріховності безпосередньо співпадає з протестантською теологією, а також деякими концепціями католицизму. В православній традиції гріховність людини не тільки не підноситься до онтологічної характеристики, але навпаки є несуттєвою для суспільного, хоча й безумовно важливою для індивідуального буття у справі спасіння.

Доволі традиційною докорою православ'ю, і загалом будь-якій формі благочестя, що не є зовнішнім, стає опозиція "благочестя – ритуалізм", яка в поєднанні з опозицією "вірність Переданню – традиціоналізм", набуває антисоціального, антипрогресивного змісту. Але ж намагання відстоювати власну традицію, критичне ставлення до процесів модернізації зовсім не свідчить про фундаменталістські тенденції – скоріше про намагання зберегти власну унікальність, не розчинюючись у різноманітності фрагментарної плюралістичної культури сьогодення, у тому числі релігійної.

Звинувачення в ригоризмі підкреслює опозиція "вірність Писанню – заперечення науки і богослов'я", хоча насправді православ'ю чужинним є ригоризм у повному обсязі. Так, він певною мірою існує, але це зовсім не означає, що православна теологія та церква повинні займатися науковими дослідження як роблять єзуїти, намагаючись довести вірність релігійних положень. Рівно і богослов'я ніколи не заперечується в православ'ї – заперечується тільки істинність приватної богословської думки, що йде всупереч Святому Письму та Переданню. Безапеляційність приватної богословської думки відкриває шлях до постмодерністської множини різних інтерпретацій, що притаманна ліберальній теології протестантизму, яка, втім, вже досить давно зазнає критики з боку неопротестантизму.

У межах опозиції "моралізм – агресивність і заперечення культури" визнається як фундаменталізм "боротьба проти сучасної (ліберальної) ідеології "свободи" і вседозволеності, яка розбещує, бездуховного світу індивідуалізму і чистогану, тобто модерну" [5]. У даному разі очевидно, що фундаменталізмом буде будь-яка ідеологія (релігійна чи світська – не важливо), що намагається протистояти іншій моральній системі, іншій системі цінностей. Доволі прозоро виглядає у подібному контексті протистояння Західної (в особі США – "ліберальний модернізм") та Східної (в особі СРСР – "реакційний фундаменталізм") суспільно-політичних формацій.

Мляве обґрунтування базовими всезагальними "категоріями фундаменталізму" в опозиції "добра і зла – чорно-білий образ світу" дає можливість вказати на необхідність зміни картини світу, що притаманна православному світогляду. Дійсно досить зручно вводити якийсь примітивний дуалізм, найпростіші бінарні опозиції, особливо в питаннях добра і зла, але проблема відношення до них завжди пов'язана з фундаменталізмом, адже самі добро і зло є фундаментальними категоріями. Строкатий образ світу знімає проблему добра і зла, не вирішуючи її, залишаючи в сфері моральності, якої позбавлено світовідчуття постмодерного світу. Постмодерний а-моральний світ чітко уявляється як результат глобалізації (навіть не зважаючи на прагнення створити глобальну, світову етику), що обумовлює антиглобалістську позицію православної церкви.

Антиглобалістська позиція православної церкви, яка дійсно співпадає з зовнішньополітичною позицією Росії, спрямована не тільки на панамериканізм, хоча нічого ненормального у цьому і немає – ще ніхто не бачив, щоб Америка та її імперські прагнення не підтримувалися протестантизмом, а американській месіанізм вільно відчував себе перед Росією. Навряд чи Америка здатна відмовитися від своєї позиції, але чомусь прагнення Росії та РПЦ зберегти власну унікальність інтерпретуються як фундаменталістські тенденції. В цьому контексті опозиція "християнська держава – монархічний тоталітаризм" та "патріотизм – расизм і націоналізм" не відображає того, поширення націоналізму відбувається не в рамках релігійного фундаменталізму, а в рамках ідеології конкретних реакційних політичних сил, що лише прикриваються релігійною риторикою.

Прот. М.Забуга підкреслює [1, 121], що не нація як така є домінантою вчення, а людина будь-якої нації, що є з Богом і братом своїм у мирі, або є на шляху погибелі, як би вона себе на словах не підносила та не нав'язувала свої ідеали. При цьому, як вказує о. М.Забуга [1, 124], Православна Церква пов'язувала завжди свою місію зі своїм народом, але не замикала себе в ізолюючих тенденціях нації, надаючи їй перспективу вселенськості загальноцерковної свідомості, тобто Православна Церква і християнство взагалі повинні єдиними устами і єдиним серцем розкрити народам, чи, як кому любо чути, націям, шанс стати конструктивним і дієвим фактором історії, а не пасивним спостерігачем подій, які виходять з-під їхнього контролю. Православ'я не може нині замикатися в собі, не впливати на формування історії, бо в такому разі інші потурбуються по перебудову світу на скороминучих цінностях та вигаданих, на догоду пропаганді, тимчасово привабливих пріоритетах.

Архім. Іов (Геча) вказує, що ідеологія, яка спирається на самозвеличення і зневажання прямих слів Христа, – і є деструктивним націоналізмом, якій ніколи не може бути прийнятий віруючим – католик він, протестант чи православний. Поняття національної Церкви, зазначає архім. Іов (Геча), відповідає за церковну секуляризацію та втрату поняття всезагальності Православної Церкви [3]. Хоча скоріше національна церква є наслідком секуляризації, в рамках якої сама церква, намагаючись зберегти власну роль у процесах національної ідентифікації, включається у сучасні політичні реалії як місце відтворення зразків культурно-національної та духовно-історичної ідентичності народу, адже дійсно поняття всезагальності Православної Церкви позбавлено будь-яких елементів націоналізму, що є чужинним як православ'ю, так і християнству загалом. Насправді зовсім не релігійні, не церковні інтереси є підґрунтям націоналізму, а суто політичні. На жаль, інколи певні церковні та релігійні діячі, намагаючись підсилити свою владу, використовують силу вже не духовного авторитету, а підтримку політичної ситуації, включаючись в політичну боротьбу і проповідуючи з амвону політичні програми, а не слово боже.

Загалом слід зауважити, що не вірно чітко розмежовувати релігійний фундаменталізм та традиційну церкву, оскільки за визначенням будь-яка традиційна церква є консервативною, а отже і фундаменталістською (мінімум у питаннях віровчення). Навіть негативна реакція на глобалізацію та секуляризацію сучасного суспільства з боку церкви є за суттю самої церкви фундаменталізмом, за умов необхідності апології самої церкви перед суспільними процесами, що намагаються втручатися в релігійне життя. З рештою, і суспільство, і церква ведуть боротьбу за одне єдине – за людину. Тільки цілі в цій боротьбі різні: церква намагається спасти людину, а суспільство намагається запевнити людину, що спасіння їй не потрібне, адже якщо навіть бог і є, то його давно замінили на інших. Фактично йдеться про євангельську дилему про служіння богові або мамоні.

К.Касьянова надає таку характеристику релігійному фундаменталізму: "абстрактні роздуми про Бога та про свою душу, незвичні містичні переживання, спроби творчого втручання у мирські справи та відношення людей – все це може бути відсунуто на другий і третій план, заглушено доволі потужними переживаннями з приводу виконання або невиконання тієї або іншої конкретної релігійної заборони, правила, норми... В ньому немає чітко вираженої релігійної або моральної інтуїції" [4, 194-196]. Подібне розуміння фундаменталізму є досить спрощеним і відверто наближає православ'я і так званий православний фундаменталізм до історично апробованого положення старообрядців в їх незворотності та непокірності змінам. Ще більше подібне розуміння фундаменталізму не співпадає з його традиційним розумінням і в католицизмі, і в протестантизмі (наприклад, К.Кітінг [10], В.Байнерт [11]).

Не змінює справи і ототожнення фундаменталізму з традиціоналізмом, якій, на думку К.Костюка, розвивається в трьох напрямах: екстремістсько-націоналістичному, культурному національно-патріотичному з православною риторикою та ідеологічному (у поєднанні з ідеологією російської компартії). Подібне ототожнення має наслідком редукцію сутності фундаменталізму, що розкривається в ідеології церковного антилібералізму, консерватизму, традиціоналізму, до політичних прагнень церкви з набуття панівної суспільної позиції. І у своєму розумінні фундаменталізм стає класичним прикладом наукового атеїзму, що цим поняттям характеризував рух у протестантизмі в XX ст. ("євангелістське" християнство, "євангельська" теологія Д.Фолуела, спрямована переважно проти еволюціонізму і дарвінізму, або науковий креаціонізм Г.Морріса); подібне розуміння призводить до стверджень про церковну реакцію в суспільному житті та взаємини між церквою та фундаменталізмом.

На відміну від прот. І.Мейєндорфа, якій зазначав, що розуміння авторитету на основі віри, фундаменталізму, припиняє бути богословським і, за суттю, виражає ірраціональний консерватизм, звичайно повязаний в Америці з політичною реакцією [6], К.Костюк підкреслює, що він (фундаменталізм, особливо сектантський – Д.В.), орієнтуючись на традицію, годуючись архаїкою, суцільно належить та слугує культурі модерну, оскільки саме модерн руйнує традицію, викликаючи культурний шок та породжує фундаменталізм [5]. У культурі постмодерну традиція подолана, тому фундаменталізм вже ніяк не може вплинути на політичне будівництво. Постмодернізм, що ґрунтується на плюралізмі та принципі толерантності створює "системне" місце для фундаменталізму, якій починає реалізовувати "проект" постмодерну.

Слід підкреслити, що фундаменталізм (будь-якій, не обов'язково православний), розуміння якого зводиться до змісту релігійного фанатизму, немає жодного відношення до віри, до конкретної конфесії або деномінації. Але залишається важливе питання, в основі якого міститься проблема понятійно-категоріального розведення понять фундаменталізму та традиціоналізму ("церковний" зріз вирішення цієї проблеми міститься, наприклад, у концепції Х.Янарраса). Ототожнення цих двох понять безпосередньо призводить не тільки до помилок, але й до висновків, що здатні тільки зашкодити встановленню істини, піддаючи критиці історичну традицію та відкриваючи шляхи модернізації церковного вчення – шляхи руйнування православ'я.

Дж.Сантаяна якось зазначив, що "фанатизм є подвоєнням зусиль, коли мета вже забута". І це вочевидь характеризує не стільки фундаменталізм, скільки лібералізм, якій майже повністю втрачає мету, для якого важливим виявляється дія, процес, яким приділяється вся увага. Саме з лібералізації теологічної парадигми протестантизму в XIX ст. починається руйнування християнської традиції, руйнування християнства, яке позбавляється в XX ст. не тільки головної мети релігійного життя – бога, водночас позбавляючись і самої релігії. К.Барт і Д.Бонхьоффер лише заклали основу для подальшого розпорошення цілісності традиціоналістської парадигми католицизму і православ'я. Інше зробила невтримна "соціалізація" церкви, секуляризована теологія, що позбавляє церкву духу.

Як підкреслює прот. І.Мейєндорф, "величезній потребі стількох християн наших днів до ототожнення своєї християнської віри з соціальним активізмом, з динамікою угруповань, політичними переконаннями, з утопічними теоріями історичного різвитку як раз і не дістає того, що є центром новозавітного благовістя: особистого живого досвіду спілкування з особистим Богом" [6]. В цьому контексті доволі складно існувати православному богослов'ю, яке "справедливо претендує на те, що воно зберегло рівновагу між авторитетом, свободою і відповідальністю за істину, особливо якщо благодать значить звільнення від рабства детерміністським умовам світу, то бути членом Тіла Христова також означає свободу" [6].

Офіційній церковній позиції залишається або споглядати на цей процес, зберігаючи традиційне християнське вчення, прийнявши на себе роль реакційного з соціальної точки зору фундаменталіста, або, намагаючись наблизити офіційну соціальну доктрин церкви до сучасних суспільних реалій, поступово займати ліберальну позицію, що створює складну проблему в самому православному бого-

слов'ї, адже воно ґрунтується зовсім на інших пріоритетах та цінностях, ніж протестантська та частково католицька теологія. Цей пріоритет повністю окреслюється православною пневматологією та сотеріологією, які в більш широкому контексті поширюються на всі сфери буття людини і суспільства.

Розумінням Православ'я як місця перебування Духу просякнуте богослов'я митрополита Латакійського Ігнатія IV (Хазима). Митр. Ігнатій (Хазим) належить до православної традиції, яка вбачає неможливим буття людини без бога і без духа божого. Подібна позиція розповсюджується на питання як суто богословські, так і соціальні – позиція, в якій церква, незалежно від етнічно-національного складу країни або суспільства, залишається єдиним місцем спасіння людини, місцем, в якому перебуває дух божій, без якого спотворюється не тільки розуміння об'єктивної дійсності, але й сама дійсність.

Митр. Ігнатій (Хазим) зазначає, що "без Духа Бог далеко; Христос належить минулому, Євангеліє мертва буква, Церква – лише організація, авторитет – панування, місія – пропаганда, богослужіння – згадка, а християнська діяльність – рабська мораль" [9]. "Я знаю, – підкреслює митр. Ігнатій (Хазим), – що буду судимим, якщо не буду берегти церкву, і кожного з вас у серці моєму. Неможливо мені було б звертатися до Вас, якщо б я відрізнявся від вас. Нас нічого не розділяє. Я невід'ємна частина вас, я в вас, і я прошу вас бути в мені. Тому що Господь приходить, і Дух нисходить на братів, що зібралися, братів, об'єднаних у вірі і причасті, які виявляють різноманітні дари в єдності Духу" [8].

На відміну від цього, намагаючись залишити місце таємниці, зберегти містичне відчуття реальності, архім. Софроній (Сахаров), спираючись не на православну традицію, а на Ф.Шлейєрмахера, забуває про конкретно-істинний шлях православ'я, в якому сама реальність не є містичною таємницею, адже є творіння божим. Реальне та ірреальне, матеріальне та духовне, як істинно існуюче, відкриває себе, але не одразу, подібно до істини, що ніколи не надається в усій своїй повноті. Пізнання істини є довгим та важким шляхом. Христос є істиною, й пізнання Бога не є легким, а досягнення Його Царства можливе лише за умов повної віддачі всіх своїх сил, всього свого життя.

Але й приймати позицію суцільного духовного релятивізму є неприпустимим для православного богослова. Так можливо і догмат звести до мертвої форми, оскільки, як вважає архім. Софроній (Сахаров), "люди не можуть не тільки висловити, а й навіть зрозуміти до кінця все це (намагання виразити відмінність між Абсолютним Духом-Богом та обмеженим духом-твар'ю – Д.В.), а тому не потрібно бути занадто прискіпливим і не потрібно прагнути точного визначення та висловлення вчення про ці предмети" [7]. Тобто православне догматичне богослов'я фактично визнається відносним, а відтак шлях протестантській інтерпретації, шлях суб'єктивній рефлексії відкрито – неміч суб'єкта поступово вб'є православ'я, як вбило протестантизм, розірвавши його на строкатий набір сект, рухів, внутрішньо суперечливих теологічних думок тощо. Залишилося тільки позбутися Священного Передання, історичної дії Святого Духу в Святих Отцях, що формували церковне вчення, що наближали до розуміння таємничу, але таку просту в своїй духовній красоті сутність божих слів, які оживотворяють навіть мертву душу, спасаючи того, хто дійсно бажає спасіння. Бажання самозвеличення призводить до приниження іншого; бажання уявного оновлення, осучаснення нібито темного та невірного, застарілого православного вчення призводить мінімум до виправдання богословських помилок, що є інколи такими зручними для побудови власного постаменту своєї ж величі.

В.Зелінській колись сумно зазначив, що наївно вважати, що покінчивши з обрядами і постами, можна одразу святкувати перемогу над духом книжників та фарисеїв. Оскільки дух цей, вважається, відмінно влаштовується тепер і серед самих азартних своїх гонителів. За прогрес свідомості ми, зізнатися, заплатили недешево [2, 14]. Відтак, дійсно християнство, зокрема православ'я, поступово намагаються поділити на два табори: табір традиціоналістів-фундаменталістів та модерністів-лібералів. Парадоксальність взаємовідносин цих двох таборів чітко розуміється в богослов'ї. Прот. І.Мейєндоф вказує, що парадоксальність ця міститься в тому, що обидві крайності в богослов'ї згодні в тому, що якимось чином ототожнюють християнську проповідь з емпіричними причинами дійсності (соціальної, політичної, революційної) цього світу [6].

Зрозуміло, політичні амбіції тих або інших політиканствуючих ренегатів, у тому числі від православ'я, орієнтуються на західний лібералізм, але останній поки що залишається чужинним духу православ'я, навіть на офіційному рівні. Не сприяє православ'ю активізація соціал-демократичних християнських рухів, їх зорієнтованість на національно-традиціоналістську позицію, оскільки остання в сучасних соціально-політичних реаліях фактично перетворюється на відвертий націоналізм та націонал-шовінізм, далекий від ідеалів християнства.

Загалом поєднання проявів фундаменталізму з такими явищами, як антиекуменізм, антимодернізм, антилібералізм та антиіндвиідуалізм (у тому числі в соціальному вченні церкви), критичне ставлення до західної культури є суто ліберальною позицію, позицією, далекою від православ'я та православного богослов'я. Відчувається в цьому не тільки підміна поняття фундаменталізму ригоризмом, але й спроба віддати данину класичному протистоянню "західничества" та слав'янофільства. Проблема насправді значно глибша, вона розкривається у протистоянні інтелігентсько-раціоналістичного заперечення традиції та духовно-містичного її збереження в церкві, виявляючись у розповсюдженому і неправомірному ототожненні понять фундаменталізму та фанатизму, наближення один одного цих протилежних понять та явищ не тільки релігійного, але й суспільного життя.

Православ'я не є фундаменталізмом, не сприяє його розвитку, але соціально-політична та суспільна ситуація, що відтворюється в соціальній доктрині церкви, в християнському суспільному вченні може перетворюватися на фундаменталістські течії, що дійсно є серйозною проблемою, вирішення якої потребує окремих досліджень. В цьому аспекті важливим також є аналіз контекстуальної та екуменічної теології протестантизму та їх вплив на філософську парадигму християнського суспільного вчення, що зумовлено зростанням релігійного плюралізму на фоні постмодерністських тенденцій розвитку християнської теології.

Використані джерела

1. Забуга М., прот. Православ'я, нація і націоналізм / Микола Забуга // Вісник Київського інституту Слов'янський університет / Редкол.: Ю. М. Алексєєв (голов. ред.) та ін. – Слов'ян. ун-т. – К. – 2001. – № 10. – С. 120-124.
2. Зелинский В. Приходящие в Церковь / Зелинский В. // Журнал Московской Патриархии. – 1992. – № 5. – С. 13-19.
3. Иов (Геча), архим. Православное богословие сегодня [Електронний ресурс] / Иов (Геча) // Режим доступу : kiev-orthodox.org.
4. Касьянова К. Религиозный фундаментализм / Касьянова К. // О русском национальном характере. – М. : Академпроспект, MEDY3A, 1994. – 368 с.
5. Костюк К. Православный фундаментализм: социальный портрет и истоки / Костюк Константин // Политические исследования. – 2000. – № 5. – С.133-154.
6. Мейендорф И., прот. Православное богословие в современном мире / Мейендорф Иоанн // Православие в современном мире. – М. : Путь, 1997. – С. 171-189.
7. Софроний (Сахаров), архим. Подвиг богопознания. Письма с Афона (к Д.Бальфуру). Изд. 1-е. / Софроний (Сахаров). – Свято-Иоанно-Предтеченский монастырь, Изд-во "Паломникъ", 2001. – 368 с.
8. Ignatius IV (Hazim), Patriarch of Antioch, Of the Question of Lebanon and the Christian Destiny. – Beirut : Center of the Orthodox and Antiochian Studies, 1979.
9. Ignatius IV (Hazim), Patriarch of Antioch, La resurrection et l'homme d'aujourd hui. – Al-Nour Publications, 1970.
10. Keating K. Catholicism and fundamentalism / K. Keating. – San Francisco, 1988.
11. Beinert W. "Katholischer" Fundamentalismus / W. Beinert. – Regensburg, 1991.

УДК 141:215

Ірина Василівна Васильєва
кандидат філософських наук, доцент,
Національний медичний університет
ім. О.О.Богомольця

ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЄЗНАВЧІ АСПЕКТИ СПІВВІДНОШЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО І ЗОВНІШНЬОГО В ЛЮДИНІ

Стаття присвячена філософсько-релігієзнавчому аспекту співвідношення внутрішнього і зовнішнього в людині. Поняття "внутрішнє" і "зовнішнє" займають особливе місце серед знаків, у яких осмислюється все, що відбувається в міфологічно-семіотичному процесі.

Ключові слова: *внутрішнє, зовнішнє, міфологічно-семіотичний процес, світ, текст, автономність, індивідуальність.*

The article is devoted to philosophical and religious aspect ratio of internal and external to the person. The concept of "internal" and " external" occupy a special place among the characters, which thoughts about everything that happens in a mythological-semiotychny process.

Keywords: *internal, external, mythological semiotychny-process world, world, text, autonomy, individuality.*

Проблема, яка хвилює багатьох філософів сучасності – це проблема людини, особливий статус індивідуалізованого, але відкритого для інших людей філософського прочитання світу. Це проблема тексту світу, яка ґрунтується на класичній філософсько-релігійній спадщині й текстах слов'янської духовності, концепція, яку розробив відомий дослідник Ю.Лотман. Людина, на думку Ю.Лотмана, – це не тільки виключення у порядку природи, а й умовне виключення у порядку культури. Усе живе є живим за визначенням, неповторним, а все живе і мисляче – тим більше. Такий статус особистості пов'язаний з тим, що її можна описувати як мислячий знак, мислячу літеру, яка визначає саму себе і деякі особливості "життєвого світу" (категорія Е.Гуссерля "Lebenswelt"), а завдяки своєму комунікативному "життєвому світові" і образ Універсуму.

Людина думає, страждає, вона "входить" до історичних мінливих структур, до суто духовних змістів, еволюцій смислів, що може стати, з одного боку, трансляцією людських інновацій, а з іншого –

© Васильєва І. В., 2010

регресом і деструкцією всього людського, духовного. Йдеться про пояснення Буття, яке "розпадається" в індивідуації, яке є таємничим, але завдяки людському духу ця таємниця поступово розкривається. У сучасній українській культурі – це постає завданням несходження "хроносу" і "логосу".

Люди занурені у міфологічно-семіотичний процес, який містить у собі три аспекти. По-перше, особливість цього процесу в тому, що його підґрунтя ("чому ?", "звідки ?", "для чого ?") є незрозумілим для людей, багато явищ, подій та обставин відкриваються через роки, через століття. По-друге, це перед-визначеність цього процесу, того, що розгортається у просторі історії й культури. Це створює враження про закономірність, цілеспрямованість, отже, осмисленість процесу. Тут нібито логос, згорнутий смисл, переходить у міф, у оповідь – в такий спосіб, розгортається первинний логос. По-третє, все, що відбувається та ще відбудеться, весь час осмислюється, але у зв'язку з першим і другим аспектами ніколи не буває і не може бути осмислено безпосередньо, а завжди осмислюється тільки опосередковано. Ті уявлення людей про те, що відбувається, вказує на це, але сутність цього процесу залишається для людей сутністю "у собі". Такі уявлення – це натяки, вказівки, знаки, або символи, хоча останнє визначення, на нашу думку, не є доречним. Символ завжди передбачає чуттєве втілення смислу, на відміну від абстрактності поняття та відвернутості алегорії.

Серед усіх знаків, у яких осмислюється те, що відбувається, особливе місце посідають уявлення або поняття "внутрішнього" і "зовнішнього". Ці поняття не є усталеними, як і зв'язки між ними, вони є поняттями відвернутими, а відносини між ними – абстрактними. Вони змінюються в історичному русі людства.

Людина має внутрішнє і зовнішнє, видиме і невидиме. Доба Середньовіччя особливо наполягала на тому, що людина належить до видимого світу, на відміну від янголів або бісів, яким, для того, щоб з'явитися перед людьми, необхідно виявити себе у видимому – в дії або набути плоть. Але і у людини поруч з видимим – тілом, існує невидиме, сутність, яка називається "душею". Тіло людини є смертним, а душа – безсмертною і вічною. У тому видимому, що є у людини, незмінно приховується її невидиме – душа (такий підхід формулює християнська релігія) або моральність людини (філософія).

Усе, що належить до видимого і невидимого, внутрішнього і зовнішнього, неминуче опиняється у міфологічно-семіотичному процесі. І видимий образ людини, її цілісність, її душа та тіло – все це пов'язано з цим процесом. Цей процес є сталим, змінюються лише акценти – переосмислюються знаки у цьому процесі, їх співвідношення. Знаки, як тільки вони з'явилися у міфологічно-семіотичному процесі, органічно входять до міфологічно-семіотичного фонду назавжди. Знаки є більше довготривалими, ніж смисли, вони, взагалі, не зникають. Водночас смисли, за своєю суттю, повинні поновлюватися, складатися у нових історичних ситуаціях. Якась застаріла міфологічна система осмислення світу може долатися, але залишаються знаки, мотиви, що пройшли крізь неї, пізніше їх пригадують, реконструюють, аналізують, або вони самі по собі виникають в уявленнях людей про світ.

Актуальним у зв'язку з цим постає питання про особливий символізм філософської мови, про діалог думки і світу, про взаємну присутність світу в думці і думки у світі, тобто про людяність думки і людяність Універсуму.

На думку відомого мислителя Г.Башляра, яку він висловив у праці "Вступ до Біблії Шагала", Всесвіт, "… незважаючи на всі негаразди, повний щастя і визначений для щастя. Людина повинна повернути собі рай" [1, 336]. Справді, "Повернений рай", якщо пригадати поему Мільтона, зовсім не знаходиться у якомусь новому, позамежному, есхатологічному "еоні" у наступному столітті. Згідно з християнством, він може з'явитися і сьогодні, тут і тепер – у актах Божественної Присутності у внутрішньому світі мислителя, поета, митця або просто закоханої людини. Ці акти, опосередковані мовою і символікою людського мислення, органічно вливаються у загальну динаміку людського Всесвіту.

У міфологічно-семіотичному процесі відбувається і наступне – все більше вірувань, настанов, суджень та ін. критикуються і вже не існують як даність. Такий процес безпосередньо торкається людини у її корінних взаємовідносинах зі світом, тобто з усім буттям, з усім, з чим зустрічається людина, – це процес інтеріоризації, процес, у якому різні змісти світу виявляються як приналежні людині, як такі, що залежать від людини і спрямовуються людиною, як такі, що знаходяться в людині, як суто внутрішній людський здобуток.

Цей процес інтеріоризації світу можна інтерпретувати у різних термінах, з ним взаємопов'язані й драматичні відносини людини з природою остільки, оскільки об'єктивізація природи, протиставлення її людині як чужої по своїй суті, одночасно є і освоєнням природи, тобто, чимось подібним до присвоєння її в якості власності на межі "свого" і "чужого".

Для філософсько-релігієзнавчих досліджень найважливішою є проблема реконструкції станів людини в минулому, так би мовити недоінтеріоризованих релігійних, культурних станів людини. Дослідження подібних станів належить саме філософії, релігієзнавству, оскільки всі ці проблеми є приналежними до міфологічно-семіотичного здійснення. І ці дослідження не можуть випадати з історично-культурного контексту, тому що саме завдяки ньому і сприймаються серйозно висловлювання людини минулого про власне самопочуття, самовідчуття і саморозуміння, всі прояви цієї людини у словах, у знаках. Іншими словами, образ доби складається з її власних тлумачень себе самої. А все те, що "недоінтеріоризовано", насправді не є віддаленим від нас, усе це знаходиться поруч з нами, поруч з нашою культурою до тієї пори, доки почуття або пристрасть не оволодіють людиною, це почуття або пристрасть не належать людині, вони існують як даності, що приходять ззовні й які існують взагалі, у світі.

Людина проживає своє життя в оточенні таких зовнішніх сил, вона, наприклад, може протистояти цим силам, або стати їх жертвою. Подібні ситуації закріплюються у мові, яка, фактично, автоматизується, але коли весь цей досвід, який відноситься до минулого і який автоматично закріпився, приходить у протиріччя з більш новими інтерпретаціями людини та її почуттів, такий автоматизм у мові не може бути знищений. Повість Б.Констана "Адольф" (1816 р.), російська лірика 1820-х років, поезії Тараса Шевченка, Лесі Українки – це величні зразки риторики, в яких у гармонії з новою за настроєм ліричною проникливістю, у самозаглибленні – виражена гранично загострена ситуація – людина в оточенні пристрастей.

XIX століття продемонструвало нам багато неочікуваних якостей у людині, в її психології, очевидно, що і в сивій давнині існували ці характеристики людини. Так, давньогрецький поет-лірик Піндар писав про вроджений норов, який передбачає суто внутрішнє, яке не залежить від зовнішнього; також у нього є словосполучення "природжений норов" ("to syggenes ethos"), який неможливо приховати. Інший представник давньогрецької культури, один з трьох "великих китів" античної трагедії Софокл прославляв вільну людину, але при цьому застерігав проти порушення Божественних законів, релігійних норм життя. Він розрізняє душу ("psyche"), розумовий устрій ("phronema", ментальність), задуми і наміри ("gnome") людини, які важко виявити до тих пір, доки людина не буде управляти іншими.

Слід підкреслити, що слово "psyche" фіксує ту саму пов’язаність з матеріальним началом, що є і в "душі", "spiritus" та інших словах (psycho – дую, охолоджую; psychros – холодний, свіжий). В такий спосіб, тут не існує щось специфічне, щось віддалене від сьогодення – єдине, що є неприпустимим – так це уявляти матеріальність, речевість як пряму протилежність духовному, що є характерним для самого нового часу.

Не можна погодитися з думкою відомого дослідника давньогрецької культури О.Зайцева, який у статті "Свобода волі й божественне керівництво у гомерівському епосі", зазначає: "Без відчуття свободи волі людини греки не змогли б уявити собі й богів, що діють довільно" [2, 140]. І далі: "…історія всіх релігій вчить нас, що конкретні риси, які люди надавали божествам, завжди є результатом перенесення до світу богів людських якостей і форм поведінки. Це розумів у відношенні до грецької трагедії Ксенофан і він же, коло говорив про аморальність гомерівських богів, безперечно, бачив і те, як до світу богів у Гомера переносяться типово людські, … не найкращі, у моральнісному смислі, прояви" [2, 141]. На нашу думку, ці положення мають достатньо натуралістичне розуміння відносин у дусі об’єктивності – автор уявляє собі справу таким чином, нібито світ богів протистоїть як об’єкт – світу людини, в тому числі й її внутрішньому світові. Але, на нашу думку, це не так – світ богів – це, перш за все, частина свідомості, саме частина свідомості, яка відчужена у зовнішнє і просторове; це – сама свідомість в такий спосіб облаштувала світ, у тому числі й людину, перетворила і світ, і людину на форми, у яких тільки і може осягати їх у певних культурних умовах. Тоді світ богів виступає як таке зовнішнє, яке не засвоєно людиною і не підкоряється їй. Але справа не в тому, що якась здібність повинна бути спочатку засвоєна у внутрішній свідомості, а потім відчужена, у зовнішню для людини, свідомість.

Можна скільки завгодно переносити, в плані роботи міфологічної імагінації, риси людини на богів, але це – буде тільки вільною діяльністю фантазії, тоді як керівництво богів, їх вплив на людину передбачає певну, не свобідну, але необхідну, неминучу фазу осмислення мотивації власних вчинків. Мотивація в релігії й осмислюється як зовнішня, отже відчужена і тільки в такий спосіб, на цьому етапі, може освоюватися.

Деякі речі психологічної якості освоюються саме в такий спосіб – але і почуття, але не існує нічого більш природного і безпосереднього у психіці людини, ніж почуття, засвоюються таким чином, що спочатку і потім протягом тривалого відрізку часу вони осмислюються як такі, що належать не людині, але світові. Це відбувається, при практично однаковому психофізіологічному устрої людини, і брати щось інше за основу – не має сенсу.

Виявляється, що не має достатнього обґрунтування і для того, щоб шукати психологічну основу для уявлень про керівництво богами вчинками людини [2, 141]. Ця основа має метафізичне коріння. Іншими словами, для всього психологічного повинна існувати така логіка, яка спрямовує його, така логіка, що вкорінена у бутті. Тут – це логіка інтеріоризації, яка існує у міфологічно-семіотичному процесі. Така логіка визначає шлях, що веде від чогось до чогось, від певного початку до якоїсь мети і починається шлях, зрозуміло, з того, що щось ще не інтеріоризовано. Саме тут це "щось" є сферою мотивації вчинків людини, яка пізніше стає приналежною до внутрішнього світу людини. Не тільки сфера мотивації, але в майбутньому і цілий внутрішній світ людини виявляється зовнішнім у відношенні до самої людини, як відчужений від неї. Безпосередньо відповідає цьому та обставина, що боги спрямовують людину саме таким чином, як це робила б і людина, якби все було в інший спосіб, і між світом людини (внутрішнім) і світом богів (зовнішнім) існували відносини дійсної об’єктивності й протистояння, тоді як тут мають місце відносини відчуження і освоєння, – освоєння через відчуження і в його формах. Можна сформулювати це положення в інший спосіб: відбувається освоєння, засвоєння та присвоєння змістів світу, котрі постають внутрішнім змістом, внутрішнім здобутком самої людини.

Було б дивним, якби людина спочатку мала те, що потім переносилося би назовні, вже не належало б їй. Але, відчуження мотивації, тобто факт незасвоєння, міг, наприклад, стимулювати митця користуватися таким відчуженням як поетичним засобом.

XVIII-XIX ст. характеризується неподільністю щодо проблеми зовнішнього-внутрішнього, а тому і самоосмислення людини – "хто я?", "яким є моє значення у світі?", "для чого я живу?". Очевидно, що цей період є вузловим, вершинним в історії культури або в міфологічно-семіотичному процесі. Цей період ніби повторює античність, виробляє подібні уявлення, більше того – активно прагне до здобутків античної культури. XVIII-XIX ст., у багатьох моментах, виглядають як стисле повторення античності, але ця доба настільки відмінна від античності в аспекті осмислення проблеми людини, що таке повторення античності негайно приходить у протиріччя з новим і це нове звільняється і рухається далі своїм шляхом. Кордон між внутрішнім і зовнішнім у людині не тільки слід уявляти як мінливий кордон, але необхідно уявляти у просторі, з власною глибиною. Цей кордон для думки XVIII-XIX ст. проведений поміж "я" (суб'єктом) і найближчим оточенням людини, а коли такий кордон проведений, то можна вважати, що у такому просторі постійно перетинаються різні енергії і саме там відбуваються безперестанку події переходу і тому вони – "повсякденні", і водночас такі, що містять у собі ґрунтовну діалектику людського існування.

Так, згідно з текстом фрагмента В 93 Геракліта про Аполлона, який в Дельфах "oyte legei oyte alla semainei". Ці слова не тільки окреслюють нашу тему – про те, що приховується-відкривається на кордоні внутрішнього-зовнішнього, але це – тема, яка торкається філософії, релігієзнавства, культурології. Аналізується те, що ніколи не існує для людей "у собі", як таке – ні як доступне, ні як недоступне ні у своєму власному адекватному і тотожному до себе бутті, ні в повному відчуженні від себе і чужості людини самій собі, тобто ніколи не існує ні зовсім відкрито, ні зовсім приховано, але завжди існує як таке, що подає знак про себе, подає звістку, вказує на себе як таке, що поєднує, опосередковує відкритість і таємницю, появу і прихованість. Це постійно відбувається у міфологічно-семіотичному процесі, у подіях виявлення. В історії релігій, яка наповнена виявами, що відображаються один в одному – між людьми, між людиною і буттям, між людьми різних вірувань, нарешті, в самій людині як осмисленій єдності і відбувається те, що ми назвали "міфо-семіозисом". Бог У Геракліта, здається, міг би промовляти до кінця те, що йому відомо, але він мусить підстроюватися до людей і тому – він користується їх мовою, і промовляє, і приховує. Використання мови створює те, що бог знаходиться у мові, внутрішньо перебуває в ній. У цьому ж сенсі – "мысль изреченная есть ложь" (Ф.Тютчев), саме у тій мірі, у якій вона є приналежною до діалектики виявлення. Все те, що є мінливим і випадковим у самій індивідуальності, висвітлюється у величних образах богів, але самим богам не вистачає реальної, для самої себе сущої суб'єктивності у прагненні самих себе.

Відомий український дослідник німецької класичної філософії Ю.В.Кушаков зазначає: "…кожна людина, яка є "кожною", тобто представником роду "людина", людиною взагалі, є ще і неповторною індивідуальністю. Ця ідея "позакантівського" походження. Вона визріє у Фіхте, під впливом Якобі, романтиків, Шлейєрмахера, Гете. Фіхте і спробує "приміряти" етичне до конкретної людини, визначити її моральнісний борг. Яким же є цей "індивідуальний" борг? По – перше, це бути самим собою, а не робити спроб бути кимось іншим. Кожна людина, яка є індивідуальністю, призначена бути кимось. Кожна людина має своє, тільки для неї визначене призначення….По – друге, людина ніколи не є такою, якою вона повинна бути. Та людина, яка вважає, що вона вже є такою, якою вона мусить бути, загинула для моралі, вона – неморальнісна людина. Тому моральнісний бог людини в тому, щоб постійно прагнути до того, чим вона повинна бути" [4, 218–219]. Таке прагнення людини до того, якою вона повинна бути існує в самій суб'єктивності людини.

Важливим методологічним положенням в аспекті дослідження зовнішнього і внутрішнього в людині, її суб'єктивності є положення українських дослідниць Л.Конотоп, Е.Проценко, З.Швед, яке обґрунтовано ними у праці "Російська філософія в антропологічному вимірі", у розділі "Методологічні аспекти дослідження проблеми суб'єктивності". Вони зазначають, що "для розуміння проблеми суб'єктивності необхідно провести розмежування діалогічної й трансцендентальної філософії. М.Гайдеггер був представником діалогічної філософії – його Dasein не знаходить в просторі як у якомусь вмістилищі, але організовує просторовість світу своїм діяльним перебуванням у цьому світі … М.Гайдеггер розрізняє також Sein і Seiende – буття і суще, буття і буттєвість. Людина є ланкою між буттям і сущим, вона і відрізняється цим проміжним існуванням. В такий же спосіб людина знаходиться поміж сьогоднішнім і повсякденними миттєвостями, що й визначає структуру екзистенціальної сучасності [3, 24].

Отже, можна зробити такі висновки. Ми не можемо відмовитися від проблеми автономності філософсько-релігієзнавчого знання, завжди мусимо враховувати його в загально-духовному контексті. У цьому плані слід згадати підказку видатного російського філософа Володимира Соловйова, який обґрунтував категорію "позитивної всеєдності" як філософську ідіому Царства Божого та його Присутності в індивідуальному, колективному і універсальному досвіді людей, такої не-промовленої Присутності, яка примушує шукати себе, називати себе "Присутністю", що є однією з найважливіших духовних турбот релігій, філософських і художніх традицій. Сутність філософування – у процесах осмислення самої думки, а не в моральних вказівках. Мислення не живе в людині або людських спільностях у відриві від вічного процесу осмислення і переосмислення духовних проблем, від освоєння, засвоєння та присвоєння змістів світу. Усвідомлення цього повертає нас до давньогрецької спадщини, до Сократа і Платона, до Іоанна Златоуста, Василя Великого, Григорія Нисського – і філософування, і релігія пов'язані з мистецтвом життя і з мистецтвом вмирання; думка є автономною і нетотожною вчинку, але у критичних, екстремальних обставинах вони можуть зійтися у досвіді та долі людини.

Використані джерела

1. Башляр Г. Введение в Библию Шагала <1960> / Г.Башляр ; Пер. Ю.П.Сенокосова и Г.Я.Туровера // Новый рационализм. – М.: Прогресс, 1987. – С.334–362.
2. Зайцев А.И. Свобода воли и божественное руководство в гомеровском эпосе / А.И.Зайцев // Вестник древ. истории. – 1987. – № 3. – С. 139–145.
3. Конотоп Л.Г. Російська філософія в антропологічному вимірі: навчальний посібник / Конотоп Л.Г., Проценко Е.Б., Швед З.В. – Херсон: ЧП Кальченко, 2009. – 194 с.
4. Кушаков Ю.В. Этический трансцендентально-спекулятивный идеализм И.Г.Фихте / Ю.В.Кушаков // Sententiae. Наук. праці Спілки дослідників модерної філософії. – Вінниця: Універсум; К.: Критика, 2004. – № 2. – С.168–226.

УДК 293. (043) 21

Михайло Миколайович Козлов
кандидат історичних наук, доцент,
Севастопольський інститут економіки та права
Міжнародної академії праці та соціальних відносин

БОГ-ПІДЛІТОК ЯРИЛО В ЯЗИЧНИЦЬКІЙ СВІДОМОСТІ СХІДНИХ СЛОВ’ЯН

У статті на ґрунті письмових, фольклорних та етнографічних джерел проведена реконструкція культу одного з найзагадковіших східнослов’янських міфологічних істот – бога-підлітка Ярили. З’ясовано структуру та ідейну семантику дохристиянських ритуалів та свят на честь його божества.
Ключові слова: *язичництво, обряд, уявлення, вірування.*

On the basis of written, folklore and ethnographic sources reconstruction of a cult of one of the most mysterious East slavic mythological beings – the god of teenager Jarily is spent. Structures and ideological semantics of pre-Christian rituals and festivals which spent to honors of the given deity are revealed.
Keywords: *pagan, a ceremony, representation, belief.*

Давньослов'янська архаїчна культура виявилася набагато складнішою та незбагненішою, ніж уявляли собі вітчизняні дослідники ще наприкінці XX ст. Перед сучасними вченими відкрилися нові складні аспекти давньоруської язичницької культури, які потребують значної уваги дослідників різних наукових напрямків. Особливий інтерес у зв'язку із цим викликають традиційні народні уявлення про народні язичницькі божества – уособлення навколишньої природи та життєвої сили, які складалися ще у далеку в дохристиянську епоху. Показати зміст та ідейну семантику культу язичницького бога Ярили у східних слов’ян дохристиянської доби – головна ціль даної статті.

На жаль, про дане божество згадується лише у відносно пізніх писемних, фольклорних і етнографічних джерелах. Даний факт сприяв виникненню у вітчизняній історіографії досить авторитетної точки зору, відповідно до якої, у східних слов'ян не було ніякого бога з таким ім'ям, а слово, що дійшло до нашого часу, "ярило" означало назву свята або взагалі було частиною безглуздого приспіву народної пісні [8, 123]. Але будь-яке язичницьке свято, яке з успіхом протистояло впливу християнства протягом століть і збережене на великій території, повинне було бути пов'язаним зі стійкою народною традицією поклоніння надприродним силам – духам природи або язичницьких божествам. До того ж і ритуальні пісні, що передавалися протягом тисячоліть із покоління в покоління й використовуються навіть у наш час в певні календарні строки, не можуть бути безглуздими.

Традиційні народні божества: Коляда, Купало, Марена, що згадуються в народних обрядах і традиціях, вочевидь, у свідомості наших предків значили куди більше, ніж визнані всіма дослідниками великокнязівські божества – воїни Хорс, Перун та ін.

Культ східнослов’янського язичницького бога Ярило виник, вочевидь, ще у сер. першого тис. н.е. Саме у VI-X ст., згідно з даними археології й письмовими джерелами, відбулася трансформація старих родових вірувань та культів, які були, в свою чергу, викликані суттєвими змінами суспільно-економічного устрою у наших предків. Давньослов'янські родові громади поєднувалися між собою, утворюючи вже досить складні за своєю структурою політичні об'єднання. У процесі їхнього перетворення на територіальні спільності старі, родові форми суспільного устрою й побуту відживали; виникали більш складні племінні й міжплемінні політичні союзи з непростою структурою, яка постійно змінювалася. Одночасно складалися нові суспільні відносини.

Відповідно до писемних джерел і даних археології, у другій половині першого тис. н.е. у древніх слов'ян істотно ускладнилася й система богослужіння. Крім традиційних місць здійснення релігійних обрядів – священних гаїв, берегів рік, озер і джерел, а також родових святилищ – у наших предків з'явилися племінні святилища, що обслуговували інтереси декількох родових гнізд – поселень, городища – сховища й городища – святилища, які використовували для своїх релігійних потреб міжплемінні союзи.

© Козлов М. М., 2010

Істотне ускладнення системи богослужіння в наших предків другої половини першого тис. н.е. повинне було привести до трансформації язичницького світогляду. І дійсно, старе родове світосприймання вже не відповідало умовам нової дійсності. З появою племінних і міжплемінних об'єднань наші предки вже не могли розглядати своїх одноплемінників, не пов'язаних з ними кревними узами, як ворогів – чужинців. Імовірно, саме в цей період Рід перестав сприйматися як співтовариство кревних родичів.

"Повість временних літ", викладаючи найдавнішу історію слов'ян, вказує, на те, що вони жили родами ("живяху кождо с родом своим и на своих местах"). Термін "рід" у літописі не відповідає сучасному науковому поняттю; літописець уживає його й для великих, і для малих суспільних структур. Так, відповідно до літопису, "Кий княжаше в роде своем". У цьому випадку родом названі поляни – самий могутній зі всіх східнослов'янських союзів союз племен. Радимичі й в'ятичі, інші слов'янські союзи племен, відповідно до літопису, також спочатку становили собою рід ("Вятко сяде с родом своим по Оце от него ж прозвашася вятичи"). Вираз, що зустрічається в літописі, "род славенеск" і "род руский" (останнє зафіксоване у договорах із греками) показує, що свою етнічну єдність східні слов'яни усвідомлювали як спільність походження й асоціювали із кревним спорідненням. У тій самій початковій частині "Повісті временних літ" вказується, що поляни були об'єднанням, що складалося з ряду родів.

Отже, під терміном "рід" у літописних повідомленнях, що відносяться до додержавної доби, автор розумів численні, ієрархічно супідрядні спільності, починаючи від "слов'янства" у цілому й союзів племен і закінчуючи більш дрібними їхніми підрозділами. Даний факт свідчить про значну трансформацію й світоглядних уявлень наших предків у другій половині першого тис. н.е.

"Своїми" для східних слов'ян у даний період стали не стільки кревні родичі, а всі ті, хто входив з ними в одну соціальну структуру – плем'я, союз племен, а пізніше й державу. Відповідно, чужинцями стали всі ті, хто в дану соціальну структуру не входив і становив потенційну загрозу для наших предків.

Одночасно із трансформацією уявлень про рід, як "суспільно-економічне співтовариство", у давньослов'янському суспільстві змінилася й структура міфологічних уявлень. Колишні родові берегині почали набувати антропоморфних рис й із заступників окремих громад перетворилися на божеств слов'янських племен, племінних союзів, а згодом і всього "Роду руського". Так, наявні письмові джерела, а також данні етнографії, археології та фольклористики свідчать про те, що в дохристиянську добу у східних слов’ян існував складний комплекс уявлень про божеств – уособленнях певних етапів існування людини усередині сакральної родової громади. При цьому життя людини ототожнювалося з рухом сонця протягом року.

Особливо авторитетним серед них був загадковий бог – підліток на ім’я Ярило, який вважався у наших предків уособленням підліткових ініціацій та одночасно символізував народження нового сонця.

Сонце – підліток – Ярило вважався в наших предків заступником юнаків, що було, вочевидь, пов'язано з підлітковими ініціаціями. Так, бога – заступника молодих юнаків зі схожим ім’ям Геровіт ми знаходимо у пантеоні західних слов’ян. Зокрема, Геровіта згадує автор "Життєпису Оттона Бамберзького" як головне божество слов'янського плем'я гаволян. Відповідно до даного джерела германський католицький єпископ Оттон Бамберзький та його слуги застали в Гавельберзі й Валегощі в середині квітня багатолюдне язическое свято, присвячене Геровіту. Геровіт, за словами автора джерела, уважався в місцевих мешканців богом заступником молодих юнаків та уособленням війни. У його храмах зберігалися величезні щити та зброя. Їх під час воєн несли попереду війська спеціальні жерці. У мирний час до цих речей не можна було доторкатися нікому під страхом смерті [2, 375, 386].

У східних слов'ян, відповідно до народних переказів, ідоли Ярили в язичницьку добу стояли в Галичі-Мерському, на Поклінній горі, а також у Суздалі, на Яруновій горі, при злитті струмка Грем'ячки й річки Кам'янки. Пізніше в Суздалі на тому місці, де колись стояв Ярило, побудували церкву Козьми й Дем'яна. У Північно-Східній Русі свято "Яриловки" майже до кінця XIX в. було найбільш багатолюдним зі всіх свят [4, 235].

Про широке поширення культу Ярили в східних слов'ян язичницької епохи свідчать дані топоніміки. Так, ще на початку XX ст. в Чернігівській губернії було відомо урочище Ярилове поблизу Костроми, існувало також Ярилове поле, недалеко від Кінешми, був відомий Яриловий гай. У Дорогобужському районі, ще на початку XX ст. існувало селище Ярилове, у Тихвінському і Валдайському районах існували урочища Яриловичі [8, 358-359; 3, 81].

Показовим також є широке поширення серед східнослов'янської військової еліти язическых імен, похідних від кореня "яр" – Ярослав, Яромир, Ярополк.

Один із старих описів Ярилиних ігрищ залишив священик Тихін Задонський. У травні 1765 р. він спостерігав у Воронежі, як на традиційне місце святкування Ярили "множество мужей и жен старых и малых детей собралось. Между сим множеством народа я увидел иных почти бесчувственно пьяных, между иными ссоры, между иными драки, приметил плясания жен пьяных со скверными песнями" [1, 446].

Селяни справляли свята на честь Ярили майже до початку XX ст., називалися такі свята "Ярилиними ігрищами", "Ярилиними гулянками" або просто "ярилками". "Ярилини гулянки" проводили з початку квітня по червень (до Петровского посту). Учасники свята обирали хлопця, що повинен був зображувати Ярилу, наряджали його в обвішаний бубонцями й дзвіночками одяг, голову прикрашали квітами, а в руки давали стукалку. Він очолював хід, а інші йшли слідом, щосили б'ючи в барабани. Ці

грища носили розгульний характер: учасники свята пили без усякої міри, билися, співали нескромні пісні, танцювали, розбивалися на парочки. Недалеко від Рязані ярилки святкували вночі. Неодружена молодь (сімейних на гулянку не допускали) збиралася на пагорбі, що називався Ярилина плішина, і розпалювала багаття [3, 42].

У Білорусії наприкінці минулого століття Ярилини гулянки святкували наприкінці квітня. Селяни вибирали гарного хлопця, наряджали його у білий одяг, на голову йому надягали вінок і саджали на білого коня. Хоровод дівчат, також з вінками на головах, супроводжував коня до поля, розспівуючи пісню: "Волочився Яріло по всьому світі, полю жито народив, людям діти плодив. А де він ногою – там жито копою. А де він лише гляне – там колосся зацвіте". Кулачні бої були основною й невід'ємною частиною свят на честь Ярили [6, 48].

Можливо, що бійки під час весняних ігрищ не були порожнім проводженням часу, а мали важливе символічне значення. Вочевидь, що спочатку під час ушановування Ярили проходили військові ігри – змагання. Опис даних обрядів, що збереглися до XII ст., знаходимо в "Правилах Кирила митрополита руського". Зокрема, відповідно до повідомлень цього джерела східні слов'яни, навчившись від "безбожних еллінів" по великих святах "позоры создавать со свистениемь и съ плачем и съ клчємь и с въплємь и бьющеся дрьколиемь к самое смєрти и възимаше от оубиваємых порты" [5, 392].

Збережене до початку XX ст. уявлення про Ярилу як про божество–підлітка, заборона на участь у ігрищах одружених людей, яка зафіксована дослідниками в деяких областях східнослов'янського світу, й, нарешті, обов'язковий атрибут Ярилиних ігрищ – кулачні бої – свідчать про те, що Сонце – підліток – Ярило колись у свідомості наших предків символізував підлітковий етап існування людини всередині родової громади.

Можливо, що саме на весняні дні в язичницьку добу призначали ініціації – випробування підлітків. У дохристиянський період останній етап ініціацій юнаків проходив всенародно й відзначався розгульним святом. Після проходження ініціаційних випробувань юнак у свідомості наших предків немов би помирав як підліток й народжувався вже в якості дорослого чоловіка. Молоді люди, одержавши новий статус, могли обирати собі наречену й одружитися. Вони ставали джерелом життєвої сили, подібно до весняного сонця – підлітка, який відповідно до древніх уявлень наших предків, також повинен був одружитися й запліднити Мати – Землю. Як вірно помітив Б.О. Рибаков, Яріло у свідомості наших предків була пов'язаний із плодоносною ідеєю зерна – насіння [7, 404].

Язическа символіка чоловічої плодоносної сили, а також ритуальної смерті й наступного відродження добре проглядається на прикладі народного звичаю, що дожив у деяких областях східнослов'янського світу аж до початку XX сторіччя й отримав назву "поховання Ярили".

Під час свят на честь даного божества селяни виготовляли з дерева опудало Ярили. Останній зображувався з гіпертрофованим чоловічим органом. Іноді чоловіка одягали в скоморохівське плаття, між ніг йому чіпляли фалос. Після цього жителі підходили до нього й низько вклонялися. Потім під плач і голосіння жінок опудало Ярили спалювали, топили у воді або ховали у землі [8, 359-360].

На околицях Володимира, наприклад, обряд "поховання Ярили" проходив у такий спосіб: з дерев'яного обрубка, гілок і ганчірок робили ляльку, що зображувала чоловіка з його природними статевими органами. Ляльку клали в гробик, і п'яні баби закопували його з різними причетами. Називалося все це дійство "Ярилову плішину ховати"[6, 49].

На користь гіпотези про те, що Ярило у свідомості наших предків символізував плодоносну силу природи, свідчить і етимологія даного божества. Древній корінь "яр", до якого сходить ім'я Ярили, означав у наших предків весну, а також готовність зробити потомство. Дієслово "яритися" у російській мові має значення "гарячитися, кип'ятитися, а також розпалювати любовне бажання", в українському – "багровіти, гніватися, палати". Слово "лють" у деяких російських діалектах означає "похіть, збуджений стан у період тічки у тварин", а в українських – "пристрасність, запал, любовну готовність". У південнослов'янських мовах дієслова з коренем "яр" мають значення "розпікати, запліднити, спаровуватися" [9, 111].

Отже, можемо дійти висновку, що у свідомості наших предків язическої доби божеством, що символізувало підлітковий період у житті юнака, був Ярило – уособлення весняного сонця, чоловічої сили й взагалі плодоносних сил природи. Під час "Ярилиних гулянок", що приходилися на пізню весну, юнаки проходили ініціаційні випробування й ставали повноцінними членами громади. Пізніше, вже в християнську добу, можливо, основний ідейний зміст даного ритуального комплексу забувся й "Ярилині дні" перетворилися в одне з аграрних свят з ритуальними кулачними боями й всенародними гуляннями.

Використані джерела

1. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: В 3 т. / Афанасьев А.Н. – М., 1865. – Т.1. – 800 с.

2. Жизнеописания Оттона Бамберзского // Котляревский А.А., Собрание сочинений: в 3 т. – СПб., 1893. – Т.3. – С. 331-402.

3. Забылин М. Русский народ: его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия / Забылин М. – М.: Автор, 1992. – 605 с.,

4. Золотов Ю.М. Изваяния языческих богов на Руси / Ю.М. Золотов // С.А. – 1985. – №4. – С. 234-236.

5. Историческая хрестоматия церковно-славянского и древнерусского языков / Под ред. А. Буслаева. – М., 1861. – 1200 с.

6. Левкиевская Е.Е. Мифы русского народа/ Е.Е. Левкиевская. – М.: Астрель, 2003. – 526 с.
7. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. -М.: Наука, 1981. – 608 с.
8. Сахаров И.П. Сказания русского народа / И.П. Сахаров. – М.: Наука.-1989. – 397с.
9. Этерлей Е.Н. О семантике слов с корнем яр и связи с наименованием славянского божества Ярилы / Е.Н. Этерлей // Диалектная лексика. – 1975. – № 4. – С. 102-114.

УДК 82:111.852

Вікторія Іванівна Пуліна
кандидат філософських наук,
доцент Чернігівського державного педагогічного
університету ім. Т.Г. Шевченка

РОМАНТИЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ ЕСТЕТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

У статті представлена спроба реконструкції романтичних образів і мотивів, присутніх у творчій спадщині П. Куліша. Особлива увага приділяється мотивам світла, Сходу, образу поета-пророка. Наголошується на етнокультуротворчому потенціалі літературної спадщини українського письменника.

Ключові слова: *романтизм, мотив світла, мотив Сходу, мотив самотності, образ поета-пророка, топос просторовості, етнокультуротворчість.*

This article is an attempt of reconstruction of romantic ideas and motives presented in the creative inheritance of P. Kulish. The special attention is paid to motives of light, the East, the look of poet-prophet and others like that. It is marked on ethnocultural potential of literary inheritance of the Ukrainian writer.

Keywords: *romanticism, motives of light, motives of the East, motives of loneliness, offenses of poet-prophet, topos spatialness, ethnocultural activity.*

Дослідження творчості Пантелеймона Куліша репрезентоване значною кількістю праць, які являють собою відповідні пошуки в історичній, філософській, культурологічній, релігієзнавчій, літературознавчій та фольклористичній галузях. Перші праці, звернені до постаті П. Куліша, представлені іменами Б. Грінченка, М. Грушевського, Д. Дорошенка, С. Єфремова, Є. Кирилюка, О. Маковея, В. Шенрока. Особливо простежується зацікавленість вітчизняних і зарубіжних вчених біографією мислителя та його епістолярною спадщиною. Серед них можемо назвати О. Грушевського, О. Дорошкевича, В. Петрова, В. Терлецького. До творчого доробку, а також художнього змісту, стилістики та жанрових ознак творів письменника зверталися М. Бойко, М. Зеров, Є. Нахлік та інші.

Поряд із вітчизняними дослідниками до студіювання творчості П. Куліша залучаються й зарубіжні науковці Ю. Бойко-Блохін, Г. Вібе, О. Федорук та інші.

Останнім часом в Україні значно зріс інтерес до творчої спадщини П. Куліша у молодих дослідників. Була захищена низка дисертаційних робіт з філософії: В. Владимирової, К. Ісаєнко, Г. Поперечної, А. Сініциної. Досить ґрунтовною працею є монографія М.П. Бойка “П. Куліш: осмислення творчого спадку" (1997), в якій автор частково торкається естетичної проблематики, а саме романтизму П. Куліша, проте авторський підхід до естетичних поглядів письменника здебільшого літературознавчий.

Як бачимо, творча спадщина П. Куліша є предметом зацікавленості багатьох науковців. Метою статті є аналіз образів і мотивів, представлених у творчій спадщині мислителя. Зазначимо, що П. Куліш був яскравим представником романтичного напрямку у літературі. Про це перш за все свідчать результати проведеного аналізу образної системи творів українського письменника. Так, евристичним виявився світоглядний ірраціоналізм, який корінився у Кулішевому кордоцентризмі, а домінуючими образами-архетипами постають "Дух", "душа", "серце", "світло", "темрява", "Україна", "поет-пророк". Деякі з них розглянемо більш детально.

Наскрізним у літературній спадщині П. Куліша є мотив світла – традиційний у мистецтві узагальнюючий символ всього доброго, духовно-піднесеного. Письменник навіть виносить цей образ-символ у назву своєї поетичної збірки “Досвітки", що говорить про визначальне місце світла в естетичному дискурсі і художньо-образній системі мислення митця. На думку О. Астаф’єва, образ досвітків тісно пов’язаний із язичницькою традицією культури Київської Русі [1]. Так, світло втілюється у слов’янському Даждьбозі, який визначається Б. Рибаковим як божество світла, сонця та продавець благ. Світло, як початок Всесвіту, знаходимо і у “Слові о полку Ігоревім".

Відомо, що у християнській традиції світло також має сакральне значення, адже згадуємо: “І сказав Бог: “Хай станеться світло". І сталося світло. І побачив Бог світло, що добре воно, і Бог відділив світло від темряви" (Перша Мойсеєва Книга Буття). У візантійській естетиці світло було субстанційною основою краси.

© Пуліна В. І., 2010

Мотив світла у П. Куліша виступає в прямому і переносному значеннях. Збірка “Досвітки" розпочинається із “Заспіва": “Удосвіта встав я… темно ще на дворі…// Де-не-де по хатах ясне світло сяє,// Сяє ясне світло, як на небі зорі…// Дивуюсь, радію, у серця питаю:// “Скажи, віще серце, чи скоро світ буде?" [6, 266]. В цих поетичних рядках “світло" виступає як бажана мрія, воно має скритий сенс, пов’язаний із вірою в майбутнє України. Доба П. Куліша, це в переносному сенсі досвітки нації, народу, держави, в якому зароджується надія, але світло ще не панує.

Необхідно зазначити, що цей факт породжує і протилежний мотив темряви, який інколи навіть домінує над мотивом світла у поетичному доробку письменника. Особливо наочно це простежується у збірці “Дзвін". Темрява виступає як щось страшне, гнітюче, вона поневолює людину, присипляє її свідомість, лишає зору. Поширені вислови “рабська тьма", “демон тьми", “темрява тлетворна". Темрява інколи ототожнюється із туманом: “І руський світ окрив туманом Сатана" [6, 446]. Весь світ, від хутірської хатини до Всесвіту, страждає від темряви: “сутемряві хати", “затемнілий світ", “темно на дворі, зоря не зоріє", люди “вік вікують свій у тьмі". Вона не є нейтральною, необразливою, а породжує зло, яке втілюється у нерозумності, дикості, прагненні до помсти та руйнівному інстинктові. Темрява активна, вона “кохається в руїнних ідеалах…" [6, 481]. У Кулішевому мотиві темряви чітко простежується песимістична компонента, що з’являється в естетиці романтизму. Але темрява не в змозі вбити надію, яка породжує світло: “…руський світ грядущий// Очима зрячими крізь темряву вбачав" [6, 469].

Зрештою, з мотивом світла пов’язаний образ України, у площині якого розвиваються дихотомії “світло темрява", “життя смерть". У Куліша живе надія на світле майбутнє України, але ця надія пов’язана із піднесенням “народного духу": “Ти ж, паньматусю, перед Богом вічним,// Мов перед сонцем раняшня росина,// Засяєш знову духом предковічним,// Безсмертна мати бідолахи сина" [6, 438]. Віра у воскресіння Батьківщини не полишає письменника навіть у найскрутніші часи: “Умерла ти, матусенько Вкраїно", але все ж таки “Воскреснеш, нене, встанеш з домовини" [6, 438-439].

Як бачимо, П. Куліш бере на себе місію пророкування, у зв’язку із чим у нього згодом народжується романтичний образ поета-пророка: “Озвітеся ж, струни, в серцях тих високих,// Що в мир уселили поети й пророки" [6, 450]. До нього він звертається у поезіях “До кобзаря", “Слово правди", “До Шекспіра", “До рідного народу, “До Шевченка", “Дума сама", “Дума про татарина й орапа" тощо. Поет ототожнюється із пророком, а усвідомлення себе як поета примушує П. Куліша осмислювати свою позицію і призначення як митця громадянина і культурника.

У цьому сенсі точка зору П. Куліша близька до позиції Т. Еліота, який у ХХ ст. писав: “Можна сказати, що обов’язок поета як поета перед своїм народом не є головним: його прямим обов’язком є його мова; по-перше він мусить берегти її, по-друге, розвивати і вдосконалювати" [4, 86]. Це підтверджується і рядками українського поета із “Думи про татарина й орапа", де він, прославляючи О. Пушкіна, схиляє голову перед його величним внеском у розвиток російської мови: “Нам Пушкін виспівав на лад архітектурний// І руську восхваляв на всі царства судьбу,// І викував новий язик літературний,// Мов бубон тулумбас, мов золоту трубу" [6, 471].

Але, маючи таки високі цілі, образ поета-пророка у П. Куліша здебільшого має бунтівливу, неприкаяну душу. Така його позиція пов’язана із усвідомленням особливого, на відміну від громади, місця поета у світі: “А другий був поет великий і літав// Аж надто високо понад людьми за хмару", чи “Поети, мов Боги, ні на що не вважають// І пісню зорнюю про дольній світ співають" [6]. Тут присутній характерний для естетики романтизму духовний порив поета піднесення над реальністю, яка не відповідає ідеалові. Небажання примирення із пересічністю соціального буття призводить до культу індивідуальності. Маючи “високі серця", поети ближчі до Божої істини, але наслідком цього інколи є суперечливість між піднесеною поетичною душею і буденним реальним світом. Відповідно до естетики романтизму породжується мотив самотності, бо характерним для українського поета стає прагнення до усамітнення. П. Куліш згадує, як одного разу, вирвавшись із Петербурга в Україну, його охопив стан спокою, чисте і просте почуття здійснення найвищої радості. Описуючи це “просте почуття буття", митець звертається до порівняння цього стану з пушкінським “ключем забуття", що втамовує жар серця. Для П. Куліша такий стан стає джерелом всіх радощів, всіх поетичних рухів серця. Так зароджується ідея життя-буття на Хуторі, поряд з природою, на самоті, що дає справжнє поетичне натхнення, без якого існування митця не має творчого сенсу і плідних результатів.

На думку В. Петрова, мрія про хутір у Пантелеймона Куліша – це відгомін романтичної теми “острова", яку ми знаходимо практично в усіх російських та західноєвропейських поетів 1820-1830-х років. Цитуючи О. Пушкіна, Куліш стверджується в неминучій потребі для себе, як для поета, наблизитися до природи, з’являється навіть мотив “втечі": “Убегать" – для меня это составляет насущную потребность жизни" [9, 41]. “Береги пустинних хвиль" П. Куліша це хутір, тобто здебільшого усамітнення від цивілізації, можливість не відволікатися від головного в житті-буванні. Ця болюча потреба “втечі" виникає й живе, на думку П. Куліша, у кожного справжнього поета.

Куліша цікавлять романтичні ідеї сенсу художньої творчості, у зв’язку з чим його вражає думка про естетичну позицію самотності поета. Куліш ще і ще раз переосмислює ідею П. Плетньова стосовно високого ідеалу, що дарма поет шукає в людях. На думку російського теоретика, такий ідеал можна віднайти тільки у самому собі. Скоріш за все, саме це вплинуло на формування мотиву “втечі" у творчості українського митця. П. Куліш прагне зрозуміти, в чому полягає зв’язок між поетом і людьми. Можливо, усвідомлення приходить до нього як через творчість О. Пушкіна, так і філософію мистецтва

П. Плетньова: “Все, что в нем (поэте) добро и законно, непременно найдет себе законную оценку, то есть совпадет с гармониею добра и красоты, которая царствует в роде человеческом при всей видимой его беспорядочности" [7, 36-37].

Знову звертаючись до автобіографічного, як вважає О. Дорошкевич, роману П. Куліша “Евгений Онегин нашего времени", знаходимо рядки, спроможні відкрити завісу таємниці образного мислення і світогляду поета. Саме автобіографізм твору дає можливість розцінювати представлені в ньому ідеї героя, як естетичні погляди самого письменника, текстуальну артикуляцію його дискурсу. Взагалі автобіографізм типова риса творчості ліричних письменників, в якій відбивається їх власне світорозуміння. Такі твори досить часто стають сповіддю, як зазначав Гете у класичній “Поезії і правді": “Усі мої твори – тільки уривки однієї великої сповіді" [3].

Наповнюючи суху біографічну схему твору живим образним змістом, П. Куліш у своєму романі висловлює популярні на той час естетичні ідеї. Розмірковуючи над проблемою творця і творчості, автор роману значну увагу приділяє осмисленню призначення поета, який, на розповсюджену тоді пушкінську думку, є романтичним “втіленням високих дум": “Поэт, священный жрец искусства,// Сосуд душевной красоты!// Какой прекрасный пламень чувства// Людям приносишь в жертву ты// Побереги свои роптанья,// Живого сердца излиянья// Для наших жизненных сует// Хорош делец, а не поэт.// Порой мы слушаем охотно// Вслед улетаем за тобой;// Но лишь умолкнешь, беззаботно// Повеся голову идем// По-прежнему своим путем" [5, 178].

Поет для П. Куліша, – учитель, пророк, який має особливий дар, він відрізняється від звичайної людини високим злетом думок і чуттів, відтак, його не завжди розуміють, вважаючи дивним, а інколи й смішним. Але поет має можливість бачити те, чого не бачать інші люди. Він мрійник, що знайшов радість в усамітненні. В романтичному образі “пустельника" П. Куліш малює П. Плетньова. І знову простежується мотив “втечі" від буденного життя, яке не влаштовує щирого поета. Але для натхнення поетові важливо бути в оточенні близьких за духом людей. П. Куліш надає цьому великого естетичного значення. Атмосфера, друзі, навіть місце, в якому перебуває творча людина, мають особливий для мистецтва сенс.

Автор роману “Євгений Онегин нашего времени" підкреслює естетичний вплив поета на оточуючий світ, у такий спосіб виходячи на проблему геніальності як провідної в романтизмі. Український мислитель вважав, що якщо людина геніальна, то її дух живе в місцях, де вона перебувала, ще довгий час по тому, і своєю натхненною силою впливає на людей, запалюючи в них дух творчості та тяжіння до вищих ідей.

У зв’язку із мотивом втечі, що перманентно присутній у творчій спадщині П. Куліша, виникає ще один пов’язаний із цим образ образ Сходу, на який, не відхиляючись від романтичних позицій, а навпаки, стверджуючи їх, поет спрямовує свій естетичний погляд. Підтвердження цьому знаходимо у Кулішевих творах “Дума про татарина й орапа", “Маруся Богуславка", “Магомед і Хадиза" тощо.

На романтичну ідею вивчення східних впливів пізній Куліш виходить, оцінюючи історичне “буяння" свавільного запорізького козацтва, пояснюючи його азійськими впливами (кримсько-татарськими і турецькими). Звідси певне негативне ставлення до Сходу як символу завойовництва і невільництва. “Азіятство" для письменника було пов’язане не лише із свавільним, войовничим, “руйнівним" духом, а й з відсутністю демократичних свобод, тоталітарним тиском держави, бюрократичними перешкодами розвиткові культури тощо. Письменник трактував монгольські (татарські) впливи на Русь однозначно як негативний фактор. П. Куліш вважав, що етнопсихічним чинником виникнення козацтва було “отруєння" української “доброї", хліборобсько-християнської крові “поганою" азійською (хоча ми знаємо, що ставлення митця до феномена козацтва неодноразово змінювалося). З одного боку, він подає “азіятство" як рису агресора, як чужу, ворожу українському народові силу, що протягом віків загрожувала йому поневоленням. Але, з іншого боку, визнає існування факту позитивних культурних впливів, наприклад, вважаючи, що вплив татарських кочовиків виявився і у віротерпимості козаків і в організації своєрідної козацької республіки.

Підхід, згідно з яким певні етноси подавалися як носії чужого духу та ідей, не прийнятних, в уяві автора, для його рідної нації, уже траплявся в українській і російській літературі першої половини XIX ст. Однак треба наголосити, що критерієм для П. Куліша у ставленні до Сходу та його народів були не расові упередження, а культурні цінності, що відповідало духові романтизму та породжувало орієнталізм у науці та мистецтві.

У цьому напрямку і розвивалась Кулішева наукова думка і естетичний дискурс в останній чверті XIX століття. Він високо шанував здобутки мусульманської культури, а також належно оцінював вагому участь вихідців з татар та інших нехристиянських народів у розвитку державності і духовної культури східних слов’ян. Письменник звертає увагу на те, що траплялися випадки, коли азійська і африканська “дикість" аж ніяк не зашкодили східнослов’янським культурам, а її носії змінилися на краще під православно-слов’янським благородним впливом, набули шляхетності. Маючи на увазі татарське походження дворянського роду Карамзіних і африканське походження Пушкіна у “Думі про татарина й орапа", Куліш пише: “Татарин і орап між нас переродились, зробились честю нам і славою вовік…" [6, 471]. Отже, цивілізаційним ідеалом українського письменника була не самодостатня расова (національна) “чистота", а єдність поступу національної та загальнолюдської культури.

У контексті романтичного орієнталізму П. Куліш проявляє значний інтерес до культурно-естетичних цінностей азійських, зокрема мусульманських народів. Головним для Куліша стає вирі-

шення спільної для всіх світоглядної проблеми одвічної боротьби в людській історії "духу любові і духу злоби, правди і неправди". І в національному, і в глобальному масштабі митець не поділяє людей на своїх і чужих, на Захід і на Схід, а апелює до загальнолюдських цінностей. В "Марусі Богуславці" автор спрямовує свої думки не тільки проти "сліпих поводирів сліпого гайдамацтва", а й проти православних попів і ченців, католицьких ксьондзів, єзуїтів та уніатів, мусульманських мулл, коли ті розпалювали національний розбрат на ґрунті релігійного фанатизму.

Як романтичний "бунтар", неодноразово виступаючи проти офіційної церкви, "несамовитий" Куліш боровся за відновлення гуманістичних принципів раннього християнства. Він звинувачує деяких попів у тому, що "релігія любові" в них "обернулась в релігію ненависті гидкої". Натомість, у "Марусі Богуславці" ідеалізованими образами виступають турецький султан Осман, який мріє "кожній вірі право рівне дати", і проста українська дівчина, згодом його дружина Маруся – носії вищих загальнолюдських ідеалів як ісламу, так і християнства. В цьому творі Є. Нахлік вбачає Кулішеву ідею ойкуменічного зближення конфесій [8]. Такий підхід є цілком можливим, бо автор поеми орієнтується тут не стільки на національно-релігійні, скільки на загально-гуманістичні цінності. Куліш закликає до романтичного синтезу гуманістичних традицій людства та різних віровчень, стверджує неорелігійне "нововірство" – релігію любові, милосердя, добра, науки, просвіти, культури. На думку українського митця, це може статися, оскільки в основі релігійних почуттів людини лежить універсалістичне прагнення відобразити єдину сутність світобудови в синтетичних формах.

П. Куліш оцінював діяльність різних конфесій в Україні з віротерпимого погляду поширення та засвоєння вселюдської культури [2]. Він з повагою ставився до інших віровчень, а тому й хотів відкрити християнській Україні етичні й естетичні цінності ісламу. Це простежується у таких відомих творах, як "Магомед і Хадиза", "Маруся Богуславка" та ін., в яких відлунюється зацікавленість письменника мусульманським світом (арабським і турецьким), що, знову наголосимо, є сутнісно характерним саме для європейського романтизму.

Протягом свого творчого життя український письменник втілював ідеї гуманізму, братньої любові і дружби між народами у своїх віршах, поемах, прозових та філософських творах. Він мав ще ширший романтичний задум – створити цілий цикл поем, присвячений складній долі самобутньої мусульманської культури. Але, на жаль, повністю цей задум здійснений не був.

Романтично-гуманістичний погляд Пантелеймона Куліша на мусульманську культуру відчувається у зображенні в своїх поемах татар і турків. Як відзначає Є. Нахлік, він одним із перших в українській літературі показує їх як живих людей зі своїми самодостатніми думками і переживаннями, побожністю й гуманністю. Поет доводить, що людська природа, сфера почуттів українців і татар досить близькі, а тому страждання християн здатні зворушити мусульман, викликати в них співчуття. Куліш прагнув не засуджувати мусульман, а зрозуміти їхні устремління.

Водночас романтичний мотив Сходу, виявлений у дискурсі і творчій спадщині П. Куліша, має свої ментально-естетичні особливості. В естетиці європейського романтизму звернення до Сходу перетинається із мотивом втечі від оточуючої дійсності. Це скоріш за все стало поштовхом до пробудження інтересу українського письменника до культур, що розвиваються за іншими законами (зокрема, мусульманської). Але згодом Схід постає перед ним не замріяним, загадковим та невідомим, в якому шукають спасіння від цивілізації, а, навпаки, Куліш намагається наблизити його до України, зрозуміти українську культуру через діалог зі Сходом. Здійснення ж романтичних мрій може відбутися тільки за умови інтеграції вищих культурний цінностей, і місію зустрічі двох світів бере на себе український письменник, коли вважає, що істинний шлях людства єдиний, бо єдиний у нього вселенсько-космічний код, виражений у схожості почуттів.

Прагнення до ойкуменічної гармонії породжує в естетичному дискурсі П. Куліша акцентований топос просторовості, який виражається в образах-архетипах: "море", "океан", "широке поле", "безкінечність", "незліченність". До ідеї просторовості додається також архетипний топос часу, поданий через образи: "плинність", "віковічність". Ідеї часовості та безкінечного простору, до речі, органічно входять у світогляд романтиків і стають однією (хронотопною) із філософських характеристик їх естетики. З особливою силою це утверджується в романтизмі завдяки гострому історичному відчуттю, який також представлений у літературній спадщині П. Куліша ("Чорна рада" є, як відомо, першим історичним романом в Україні, яким письменник заклав основи історичного жанру). У Куліша час поєднується із простором; виникає хронотоп Духу: "Туди вони пливуть по морю віковічнім,// По морю справді вже без краю й без кінця.// Нема там берегів, як временам тим вічним,// Що в тих витає дух животвору Отця…" [6, 465].

У цьому зв'язку слід згадати мотив дороги, яка хронотопно виступає у П. Куліша в якості зв'язку простору і часу. Згадаємо, що природа для романтичного дискурсу втаємничена, ірраціональна і загадкова, але соціальна дійсність не відповідає бажаному ідеалу і протистоїть природній людині. Відтак дорога постає не тільки як шлях втечі чи пошуку досконалішого світу, вона виступає і як шлях особистості до всесвіту своєї неповторно-індивідуальної душі. З цього приводу звернемося до "Хутірської філософії…" П. Куліша, де є представленим авторський варіант такої дороги, єдино вірної, з точки зору мислителя, – дороги, що веде на романтичний Хутір. Хуторянство, як зазначає О. Шокало, не маргінес українського життя, як і досі його тлумачать деякі науковці. Це те природне середовище, де прояснюється думка, де зріє духовне осереддя людини і народу, відкривається правда про все, що було, що є й буде у цьому житті. Для П. Куліша "Хутір" стає втіленням живого образу природного і ду-

ховного центру земного буття, де людина досягає просвітлення, й “людське серце творить шанувитий побит". На Хуторі серце очищається в милосерді та любові і стає храмом Божим. Відтак, все згармонізовується: простір і час, бажане і реальне, відступає “світова скорбота", бо пізнається Істина. Там людина спроможна здійснити своїм земним життям програму “Всеєдиного Ладу", в чому й полягає романтичний сенс її приходу у цей світ. Але, попри те, що П. Куліш зробив реальну спробу дійти до кінця цього шляху, його життя на хуторі Матронівка не зреалізувало бажану мету. Тому актуальність “дороги" зберігалася у Кулішевих творчо-естетичних пошуках до кінця його життя, як позиція українського культуротворення.

Коротко підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що естетичний дискурс П. Куліша формувався і виявлявся на основі романтичного світогляду. Проаналізовані нами мотиви, образи і топоси творчості письменника ще раз підтверджують романтичну спрямованість його творчої спадщини і стають текстуальним матеріалом для реконструкції естетичних поглядів і позицій українського мислителя в етнокультуротворчості.

Використані джерела

1. Астаф’єв О. Маленькі трагедії Пантелеймона Куліша: мотиви, топоси, семантика / О. Астаф’єв // Українська мова та література. – 2001. – Число 44. – С. 12-14.
2. Войтюк А. Символ віри Пантелеймона Куліша / А. Войтюк // Віче. – 1997. – № 3. – С. 120-127.
3. Гете И.-В. Собр. соч.: в 10 т. / И.-В. Гете. – М.: Художественная литература, 1980. – Т. 10: Об искусстве и литературе. – 1980. – 511 с.
4. Еліот Т.С. Соціальна функція поезії / Т.С. Еліот // Вітрила-88: Альманах. – К.: Молодь, 1988. – С. 128-137.
5. Кулиш П. Евгений Онегин нашего времени / Пантелеймон Кулиш // Збірник праць Комісії для видання пам’яток новітнього письменства [За ред. С Єфремова, О. Дорошевича]. – К., 1927. – 200 с.
6. Куліш П. Твори: в 2 т. / Пантелеймон Куліш. – 2-е видання. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. 1: Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / вступна стаття, упоряд. і приміт. Є. Нахліка; ред. М. Бернштейн. – 752 с.
7. Куліш П. Щоденник / Пантелеймон Куліш. – К.: Інститут української археографії АН України, 1993. – 87 с.
8. Нахлік Є. П. Куліш. До 170-річчя від дня народження / Євген Нахлік. – К.: Знання, 1989. – 47 с.
9. Петров В. Пантелеймон Куліш у п’ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість / Віктор Петров. – К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1929. – Т. 1. – 572 с.

УДК 316.613.5 = 161.2

Світлана Олександрівна Новосад
аспірантка Національного науково-дослідного
інституту українознавства

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ОСОБИСТОСТІ ЯК ОБ’ЄКТ УКРАЇНОЗНАВЧОЇ НАУКИ

Стаття присвячена актуальним проблемам філософії особистості як об’єкту українознавчих досліджень. Аналізується зміст філософії особистості, методологічні засади її дослідження в контексті аналізу існуючих парадигм перспективного розвитку культурно-історичного та освітнього процесу. Крім того, розкриваються основні альтернативні науково-теоретичні підходи щодо феномена особистості та визначаються шляхи її подальшого наукового дослідження.

Ключові слова: *філософія особистості, феномен філософсько-українознавчої науки, самоорганізація особистості, світогляд, особистісно-орієнтоване навчання та виховання, українознавство, українознавчий підхід.*

The article is devoted to the issue of the day of philosophy of personality as the object of researches of Ukrainian studies. Maintenance of philosophy of personality is analysed, methodological principles of its research in the context of analysis of existent paradigms of perspective development of cultural and historical and educational process. In addition, basic alternative scientific and theoretical approaches open up in relation to the phenomenon of personality and ways concern its subsequent scientific research.

Keywords: *Philosophy of personality, phenomenon of philosophical and sciences of Ukrainian studies, organization by personality itself, world view, studies and education it is directionally on personality, Ukrainian studies, approach of Ukrainian studies.*

Актуальні питання філософії особистості розв’язуються перш за все через філософію освіти, яка об’єднує теоретико-методологічний досвід і науково-педагогічну практику на межі філософії і освітньої діяльності. Характерною ознакою сучасної освіти є поєднання традицій, досвіду з інноваціями. У суспільній свідомості важливо утвердити змінність, динамізм змін як адекватну сучасності рису життє-

© Новосад С. О., 2010

діяльності, завдяки якій держава може забезпечити сталий розвиток, стабільно конкурентноздатне й успішне суспільство. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті визначає пріоритетність розвитку особи на засадах демократії і гуманізму [14, 112–114]. Як підкреслює директор Національного науково-дослідного інституту українознавства, професор П.П.Кононенко, національна освіта України має ґрунтуватися на засадах українознавчої науки: “Українознавство – це не просто система знань; це – уроки (історичні, державно-політичні, соціально-економічні, етнонаціональні, міждержавні, культурно-мистецькі, релігійно-філософські, морально-етичні) досвіду віків; аналіз причини характеру проблем сучасності; прогноз тенденцій і проектування шляхів майбутнього. Тому – це наука інтелекту й моралі, мужності й честі, любові до прекрасного і ненависті до потворного" [12, 7; 15, 7–8]. Отже, українознавство в умовах сьогодення стає важливим компонентом ідеології сучасної освіти України.

Проблеми формування особистості є об’єктом багатьох гуманітарних дисциплін, які висвітлюють актуальні питання національної освітньої політики в Україні на межі XX–XXI ст. В царині українознавства це частково представлено як проблеми формування особистості у початковій школі (Алексєєва В., Білокононенко Т., Дроздович Н., Єлісовенко Ю., Істоміна Н., Зикун Н.); актуальні проблеми української національної школи-родини (Амеліна О., Вдовика Л., Вечерок Т., Кононенко М., Кононенко П., Касян Л.); роль національних традицій у вихованні національно свідомої особистості (Білан Г., Гармаш М., Гнатюк В., Дробноход М., Недюха М., Новосад С., Сазоненко Г., Шкрібляк П.); духовна зорієнтованість національної освіти в Україні (Білоус-Копкова О., Бондаренко Г., Вельбовець Г., Груба Т., Лещенко Г., Усатенко Т., відділ філософії освіти та освітніх технологій ННДІУ); українознавство як наука самопізнання та самотворення особистості (Вельбовець Г., Даренська В., Єлісовенко Ю., Зембінська Т., Зикун Н., Кононенко П., Касян Л., Лавренчук Т., Мінченко Т., Недюха М., Новосад С., Пономаренко А. Присяжна Т., Пасемко І., Семенюченко О., Токар Л., Усатенко Т., Яресько Л., відділ філософсько-психологічних проблем українознавства ННДІУ); формування мовної особистості в школі (Гордієнко М., Гривко А., Євсєєва Г., Єрмоленко С., Кононенко П., Кононенко Т., Мартинюк В., Погрібний А., Пономаренко А., Сікорський П., Філіпчук Г., Чередниченко О., відділ мови ННДІУ); екологічне виховання особистості (Кононенко П., Кононенко М., Кухарчук С., Крисаченко В., Мафтин Л., Отрошко Л., Присяжна Т., Сніжко В., Чаус І., Шевель А., відділ природи та психології етносу ННДІУ); роль національної культури у формуванні духовної особистості (Безотосний М., Борисенко В., Горенко Л., Данилюк-Кульчицька О., Іванський Р., Колчина І., Конверський А., Коновець О.Ф., Панова Л., Пістякова Т., Семашко О., Шановська О., Шкляр Л.Є., відділ культури ННДІУ); виховання особистості засобами трудової діяльності (Ведмеденко Д., Завгородній Ю.); національне, громадянське та патріотичне виховання як фактор цілісного формування особистості (Гордієнко М., Кононенко П., Кононенко М., Корольчук О., Лопушанська Г., Онищук В., Погрібний А., Руденко Ю., Сніжко В., Токар Л., Фролова О., Чупрій Л.). У працях професора П.П.Кононенка, присвячених важливим теоретико-методологічним, праксеологічним та аксеологічним питанням щодо реалізації національної освіти України, щільно висвітлено й актуальність філософії особистості в контексті українознавчої науки. Про це свідчать назви його публікацій у провідних фахових виданнях: “Українознавство в системі освіти", “Українська освіта: стан, проблеми, перспективи в Україні і в світі", “Українська освіта у світовому часопросторі" [17, 8–51], “Українська освіта і наука на сучасному етапі: проблеми і перспективи" та багато інших. Автор статті ставить за мету висвітлити новий українознавчий підхід до філософії особистості, яка розглядається в системі філософії освіти, а також нову методологію оптимізації та особистісно-орієнтованого виховання на засадах українознавства.

Відомі дві основні функції освіти. Перша – навчання, спрямоване на передачу знань та вмінь, які вже попередньо набуті суспільством, а також забезпечення подальшого їх розвитку. Друга – виховна, спрямована на формування системи духовних цінностей, яка б найкраще поєднувала інтереси особистості, що виховується, із загальними інтересами суспільства, тобто соціалізація людини. Освіта та виховання відтворюють природно-історичне покликання людини розумної на Землі, формують досвід та уроки його здійснення; розкривають особливості та передають форми його етнонаціонального прояву; відображають специфіку його конкретно-історичних трансформацій на рівні певного соціуму й окремо взятої людини; формують бачення й розуміння вибору науково-обґрунтованих шляхів та засобів людського поступу в майбутньому [18, 58–63]. Сукупність результатів цих двох функцій освітньої діяльності формує світогляд людини як певний цілісно субординований її погляд на світ в цілому і місце в ньому людини, що й обумовлює в кожній конкретній ситуації вибір одного з багатьох можливих видів її цілеспрямованої діяльності. Необхідно враховувати, що філософія з’являється як теоретично-рефлексійний аналіз попередніх форм світогляду.

Становлення основних видів філософії освіти збігається з головними етапами розвитку суспільства та відповідних їм філософських та освітніх систем. Однак лише в епоху Нового часу видатний чеський педагог Ян Амос Коменський розробив першу систематизовану теорію педагогіки (“Велику дидактику"), що спиралась на розроблену ним філософську основу – пансофію. Лише вкінці XIX – на початку XX ст. з’явились перші підручники з філософії освіти і курси з цієї дисципліни. В умовах колишньої радянської системи філософія освіти не розроблялася як окрема дисципліна. Актуальні проблеми філософії особистості були висвітлені у доповідях учасників Першої Міжнародної науково-практичної конференції НДІУ (м. Київ, 1991 р.), Всеукраїнської конференції “Філософія освіти в сучасній Україні" (м. Київ, 1996 р.), Перший, Другий, Третій Міжнародні конгреси “Українська освіта у світовому часопросторі" (2007, 2008,

2009 рр.), де обговорювалися актуальні питання українознавства і реформування освіти в Україні. Метою цих Конгресів було і є вироблення пропозицій щодо стратегії та політики розвитку національної освіти в Україні, шляхів і засобів їх реалізації, де особистість виступає базовою категорією.

В умовах сьогодення відбувається становлення постіндустріального суспільства, "суспільства знань", в якому на засадах новітніх досягнень науки й освіти формуються нові системи, засновані на фундаментальних і прикладних науках, експериментальному і масовому виробництві. Саме ці системи обумовлюють розвиток країн, в тому числі України, шляхом "руху на випередження", тобто на розробку високих технологій в галузі виробництва, космічної індустрії, а також науки, освіти, культури. Перш за все філософія особистості як складова філософії освіти має бути спрямована на оптимізацію розв'язання найактуальніших глобальних проблем і відповідних їм суперечностей: між природою і діяльністю людей, між основними типами культур, цивілізацій, світоглядів, особливо між людиною і суспільством тощо. Як відомо, ще в XIX ст. більшість видатних філософів були впевнені в необхідності розробки такої цілісно-моністичної системи, яка могла б стати загальною методологією оптимізації розв'язання найважливіших суперечностей людства (гегельянство, марксизм, неотомізм та ін.).

Найважливішим завданням сучасної освіти є формування нового світогляду особистості, який би зміг неантагоністично розв'язувати найгостріші суперечності – як глобальні, так і специфічні для кожного соціуму, насамперед українського. Це потребує, у першу чергу, розкриття головної суперечності освітянської діяльності та розробки нової діалектики оптимізації її розв'язання. Така освітня і загально-соціальна суперечність, як про це вперше засвідчив видатний український історик, вчений, громадсько-політичний і культурний діяч М.С. Грушевський (1921 р.), полягає у постійній конкуренції (суперечності) між двома протилежними тенденціями – індивідуальною і колективістською. Водночас, це потребує, як підкреслював К.Ясперс, визнання "обов'язкових для усіх членів даного суспільства правил діяльності", а тому і певного обмеження свободи вибору діяльності цих членів [11, 13; 11, 82]. М.С.Грушевський у своїй праці "Початки громадянства: генетична соціологія" розкрив надзвичайну складність пошуку оптимального розв'язання тенденцій, які здійснюються в реальному виборі своєї діяльності як окремою людиною, так і будь-яким суспільством. Також у цій праці М.Грушевський розкрив, що вся еволюція суспільства здійснюється, з одного боку, шляхом виникнення соціумів більш високого структурного рівня організації, що пов'язане з появою більш загальних інтересів, відповідних їм обов'язкових правил діяльності.

На думку колективу авторів "Енциклопедії освіти" (К., 2008), великого значення в новій методології оптимізації розв'язання найгостріших суперечностей сучасності відіграє й принцип діалектичного зведення протилежностей в нескінченості до розкриття їх загальної суті. Це стосується як загальних інтересів кожного суспільства, держави, так і всього людства, розкриття того загального, що притаманне кожному типу сучасних світоглядів [1, 961]. Крім того, найважливіше значення має застосування як у філософії, так і в освіті в цілому ще одного принципу нової діалектики. Перш за все, це – розв'язання найважливіших суперечностей, як у теоретичній, так і в практичній діяльності методом діалогу, а не протиставленням. Діалогові методи все більше застосовуються в навчально-освітній діяльності (між учителем і учнем), а також діалогом між різними культурами, системами освіти тощо.

Водночас, в умовах сучасного розвитку українського суспільства початку XXI ст. стає актуальним розгляд творчого потенціалу особистості з урахуванням методик (діагностик) навчально-виховного процесу. Важливим при цьому є розгляд особистісно-орієнтованого виховання (навчання) як цілісного об'єктивного процесу, який є предметом дослідження філософсько-українознавчої науки. Цей компонент є одним з пріоритетних у формуванні гармонійної людини і, насамперед, особистісно й професійно орієнтованого громадянина України [3, 330–334].

Так, особистісно-орієнтоване виховання (навчання) – це принципово новий тип виховання-навчання, що розвиваються в постіндустріальному суспільстві, сутність якого у подоланні суперечності між вихованням для всіх і виховання для кожного на основі повороту до особистості. Особистісно-орієнтоване виховання – це виховання методологічного типу, яке для свого обґрунтування звертається до всього універсалу соціально-гуманітарних наук і спирається на фундаментальні, філософські, психологічні, мистецтвознавчі та культурологічні ідеї про людину і процеси її особистісного розвитку, про виховний простір як проекцію світу людини. Методологія особистісно-орієнтованого виховання ґрунтується на реалізації і взаємному поповненні множини сучасних підходів. Її особливості полягають у тому, що вона: орієнтує мету виховання на дитину як головну цінність; підтримує і розвиває суб'єктивні властивості; а також пробуджує творчій потенціал особистості [6, 183–189].

Особистісно-орієнтоване виховання спрямоване на реалізацію сутнісної природи служіння, коли основним життєвим ставленням виступає повага і любов до інших людей. Виховні ситуації, що створюються у межах особистісно-орієнтованого виховання, мають забезпечити розвиток такого рівня свідомості, який би спонукав дитину до самопізнання, самоідентифікації та самоактивності, щоб вона могла стати творцем власного життя й діяльності [4, 4], зайняти соціально активну позицію. Тому одна з основних функцій педагога полягає в тому, щоб розвинути у вихованця здатність якнайточніше розуміти свій внутрішній та зовнішній потенціал з метою вибору тактики поведінки [2, 56–59]. В цьому контексті стратегія побудови навчально-виховного процесу в площині особистісного підходу має визначатися науковим розумінням закономірностей розвитку особистості в онтогенезі.

Водночас, особистісно-орієнтоване навчання – це організація навчання на засадах всебічного врахування індивідуальних потреб і можливостей учня. Метою цього типу навчання є створення умов для творчої індивідуальної самореалізації учня і саморозвитку його власних якостей [10, 269–274]. Сутнісними ознаками особистісно-орієнтованого виховання є: гуманне співробітництво всіх учасників навчально-виховного процесу; діагностично-стимулюючий спосіб організації навчального пізнання; комунікативна діяльність учня [7, 48–52]. Методологічне забезпечення особистісно-орієнтованого виховання передбачає посилення у змісті людинознавчого чинника, створення методик на засадах взаємодії пізнавального інтересу, рефлексії та забезпечення педагогічного успіху.

Як підкреслює П.Кононенко, головний принцип українознавства – наукове прочитання, переосмислення, висвітлення всього того, що стосується історії та землі української, корінної нації та етноменшин, держави, війська, конфесій. Вимога універсальності означає, що повноправними в українознавстві мають стати проблемні напрямки і найперше – теорія й методологія українознавства. Включення українознавства до структури та змісту освіти України зумовлено органічною єдністю українознавства та нашого буття на різних етапах історико-культурного розвитку, а також тим, що українознавство є ідеологічно-філософською часо-просторовою цілістю, висвітлює єдність поколінь минулого, теперішнього і майбутнього, матеріальної і духовної культури. А головне – досліджує й висвітлює Україну та світове українство як цілісний світовий феномен, пов’язаний з долею, ментальністю, історичною місією кожного з нас. Отже, не лише з позицій науки, а насамперед з позицій реального життя, актуальні проблеми формування особистості, проблеми єдності тенденцій диференціації та диференціації процесу пізнання, стають все більш актуальними. Звідси – утвердження українознавства як сили самодостатньої, а народу самобутнього. Професор П.П.Кононенко підкреслює, що на сучасному етапі суспільного розвитку, творення незалежної Української держави проблема самопізнання не може бути обмеженою лише окремими сферами діяльності й галузями науки, а неодмінно має відбутись на більш високому рівні, а саме: пізнання України й українства в цілому, явища самобутнього, сили самодостатньої й водночас – органічної частки вселюдства, цивілізації і культури [18, 4–7].

Пізнати свій народ, його культуру, історію можна лише інтеграцією галузевих наук, їхньою взаємодією, де особистість є ключовою категорією не лише філософії, але й передусім українознавства. Як писав І.Я.Франко ще наприкінці XIX ст.: “пізнати народ – значить пізнати людей, що мешкають на певній території, а також пізнати їхнє нинішнє і минуле становище, фізичні і розумові особливості, інститути і економічне становище, торгові відносини й інтелектуальні зв’язки з іншими народами". Надалі І.Франко підкреслював, що в остаточних висновках наше самопізнання повинно спиратись “на ті згадані науки (історію, політичну історію й історію розвитку державних інститутів, історію наук та історію промислів) і зі свого боку доповнює їх своїми результатами" [20, 282–288]. Хоча українознавство і має спільне з галузевими науками, які досліджують різні сторони єдиного об’єкта (як наприклад, особистість), але воно не зводиться до знань і функцій будь-якої з них. Українознавство творить якісно нові знання про цілісний об’єкт, закони і механізми його функціонування та розвитку, а також творить методологію його пізнання. Тому логічною є взаємодія (а не суперечливість) наук, які не протистоять, а доповнюють одна одну, інтегруючись у цілісному пізнанні єдиного об’єкта. А українці, об’єднані навколо ідеї українознавства, навчаться поважати себе; така повага не суперечить і не протиставляє нас іншим філософіям і народам. Українознавство як ідеологія завжди було толерантним до інших поглядів, думок за умови, що вони гуманістичні [9, 178].

Природно, що саме в системі освіти народжується та впроваджується ідея філософії освіти на засадах українознавства, оскільки ця галузь найближча до формування світоглядних позицій молодої генерації. Проте, в основі процесу пізнання і самопізнання присутня взаємодія людини з навколишнім світом. І хоча духовний компонент тут як вторинний продукт такої взаємодії, згодом він набуває самостійного значення і стає визначальним не тільки в осмисленні отриманих результатів, а й у прогнозуванні майбутнього. Факти й події в життєдіяльності особистості самі по собі мало що значать, якщо вони не поєднані в єдине ціле логікою і силою людської думки. Тому історія народу – це ланцюг не лише фактів і подій, а й нерозривно пов’язаних між собою ідей. Факти і події, діяльність окремих людей вкарбовується в пам’ять народу, окремих людей, якщо вони пронизані життєдайною ідеєю [8, 17]. Як наголошував М.Грушевський, соціально-культурна спадщина народу в його історичному розвитку ніколи не переривалась [8, 17]. Оскільки в ній є те, що непідвладне часу й обставинам, насамперед в межах історії українського народу, – як явище ідейної, духовної спадщини поколінь. Воно вкарбовується в генетичній пам’яті, образах, вірі, характері, ментальності, традиціях, пріоритетах способу життя. Головна ідея, яку несе народ (етнос, індивід, особистість), що визначає свій шлях розвитку, передається й утверджується у вигляді традицій, які стають наступним етапом у творенні нових. Саме тут відбувається інтегративна взаємодія українознавства як науки та навчальної дисципліни [13, 14].

Українознавство є генеруючою, інтегральною системою виховання в умовах сучасного стану національної освіти і культури. При цьому українознавство справді стало світоглядно-філософською основою навчально-виховного процесу, тією ідеологією, яка допомагає молодому поколінню в набутті історичного та соціокультурного досвіду, сприяє успадкуванню духовних надбань українського народу [5, 52–56], що віками розвивається в річищі світової цивілізації, культури і є органічною часткою все-

людства, розвиває і зміцнює формування громадянина України, сприяє вихованню культури міжнаціональних взаємин, а головне – відкриває шлях до самопізнання, творення і самотворення.

Реалізація стратегічних напрямків, які визначають завдання формування гармонійної особистості, значною мірою залежать від рівня інноваційної освіченості й культури педагогів, уміння продукувати перспективні ідеї, реалізувати їх у практичній діяльності. Побудова моделі інноваційної школи владно диктує потребу переосмислення стрижневих принципів, які визначатимуть змістові технології й управлінські домінанти навчально-виховного процесу, спрямованого на формування особистості (учня, дитини, педагога) як творця і будівничого свого життя. Принципи – це, передусім, вираження в категоріях діяльності знання про сутність, зміст, закони і закономірності інноваційної освіти, спрямованої на розвиток особистості як суб'єкта життя і творчої діяльності. До таких принципів належать наступні: 1) національна освіта (школа) – це та, яка органічно ідентифікується не лише з універсальною сутністю, а також з інтересами нації, усвідомлює свою роль у бутті нації (народу), а тим самим – і кожної людини; 2) принцип суб'єктивності, який передбачає: розвиток особистості (учня, студента) як людини культури, здатної визначати свою життєву траєкторію; визначення здатності особистості до саморозвитку; формування в особистості здатності до рефлексії, генерації ідей, їх продукування; розвиток навичок самоорганізації; планування діяльності, програмування дії тощо; 3) принцип рефлексії як обов'язковий компонент навчально-виховного процесу. Рефлексія включає як життєдіяльність і діяльність особистості, так і його мислення, почуття, цінності, засади вчинків, мотивів, смислу життя, життєвого вибору, самовизначення. Особливої значущості набуває культивування моральної, духовної рефлексії в контексті українознавчих вимірів; 4) ставлення до людини (дитини, учня, студента) як до особистості передбачає, перш за все, право на самостійні дії, саморозвиток, власну думку, життєву позицію. Як підкреслював М.Бубер, "світ приходить до мене у формі особистості"; 5) принцип діалогічності, позиційності, який допомагає усвідомити, що життя за своєю природою діалогічне; кожна людина веде постійний внутрішній діалог із собою, сучасниками, зі своєю совістю; 6) принцип пріоритетності гуманітарної і творчої діяльності; 7) принцип філософійності, духовного освоєння світу. Саме в складні періоди розвитку суспільства філософія виступає стрижнем духовності, а філософська освіта як філософія особистості сприяє філософському осягненню життя. Вирішити ці завдання можливо лише на шляху переходу від освіти "як передачі знань" до системи продуктивного навчання на теоретико-методологічних засадах українознавства. Результатом такої системи навчання стане прискорене примноження знань, яке відбувається у процесі створення особистістю власного творчого й інтелектуального продукту [16, 8–11].

У контексті українознавства продуктивна освіта – це процес індивідуальної самореалізації людини (особистості), результатом якої є створення освітніх технологій, насамперед, інноваційних. Нове суспільство спонукає пошук способів розв'язання актуальних проблем через розкриття резервів творчого й інтелектуального потенціалу особистості, а філософія освіти (та освітніх технологій) забезпечить виховання національно свідомої особистості, де українознавство є пріоритетною (стратегічною) сферою гуманітарної політики Української держави. Це передбачає, що в сучасних умовах громадянин України має усвідомлено діяти в ситуації вибору, ставити власну мету і досягати її, діяти продуктивно в освітніх, професійних і життєвих сферах.

Використані джерела

1. Андрущенко В. П. Філософія освіти / В. П. Андрущенко, В. С. Лутай // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 961.
2. Бех І. Д. Особистісно орієнтоване виховання / І. Д. Бех // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 626
3. Білан Г. І. Роль національних традицій у вихованні національно свідомої особистості / Г. І. Білан // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства / За загальною редакцією професора П. П. Кононенка ; Відповідальний редактор О. Б. Ярошинський. – К. : Поліграфічний центр "Фоліант", 2007. – Т. XIII : Українська освіта у світовому часопросторі. – С. 330–334.
4. Бондар В. І. Українська педагогіка / В. І. Бондар, Ю. Д. Руденко // Освіта. – 1998. – 25 лютого – 4 березня. – С.4.
5. Бондаренко Г. Домінанти України у контексті нової духовно-розвивальної освітньої системи / Галина Бондаренко // Українознавство. – 2001. – Число 1. – С. 52–56.
6. Ващенко Г. Виховний ідеал / Григорій Ващенко. – Полтава : Ред. газ. "Полтавський вісник", 1994. – 191 с.
7. Горенко Л. І. Культура як українознавство : Методичний посібник для самостійної роботи студентів очної, заочної та дистанційної форми навчання, аспірантів, докторантів, слухачів курсів (факультету) підвищення кваліфікації з українознавства / Лариса Іванівна Горенко. – К. : МЕФ, 2003. – 156 с.
8. Грушевський М. Історія України-Руси : В 8 т. / М. С. Грушевський. – Нью Йорк : видавниче товариство "Книгоспілка", 1954. – Т. 1. – 648 с.
9. Жебровський Б. М. До читача / Б. М. Жебровський // Українознавство в системі освіти міста Києва : Зб. матеріалів. – К. : Либідь, 1998. – С. 178.
10. Іванський Р. Д. Виховний ідеал як чинник формування цілісної системи особи громадянина України (за матеріалами дослідження з проблем виховання молоді професора Григорія Ващенка) / Р. Д. Іванський // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К. : НДІУ, 2005. – Т. IV. – С. 269–274.

11. Карл Ясперс. Психологія світоглядів / К. Ясперс ; з нім. пер. О. Кислюк, Р. Осадчук. – К. : Юніверс, 2009. – 725 с.

12. Кононенко П. П. Українознавство третього тисячоліття / Петро Петрович Кононенко // Українознавство. – 2001. – Число 1. – С. 4–9.

13. Кононенко П. П. Українознавство в системі освіти / Петро Петрович Кононенко // Директор школи. – 2001. – № 5 (149). – С. 14.

14. Кононенко П. П. Українознавство: проблеми методології / П. П. Кононенко // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства / За загальною редакцією професора П.П.Кононенка; Відповідальний редактор О. Б. Ярошинський. – К. : Міленіум, 2003. – Т. І : Українознавство : теорія, методологія, практика. – С. 112–114.

15. Кононенко П. П. Українознавство третього тисячоліття / Петро Петрович Кононенко // Українознавство в системі освіти Буковини : Науково-методичний вісник. – Чернівці : Технодрук, 2006. – С. 7–8.

16. Кононенко П. П. Концепційні основи програми національно-державницького виховання / П. П. Кононенко // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства / За загальною редакцією професора П. П. Кононенка; Відповідальний редактор О. Б. Ярошинський. – К. : Поліграфічний центр "Фоліант". – 2007. – Т. XVIII. – С. 8–11.

17. Кононенко П. П. Українська освіта у світовому часопросторі / П. П. Кононенко // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства / За загальною редакцією професора П. П. Кононенка; Відповідальний редактор О.Б.Ярошинський. – К. : Поліграфічний центр "Фоліант", 2007. – Т. XIII : Українська освіта у світовому часопросторі. – С. 8–51.

18. Кононенко П. П. Слово до читача / Українці у світовій цивілізації і культурі: Колективна українознавча монографія. – К. : НДІУ, 2008, – 400 с.

19. Токар Л. Українознавство у змісті та структурі національної освіти / Леонід Токар // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 58–63.

20. Франко І. Я. Найновіші напрямки в народознавстві // Крисаченко В.С. Українознавство : Хрестоматія-посібник : У 2 кн. – К. : Либідь, 1997. – Кн. 2. – 464 с.

УДК 141:215

Ольга Дмитрівна Садов'як
здобувач Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТЕКСТУ (НА ПРИКЛАДІ КОРАНУ)

Стаття присвячена проблемі інтерпретації тексту Корану, в якому обґрунтовані норми життя мусульман, особливості їхньої віри, правила відношення до інших релігій, спосіб життя тощо.

Ключові слова: *Коран, інтерпретації, діалогічність, епістемологія, текст, поліфункціональність, архетип, мова, знак, релігійні норми.*

This article is devoted to the problem of interpreting the text of the Koran, in which reasonable standards of life of Muslims, especially their faith, the rules relating to other religions, lifestyles and so on.

Keywords: *Koran, interpretation, dialohichnist, Epistemology, text, polifunctionality, archetype, language, symbol, religious norms.*

Сьогодення України демонструє підвищений інтерес до різних релігій, який, безперечно, ґрунтується на тих подіях, явищах та ситуаціях, які характеризують життя сучасної людини. Йдеться не тільки про кризу в економічній галузі, а й про кризу духовності, кризу моральнісних орієнтирів сучасної людини, її системи цінностей. Невипадковим виявляється й інтерес громадян України, особливо української молоді, до релігії ісламу. Це пов'язано не тільки з вірувальними положеннями самого ісламу, а й з його "входженням" до повсякденного життя віруючих. На нашу думку, чітка регламентованість і вивіреність усіх галузей життя людини робить іслам (як й іудаїзм) не тільки релігією, а способом життя. Ці норми життя мусульман, особливості їх віри, правила ставлення до інших релігій та ін., що обґрунтовані у Корані, є ретельно розробленими.

У цьому зв'язку актуальними постають дослідження тексту Корану в контексті соціальних, політичних, культурних характеристик минулого, сучасного і майбутнього, але головною проблемою як для сучасного релігієзнавства, так й ісламознавства зокрема, є інтерпретація текстів. Саме поняття "інтерпретація" є достатньо стародавнім. Латинське слово "interpres" (посередник, негоціатор) вмотивовано словом "pretium" (ціна, що сплачується за щось). У такий спосіб, етимологія самого терміну формує для інтерпретації роль посередника у дослідженні, в якому текст виступає як суто емпіричний матеріал, як джерело в процесі вивчення певної об'єктивної реальності, яка знаходиться за текстом.

У 70-80-х роках минулого століття у гуманітарних науках склався напрям "інтерпретаціонізму", до якого можна віднести достатню кількість загальнолінгвістичних теорій: генеративна теорія М.Хомського й інтерпретаційна граматика О.Бондарко, теорії, в яких стверджується, що у самій граматиці конкретної

© Садов'як О.Д., 2010

мови існують правила її інтерпретації; моделі семантики можливих світів, що додаються до описування логічних якостей мови (граматика Р.Монтегю, ситуативна граматика Дж.Баруайза, Дж.Перрі, теорія семантичних примітивів А.Вежбицької); неогерменевтичні теорії Г.Лакоффа, П.Гартмана, Ю.Габермаса, а також представників Московсько-Тартуської семіотичної школи; теорія "мовних актів" з елементами інтерпретації Дж.Остіна, П.Грайса; "аналіз дискурсу" Т. ван Дейка та ін. Слід наголосити, що при цьому поняття "інтерпретації" репрезентовано у теоретичному мовознавстві неоднозначно: з одного боку, воно використовується для того, щоб моделювати розуміння мови людиною, для розуміння зв'язків між об'єктами. З іншого боку, інтерпретація повинна моделювати сприйняття дійсності й реальності нібито очима іншої людини, встановлювати внутрішні зв'язки між текстом і установками читача. У цих відносинах інтерпретаціонізм – напрям, що органічно вписується у проект побудови "когнітивної науки".

Важливим також є те, що в аспекті методології інтерпретація пов'язана, по-перше, з багатоаспектним дослідженням того об'єкта, який містить у собі знання про мову, її динаміку. Відома українська дослідниця Т.Горбаченко обґрунтовує поліфункціональність мови: "Мова як соціальне явище виконує низку функцій: комунікативну; гносеологічну; кумулятивну – завдяки мові забезпечується збереження досвіду й знань людини; номінативну – за допомогою слів мова існує, називає речі, явища, поняття; регулятивну – виділяється на основі комунікативної і встановлює відносини між учасниками спілкування; емотивну – проявляється у вираженні емоцій, переживань, почуттів, настроїв; спонукальну – пов'язана з висловленням вимог, бажань, прохань, спрямованих на іншу людину з метою спонукання її до виконання певних дій; естетичну – ґрунтується на властивостях слова впливати не лише змістом, а й формою, забарвленням. Ці функції переплетені й пов'язані між собою" [2, 6-7]. Безперечно, для кожної спільноти, спільності, народу, нації важливою є комунікативна функція, завдяки якій люди можуть обмінюватися думками між собою, а водночас – зберігається і сама мова, яка постійно розвивається. Емотивна функція – це можливості для кожної людини розповісти про власні почуття, переживання, події, що вплинули на неї. Гносеологічна функція є засобом для пізнання світу. Людина, на відміну від тварини, користується не тільки індивідуальним досвідом, але й усіма надбаннями, що існували та існують як у минулих генерацій, так і у сучасників. Досвід суспільства кодифікується у мові, символах, смислах, значеннях. Вивчення мови – це пізнання культури, звичаїв, традицій.

По-друге, інтерпретація завжди пов'язана зі спробою репрезентації окремих етапів розвитку мови в ретроспективі минулих і перспективі майбутніх теоретичних конструктів. Окрім того, інтерпретація також пов'язана з накладанням на текст, який досліджується не готових, а таких гіпотез, які конструюються, створюються в процесі інтерпретації. Йдеться про інтерпретації для різноманітних філософсько-лінгвістичних теорій на тлі уявлень про той або інший значущий мовний феномен, який еволюціонує.

Інтерпретація текстів, спрямована на реконструкцію епістемологічної компоненти, передбачає декілька рівнів її розуміння. Перший рівень передбачає розуміння тексту з його осмисленням у контексті сукупності (корпусу) текстів. Так, текст Корану передбачає його осмислення з іншими коментарями, "супроводжуючими" його іншими текстами. Це надає можливості не тільки для більш адекватного розуміння основ мусульманської релігії, а й розкриває її джерела, особливості стилю викладу, головні характеристики функціонування тексту Корану.

Така системна інтерпретація дозволяє сприймати смисл як реалізацію в тексті певного дискурсу (авторського) єдиної концепції світобачення, в її цілісності та взаємопов'язаності елементів. На другому рівні розуміння тексту його смисл виявляється завдяки історичній інтерпретації, яка враховує більш широкий історичний контекст, пов'язує конкретний текст з дискурсами попередніх мислителів і послідовників, апологетів і опонентів. У цьому випадку робиться спроба вияву приналежності тексту до певного напряму, включення його як пам'ятки до конкретної традиції (культурної, релігійної, моральної). Третій рівень розуміння тексту орієнтується на зовнішні до цього тексту фактори, які впливають на становлення та розвиток ідей. Інтерпретація тексту, в цьому випадку, означає, що текст тлумачиться з урахуванням системи зв'язків і відносин, які є прийнятими та усталеними в культурно-історичній парадигмі існування того чи іншого народу, того чи іншого соціуму.

Для такої інтерпретації тексту виявляються релевантними позатекстові значення, що відображені в ньому, які виявляються в процесі суспільної практики.

Використання трьох підходів до віддаленого від нас у часі та в культурному відношенні тексту дозволяє зрозуміти його завдяки принципу актуалізації епістемогенези. Цей принцип сформулював російський дослідник В.П.Візгін, який зазначає, що знання про минуле можна відтворити у сучасній парадигмі: "Знання, яке для мене, як для його історика, спочатку виступає лише як феномен чужого мені минулого. Завдяки можливості його регенерації на схемах і завдяки моєму актуальному підключенню до нього як людини сучасної для мене доби виступає, нарешті, зрозумілим для мене. Розуміння є, врешті-решт, актом, до якого приєднується пізнання, актом відтворення тут і тепер того, що вважається тільки тим, що відбулося там і тоді…Принцип актуалізації епістемогенези обґрунтовує можливість розуміння мислення минулих епох…" [1, 330-331]. Безперечно, актуалізація тексту, що належить до минулого, неминуче пов'язана з привнесенням інтерпретатором до смислової структури тексту нової інформації, яка, у багатьох випадках, навіть спотворює первинний, істинний смисл об'єкту, що інтерпретується. Саме тому важливою методологічною проблемою інтерпретації текстів є проблема адекватної інтерпретації. Вірогідно, що розуміння й інтерпретація мовних форм, у яких міститься пі-

знававча інформація, являє собою акт інтерпретації змісту тексту різними особами і побудови такої концептуальної системи, яка визначається індивідуальними особливостями носіїв мови. Отже, принцип адекватної інтерпретації полягає в наступному: інтерпретатор представляє текст з позиції якогось суб'єкта як прочитаний адекватно, якщо він здатний спів- ставити цей текст з певним корелятом, який мислить цей суб'єкт як цілісний та істинний. При цьому, корелят розуміється як фрагмент оточуючої дійсності, що приписується тексту самим інтерпретатором. Інтерпретація є адекватною, якщо з її допомогою репрезентовані ті якості й характеристики фрагменту дійсності, що описується, які в ньому є об'єктивно присутніми і які фіксуються різними дослідниками в процесі пізнання.

Інтерпретація передбачає взаємодію між дослідником і текстом. З іншого боку, всіляка мовна презентація дійсності інтерпретує її тим або іншим чином. У наявності виникає залежність у вигляді кола – адекватність інтерпретації передбачає відповідність тексту, що інтерпретується, при цьому визначення автентичності тексту залежить від інтерпретації. І тут важливе значення має інтерпретація контексту, який є необхідним для визначення функцій об'єкту, що інтерпретується на тлі тих реалій, що співвідносяться з цим об'єктом. Відомий дослідник Є.Курилович наголошує: "Для того, щоб форма, яка має функцію знака, символічного (як слово і висловлювання), або відтворюючого (як малюнок), була правильно інтерпретована, тобто для того, щоб сприймалися її суттєві (релевантні) риси, вона повинна бути віднесена до співмірного оточення" [3, 72]. У такий спосіб, адекватність інтерпретації пов'язана з встановленням значущості об'єкта, який інтерпретується і обумовлена двома факторами. По-перше, тим, наскільки предмет інтерпретації відповідає канонам побудови аналогічних предметів, а по-друге, від принципової можливості для інтерпретатора побудувати адекватні тлумачення. "Канонічність" результату інтерпретації залежить від повноти і глибини знання, яке міститься в тексті, яке повинно бути конкретним знанням про смисл тексту, історію його розвитку, а також знання тих певних, специфічних умов, що супроводжували дійсне функціонування цього тексту. Проблема формування знання в контексті нашого дослідження має безпосереднє відношення до Корану, який потребує розробки методології текстологічного аналізу, а також досліджень у галузі текстологічної палеонтології. Ісламознавчі студії передбачають системне вивчення текстів, що належать до арабської культури з метою реконструкції їх першопочаткових (архетипічних) версій. Серед актуальних завдань текстології на сучасному етапі – це вдосконалення концептуального і понятійного апарату, розробка загального алгоритму встановлення єдиного тексту пам'ятки. Пам'ятка – це текст, який існує в одному або декількох списках, тобто, такий, що має власну писемну традицію. Писемна традиція тексту означає його генеалогічний розвиток (філіацію) від архетипу – висхідного тексту – через проміжні стадії (гіпархетипи) до версій, які є у варіантах рукописів (списків). Список можна визначити як конкретний, унікальний, своєрідний варіант тексту пам'ятки, що виник у процесі трансляції архетипу. Філіація тексту здійснюється завдяки трансмісії, яка обумовлює варіативність тексту і, в такий спосіб, перетворює традицію, яка відповідає водночас як за збереження висхідного "генетичного матеріалу", так і за наступні трансформації тексту.

Така пропозиція передбачає концептуальну диференціацію понять "текст пам'ятки" і "список". Справа полягає в тому, що список вказує на час і ареал поширення тексту. Наявність декількох списків є грунтом для виникнення їх різних інтерпретацій, будь-який список є незалежним свідоцтвом про текст.

Сьогодні очевидним є те, що перспективи методологічних досліджень в галузі ісламу, зокрема аналіз текстів мусульманської культури і релігії, ґрунтуються не тільки на лінгвістичних розвідках і епістемології, але потребують синтези з філософсько-методологічними проблемами науки в цілому, детальної розробки питань історії мовознавства, розробок в галузі мовної культури в цілому і літературно-писемної культури зокрема.

Синтез гуманітарних дисциплін, які досліджують системи знання і традиції минулого, осмислюють типології цих систем, а також закономірності їх наслідування, є тим грунтом, який дозволяє збагатити і методи, і напрями сучасних досліджень. Прикладом продуктивних розробок такого плану в галузі методології може слугувати новий напрям у сучасній філософії історії, який має назву "лінгвістичного повороту" (Ф.Анкерсміт, Г.Келлнер, Л.Мінк, Д.Ла Капра, В.Ванн та ін.). Цей поворот сприймається як нова парадигма в історії, яка формує нові пріоритети в галузі структур уявлень про минуле (наративів). Слід наголосити, що у порівнянні зі старою парадигмою, у новому історичному наративі не рекомендується конструювати об'єкт дослідження у виключно об'єктивованій манері. Стара парадигма передбачає збирання і аналіз інформації про об'єкт дослідження, нова ж концентрує увагу на читанні та інтерпретації текстів минулого, здійснюючи, таким чином, текстуалізацію історії. При цьому, нова парадигма наголошує на необхідності точності та повноти дослідження, але при визнанні того факту, що саме мова наративу сприяє формуванню уявлень щодо об'єкту дослідження, що твердження залежать від висновків, які отримані в процесі дослідження текстів, а не тільки архівних або інших джерел. Провідний фахівець у галузі лінгвістичної філософії історії Домінік Ла Капра розрізняє п'ять типів дослідження текстів, на грунті яких реалізується структуроване знання про минуле: 1) репресивний; 2) синоптичний; 3) деконструктивний; 4) звільняючий; 5) діалогічний. Репресивний тип належить до старої парадигми дослідження і орієнтується на репрезентативні методи читання текстів минулого. Тут усі тексти мають гомогенний статус джерела або свідоцтва, що дозволяє детермінувати певні результати дослідження.

Метою репресивного підходу є розробка панорамного читання контексту відносно якого тексти (наративи) виявляються зумовленими симптоматичними документами. Синоптичний підхід орієнтується на зміст або тему дослідження, у цьому випадку філософські, релігійні або літературні тексти можуть стати об'єктами розширеного дослідження. Синоптичне читання, як і репресивне читання, належить до старої парадигми, але синопсис і супроводжуючі його процедури залишаються важливим рівнем прочитання, яке стосується значення, референції й реконструкції об'єкту дослідження. Синопсис є головним методом в інтелектуальній і культурній історії. Метою цього методу є отримання надійної інформації, виявлення значень декларацій тексту і доведення положення про реконструйований період або подію. У синопсисі тести слугують ілюстрацією або певним свідоцтвом про епоху.

Деконструктивний тип керується асоціативними процесами сприйняття тексту. Завдяки асоціаціям та імпровізації таке читання, фактично, провокує події, тобто створює історію у власний спосіб. Деконструктивні форми як такі призводять до абстрактного аналізу, у якому історична специфіка може стати не проясненою. Імпровізації можуть бути більш цікавими, ніж сам оригінал. Метою такого підходу є вияв того змісту, який в тексті не є очевидним. Деконтекстуалізація призводить до того, що текстові сегменти відділяються від їх власного часу або місця і повинні обирати інші значення. Деконструктивний метод, як зазначає Ла Капра, є ілюстрацією до найбільш сумнівного ставлення до історичного прочитання та інтерпретації. Підходи в інтерпретації потребують контекстуалізації.

Звільняючий тип реалізується завдяки інтерпретаційним (герменевтичним) процедурам. Ця модель існує на повсякденному рівні сприйняття текстів. Така процедура призводить до проективної переробки минулого – те, що існує в минулому, може стати транслятором сучасних цінностей до майбутнього. Контекстуалізація розуміється тут як досвід, який є доступним для інтерпретатора завдяки "звільненню" значень тексту в соціокультурному контексті.

Слід погодитися з положенням Ла Капра, що саме діалогічний тип є найбільш значущим та продуктивним для дослідження текстів. Його суть – це спрямований і критичний, діалогічний і конструктивний обмін з минулим (М.Бахтін). Діалогічний підхід передбачає, з одного боку, точну реконструкцію тексту, а з іншого – "обмін" цього тексту з іншими дослідниками. Такий обмін є необхідним для формування сучасного контексту об'єкту дослідження, що є особливо важливим у відношенні до об'єктів, які потребують аналізу, причому такого аналізу, який не обмежений виключно емпірично-аналітичним аналізом або контекстуалізацією. У процесі такого обміну дослідник розставляє в тексті певні акценти і, таким чином, створює умови для інтерпретації. Діалогічний підхід не виявляє протиріч між читанням й інтерпретацією. Окрім того, діалогічний вимір дослідження окреслює проблему суб'єктивної позиції дослідника у аналізі минулого, позицію, що обумовлена соціальними, політичними, релігійними, етичними та ін. проблемами, які розвивають "нову етику читання текстів" [6, 112].

На нашу думку, текст Корану потребує саме діалогічної парадигми дослідження і ми обираємо такий методологічний підхід до аналізу цього тексту, який дозволить відтворити історію його написання, розкрити ідеї, системи і структури релігійного, культурного, етичного та ін. аспектів, а також його приналежність до певної традиції.

Існує ще один важливий аспект діалогічності у дослідженні тексту Корану, який обумовлений "етикою читання" [5]. Слід підкреслити, що "етика читання" – це те, що, з одного боку, є уявленням відносно поведінки людини, відносно того, що і як вона читає; з другого боку – вона обумовлює результат цього читання (все те, що було зроблено авторами, коментаторами та ін.). Аспект діалогічності перетворює процес сприйняття тексту на діалог про текст – з одного боку, глоси, написання з правої сторони та ін., можна вважати факторами, що організують діалогічну структуру самого тексту, з іншого боку – види діяльності, тобто йдеться про джерела, переклади, коментарі, переробки самого тексту Корану – все це і складає діалогічність літературного процесу. "Етика читання" Корану передбачає таке ставлення до тексту, яке визначається характером релігії ісламу, самої мусульманської культури в цілому. Ж.Дагене [4] вважає, що визначати специфіку організації структури тексту необхідно завдяки сукупності регістрів, що взаємодіють один з одним, а їх трансформація обумовлює різноманітні зміни в процесі сприйняття і наступної трансляції тексту – регістр "навігаційний", тобто такий, що відповідає за помилки пам'яті, візуальні помилки та ін.; орфографічний регістр, які характеризуються варіативністю самої абетки, у нашому випадку – чисельні варіанти комбінування знаків в арабській мові; ідейний регістр, який визначається філософськими, релігійними, суспільно-політичними, а також особистісними установками.

Можна зробити висновок, що текст Корану як первинне джерело знання про світ у цілому і спеціалізованого знання зокрема, передбачає таке його прочитання, яке ґрунтується не на пошуках значення конкретного тексту, а на відтворенні тієї системи цінностей за допомогою якої відбулася "реалізація" самого тексту. Для мусульманського світу ця система визначалася стабільною сукупністю релігійних і моральнісних норм, які були успадковані від іудео-арабської та античної традицій з наступною їх асиміляцією. Реконструкція та інтерпретація арабомовного дискурсу, яка ґрунтується на діалогічності минулого і сучасного, дозволяє відтворити і описати форми історико-лінгвістичного та релігійного процесів у їх єдності. Окрім того, принциповий текстоцентризм надає можливості не тільки поновити зафіксовану в Корані систему релігійних уявлень, але також виявити способи репрезентації цих уявлень, їх змістовні характеристики. На нашу думку, такий реконструктивний підхід до тексту Корану є виправданим, він дозволяє представити теоретичний процес у дослідженні тексту як системний.

Використані джерела

1.Визгин В.П. Научный текст и его интерпретация / В.П.Визгин // Методологические проблемы историко-научных исследований : сб. ст. / АН СРСР. Ин-т истории естествознания и техники; отв. ред.. И.С.Тимофеев. – М.: Наука, 1982.– 335 с.

2.Горбаченко Т.Г. Вплив християнства на становлення писемної культури Русі-України: релігієзнавчо-філософський аспект / Т.Г. Горбаченко. – К.: Видавничий центр "Академія", 2001. – 272 с.

3.Курилович Е. Очерки по лингвистике / Е.Курилович; пер. с пол., франц., англ., нем. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.

4.Dagenais, J. The Ethics of Reading in Manuscript Culture : Glossing the Libro de Buen Amojr / J. Dagenais. – Princeton: Princeton University Press, 1994. – 278 p.

5.Davies, J.G. Pentecost and Glossolalia / J.G.Davies // Journal of Theological Studies. – 1991. – Vol.2, Part 2 (October).– 231 p.

6.LaCapra, D. History, Language and Reading: Waiting for Crillon / D.LaCapra // History and Theory: Contemporary Readings / ed. by B.Fay, P.Pomper, R.Vann. – Oxford: Oxford University Press, 1998.– 118 p.

УДК 82-1:111.852

Марія Анатоліївна Загорулько
аспірантка Чернігівського державного
педагогічного університету ім. Тараса Шевченка

ВІЗУАЛЬНА ПОЕЗІЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЧАСУ: ВІД БАРОКО ДО НЕОБАРОКО

У статті здійснено спробу дослідити еволюцію візуальної поезії та виявити її характерні риси на вітчизняних теренах від доби Бароко до Необароко. Візуальна поезія поєднує мистецтво слова та образотворче мистецтво завдяки створенню словесно-зорового образу.

Ключові слова: *візуальна поезія, фігурна поезія, конкретна поезія, "поезомалярство".*

The article investigates the evolution of Ukrainian visual poetry and distinguishes its characteristical features from the Baroque epoch up to the Neo-baroque. Visual poetry combines the art of words and art by creating a verbal-visual.

Keywords*: visual poetry, figurative poetry, concrete poetry, “poetical drawing".*

Протягом двох останніх десятиліть зростає творчий і дослідницький інтерес до візуальної поезії, яка поступово відроджується на вітчизняних теренах. Свого часу вона була дуже популярною, про що свідчать різноманітні курси з поетики та віршована спадщина доби Бароко. У середині XVIII-XIX століттях інтерес до візуальної поезії згасає, але знову спалахує на початку XX століття.

Серед сучасних вітчизняних дослідників проблемі візуальної поезії присвятили свої праці А. Мойсієнко та М. Сорока. Вивченню візуальної поезії українського Бароко приділяв увагу також А. Макаров. Дослідженням візуальної поезії російського Бароко присвячені праці Л. Сазонової. З точки зору барокових традицій української естетики цікавою залишається еволюція візуальної поезії, той шлях, який вона пройшла від XVII до початку XXI ст.

Загальновідомо, що сучасна українська візуальна поезія має свою історію, коріння якої сягає у глибину віків. Крім того, візуальна поезія є надбанням людства в цілому, як європейської, так само й східної культури. Тому мета даного дослідження – показати витоки сучасної вітчизняної візуальної поезії, прослідкувати зв'язок з візуальною поезією інших народів, знайти спільні та відмінні риси між сучасною українською візуальною поезією та візуальною поезією, яка була на вітчизняних теренах у минулому.

Необхідно зазначити, що термін візуальна поезія має синоніми зорова поезія, візопоезія, поезомалярство. Можна також додати синоніми фігурна поезія, конкретна поезія. Із зазначених назв зрозуміло, що візуальна поезія є синтетичною за своєю природою, тобто мистецтво візуальної поезії поєднує у собі мистецтво слова та образотворче мистецтво завдяки створенню словесно-зорового образу. Так, за визначенням М. Сороки, текстовий символ (а це може бути літера, слово чи речення) є "елементом зорового образу завдяки специфічному його розташуванню у зображенні чи в об’єкті", а під час синтезу текстового символа та зображення виникає "автономний символ", основою якого є "дихотомія “текст-зображення"" [3, 397].

Зародження візуальної поезії, або "фігурної графіки", чи по-авангардистському "поезомалярства" (М. Семенко), на теренах сучасних українських земель слід шукати ще в часи Київської Русі. До нашого часу дійшли окремі написи (графіті) на стінах Софії Київської, які свідчать про спроби поєднання слова (графіки) та малюнку. Так, наприклад, в написі [господи] помози мартинови створено "мистецький симбіоз, де переважна більшість літер оздоблена рослинним орнаментом, літери о в слові

© Загорулько М. А., 2010

помози мають вигляд людських облич (перше – в профіль, друге – анфас), частини ж слова мартинови об'єднані малюнком людського погруддя (між літер и та н)" [6, 19]. Цей приклад свідчить, що вже за часів Київської Русі люди шукали, як "оживити", урізноманітнити графічний текст (графічне слово), зробити їх приємними для людського ока. З іншого боку, це вже пошук створення за допомогою графіки та малюнка цілісного образу, який одночасно впливає на органи зору та слуху (синестезія), викликаючи зорові та слухові відчуття, а також певні естетичні почуття та переживання.

В Україні розквіт зорової поезії припадає на добу Бароко, коли значна увага приділялась "пишній" виразності, замисловатості, гостроті розуму, дивовижності, загадковості, дотепності (консептизм) тощо. Саме в цей час з'являються вірші-лабіринти, вірші, "вписані" у форму певних предметів. Можливо, що останні мають також зв'язок із символічною образністю. Як перші, так і другі можна віднести до "фігурного віршування".

Відомо, що не тільки віршований, але й простий текст вписували у форму певних предметів. Так, наприклад, на титульній сторінці книги Іоанікія Галятовського "Ключъ разумєнія" (1652) зображено великий ключ, в середині якого вміщено друкований текст. Симеон Полоцький вписує текст молитви за царя та його родину у форму серця. Також його вірш з нагоди дня народження царевича Симеона написано у формі зірки, яка "новоє нѣчто извѣстно являетъ" [4, 249] (дивіться малюнок 1). Іван Величковський вписує свій "Вірш про Богородицю" в зображення піраміди (стовп), яка є "стовпом славы", "стовпом крѣпости" [4, 248].

Поширеними в бароковий період були тексти-лабіринти, які також називалися віршами-лабіринтами. Такі лабіринти апелювали до "гострого розуму". Іван Щирський, наприклад, для книги "Воскреслий Фенікс" зробив у 1683 р. гравюру герба Лазаря Барановича з написом-лабіринтом: "LAZAR BARANOWICZ". Цей напис вміщено у форму хреста і прочитується з центра хреста на чотири сторони: вгору та вниз, вліво та вправо [7, 280].

Як зазначає Анатолій Макаров, відомий дослідник українського Бароко, зокрема барокового спадку "Чернігівських Афін", "дивну любов до схем і графіків виявляє у своєму "Млеці" (1691) і лідер українського "модернізму" XVII століття Іван Величковський" [4, 285].

Інший поет цього періоду Митрофан Довгалевський у своїй "Поетиці", курс якої він прочитав у стінах Києво-Могилянської академії в 1736-1737 рр., пояснював, що вірші-лабіринти слід читати "від центра на всі боки", "йдучи вгору і вниз, вправо і вліво" [4, 254].

Згадаємо також, що церковний діяч та поет Іоанн Максимович у книзі "Зерцало" (1705) вмістив свій вірш-лабіринт, який складався з 961 літери і читався в усіх напрямках: "Іоанн Мазепа гетман Малоросской земли" [4, 286; 5, 55].

Дуже цікавий вірш-лабіринт склав студент богослів'я Київської Академії Євстахій Рудиковський (1805 або 1806 р.) з нагоди дня ангела митрополита Серапіона [4, 253]. Напис складний: у форму кола вписано два хрести (звичайний та андріївський), в самому центрі – квадрат, а над кожною стороною квадрата – полусфера. Такий вірш нагадує справжнє "мереживо" з друкованих знаків. І якщо зазначений вище приклад вірша можна назвати "віршованим мереживом", то вірші-лабіринти Митрофана Довгалевського вже згаданий нами А. Макаров називає "площинними візерунками, набраними друкарським шрифтом", сповнені "срібного сяяння і таємничого мерехтіння ритмів". У останніх, на його думку, є щось таке, що нагадує "складні візуальні ефекти Мондріана і Вазереллі" [4, 254].

Щоб краще зрозуміти зазначене вище висловлювання А. Макарова, слід подивитися вірші-лабіринти Митрофана Довгалевського. Візьмемо, наприклад, вірш "Anna, potens mundi, saecula longa petas" ("Анно, владарко землі, довгі роки царюй"). У ньому багатократне повторювання слів у певному порядку створює своєрідний малюнок – візерунок із самих літер, які вибудовуються у певні лінії та, навіть, площини (в залежності від довготи слів утворюються більш широкі та менш широкі лінії-діагоналі). З іншої сторони, це дійсно площинний візерунок, оскільки він розгортається по двох вертикалях: довгота-ширина, у ньому відсутня глибина, тобто немає відчуття об'єму. Слід також додати, що коли просто подивишся – бачиш текст, а якщо сприймаєш цілісно – малюнок.

Цікаво, що опозиція "горизонталь-вертикаль" стане в майбутньому основою для зрілої творчості П. Мондріана, засновника неопластицизму. Він відмовляється від тривимірного простору, фігуративності, перспективи зображення, відтінків кольору. Натомість, П. Мондріан використовує асиметричні кольорові площини, розділені вертикалями та горизонталями, і досягає гармонії візуального образу за допомогою певного відчуття ритму. Дещо спільні риси з традиціями неопластицизму (або геометричного абстракціонізму) має оптичне мистецтво, а саме – через геометризовані комбінації ліній та плям, які нагадують дивовижний лабіринт і справляють візуальний ефект [1]. Доречним буде зазначити, що в сучасній поезії можна зустріти приклади віршів, які поєднують у собі, власне, лабіринт та малюнок з оптичним ефектом (див. додаток). Таким чином, можна стверджувати про певну спорідненість віршів-лабіринтів з "складними візуальними ефектами Мондріана і Вазереллі" і погодитися з вищезазначеною думкою А. Макарова [4].

Інтерес до фігурних віршів зникає вже у XIX столітті, але знову виринає з "річки часу" в XX столітті – і це пов'язане з творчістю футуристів, що використовують естетичні інтенції необароко.

У 1913 р. виходить друком поема "Проза про транссибірський експрес", текст до якої написав Блез Сандрар, а графічне втілення ідеї належить Соні Делоне (поема має вигляд географічної карти). У 1914 р. з'являється каліграма Гійома Аполлінера "Заколота голубка і фонтан". Це дійсно "красиві літери" – справжній малюнок у вигляді друкованого шрифту, на якому зображено голубку і фонтан.

На початку XX століття традицію фігурного віршування згадують і на вітчизняних теренах: російські та українські футуристи та кубофутуристи, шукаючи нові засоби художньої виразності, знову звертаються до "видимого", або "мальованого" слова (В. Брюсов, В. Маяковський, В. Каменський, В. Хлєбніков та ін.). Їхні нові виражальні засоби – виділення слів жирним або іншим шрифтом, незвична структура віршованого рядка (зі зсувами та розривами), яка дозволяє відчути ритм слова, зміщення словоряду; а в образотворчому мистецтві – використання графічних написів та знаків (К. Малевич, М. Семенко та ін.).

Михайло Семенко називає свої роботи "поезомалярством". Якщо в роботі "Каблепоема за океан" (1922) взнаки вдається графіка, то у "Сільському пейзажі" (1922) привертає увагу "графічна мозаїка": речення "Павло попаси корову" нагадує барокові вірші-лабіринти.

Російський поет-футурист Василій Каменський свої поеми називає "залізобетонними". У 1914 р. він видає поему "Танго з коровами", а в 1916 р. збірку "Залізобетонних "поем" (від англ. слова concrete – "бетон") [8, 233]. Цікаво, що англійське слово "конкретний" має наступні значення: "існуючий у формі, до якої можна доторкнутися, яку можна відчути, побачити; реальний, твердий" [9, 238]. Про свої вірші Василій Каменський писав: "…увесь словолад відкритий мною для того, аби підкреслити ритмічну ударність віршованого матеріалу… […] Наголошеність виділених слів, введення до віршів (жирним шрифтом) цифр і різних математичних знаків і ліній роблять річ динамічною для сприйняття, вона легше запам'ятовується (читаєш як по нотах, з експресією зазначеного удару). Я вже не кажу про те, що можна самими лише літерами дати графічну картину слова…" [4, 252].

Термін "конкретна поезія", причетність до якого має діяльність Василія Каменського, прижився за кордоном і використовується для позначення поезії, яка побудована за просторовим принципом: графічне оформлення віршів набуває вигадливих форм. Головна увага приділяється фонетичній формі як послідовності графічно зображених звуків, змінюючи, таким чином, акценти: змістовний чинник посідає другорядну позицію [2, 366]. Проте, як нагадує ця поезія "лабіринти" барокового періоду! Як зазначає Михайло Сухотін, найбільш типові роботи цього жанру, – це "Reise" Ернста Яндля ("Поїздка"), "Nurkontur" Ойгена Гомрингера ("Тільки контур"), "Нірвана" Вілена Барського та ін. [8, 233].

Візуальна поезія знайшла собі місце в авангардному мистецтві не тільки в Європі, Америці, але також на Сході, зокрема в Японії. Серед японських представників цього літературного напряму можна назвати такі імена: Рьодзіро Яманака ("Вітер"), Сейтіті Ніікуні ("Торкатися"), Ясуо Фудзитомі ("Жінка, котру я бачив у японському банку"). Причому в Японії авангардна візуальна поезія органічно синтезувалася з традиційною каліграфією, мистецтвом ієрогліфів (див. додаток).

Спроби фігурного віршування робилися в 60-х роках XX століття і на вітчизняних теренах. За часів СРСР митців візуальної поезії переслідували, оскільки ці вірші виявилися "кусючими", а тоталітарний режим не дозволяв інакомислення. Роботи Віктора Женченка цього часу вражали не тільки "гостротою розуму", але й "гостротою виразу" (наприклад, "Шибениця", "Квадрат", "Колима", в яких виражалась гостра критика існуючого режиму і які майже не коштували автору "переводу" до Магадану) [6, 19, 30-33].

У сучасній Україні починає відроджуватися традиція візуальної поезії в контексті постмодерністських течій ("друге необароко"). З "коріння", яке довгий час знаходилося в "землі", починають проростати нові "паростки". Дослідник українського вірша Анатолій Мойсієнко виділяє такі різновиди сучасної візуальної поезії: силуетний вірш (Микола Сарма-Соколовський "Дзвін гетьмана Івана Мазепи", Іван Іов "Хрест", Микола Мірошниченко "Куля земна", "Хіросима"); силуетний вірш з елементами-вкрапленнями (Микола Мірошниченко "Фенікс – птах із земель рустських", Микола Сарма-Соколовський "Вітряк", "Кобзарям Коліївщини", Іван Іов "Різдвяна ялинка"); контурний вірш (Микола Луговик "Запорізький курінь", Іван Лучук "Вуха", Іван Іов "Метелик"); силуетно-контурний вірш (Микола Сарма-Соколовський "Найсердечніше серце") [6, 21-22].

Є вірші, які будуються на виокремленні окремих літер ("летризм"). До таких віршів Анатолій Мойсієнко відносить акро-, теле- та мезостихи, вірші-лабіринти, вірші-кола, вірші-квадрати тощо [6, 23]. Гарним прикладом зорового вірша, в основі якого лежить одна літера, є вірш "Стогін" Віктора Женченка (див. додаток). Цей вірш побудовано на основі літери "с" (чотири шаблі у вигляді літери "с", в середині яких напис: "Стогне століттями сива слава серед спраглих степів, скликаючи своїх ситих сонних сучасників…") [6, 29].

Серед виражальних засобів візуальної поезії можуть бути не тільки окремі слова або літери, а й математичні, розділові та нотні знаки, цифри, лінії тощо. Яскраві приклади таких віршів – "Блискуча ідея" (Ярослав Балан), "Лижниця", "Кошеня" (Микола Луговик), "Блукання в просторі" та "Боби космічні" (Василь Старун).

Можна констатувати, що українська візуальна поезія в часи другого необароко відродилась, як птах Фенікс. Але це все ж таки не та візуальна поезія, яка існувала в період класичного Бароко. Мистецтво Бароко наскрізь просякнуто релігійною духовністю, хоча, звісно, окрім духовного, було місце і для світського (проте, перше домінувало). Ще в середині XIX століття В. Пєвницький висловив думку

про "містичний символізм", або "християнський містицизм" як вияв пошуку людської думки в літературі XVII століття [4, 246]. Боротьба, що точилася всередині людини, була спрямована на людське вдосконалення, на внутрішнє "око" людини – на серце, та на "горнєє" – людина прагнула прийти до Бога. Це, головним чином, і відрізняє барокову візуальну поезію від постсучасної, "необарокової". Остання є світською, часто політично забарвлена, – це з одного боку. А з іншого – сповнена глибокого розмислу про історичне минуле, відносини між людьми, сенс життя, екзистенціальні ідеї; або це просто жартівливі вірші, навіяні різноманітними життєвими ситуаціями тощо. Треба звернути увагу ще на одну відмінність: сучасна візуальна поезія має більший набір виражальних засобів, що пов'язане з ускладненням семіосфери постмодерної культури: від цифр, різноманітних ліній, геометричних та нотних знаків до мечів, шабель, дзвонів, шибениць, бокалів, квадратів, тощо (тут може бути все, що завгодно – повний "політ" фантазії: лижниці, стріли, вуха, сходи, свічки, траєкторія польоту жука у формі літери "ф", що символізує фіалку). У переважній своїй більшості дихотомія "текст-зображення" виражає саму ідею конкретного візуального вірша. Характерною рисою також виступає динаміка сприйняття, відчуття перцептивного і семантичного руху. Якщо в бароковий період домінувала опозиція "земне-небесне", то для необароко більш актуальною є опозиція "реальне-дивовижне", "реальне-містичне".

Чим так приваблює візуальна поезія сучасних митців слова, не важко здогадатися, – для обдарованої натури така поезія дає більшу можливість для реалізації її творчого начала. Також слід зазначити, що сучасна візуальна поезія справляє синестетичний вплив на людські відчуття і робить більш інтенсивний поштовх для створення відповідного художнього образу. Тому в добу відродження барокових ідеалів "поезомалярство" і надалі буде розвиватися, а "зриме слово" знову буде давати давати радість та втіху людям.

Додаток з візуальної поезії

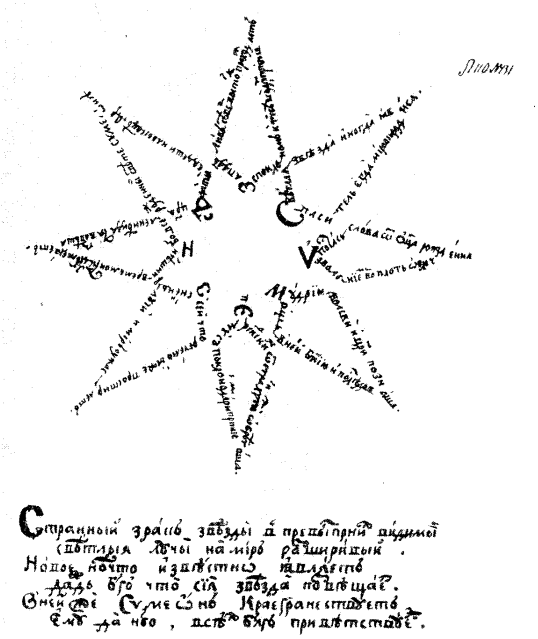

Вірш у формі зірки С. Полоцького

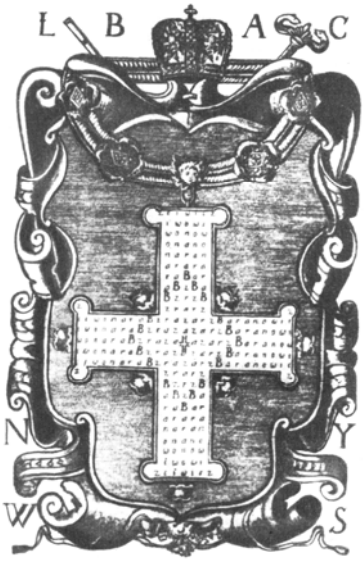

Гравюра І. Щирського з гербом Лазаря Барановича

Вірш Є. Рудиковського

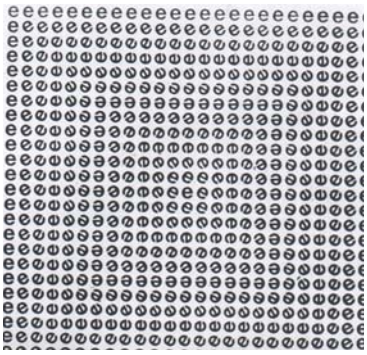

Приклад конкретного вірша Тіма Ульріхса

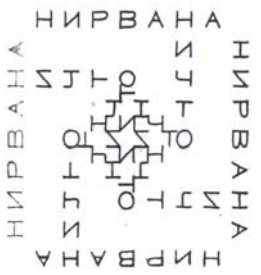

Вірш В. Барського "Нірвана"

Вірш Ойгена Гомрингера "Тільки контур"

A	n	n	a	p	o	t	e	n	s	m	u	n	d	i	s	æ	c	u	l	a	l	o	n	g	a	p	e	t	a	s
n	A	n	n	a	p	o	t	e	n	s	m	u	n	d	i	s	æ	c	u	l	a	l	o	n	g	a	p	e	t	a
n	n	A	n	n	a	p	o	t	e	n	s	m	u	n	d	i	s	æ	c	u	l	a	l	o	n	g	a	p	e	t
a	n	n	A	n	n	a	p	o	t	e	n	s	m	u	n	d	i	s	æ	c	u	l	a	l	o	n	g	a	p	e
p	a	n	n	A	n	n	a	p	o	t	e	n	s	m	u	n	d	i	s	æ	c	u	l	a	l	o	n	g	a	p
o	p	a	n	n	A	n	n	a	p	o	t	e	n	s	m	u	n	d	i	s	æ	c	u	l	a	l	o	n	g	a
t	o	p	a	n	n	A	n	n	a	p	o	t	e	n	s	m	u	n	d	i	s	æ	c	u	l	a	l	o	n	g
e	t	o	p	a	n	n	A	n	n	a	p	o	t	e	n	s	m	u	n	d	i	s	æ	c	u	l	a	l	o	n
n	e	t	o	p	a	n	n	A	n	n	a	p	o	t	e	n	s	m	u	n	d	i	s	æ	c	u	l	a	l	o
s	n	e	t	o	p	a	n	n	A	n	n	a	p	o	t	e	n	s	m	u	n	d	i	s	æ	c	u	l	a	l
m	s	n	e	t	o	p	a	n	n	A	n	n	a	p	o	t	e	n	s	m	u	n	d	i	s	æ	c	u	l	a
u	m	s	n	e	t	o	p	a	n	n	A	n	n	a	p	o	t	e	n	s	m	u	n	d	i	s	æ	c	u	l
n	u	m	s	n	e	t	o	p	a	n	n	A	n	n	a	p	o	t	e	n	s	m	u	n	d	i	s	æ	c	u
d	n	u	m	s	n	e	t	o	p	a	n	n	A	n	n	a	p	o	t	e	n	s	m	u	n	d	i	s	æ	c
i	d	n	u	m	s	n	e	t	o	p	a	n	n	A	n	n	a	p	o	t	e	n	s	m	u	n	d	i	s	æ
s	i	d	n	u	m	s	n	e	t	o	p	a	n	n	A	n	n	a	p	o	t	e	n	s	m	u	n	d	i	s
æ	s	i	d	n	u	m	s	n	e	t	o	p	a	n	n	A	n	n	a	p	o	t	e	n	s	m	u	n	d	i
c	æ	s	i	d	n	u	m	s	n	e	t	o	p	a	n	n	A	n	n	a	p	o	t	e	n	s	m	u	n	d
u	c	æ	s	i	d	n	u	m	s	n	e	t	o	p	a	n	n	A	n	n	a	p	o	t	e	n	s	m	u	n
l	u	c	æ	s	i	d	n	u	m	s	n	e	t	o	p	a	n	n	A	n	n	a	p	o	t	e	n	s	m	u
a	l	u	c	æ	s	i	d	n	u	m	s	n	e	t	o	p	a	n	n	A	n	n	a	p	o	t	e	n	s	m
l	a	l	u	c	æ	s	i	d	n	u	m	s	n	e	t	o	p	a	n	n	A	n	n	a	p	o	t	e	n	s
o	l	a	l	u	c	æ	s	i	d	n	u	m	s	n	e	t	o	p	a	n	n	A	n	n	a	p	o	t	e	n
n	o	l	a	l	u	c	æ	s	i	d	n	u	m	s	n	e	t	o	p	a	n	n	A	n	n	a	p	o	t	e
g	n	o	l	a	l	u	c	æ	s	i	d	n	u	m	s	n	e	t	o	p	a	n	n	A	n	n	a	p	o	t
a	g	n	o	l	a	l	u	c	æ	s	i	d	n	u	m	s	n	e	t	o	p	a	n	n	A	n	n	a	p	o
p	a	g	n	o	l	a	l	u	c	æ	s	i	d	n	u	m	s	n	e	t	o	p	a	n	n	A	n	n	a	p
e	p	a	g	n	o	l	a	l	u	c	æ	s	i	d	n	u	m	s	n	e	t	o	p	a	n	n	A	n	n	a
t	e	p	a	g	n	o	l	a	l	u	c	æ	s	i	d	n	u	m	s	n	e	t	o	p	a	n	n	A	n	n
a	t	e	p	a	g	n	o	l	a	l	u	c	æ	s	i	d	n	u	m	s	n	e	t	o	p	a	n	n	A	n
s	a	t	e	p	a	g	n	o	l	a	l	u	c	æ	s	i	d	n	u	m	s	n	e	t	o	p	a	n	n	A

Вірш М. Довгалевського "Анно, володарко землі, довгі роки царюй"

О
А О
А О О
А О О О
П А В Л О
П О П А С И
К О Р О В У

М. Семенко. Сільський пейзаж

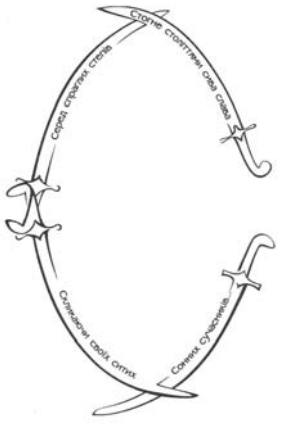

Вірш В. Женченка "Стогін"

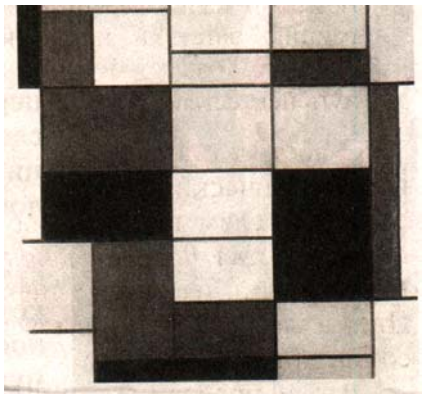

П. Мондріан. Композиція

Вірш В. Старуна "Боби космічні"

В. Вазереллі. Арлекін

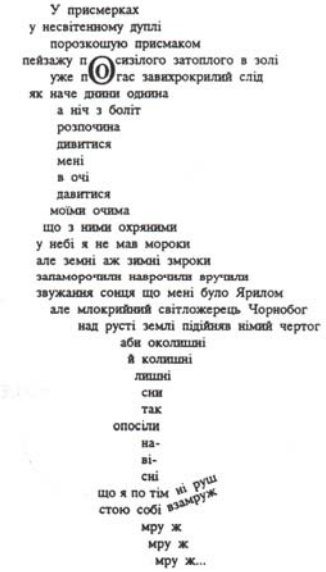

У присмерках
у несвітенному дуплі
порозкошую присмаком
пейзажу п(О)сизілого затоплого в золі
уже п(О)гас завихрокрилий слід
як наче днини одинна
а ніч з болїт
розпочина
дивитися
мені
в очі
давитися
моїми очима
що з ними охряними
у небі я не мав мороки
але земні аж зимні змроки
запаморочили навсрочили вручили
звужання сонця що мені було Ярилом
але млокрийний світложерець Чорнобог
над русті землі підійняв німий чертог
аби околишні
й колишні
лишні
сни
так
опосіли
на-
ві-
сні
що я по тім ні руш
стою собі взамруж
мру ж
мру ж
мру ж...

Вірш М. Мірошниченка
"Фенікс-птах із земель рустських"

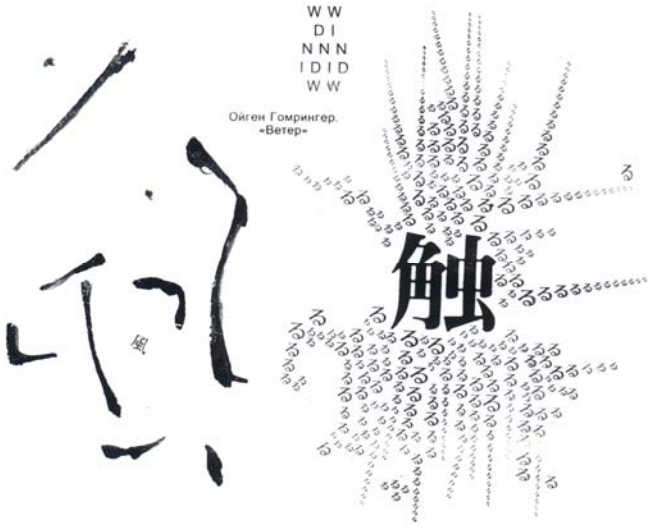

Вірш Рьодзіро Яманаки "Вітер" (зліва)
Вірш Сейтіті Ніікуні "Торкатися" (справа)

Використані джерела

1. Золкин А. Л. Эстетика / А.Л. Золкин. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 447 с.
2. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. І. Гром'яка та ін. – К.: ВЦ "Академія", 2006. – 752 с.
3. Літературна енциклопедія: У двох томах / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К.: ВЦ "Академія", 2007. – Т. 1. – 608 с.
4. Макаров А. М. Світло українського бароко / А.М. Макаров. – К.: Мистецтво, 1994. – 288 с.
5. Маслов С. Етюди з історії українських стародруків / С. Маслов. – К., 1925.
6. Мойсієнко А. Візуальна поезія сьогодні / Мойсієнко А. К. // Традиції модерну і модерн традицій. – Ужгород: ВАТ "Патент", 2001. – С. 19-41.
7. Чернігівські Афіни / Упор. А. Макаров. – К.: Мистецтво, 2002. – 288 с.
8. Сухотин М. О конкретной поэзии / Сухотин Михаил // Иностранная литература. – 1994. – № 1. – С. 233-234.
9. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – Oxford University Press, 1998. – P. 238.

УДК 82:111.852

Ольга Григорівна Черниш
аспірантка Чернігівського державного
педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка

СПЕЦИФІКАЦІЇ "ЖИТТЄВОГО СВІТУ" У ФЕНОМЕНОЛОГІЇ БАЙКИ

Автор звертається до специфіки переживання хронотопів як своєрідних просторово-часових кодуючих схем, які упорядковують всі елементи байки в єдине ціле. Байка є своєрідною мікросхемою Всесвіту, вираженою в людському бутті.

Ключові слова: *байка, "життєвий світ", простір, час, хронотоп, архетип, феноменологія.*

© Черниш О. Г., 2010

The author exposes the national peculiarities of expierence of such concepts as time and space in a fairy-tale, that constract the specific hronotops, that organize the all fairy-tales` code-schemes in one unit. Fable is the kind of chip of the Universe, expressed in human existence.

Keywords: *fairy-tale, "living-world", time, space, hronotop, archetype, phenomenology.*

В сучасних умовах цивілізаційного оновлення українського суспільства зростає необхідність теоретичного звернення до найдавніших витоків його етнокультури, до міфологічних, фольклорних, літературно-мистецьких джерел, духовного життя нації.

Байка, як один з найбільш популярних жанрів в українській літературі, теж привертає до себе увагу естетичними особливостями структури, функціонування та побутування, адже вона є своєрідною мікросхемою Всесвіту, вираженою в людському бутті. Її феноменологія спирається на ментальні опозиції, що набувають свого вираження через архетипові дихотомії: добро-зло, життя – смерть, Космос – Хаос тощо.

Важливого значення у феноменології байки набувають переживання просторовості, часовості, етнокультурних архетипів, колірної семантики та інших специфікацій "життєвого світу" народу.

Відтак, мета статті: проаналізувати естетичні особливості української байки на основі розкриття специфіки переживання хронотопів як своєрідних просторово-часових кодуючих схем, що упорядковують всі елементи байки в єдине ціле, шляхом продуктивного використання феноменології в якості методології та специфічного аспекту аналізу.

Що стосується історії вивчення феноменології байки, то в залежності від вибору тематики та вибору кута зору в інтерпретації фольклорного тексту, зокрема, байки, виділялися різні ракурси в її теоретичному дослідженні.

В літературознавчому ракурсі дослідженням природи байки займались Ю.Клим`юк, В. Коваленко, О. Сидоренко. Методологічного аспекту аналізу байки в естетичному ракурсі торкались Т. Любімова, Л. Ткачук, Є. Яковлєв.

Утім, останнім часом при аналізі байки, як культурного феномена, з`являються нові ракурси дослідження, що полягають, зокрема, у постановці феноменологічних проблем сприйняття тексту байки через виділення в ньому категорій простору та часу, а також шляхом контент – аналізу сюжетів та мотивів, що виступають атомарними одиницями оповідного тексту.

Отже, історично першою порушувалась літературознавча проблема класифікації та систематизації байок. Як літературний жанр, байка вивчалася в ракурсі виділення її жанрової специфіки та співставлення з іншими жанровими групами фольклору. Була зроблена спроба дати відповідь на походження байки з єдиного джерела духовної культури – з міфу. Також розглядалась компаративістська ідея функціональної спорідненості та розрізненості фольклорної казки та авторської байки.

Низку феноменологічних досліджень було проведено щодо розкриття специфіки художнього та фольклорного часопростору, що розглядалося в працях В. Бахтіної, Н. Ведернікової, О. Величко, А. Гуревича, В. Іорданського Б. Криси, Е. Нейолова, С. Неклюдова та ін. Проте, філософсько – естетичному аналізові специфіки хронотопу в байці, як своєрідної просторово-часової кодуючої схеми, приділялось значно менше уваги, через що дане питання залишається відкритим і актуальним, особливо в аспекті феноменології української байки.

Простір і час в образній структурі байки конституюється перш за все через формування "великої картини світу" або національного "великого наративу" , оскільки проблеми світобудови і загального сенсу людського життя були центральними для української ментальності, світогляду, культури за всіх часів. І на тлі світоглядної картини, етнокультурних хронотопів образи байки розгортаються в алегорично-абстрагованих часових і просторових координатах, творячи цілісну картину поетичного світовідчуття, яка має власну феноменологію.

Хоч байка, на думку В. Крекотеня, і культивувалась на українському терені ще за часів Київської Русі, втім, як літературний жанр, широкого розвитку набуває в українській літературі лише за доби Бароко. В цей час українське світовідчуття засвідчує цілісне переживання часу і простору, феноменологічні корені якого знаходяться в універсалізмі естетичної ідеї та принципів бароковості.

За доби українського бароко картини природи, які бачимо у віршованих творах, найчастіше побудовані на гомологіях між небесним і земним життям. Духовний максималізм бароко шукає сакральну єдність між людиною і природою, адже поетичний образ світу конституюється його християнською моделлю. Найвиразніше це виявляється в характері барокового поетичного хронотопу, вибудованому на протиставлені часу і вічності, землі і неба, профанного та сакрального.

Це спричиняє особливу світоглядну картину духовних переживань у феноменологічних вимірах часовості, просторовості, емоційності, тілесності.

Образно-естетичної довершеності "художня картина" українського "життєвого світу" досягла у творчості Григорія Сковороди, якого називають зачинателем української байки. Він думає не про кількісну міру, а про якісну сутність часово-просторових ознак, які складають хронотопну основу духовного буття українства. Характерна для Григорія Сковороди екзистенціальна втеча-перехід не означає протиставлення між плинністю і вічністю, між цим і тим світами, бо вони присутні одне в одному. Переживання онтологічних часових і просторових вимірів відбувається і в бароковій свідомості людині. Тут метафізично стикаються "дальнє" і "горнє", пекло і рай, земля і небо: "Свет и тьма, тление и вечность, вера и нечестие – мир весь состаляют и одно другому нужное" [4, 119].

На противагу Г. Сковороді митці-романтики вважали байку відповіддю минулому, в якому склались позасвідомі стереотипи поведінки людини, що постійно несуть в собі темний відбиток. Вони акцентували феноменологію байки на загадковому феномені іманентного людині зла, яке вторгається в її життя не з зовні, а із середини, і хаос свого мікрокосму людина переносить на макрокосм, свої недоліки – на світ "Іншого".

У байках цього часу відображається властивий романтизму песимізм та приреченість як, наприклад, у Л. Боровиковського:

Давно, давно Езоп байки писать начав,
Осміював звіряк, над миром глузував,
Кричав на гріх зо всієї мочі –
І пальцем тикав людям в очі.
А що ж він викричав? Не став гусак орлом…
Та що ж і я байки пишу ще, неборак? Та так! [5, 60].

У межах байкового жанру XIX ст. витискується цей моралізаторський тон романтиків, і байка, перейшовши в політичну площину, стає промовистою метафорою щодо тривожних імпульсів соціального світопорядку.

За цієї доби переживання простору та часу в байці супроводжуються психологічними феноменами спеціальних відчуттів, таких як переживання кольору, болю, екзистенціального настрою. Представлені і психологічні настанови, зокрема різноманітні бажання і вірування. Байка стає текстом, який феноменологічно складається із сукупості психологічних відтінків, що являють собою стійку семантичну структуру, співвіднесену з емоційно-особистісними особливостями людини, з екзистенціалами її "життєвого світу", зі значущими формами. Через що доцільно було б звернутися, наприклад, до колористичної семантики у байці.

Через припущення, що колір має власні естетичні значення (Гете, Гегель, В.Кандинський), можна розглядати і вивчати його в контексті таких власне психологічних феноменів, як емоція, уявлення, образ в психосемантичному та естетичному аспектах.

З цієї точки зору український поетичний часопростір, попри усієї своєї змодельованості, зумовленої етнонаціональним світосприйняттям, характеризується і через колористичний характер пейзажу, що є фоном, на якому діють персонажі, і який постійно змінюється. За допомогою колірного значення, або “вплетеності" цього значення в почуттєву тканину психічного образу, він (пейзаж) повинен репрезентувати деякі важливі ознаки персонажів або умов їхньої життєдіяльності. Він допомагає розкрити їх феноменологічний "життєвий світ" гармонуючи з ними, як наприклад: "В гаю у пана був ставок,

Вода як скло; на дні пісок…
Ну рай та, та й тільки!
В ставу було чималенько Лящів;
Ніхто їх не ловив…" [5, 145],

або виступаючи в контрастному до них плані:

"Побачив би, як все цвіте, радіє
– Не хочу, каже Жук, і голова здуріє,
Аж зелено в очах від сонечка того…" [5, 210].

Щодо феноменологічної методології дослідження природи колірного значення, його естетичної семантики, то аналіз тут виходить на проблему взаємодії колірного значення природної форми з категоріальною структурою свідомості в різних культурно-історичних контекстах.

У свідомості носіїв мови існують стійкі асоціації, пов’язані з тим чи іншим кольором. Традиційна семантика відбиває уявлення поетів про колірне членування "життєвого світу". Змістова структура етнокультурних концептів кольорів, таких як "білий", "чорний", "рожевий", "червоний" містять низку компонентів оцінно-психологічного плану. Їх наявність зумовлена здатністю певного кольору викликати різні психофізичні асоціації, впливати на емоційну сферу людини, на переживання хронотопів.

У байках також репрезентована своєрідна концептуальна значущість кольорів, які несуть в собі не лише емоційне навантаження, а й містять певний емоційно-художній та соціальний зміст, що розкривається у феноменології естетичного сприйняття. Наприклад, у байках, де типовим є розкриття суспільного конфлікту між різними політичними системами, часто проектується в поетичну свідомість контраст білого та чорного:

"Обридла дневі суєта людськая,
Спустився він спочити в темноті" [5, 206].

Універсальність образів-концептів білого та чорного потребує архетипового сприйняття і грунтується на чіткому розмежуванні бінарної опозиції "білий – чорний", викликаючи такі асоціативні етноментальні символічні зв’язки, як позитивний світлий та негативний темний. Так, колір-концепт "чорний" окреслює феномен темного. Властива чорному негативна семантика простежується в образах чорної хмари, темного лісу, чорної ночі, де атрибут "чорний" разом із традиційним естетичним значенням кольору в українській етнокультурні може набувати символічних значень біди, горя, небезпеки, темноти, "невпорядкованого Хаосу", замкнутого простору. Так, наприклад, негативна семантика чорної ночі в байці Л. Глібова "Мальований стовп" переносить нас із сфери зовнішніх природних відношень у сферу

внутрішнього життя, наповнюючи його естетичним символічним смислом безвиході, екзистенціалами відчаю, приреченості.

Семантична насиченість кольору-концепту "білий" дозволяє розглядати його як своєрідний естетичний еквівалент позитивних емоцій. В українському етнокультурному просторі феномен білого кольору інтегрує одночасно символіку світла, прозорості, віри в майбутнє, "впорядкованості соціуму".

Бінарна опозиція образів-концептів "білий – чорний" феноменологічно представляє "реальний" простір, і, набуваючи архетипового значення, феноменологія сприйняття плавно перетікає у площину конституювання типологічних паралелей, які в байці набирають образних форм дихотомій "життєвого світу": верх – низ, добро – зло, життя – смерть, радість – туга, Космос – Хаос.

Отже, протооснова образів-концептів "білий – чорний" в українській байці – це метафоричне уособлення архетипів етнокультурного духовного простору, де у феноменології світосприйняття відтворюються найглибші пласти космо-філо-культурогенезу.

Через домінуючі рослинні та зооморфні мотиви, що мають глибоке смислове навантаження, в байці вибудовується також архетиповий образ Світового дерева, представленого головними героями – птахами, звірами, гадами, які утворюють вертикальну (ієрархічне поєднання трьох світів) структуру етнонаціонального Космосу. З точки зору переживання просторовості, це є складне співтовариство живих, переважно рослинних організмів, які уособлюють весь Всесвіт. Етнокультурний "життєвий світ" в кожній окремій байці чітко структурований і локалізований. Характерно, що образний геокультурний ландшафт "життєвого світу" байки небагатий. Він конституюється за допомогою незначної кількості топонімічних елементів: ліс, болото, поле, село, вулиця, оселя і є частково наближений до реального, впізнаваного простору.

Так само, як і простір, відносною феноменологічною самостійністю володіє і часовий пояс (хроносфера) байки, як прояв часткової сумірності міфопоетичного переживання часовості з реальним. І хоч розгортання подій в байці часто відбувається в принципово неозначеному минулому, все ж інколи неважко відтворити її реальні хронологічні межі, часові виміри "життєвого світу".

В часовому вимірі феноменології байки помітно, що вона поставала на основі переживання архетипів людського світовідношення в їх образно-естетичних специфікаціях з тематизацією феноменів трансцендування людини у світі та визначення особливостей її життєвого світу. Наприклад, ключовою темою літературної байки, як і фольклорної казки, стає ідея "безсмертя" [2, 332]. Останнє не пов`язується із нескінченно довгим існуванням у часі, а ототожнюється зі здатністю людини долати свій індивідуально-часовий буттєвий кордон шляхом переродження, де спрацьовує кодовий механізм [1, 13], "перехід від смерті до життя". У байці, яка позбулася міфологічного синкретичного мислення і стала соціально-естетичним продуктом, переродження відбувається на новій світоглядній основі через залучення комічного, яке "вбиває і відроджує", а, відтак, пробуджує нове.

Отже, у просторово-часовому вимірі байка несе в собі риси автономності в оформленні інтенціональної реальності свого "життєвого світу". Феноменологія байки ґрунтується на потребах людини в переживанні та реалізації ідеалу, як екзистенціальної потреби, як споконвічної мрії. Через архетипові та хронотропні уособлення Космосу в ній присутні елементи естетико-психологічного насичення, де домінуючими є рослинні та зооморфні мотиви, які складають ідейно-смислове навантаження міфопоетичного образу Світового дерева. Вони є центром багатьох композицій і утворюють горизонтальну (місце і час дії) та вертикальну (поєднання трьох світів) структуру етнонаціонального Космосу.

Отже, байка – це один з літературних жанрів, що привертає до себе увагу естетичними особливостями структури, функціонування та побутування у життєвому просторі націй. Вона сприймається як специфічний артефакт української культури, що несе у собі текстопороджуючий механізм феноменологічної природи, який виявляє архетипи і хронотопи етноментальності в загальнолюдських морально-естетичних орієнтирах.

Використані джерела

1. Величко О. Казка як феномен культури : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.04 "Філософська антропологія, філософія культури" / О. Величко. – К., 1995. – 18 с.

2. Кирилюк О.С. Світоглядні категорії граничних підстав в універсальних вимірах культури / О.С. Кирилюк. – Одеса : ЦГО НАНУ / Автограф, 2008. – 415 с.

3. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф.Лосев. – М. : Искусство, 1995. – 320 с.

4. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів : у 2 т. / Г.С. Сковорода. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.1. – 532 с.

5. Українська байка : [заг. ред. Н. Фоміна]. – Харків : Фоліо, 2008. – 317 с.

К у л ь т у р о л о г і я

УДК 792.2 (546.37)

Наталія Анатоліївна Жукова
кандидат філософських наук,
доцент Національної музичної академії України
ім. П. І. Чайковського

ПОНЯТТЄВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТЕОРІЇ ЕЛІТАРНОГО

У статті розглядаються і порівнюються поняття "ціннісна еліта", "богема", "інтелігенція" у контексті вивчення теорій елітарного. Автор наголошує на тотожності понять "ціннісна еліта" та "інтелігенція".

Ключові слова: *ціннісна еліта (або аристократія духу), богема, інтелігенція, гуманізм, професіоналізм, відповідальність, інтелектуальна самостійність, критичне мислення.*

In the article are concept "The valued elite", "bohemia", "intelligentsia" examined and compared in the context of study of theory of elite. The author stresses the identity between "elite values" and "intellectuals".

Keywords: *valued elite, bohemia, intelligentsia, humanism, professionalism, responsibility, intellectual independence, critical thought.*

Проблема елітарного, як відомо, вивчається протягом значного історичного періоду, а в умовах сучасної української гуманістики виступає як наріжна. Серед різних аспектів цієї проблеми важливе місце посідає формування понятєвого апарату її дослідження, що й зумовило мету цієї статті – проаналізувати низку понять, дотичних до "елітарного".

Звернемося, передусім, до позиції сучасного російського елітолога Г. Ашина, який обґрунтовує поняття "ціннісна еліта", що узагальнює визначення та підходи до проблеми еліти. "Якщо згрупувати різні визначення еліти, – зазначає Ашин, – то виокремляться два підходи до даної проблеми: ціннісний та структурно-функціональний. Прибічники першого підходу пояснюють існування еліти "перевершенням" інтелектуальним, естетичним, моральним тощо одних людей над іншими; прибічники другого підходу наголошують на виключній важливості функцій керівництва для суспільства, які детермінують виключність ролі людей, що виконують ці керівні функції" [1, 25-26].

Російський теоретик, підкреслюючи відмінність прихильників функціонального та ціннісного підходів, слушно зауважує, що на питання, хто має владу в тому чи іншому суспільстві, "функціональний" елітарист відповість, що той, хто керує, головним чином тому, що очолює певні інститути влади, а прихильник ціннісного підходу на таке саме запитання дасть відповідь, що керують мудріші, далекоглядніші, достойніші. Проте, наголошує Г. Ашин, будь-яке емпіричне дослідження правлячих груп в існуючих системах та в системах, які існували раніше, спростує таке твердження, оскільки частіше за все при владі знаходяться жорстокі, цинічні, корумповані, користолюбні, владолюбні особи. На жаль, з цим безстороннім висновком доводиться погодитись.

Поняття "ціннісна еліта", на нашу думку, є тотожнім поняттю "аристократія духу", яке використовували починаючи з кінця XIX і у XX ст. М. Бердяєв, Х. Ортега-і-Гассет, Т. Адорно та ін. Зазначимо, що "аристократія духу" – структурно складний феномен, який включає в себе страти: наукова, професійна, художня еліти.

Не зупиняючись докладно на аналізі поглядів щодо "ціннісного" підходу до трактування елітарного в різні історичні часи, все ж дозволимо собі звернути увагу на той факт, що і в Україні, і в Росії філософи, політичні діячі розмірковували над тим, якою повинна бути людина, задля покращення життя в суспільстві, і їх міркування можна назвати роздумами про "аристократію духу", або "ціннісну еліту". Так, у XV ст. один з перших українських гуманістів Ю. Дрогобич – доктор медицини та філософії – наголошував на тому, що людину звеличує сила знання, що саме освічена людина здатна впливати на покращення життя в державі та її зміцнення.

Серед українських гуманістів XVI ст. виокремимо С. Оріховського-Роксолана, вчителями якого були такі визначні постаті того часу, як Ф. Меланхтон і М. Лютер, а друзями – А. Дюрер, У. Гуттен, Л. Кранах-Старший. В Західній Європі його називали "українським Демосфеном" та "сучасним Цицероном" [10, 102].

С. Оріховський – автор таких творів, як "Про турецьку загрозу", "Напучення польському королеві Сигізмунду Августу", "Про природне право", які були популярними в Західній Європі, неодноразово

© Жукова Н. А., 2010

перекладалися та перевидавалися. У 1543 р., після 17-річного перебування за кордоном, він повернувся на батьківщину, де займався суспільно-політичною діяльністю. Як більшість тогочасних гуманістів, С. Оріховський розглядав історію як дію конкретних людей, що беруть участь в історичному процесі, постаючи реальними творцями історії. Історичний процес теоретик пов'язував з розвитком освіти та науки, був прихильником того, що у XX ст. назвуть "цивілізаційним підходом до елітарного".

Зазначимо, що суттєвим показником нового стилю життя була свобода дій і висловлювань, незаангажованість поведінки, культурна та соціальна творчість. Як зазначає сучасний український дослідник Н. Петрук, особливо важливе місце в житті українських угруповань і товариств XVI – XVII ст. займало усвідомлення значущості міжособистісних зв'язків й цінностей спілкування як засобу підтримки духовної єдності між однодумцями. Наслідуючи традиції італійських гуманістів, суттєвим фактором культурного життя українців стають особисті зустрічі на різноманітних зібраннях, в маєтках відомих українських меценатів, приватне листування.

Так, активно листується зі своїми однодумцями старець Артемій, який емігрував, як і князь А. Курбський, на Волинь. Він активно захищає істини православ'я і доводить у своїх листах шкідливість єретичного вчення. Слід зазначити, що приватне листування було також важливим чинником поширення серед української еліти протестантських ідей, що, в свою чергу, призводило до ідеї свободи думки.

Утвердженню в українській культурі гуманістичних ідей сприяли й особисті контакти між гуманістами. Як зазначає Н. Петрук, твір відомого голландського філософа Юста Ліпсія "Політика" став відомий в Україні (він знаходився в особистій бібліотеці писаря війська Запорізького Г. Томашівського) завдяки особистим контактам самого Ю. Ліпсія з гетьманом Я. Замойським – засновником Замойської академії – відомого осередку гуманістичної освіти на українських землях кінця XVI – першої половини XVII ст. Це засвідчує їхнє тривале листування: "Мав Ліпсій в Україні й інших кореспондентів, з якими його єднали спільні ідеали і духовна спорідненість. До останніх належали, зокрема, львівський поет-гуманіст Шимон Шимонович, архієпископ Львівський Ян-Дмитро Соліковський, львівський міщанин Іван Альпецький, новолатинський історик Станіслав Кшиштанович та ін." [7, 180].

Необхідно звернути увагу і на те, що формуванню духовної спільності між людьми – різними за соціальним станом і конфесійною приналежністю – сприяла толерантність, стверджувана гуманістами, та етика життя "на розумних засадах". В гуманістичних товариствах обстоювалася ідея віротерпимості, а також визнавалося право людини на свободу думки. До співпраці в тих чи інших гуртках залучалися як видатні українці, так і обізнані з греко-візантійською і східнослов'янською культурою вихідці з Московії, зокрема, І. Федоров, А. Курбський, Ф. Касянович та ін., що мало позитивні наслідки для всієї української культури, сприяло її збагаченню новими ідеями. Підкреслимо, що саме гуманістичні, просвітницькі ідеї є складовими культуротворчості, а з просвітницької ідеології беруть свій початок концепції елітарної культури.

В Росії ж думки щодо аристократії духу, починаючи з XIX ст., подекуди переплітаються з революційними ідеями (хоча поняття "еліта" і не використовується). Так, О. Герцен, який розчарувався в європейській демократичній революції 1848-1852 рр., писав: "Новітнє та останнє слово європейської культури – це освічений хам". Боротьба з міщанською банальністю, вульгарністю, з обивательською свідомістю присутня у всіх творах М. Данилевського, Ф. Достоєвського. Це не означає, що вони повставали проти західної культури в цілому, яку добре знали і високо цінували, ні, вони протестували проти її омасовленого варіанта, який ані зрозуміти, ані прийняти не змогли. На нашу думку, гіпертрофовані негативістські оцінки О. Герцена в Росії відігравали майже туку саму роль, що й твори Ф. Ніцше в Німеччині або поетів-символістів у Франції, чи Х. Ортеги-і-Гассета в Іспанії. Російська специфіка виявилась насамперед в тому, що таке "повстання" представників інтелігенції "проти мас" дивно переплелось з демократичними, народницькими ілюзіями стосовно майбутнього власної країни.

М. Бердяєв стверджував, що висока культура необхідна лише небагатьом людям, для "середньої маси" потрібна лише "середня" культура. Демократичним шляхом не можуть створюватися науки та мистецтва, творитись філософія та поезія. Закриття аристократичних джерел культури призведе до зникнення всіляких джерел. В роботі "Доля людини в сучасному світі" теоретик наголошував на тому, що він сам і його сучасники живуть в добу плебейського повстання проти будь-якого аристократичного начала в культурі, в добу панування кількості над якістю. Культура, на думку філософа, ніколи не існувала для людства як такого, а геній краще виражає дух народу, ніж маси.

Слід зазначити, що "ціннісне" трактування елітарного тісно пов'язане з "цивілізаційним" трактуванням, оскільки саме цивілізаційне трактування елітарного вивчає проблему співвідношення "елітарне – масове", без врахування якої неможливо розглядати "ціннісний" аспект елітарного. Питання взаємозв'язку елітарної культури та масової виникло наприкінці XIX ст. В роботах Г. Лебона, Г.Тарда, О. Шпенглера, Х. Ортеги-і-Гассета, А. Тойнбі, П. Сорокіна, К.Манхейма та ін. розглядається дихотомія "еліта-маса" і підкреслюється відчуженість особистості в масі, зазначається, що масова культура знаходиться на межі мистецтва, виробництва, політики, повсякденного життя. Причому всіх цих філософів зближує негативне ставлення до сучасної їм культури.

Так, О. Шпенглер – один з засновників філософії культури – пов'язував декаданс культури з феноменом "омасовлення". На його думку, цивілізація замінює культуру, істинна духовна еліта (філо-

софи, письменники) вже не може ствердити себе в "омасовленому“ мистецтві, вона замінюється псевдоелітою товстосумів та політиків.

Цілісна концепція елітарної культури в протиставленні масовій представлена в працях Х. Ортеги-і-Гассета. На його думку, елітарне мистецтво – мистецтво для професіоналів, а не для мас, а елітарний тип естетичного сприймання слід протиставляти масовому, повсякденному. Теоретик зауважував, що маса вийшла на авансцену соціального життя, захоплюючи місце у меншості, витісняючи її. Х. Ортега-і-Гассет передрікає: якщо процес вторгнення мас в сферу культури буде продовжуватись, світ повернеться в добу варварства. За переконаннями філософа, людина створює життя кожну хвилину, "тут і зараз", в процесі цього самотворення вона перманентно знаходиться в стані вибору. Тобто людина за своєю природою здатна стати власним проектом – тим, чого ще немає. Ця думка розвивається теоретиком у праці "Роздуми про техніку", де філософ стверджує, що буття індивіда – не даність, а можливість. Світ, що оточує людей, на думку Х. Ортеги-і-Гассета, організується, структурується та набуває майбутність лише в контексті творчої активності свідомості, яка пізнає феномени буття. Людина, за Х. Ортегою-і-Гассетом, вимушена конструювати власну екзистенцію і тим самим втілювати обраний нею проект життя на основі власної фантазії, яка є передумовою індивідуальної свободи.

В роботі "Бунт мас" філософ одним з перших зафіксував феномен виникнення "масової свідомості" в європейському менталітеті. Маса, у Х. Ортеги-і-Гассета трансформується в натовп, представники якого захоплюють панівні позиції в ієрархії суспільних структур, нав’язуючи власні псевдо-цінності іншим соціальним рухам. Основна властивість істоти з "маси" – не стільки її стандартність, скільки фізична інертність. Репрезентанти "маси", стверджує теоретик, живуть без певного "життєвого проекту", знаходячи сенс існування в досягненні граничної ідентичності з іншими. Вони не усвідомлюють, що демократичні культурні інститути вимагають постійної підтримки, а "людина маси" – соціально невідповідальна. В цьому Х. Ортега-і-Гассет бачить трагедію сучасної йому культури, оскільки інтереси маси цілком матеріальні, брутальні й вульгарні. Низьким спонуканням маси протистоять піднесені ідеали, носієм яких є еліта.

На тлі ідей іспанського теоретика досить виразною, на нашу думку, виявляється позиція Т. Адорно, для якого масовість культури є синонімом безликості та заангажованості, а елітарність – це пошук та ствердження особистісного й творчого начала. Різниця між масовою та елітарною культурами полягає в тому, що перша – поверхова, вульгарна, створюється на потребу публіки, тобто це споживацька культура, а друга – складна, серйозна, є самовираженням її творців.

На думку Т. Адорно, масове комерційне мистецтво викривляє свідомість людей до рівня, на якому критичне мислення знаходиться під загрозою зникнення. Стандартизація та псевдоіндивідуалізація спростовували можливість масової культури "догодити" індивідуальним смакам. Критичній свідомості та щастю окремої особистості, за Т. Адорно, може сприяти тільки "автентичне" мистецтво, під яким розуміється мистецтво стилю "модерн". Зазначимо, що теоретичні погляди Т. Адорно завжди викликали до себе інтерес. Досить згадати роботи Ю. Давидова, В Арсланова, М. Яковлєва. В останні роки естетико-мистецтвознавчий аспект спадщини Т. Адорно плідно вивчається українськими дослідниками, зокрема, Д. Скальською, Л. Мізіною, Л. Хандогіною, Т. Біленіною та ін.

Мистецтво, яке свідомо викриває власні припущення щодо цілісності та самодостатності, на думку Т. Адорно, більш здатне до продуктивного заперечення суспільної реальності, ніж те, яке відстоює власну претензійність. На думку Т. Адорно, істинна культурна еліта – не та, яка бажає панувати над масами, а та, що прагне відгородитися від грубої маси, відокремитися від неї. Істинна культурна еліта – це аристократи духу, духовно-естетичні особистості, обдаровані талантом. Будь-яка біографія відомої особистості, вважав теоретик, завжди має ознаки елітарності. Її елітизація – вияв тих чеснот, якими була відмічена доля тієї чи іншої відомої людини, яка відома завдяки тому, що мала щось особливе в своєму житті: чи то гідність, чи то талант, чи то якусь таємницю тощо. Життєпис відомих людей, за Т. Адорно, завжди хвилював пересічні уми, насамперед тим, що "прості люди" бачили в цій агіографії свої ідеали, і, напевно, керівництво до дії для досягнення своїх власних цілей.

Отже, ознаки ціннісної еліти: гуманізм, толерантність, професійність, критичне мислення, індивідуальне творче начало, піднесені ідеали, відповідальність за свої дії.

Наразі, повертаючись до страт ціннісної еліти (наукова, професійна, художня), на які ми звернули увагу на початку цієї статті, та не маючи на меті розкриття особливості наукової чи професійної еліт, підкреслимо тільки, що у наукових спільнотах основними критеріями приналежності до еліти є високий рівень професійності, моральності та загальної культури. Професійна ж еліта – це найкращі, найдосвідченіші фахівці в тій чи іншій професії. Безумовно всі ці критерії можна "перенести" й на представників художньої еліти, але необхідно відмітити, що поняття "художня еліта" має неоднозначне трактування. Так, іноді представників артистичного середовища – "художню еліту" – називають "богемою", (від bohemia – циганський) – словом, яке використовується від середини XIX ст., для характеристики артистичного середовища. Це поняття широко розповсюдилося завдяки популярності однойменної опери Дж. Пуччині. Згодом актори, музиканти, літератори, художники, поети створюють цехові об’єднання артистичного світу.

Подібна стратифікація, що підкреслює специфіку та певну соціальну відмінність артистичних груп, особливо посилюється з середини XIX ст. Звільнення діячів мистецтва з під влади мецената,

включення мистецької діяльності в комерційну, призвело до появи нового середовища: це вже не салон XVIII – початку XIX ст., це артистичний світ, вільний від будь-яких умовностей, в якому внутрішній світ митця, музиканта, поета з'являється в усій оголеності, імпульсивності, парадоксальності.

У Росії на початку XX ст. поняття "богема" застосовується для позначення художньої еліти, до якої відносили Ф. Шаляпіна, В.Ніжинського, М. Врубеля, С. Дягілєва та ін. Це поняття відбиває погляд на творчу особистість як володаря думок, хоча й несе певне віддзеркалення зворотного боку артистичного життя.

Зовсім інший соціокультурний статус має артистичний світ Західної Європи. Тут богему в більшій мірі уособлюють "діти буржуа", що живуть в атмосфері "творчих енергій ефіру, алкоголю та дешевих парфумів цариць напівсвіту" [4, 24]. Суспільство, що викликало до життя Богему, на певному етапі само стало зацікавленим у спогляданні та вбиранні в себе всіх притаманних їй парадоксів. Вже в культурі початку XX ст. простежується потреба до епатуючих форм поведінки, до романтичного декадентства, що розбивають вщент педантизм домашньої доброчинності. Спокуса артистизму посилює магію художньої богеми, увагу до ризиково-яскравого зрізу життя: від творчих нісенітниць до спеціальних форм спілкування, жаргону, одягу. Цей самий фактор посилює театралізацію побутової поведінки митців.

Енциклопедичні словники дають однакове тлумачення слова "богема", зазначаючи, що це "середовище творчих людей, які не мають стабільного доходу та живуть безладно, легковажно" [9, 68].

Якщо зіставити ознаки ціннісної еліти, богеми та "маси", то виходить, що ознаки богеми включають в себе риси і еліти, і "маси", інакше кажучи, богема створює культуру і "для всіх", і "для професіоналів", тобто для еліти.

Слід зупинитися ще на одному моменті. Іноді в радянській, а згодом в російській та вітчизняній літературі поняття "еліта" ототожнювалося з поняттям "інтелігенція". На наш погляд, необхідно з'ясувати чи тотожні ці поняття.

"Словарь иностранных слов" (М., 1982) пропонує таке тлумачення поняття "інтелігенція": "інтелігенція – від лат. intelligens, intelligentis – той, хто знає, розуміє, розумний – соціальна група, в яку входять люди, що професійно займаються розумовою працею та володіють необхідною для такої праці освітою (інженери, техніки, лікарі, вчителі, юристи, працівники науки та мистецтва); від кореня intelligent -той, хто знає, розуміє, розумний – високий рівень розвитку інтелекту, освіченість, висока культура поведінки" [8, 197]. "Словарь русского языка" С. І. Ожегова (М., 1983) дає таке само тлумачення цього поняття, додаючи, що існує також поняття "передова російська інтелігенція", "радянська народна інтелігенція", "сільська інтелігенція", "буржуазна інтелігенція" [6, 223]. "Советский энциклопедический словарь" (М., 1982) тлумачить це поняття так само, як і два попередні видання, проте додаючи та наголошуючи на тому, що термін "інтелігенція", введений в ужиток письменником П. Боборикіним у 60-х рр. XIX ст. охоплює різні суспільні класи, інтереси яких вона осмислює, обслуговує та виражає. Передумовою появи інтелігенції було розділення праці на розумову та фізичну.

У Словнику І. Ожегова "інтелігент – людина, що належить до інтелігенції" [6, 223]. Як бачимо, тут вже не обов'язковою є спеціальна освіта, професійність, головне – інтелект та хороша поведінка.

Отже, всі тлумачення цього терміну єдині в тому, що інтелігенція – це мисляче творче ядро певного освіченого прошарку суспільства, тобто це – та сама "творча меншість" (за А. Тойнбі), за якою підтягується пасивна більшість.

Як зауважував М. Бердяєв, характерні риси інтелігенції – "спрямованість в майбутнє, до кращого справедливого життя" [2, 30]. Родоначальником російської інтелігенції, на думку філософа, був О. Радищев, який передбачив та визначив її основні риси. "Коли Радищев, – пише М. Бердяєв, – в своїй "Подорожі з Петербурга до Москви" написав слова "Я взглянул окрест меня – душа моя страданиями человечества уязвлена стала", – російська інтелігенція народилася" [2, 30].

Про діяльність української інтелігенції одними з перших заговорили члени Кирило-Мефодіївського братства, зокрема, М. Гулак, М. Костомаров, І. Куліш, Т. Шевченко та ін., які сподівалися стати діяльними членами української громадськості. Як зазначав О. Грушевський, на це "дивилися вони дуже поважно, вважали таку суспільну діяльність високою місією і гадали, що до такої місії треба спеціально готуватися, щоб бути корисними" для рідного краю [3, 664]. Культурно-просвітня діяльність, на думку членів братства, була обов'язком української інтелігенції. З часом виникає об'єднання "Громада", в яке ввійшли студенти, учителі, молоді вчені, зокрема, П. Чубинський, В, Антонович, Т. Рильський (батько поета), О. Левицький.

Історик, громадський діяч В. Антонович (про якого М Грушевський згадував як про "бойову натуру" [3, 258]), ставив надзвичайно високо роль культури в народному житті, політичну ж роботу без "культурних підстав" вважав "будовою на піску" [3, 263]. Історичні біди, пережиті українським народом, вчений визнавав "наслідком малої культурності українського суспільства, браку української інтелігенції, культурного і політичного виховання" [там само]. Тільки в збільшенні знання, покращенні освіти бачив він вихід з скрутного положення, в якому опинився український народ.

М. Драгоманов – один з лідерів "Громади" – своє кредо висловив так: "У культурі – раціоналізм, у політиці – федералізм, у соціальних питаннях – демократизм" [11, 104]. Отже, можна стверджувати, що протягом XIX ст. сформувалися як певні елітарні концепції, так і ознаки національної культури України.

Підкреслимо, що інтелігенція завжди прагнула саме через просвітництво привести більшість до кращого життя, примушувала думати й шукати пояснення. Слушне зауваження з цього приводу знаходимо в роботі У. Еко "Повний назад". Письменник і філософ, розмірковуючи над роллю інтелігенції в сучасній культурі, полемізує з опонентами, які вважають, що "інтелігентам потрібно не тільки створювати ідеї, їх справа також – спрямовувати процеси оновлення" [12, 122], а також "визначитися, на якому він (інтелігент – авт.) боці і бути посередником", допомагаючи вийти з кризи [12, 122]. У. Еко висловлює думку, яка, на нашу думку, є відбиттям суті й призначення істинної інтелігенції: "... завдання інтелігентів – сіяти сумніви, а не полювати на істини ... Інтелігенція не повинна справлятися з кризами, інтелігенція повинна їх створювати" [12, 123-124]. Мається на увазі, що, завдання інтелігенції – примусити більшість думати, аналізувати й співпереживати, а дії її повинні бути спрямовані на культуротворення.

Отже, можна стверджувати, що в цьому контексті поняття "інтелігенція" та "еліта" в певній мірі тотожні.

Про роль та значення інтелігенції в суспільстві розмірковував російський філолог, історик Д. Лихачев. Так, в листі в редакцію журналу "Новый мир" (№ 2, 1993 р.) науковець зазначає, що інтелігент – "представник професії, що пов'язана з розумовою працею, і людина, що володіє розумовою порядністю. ... До інтелігенції, на мій погляд, належать тільки люди вільні в своїх переконаннях, не залежні від примушень економічних, партійних державних, такі, що не підкоряються ідеологічним зобов'язанням" [5, 3].

Основний принцип інтелігентності, за Д. Лихачовим, інтелектуальна свобода, свобода як моральна категорія. Інтелігент може бути невільним тільки від власної совісті і від власної думки. Совість, наголошує Д. Лихачев, це "рульовий свободи, вона піклується про те, щоб свобода не перетворювалася на свавілля, але вказувала людині її справжню дорогу в заплутаних обставинах життя, особливо сучасного" [5, 7].

Аналізуючи долю інтелігенції в різні часи, переважно в радянські, науковець підкреслює, що "роки боротьби держави з інтелігенцією одночасно були роками, коли з офіційної мови зникли поняття "честь", "совість", "людська гідність", "вірність своїм принципам", "правдивість", "неупередженість", "порядність", "гідність", в той час як її (інтелігенції) обов'язком було і є "знати, розуміти, чинити опір, зберігати свою духовну самостійність і не брати участь в брехні" [5, 9].

Ознаки ціннісної еліти та інтелігенції співпадають: піднесені ідеали, освіченість, гуманізм, особистісне творче начало, перевага духовного над матеріальним, критичне мислення, інтелектуальна самостійність, свобода як моральна категорія, спрямування на культуротворення, відповідальність за свої вчинки. Цей "збіг" дає право стверджувати тотожність понять "ціннісна еліта" та "інтелігенція".

Використані джерела

1. Ашин Г. К. Современные теории элиты: Критический очерк / Геннадий Константинович Ашин. – М.: Международные отношения, 1985.
2. Бердяев Н.А. Русская идея / Николай Александрович Бердяев. – Харьков: Фолио; М.: ООО "Фирма "Издательство АСТ"", 1999.
3. Грушевський М. Володимир Антонович: основні ідеї його творчості і діяльності. – Рух політичної та суспільної української думки в XIX ст. // Хроніка 2000, український культурологічний альманах / Михайло Сергійович Грушевський. – К.: "Українські пропілеї", Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000. – Вип. 37-38. – С. 257-274.
4. Кривцун О. А. Художник и артистический мир / Олег Александрович Кривцун. // Человек. – М.,1993. – № 2. – С. 22-28.
5. Лихачев Д.С. О русской интеллигенции. Письмо в редакцию / Дмитрий Сергеевич Лихачев // Новый мир. – 1993. – № 2. – С. 3-9.
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка / Сергей Иванович Ожегов. – М.: Рус. яз., 1983.
7. Петрук Н. К. Українські гуманісти XVI-XVII ст.: новий погляд на організаційні засади життєдіяльності особистості / Н. К. Петрук // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності: зб. наук. праць. – К.: Віпол, 2004. – Вип. 14. – С. 178-187.
8. Словарь иностранных слов / [авт.–сост А.Г. Спиркин, И. А. Акчурин, Р. С. Карпинская; гл. ред. Ф. Н. Петров]. – М.: Русский язык, 1982.
9. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Х.: ВД "ШКОЛА", 2006.
10. Хохун-Політова С. В. Гуманістичні тенденції епохи Відродження в національно-культурному піднесенні України XVI – першої половини XVII ст. / С. В. Хохун-Політова // Вісник ДАКККіМ: наук. журнал. – К.: Міленіум, 2006. – №2. – С. 100-107.
11. Шейко В. М. Особливості формування української культури в XIX ст. / Василь Миколайович Шейко // Культура України: Зб. наук пр. – Х.: ХДАК, 2006. – Вип. 17. Серія : Мистецтвознавство. Філософія. – С. 95-107.
12. Эко У. Полный назад! "Горячие войны" и популизм в СМИ / Умберто Эко. – М.: Эксмо, 2007.

УДК 069.6

Таїсія Юріївна Бєлофастова
кандидат педагогічних наук,
доцент Київського національного університету
культури і мистецтв

МУЗЕЇ В КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ: ЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПІДХІД

У статті розглянуті питання, пов’язані з історією розвитку музею як осередку культури, науки і просвітництва. Проведений аналіз природи і специфіки функціонування музеїв на основі еволюційного підходу виявив особливості їх розвитку на кожному з етапів історії людства. Зроблені висновки базуються на фактах історії західноєвропейських та вітчизняних музеїв.

Ключові слова: *музей, "домузейний період", мусеї, мусейон, "колекційний предмет", колекціонування.*

The article deals with issues related to the history of the museum as a center of culture, science and enlightenment. The analysis of the nature and specifics of the operation of museums on the basis of Evo-revolutionary approach revealed features of their development at every stage of human history. Conclusions based on the facts of the history of Western European and national museums.

Keywords: *museum, "the museum's period", Musaeus, museyon, collection object, collectibles.*

Вивчення проблем соціально-економічного, політичного, культурного розвитку суспільства дає змогу глибше пізнати процеси, пов’язані із зародженням та розвитком музеїв, і визначити їх місце в культурному просторі. Життя країни, її складні, часом суперечливі періоди впливають на історичний розвиток соціально-культурних інститутів, зокрема музеїв.

Мета дослідження – провести аналіз особливостей розвитку музеїв і визначити їх місце в культурному просторі на основі еволюційного підходу.

Аналіз процесу становлення та розвитку музеїв у культурному просторі базується на дослідженні спеціальної музеєзнавчої та культурологічної літератури. Серед зарубіжних науковців, які досліджують історичні аспекти музейної практики Західної Європи та Росії, слід виділити таких, як Биховська І.М., Іконнікова С.Н., Калугіна Т.П., Юрєнєва Т.Ю. Серед вітчизняних науковців, які піднімають питання історико-культурного розвитку українських музеїв, Дворкін І.В., Мезенцева Г.Г., Потильчак О.В.

Історія музею налічує тисячоліття. Її музеєзнавці умовно поділяють на два етапи: 1) “домузейна" історія (збирання цінних предметів) та 2) історія, власне кажучи, самого музею у сучасному його розумінні. Перший етап хронологічно поділяється на чотири періоди, перші три з яких належать до часів Стародавнього світу: давньосхідне, давньогрецьке, давньоримське збирання та період середньовічного збирання [3].

Хоча сам термін “музей" походить від грецького “мозейон", “мусейон" – місце, присвячене музам, храм муз – перші прообрази музеїв, ще значно далекі від сучасного уявлення про них, існували не в Греції, а в країнах Стародавнього Сходу і в Єгипті, про що свідчать археологічні розкопки. Перші збірки цінних речей з палаців міст Ассирії, Вавилону та Єгипту датуються III тисячоліттям до н.е. Вони складалися із золотих та срібних виробів, прикрас, дорогої зброї та речей із слонової кістки. Отже, бачимо, що за часів давньосхідного збирання йде процес накопичення цінних речей, які мали певну естетичну цінність. З одного боку, вони піднімали престиж їх власника в соціальній ієрархії, а з іншого – свідчили про його приналежність до певних владних структур.

Давньогрецьке збирання, яке датується VII–II століття до н.е., за даними археологів, було поширене в районі узбережжя Середземного, Чорного і Каспійського морів, у грецьких містах-полісах Південно-Східної Європи і Малої Азії. Раз в п□ять років в грецьких храмах, де були зібрані статуї, ювелірні вироби, художня кераміка з розписами на міфологічні сюжети або з орнаментом, організовувалися "мусеї" – урочисті загальногрецькі свята на честь муз, під час яких проходили змагання між поетами, музикантами, артистами, риторами у своєму мистецтві.

Отже, призначення праобразу музею пов’язувалося не лише з функцією накопичування та збереження предметів певного культурно-історичного значення, а й з рекреаційно-гедоністичною функцією дозвілля, яка передбачає активне спілкування між присутніми (відвідувачами).

Давньогрецькі храми мали вишукану архітектуру і були по-суті праобразами музеїв мистецтва. Це храми Афіни, Зевса, Аполлона, Деметри, Діоніса в Греції, храми в Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї. Так, в афінському Акрополі, в Пропілеях, в V столітті до н.е. була створена пінакотека (картинна галерея), в якій картини згруповувалися за належністю до певної художньої школи. Існували і гліптотеки – сховища скульптур, і гліптікати – сховища малої пластики (ці назви пізніше були запозичені і використані для музеїв скульптури).

Розвитку цілеспрямованого колекціонування сприяла діяльність Аристотеля (384-322 рр. до н.е.) та його вихованця Олександра Македонського. В Афінах у заснованій Аристотелем у 335 році до н.е.

© Бєлофастова Т. Ю., 2010

філософській школі "Лікей" була зібрана колекція природничо-наукових пам'яток, яка використовувалася з дослідницькою і просвітницькою метою. Це був своєрідний інститут, який виконував інформаційні, демонстраційні, просвітні функції.

"Храм муз" відзначався багатим духовним життям: створювалися різні художні школи, удосконалювалися музичні інструменти, а навколо олтарів накопичувалися твори мистецтва – святі дари музам, зображення самих муз та портрети художників та поетів, які перемогли під час змагань. Найбільш яскравим прикладом такого роду закладів – заснований Птоломеєм I Сотером (305-283 рр. до н.е.) відомий Мусейон в Олександрії. Це було одночасно і наукове, і сакральне об'єднання вчених. Так продовжувала втілюватися ідея Аритостеля про призначення мусейонів у суспільстві. В Олександрійському Мусейоні знаходилися бібліотека з великими фондами, обсерваторія, парк, ботанічний сад, звіринець, з великою кількістю різного роду природничо-наукових колекцій, які розташовувалися в залах навколо "святого міста муз". Твори мистецтва, що знаходилися в Мусейоні, не представляли якусь цілісну колекцію чи експозицію, вони лише – як і в інших "музеях" такого типу – декорували та створювали певну атмосферу [7, с.22-23].

Отже, коротко аналізуючи особливості "музейництва" за часів Стародавньої Греції, слід зазначити, що був закладений ґрунтовний фундамент в становлення музейних закладів, які з перших кроків свого розвитку виконували певну соціальну роль, будучи осередками культури і науки.

Давньоримське збирання, що охоплювало всю територію Римської імперії, історики датують приблизно II століттям до н.е. – III-IV століттям н.е. Завойовницька політика сприяла накопиченню "цінних предметів" мистецької спадщини підкорених народів. Найбільш відомі збірки – галерея Гая Вереса, в якій були східні килими, картини і статуї, а також галерея Сули – збірка грецьких статуй і картин. У ці часи колекціонування вдосконалювалося: мистецькі твори не лише збиралися, але й систематизувалися за простішими ознаками, тобто за матеріалом (наприклад, колекції скляного посуду, килимів, картин). Створювалися картинні галереї, праобрази художніх музеїв, з'являлися перші каталоги й описи колекцій. Два з них знайдено у Генуї. Це папіруси з текстом латинською мовою, в яких дається опис скульптур. Так зароджується така соціальна функція музею, як документування, але ще без наукового підґрунтя.

За часів Стародавнього Риму колекціонування набуває поширення. Багата художня колекція надавала її володарю репутації шанувальника і знавця мистецтва, надаючи йому високого соціально-майнового і культурного статусу.

Слід підкреслити, що римляни визнавали художні цінності і як суспільне надбання: по-перше, твори мистецтва публічно демонструвалися в храмах, термах, театрах, на площах; по-друге, в державі посилювався рух за відкриття приватних колекцій для широкої публіки (започаткований рух був Цицероном, підтриманий Петронієм, Азінієм Полліоном). (Публіка – загальновживане і розповсюджене у зарубіжній музеології та музейній педагогіці поняття, яке означає у своїй сукупності реальних і потенційних відвідувачів.)

Так, за історичними даними, в 38 р. до н.е. в Римі з'явилася перша публічна галерея з портретами видатних людей, названа на честь її організатора "Пам'ятниками Асінія Полліона". За порядком в пінакотеці спостерігав спеціальний наглядач. Пізніше, лише наприкінці XVI – початку XVII століть, знову почне відроджуватися ідея публічності демонстрації творів мистецтва.

Процес збереження і охорони витворів мистецтва підтримувався на рівні держави: за громадськими храмовими спорудами наглядали спеціальні служителі – еліди, які контролювалися попечителями самого імператора.

Таким чином, зародження перших праобразів музеїв відбувається паралельно з процесом становлення перших державних утворень на Стародавньому Сході 3500 років до н.е. і продовжує розвиватися в Древній Греції та Стародавньому Римі. Однак слід пам'ятати, що збиральництво та демонстрація творів мистецтва за часів Стародавнього світу "були ще надто тісно пов'язані з позахудожніми мотивами соціального самовизначення, самопрезентації, демонстрації влади і багатства, з обумовленим ідеологією декоруванням суспільного життя" [3, 75]. Хоча релігійні мотиви при створенні "мусейонів" були первинними, разом з тим вони частково брали на себе ті соціокультурні функції, які в сучасному суспільстві виконують музеї, оскільки сприяли розвитку естетичного смаку і розширенню світогляду стародавніх греків і римлян [7, 44-45].

Середньовічне збирання (V – перша половина XV століття) охоплювало вже ширші верства населення, ніж попередні етапи. Домінуючим в духовній атмосфері середньовіччя було релігійне світовідчуття і богословські інтелектуальні шукання. Урізноманітнився і склад збірок. Багаті колекції були зібрані в соборах, костьолах, монастирях Франції, Італії, Німеччини, Англії та інших країн. Це були переважно ікони, рукописи релігійного змісту тощо, адже основним замовником мистецтва була церква. Наприкінці XII століття головними замовниками стають міста, гільдії купців, цехові корпорації, король. Це призвело до зародження палацових та приватних колекції, а також концентрації збірок у міських соборах. Відображення принципу ієрархічності у всіх сферах середньовічного життя вплинуло і на колекціонування: серед предметів, які входили до складу збірки, здійснювався розподіл на "головні" і "другорядні". Отже, класифікаційний підхід у колекціонуванні започатковував таку складову функції документування, як визначення соціальної цінності предмета.

Вітчизняний науковець О.В. Потильчак "домузейний період" накопичення культурних пам'яток для України пов'язує з періодом, історичні рамки якого визначені X-XVIII ст. [4]. Помітного поширення

набуло колекціонування у Київській Русі. Своєрідними музейними сховищами тут були храми, де зберігалися цінні документи, коштовні подарунки, мистецькі твори – ікони, золотий і срібний посуд. За свідченням літопису "Повість минулих (временних) літ", в Києві у Десятинній церкві (X ст.) зберігалися переможні знамена, вбрання перших князів. Великі колекції були у київському Софійському соборі, Києво-Печерській лаврі, храмах Чернігова та інших містах Русі.

Очевидним є той факт, що розвиток музеїв певним чином відставав від подібних процесів, що відбувалися в Європі. При високому рівні культури, мистецтва, освіти процес накопичення і презентації культурних цінностей відбувався однак повільними темпами. (Особливо за часів князювання Володимира, Ярослава Мудрого, коли ними було ініційовано створення бібліотек, шкіл, книгописання, переклад літератури тощо.) Перешкодою були соціально-політичні процеси, які відбувалися в державі. Міжусобні війни, суперництво за владу Києва між князями не тільки ослаблювали країну в політичному плані, а й певним чином негативно впливали на процес накопичення і збереження культурних цінностей. Пізніше розбої та грабіж, які вчинили монголи (XIII ст.), призвели до занепаду культури і знищення культурних цінностей багатьох міст.

Наступний етап світової практики, з яким пов’язано виникнення музею як окремо сформованого закладу, відноситься до епохи Відродження (друга половина XIII – XVI століття). Як відомо, означений період характеризується розвитком експериментальної науки, мистецтва, літератури, техніки і ремесел. Великі географічні відкриття, навколосвітні мандрівки змінювали світогляд людей та світосприйняття. Отримало розвиток книгодрукування, що сприяло швидкому розповсюдженню знань. Настав час звільнення від схоластики і тяжіння до наукових знань.

З XV століття (ширше у XVI ст.) колекціонування в Європі набуло систематичного характеру (в Італії – колекція Лоренцо Медичі у Флоренції, папи Льва X у Римі; у Німеччині – колекція Августа Саксонського у Дрездені). Зміна поглядів на реальність, радикальні зміни у всіх сферах ідеології та світогляду, пов’язані з послабленням теологічного бачення світу, активізувало початок колекціонування природничо-історичних матеріалів (мінерали, зразки рослинного і тваринного світу тощо), спонукало виникнення мюнцкабінетів (праобрази нумізматичних музеїв) і натуркабінетів, від яких походять сучасні природничі музеї. Створюються колекції окремих вчених, “кабінети натуралііів", “камери раритетів", в основі систематизації яких був покладений принцип історизму. Діяльність музею все більш отримує науковий характер, робляться перші кроки в побудові музейних експозицій на наукових засадах, ведеться науково-дослідна робота за різними напрямами, зокрема дослідження з історії, медицини, археології тощо. (Експозиція (лат. Expositio – роз□яснення) означає відбір експонатів з чітко вираженою структурою побудови. Відвідувач повинен її відчути і оцінити, інакше набір експонатів буде сприйматися як дещо хаотичне, аморфне).

Епоха Відродження підготовила підґрунтя для зародження історичних, художніх і природничих музеїв. Функції, які вони виконували, можна охарактеризувати як документаційна, охоронна, дослідна та просвітницька. Розвиток останньої пояснюється тим, що з’являється нова "концепція людської особистості", яка відображала реальний процес виділення особистості з станової обмеженості, тому знання стали доступними не лише для еліти [6, 163].

Отже, зародження індустріального суспільства, розвиток громадського життя, піднесення громадянської самосвідомості призводить до виникнення музеїв як зібрань, відкритих для відвідувачів різних соціальних груп (хоча і з деякими обмеженнями). Характерним є і той факт, що з процесом диференціації соціального знання спостерігається створення профільних музеїв. Музей сприймається як скарбниця суспільного досвіду, наукових досягнень та культурно-історичних цінностей. Відбувається процес виникнення самостійних музейних закладів профільного спрямування, а предмети, що зберігаються в музеях, починають розглядаються як об’єкти наукового дослідження. Саме тому, на думку істориків музейної справи, з кінця XVI століття самостійні форми музею отримали назву "музей", з’являється поняття "колекційний предмет" [3, 72].

Наступний етап розвитку музеїв в Європі співпадає з часом Просвітництва і датується XVII–XVIII століттями. Такі політичні події, як буржуазні революції в країнах Європи, суттєво вплинули і на розвиток музеїв: були висунуті вимоги їх відкриття для широких народних мас. Під впливом поступової демократизації суспільства все ширші верства населення отримували доступ до досягнень культури. Виникають такі публічні музеї, як Базельський художній музей; Петербурзька Кунсткамера, Дрезденська картинна галерея, Британський музей, Лувр (королівська колекція відкрита як національний музей) та ін. Публічність музею у цей період розуміється як можливість демонстрації цінних предметів у публічних місцях, хоча часто ця демонстрація мала досить обмежений характер. Майже до кінця першої половини XIX століття в музеях Європи і Америки існували певні обмеження і тому більшість населення цих країн все ж таки не мала можливості відвідувати музеї, щоб побачити історичні та культурні цінності, які в них зберігалися.

Створенню музеїв сприяв також існуючий на той час погляд на виховання, і, насамперед, естетичне (сам термін “естетика", як відомо, ввів німецький просвітитель Олександр Баумгартен – так він називав науку про чуттєве пізнання), розуміли вже не просто як навчання мистецтва або підготовку до його сприйняття – його трактували як засіб залучення до культури взагалі, збереження цілісності людини, як спосіб уникнення розколу особистості і суспільства [6, 209]. Тому музеям, як "зберігачам куль-

тури" і "носіям знання", надавалося виключне значення у вихованні громадян, а сама діяльність музеїв у зв'язку з цим носила "енциклопедичний" характер. Зазначений період активізує просвітницьку функцію музею.

Напружена атмосфера соціокультурного розвитку XIX століття не обійшла осторонь і розвиток музеїв. Промисловий переворот в Англії, Велика французька буржуазна революції, війна за незалежність Північноамериканських колоній поглибили процеси лібералізації політичного і суспільного життя. Активізувався рух створення публічних музеїв: Ермітаж (створений у 1764 р. як елітний, з 1802 р. стає публічним), Пенсільванська академія вишуканих мистецтв (1805 р.), Люксембурзький музей в Парижі (1818 р.), музей Прадо у Мадриді (1819 р.), Національна галерея у Лондоні у (1827-1847 рр.), Стара Пінакотека (Картинна галерея) у Мюнхені (1824-1848 рр.). Пізніше виникає Музей вишуканих мистецтв в Баффало (1862 р.) – відомий сьогодні як Галерея Олбрайта-Нокса, Художній музей "Метрополітен" у Нью-Йорку в (1870 р.), а також музеї Рима, Флоренції, Мілану, Наполю, Берліна, Амстердама, Брюсселя і багато інших. В цих музеях накопичується багато художніх цінностей.

У другій половині XIX ст. в Європі виникає рух за створення етнографічних музеїв. Такі музеї складалися з окремих або кількох будівель (серед них були як справжні будівлі, так і їхні копії). Залишається суперечливим питання про те, де і коли виник перший музей просто неба. Але багато хто з зарубіжних музеєзнавців сходяться на тому, що першим був Скансен (Швеція), а дата його створення – жовтень 1891 рік. Концептуальною основою Скансена є ідея Артура Хазеліуса (1833-1901 рр.), його засновника, про взаємодію культури і природи. Концепція нового музею швидко знайшла відгук у Фінляндії, Північній Німеччині, Нідерландах (в Арнемі), Бельгії та Данії (в Люнгбю).

Виникнення етнографічних музеїв має своє, цілком закономірне обґрунтування. Одна з причин цього – стрімка модернізація і технологізація виробництва XIX століття. Значні зміни в Європі відбулися і у зв'язку індустріалізацією та урбанізацією (процес створення нових міст). Люди, які протягом багатьох поколінь не змінювали місце проживання, почали мігрувати, опинившись перед загрозою розсіювання та асиміляції, а їх культурні традиції могли бути втраченими. Крім того, критицизм щодо міського устрою життя, пошук душевного спокою і відновлення фізичних сил в процесі взаємодії з природою, підвищення інтересу до народної культури та фольклору, – все це було своєрідним "поштовхом" до створення в Європі етнографічних музеїв. Безперечно, що головною причиною такого інтересу було намагання зберегти культурну самобутність, яка все більше перебувала під загрозою зникнення. Створення етнографічних музеїв йшло паралельно з формуванням нової наукової дисципліни – етнографії, що надавало діяльності цих музеїв з моменту їх виникнення наукового характеру. Можна зробити висновок, що етнографічні музеї з моменту свого створення набували поліфункціонального значення. Процес створення музеїв просто неба не торкнувся південних районів Європи. Це залежало, на думку зарубіжних музеєзнавців, від практичних можливостей самих будівель.

Виникнення перших музеїв на території сучасної України припадає на поч. XIX ст. Це Миколаївський археологічний музей (1806 р.), Феодосійський музей старожитностей (1811 р.), Одеський музей старожитностей (1825 р.) та створення Керченського музею старожитностей (1826 р.). Як зазначає вітчизняний науковець Дворкін І.В. "протягом XIX – початку XX ст. музеї України існували при відсутності української національної держави, утисків з боку імперської влади, залишаючись важливою складовою духовно-культурного відродження українського народу". [1, 5]. Далі автор, досліджуючи внесок української інтелігенції у розвиток музейництва, розкриває роль вчених, митців, громадських діячів у збереженні та збагаченні національної культурної спадщини. Крім того, музеї названого періоду, на його думку, були одним з небагатьох джерел об'єктивної інформації про минуле українського народу. Завдяки музеям існувала можливість донести до широких верств населення яскраві надбання не лише української, а й світової історії та культури, визначити самобутність та ідентичність українського народу.

Багато нових музеїв виникає в XX ст. Вони формуються на основі приватних колекцій, переданих їхніми власниками місту, суспільству (Тейт-гелері в Лондоні, Музей Крейлер-Мюллер в Голландії, Музей Гугенхейма в США та ін.). Це свідчить про зростання соціальної ролі музею і усвідомлення його значення у збереженні і ретрансляції історико-культурної спадщини.

У цей період відбувається централізація діяльності цих закладів культури: вони об'єднуються у міжнародну систему, очолену Міжнародною радою музеїв (ІКОМ), яка була створена при ЮНЕСКО у 1947 році. Під егідою цієї ради музеєзнавці всього світу спрямовують свої зусилля на пошук нових підходів до організації діяльності музеїв, підвищення її ефективності у взаємодії з аудиторією; проводяться з'їзди, симпозіуми, конференції, розробляються спільні програми, спрямовані на вирішення проблем сучасного музею. Впродовж XX ст. діяльність європейських та вітчизняних музеїв здійснюється за підтримкою держави в рамках пріоритетних напрямів державної культурної політики [5, 338].

Культурна спадщина виступає своєрідним фундаментом культури, важливою умовою її відтворення і розвитку. В містах, насамперед в них, починаючи з найдавніших часів (античні поліси, елліністичні міста, центри провінцій Римської імперії, міста епохи Відродження), відбувався безперервний процес накопичення різних за природою пластів культурної спадщини, а водночас формування у суспільній свідомості особливого ставлення до минулого. Багатовікова традиція осмислення і використання спадщини набула свого завершення у створенні і функціонуванні спеціальних соціокультурних інститутів, одним із яких є музей. У зв'язку з цим, його роль для культури безперечна.

Еволюційний підхід у дослідженні музеїв передбачає встановлення об'єктивних причинно-наслідкових зв'язків у системах "суспільство ↔ музей", "культура ↔ музей" і визначити особливості розвитку музеїв в різні історичні періоди. Для еволюції музеїв характерним є нерівномірність розвитку. Крім того, високий рівень сформованості культури не завжди обумовлює високий рівень розвитку музейних закладів, оскільки можуть існувати об'єктивні фактори іншої природи (соціально-політичні, економічні), які ускладнюють процес їх функціонування.

Місце музею в культурному просторі в різні епохи визначалося по-різному. Це пов'язано із змінами соціально-економічних, ідеологічних та культурно-освітніх парадигм, установок соціуму щодо культурної спадщини і діяльності з її збереження. Динаміка змін у часовій системі координат висувала різні критерії ціннісних оцінок музею в культурному середовищі: сакральний, меморіальний, естетичний тощо.

Використані джерела

1. Дворкін І. В. Трансформація музейної справи Наддніпрянщини у 1805-1920 рр. (за матеріалами Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній та м. Києва) : Дис... канд. наук: 07.00.01 – 2009.
2. Иконникова С.Н. История культурологических теорій / С.Н. Иконникова; 2-е изд., переработанное и дополненное. – СПб.: Питер, 2005. – 474 с: ил. – (Серия "Учебное пособие").
3. Калугина Т.П. Истоки культурно-коммуникативной функции экспозиции художественного музея / Т.П. Калугина // Музееведение. Проблемы культурной коммуникации в музейной деятельности: Сб. научн. тр. НИИ культуры. – М. – 1989. – С.72–82.
4. Мезенцева Г.Г. Музеєзнавство (На матеріалах музеїв УРСР) / Г.Г. Мезенцева; курс лекцій. – К.: Вища школа. Головне видавництво, 1980. – 120 с.
5. Основы культурологии: Учебное пособие / Отв. ред. И.М.Быховская. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – С. 337-360.
6. Потильчак О.В. Історичний розвиток музейної справи / О.В. Потильчак. – К.: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – 57 с.
7. Українська та зарубіжна культура: навч. посіб. / М.М.Закович, І.А.Зязюн, О.М.Семашко та ін.; за ред. М.М.Заковича. – 3-те вид. випр. і доп. – К.: Т-во "Знання", КОО, 2002. – 557 с.
8. Юренева Т.Ю. Музееведение: Учебник для высшей школы / Т.Ю. Юренева; 2-е изд. – М.: Академический Проект, 2004.

УДК 130.2

Поліна Евальдівна Герчанівська
кандидат філософських наук, доцент,
докторантка Харківської державної
академії культури

ФІЛОСОФІЯ СОБОРНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ НАРОДНОМУ ПРАВОСЛАВ'Ї

У статті осмислюється феномен соборності в українській духовній традиції і визначаються форми його практичних проявів у народному житті. Автор наголошує на розумінні соборних концепцій, адекватних сучасній проблематиці.

Ключові слова: *українське народне православ'я, соборність, колективність, колективізм.*

The article is dedicated to the discussion of the problem concerning the phenomenon of sobornost' in the Ukrainian spiritual tradition and the forms of its practical manifestations in the folk life. The author emphasizes the sense of unified concept of the concepts of adequate modern problems.

Keywords: *the Ukrainian folk orthodoxy, sobornost', collectivity, collectivism.*

Проблема розроблення стратегії відродження і розвитку сучасної культури з особливою гостротою актуалізувала необхідність звернення до вітчизняних духовних традицій, зокрема до релігійно-філософських концепцій, які історично впливали на ідеологію українського православ'я. В нашому секуляризованому столітті релігійні істини, які були очевидними для предків, виявилися забутими, викривленими, що значно перешкоджає їх сприйняттю. Ключове місце в православно-релігійній філософії займає вчення про соборність (О. Хомяков, В. Соловьйов, Є. Трубецькой, С. Трубецькой, В. Ерн, С. Булгаков, С. Франк, А. Лосєв, П. Флоренський, Н. Бердяєв та ін.), інтерес до його стрижневих принципів не згасає і сьогодні [2–4, 6, 7, 11]. Утім, у філософській літературі досі немає цілісного, розвернутого аналізу впливу принципів соборності на самосвідомість і життєдіяльність українського народу. Вирішення дослідницького завдання потребує, по-перше, теоретичного осмислення феномена соборності, його принципів, по-друге, визначення форм його практичних проявів у народному житті. Ці пи-

© Герчанівська П. Е., 2010

тання орієнтують не лише на виявлення певного культурного інваріанту, а й на сприйняття соборних концептів, адекватних сучасній проблематиці.

За енциклопедичним визначенням, "соборність, кафоличність (грец. katholikos – загальний) – одна з основних ознак християнської Церкви, що фіксує її саморозуміння як універсальної, цілісної" [1, 244]. Ідея соборності вперше була сформульована О. Хомяковим і стала основою його філософсько-богословської концепції [9], однак статусу найважливішого компонента вітчизняної духовної традиції надала їй православна церква. У вченні О. Хомякова соборність тлумачиться як принцип організації духовного життя Церкви в якості єдиного і цільного духовного організму на основі любові до Христа і божій праведності: "Церква зветься єдиною, святою, соборною (кафоличеською і вселенською) апостольською, тому що … сутність її полягає в згоді і в єдності духа і життя всіх її членів, які визнають її у всій землі; тому, нарешті, що в писанні й ученні апостольському міститься вся повнота її віри, її сподіваній і її любові" [10, 43]. Свобода, любов, єдність й істина як сутності життя є важливими детермінантами соборності і визначають цілісність та цінність людського буття.

Прикметно, що, на думку О. Хомякова, лише православна церква, яка органічно поєднала у собі два, здавалося б, несумісні принципи – свободу і єдність, має статус соборного цілого, в ній індивід не втрачає, а навпаки набуває індивідуальну свободу. Католицизм і протестантизм, що зазнали ерозії раціоналізму античної спадщини, втратили ці ознаки: здоровий глузд в католицизмі віддав істину і єдність у владу авторитету папи, а в протестантизмі – в жертву суб'єктивної щирості.

Основоположним принципом соборності є єдність у множині, тобто органічне поєднання одиничного і загального (особистості і суспільства) у забезпеченні самостійності одиничного, особливого, що наочно відбиває духовний склад суспільства. Соборність передбачає прийняття членами спільності вищих людських цінностей при зберіганні неповторних рис кожної окремої особистості. Вона заперечує як індивідуалізм, що порушує людську солідарність, так і світський колективізм, що нівелює індивідуальність. Отже, не лише церковна, а й соціальна практика формує принципи соборності.

Розглянемо соціокультурний аспект поняття "соборність" крізь призму світогляду і релігійного життя українського народу. Протягом століть соборність була стрижнем народного буття, що значною мірою зумовлено особливостями його життєвого укладу (конвенціональними механізмами соціокультурної регуляції, критеріями колективності рішень, авторитетом групової моралі тощо).

Слід зазначити, що народ як спільність – це складний організм: з одного боку, в основі його суспільного буття лежить внутрішня єдність людей, що склалась історично і ґрунтується на спільній культурі, мові і самосвідомості; з іншого – єдність цього організму розпадається на множинність багатьох "Я", і гармонії внутрішньої єдності протистоїть протидія між "Я" і "Інший". Така подвійність детермінована людською природою, що проявляється у протиріччі між одиничним і загальним. Індивід, з одного боку, усвідомлює себе частиною цілісної спільності (народу), його життєдіяльність підпорядковується колективному цілепокладанню, правилам і нормам суспільства, що обмежують його свободу. З іншого боку, кожна людина інтуїтивно вважає себе особистістю з іманентним світом, відокремленою від "Інших", вона діє під впливом власної волі, що так чи інакше детермінована інтересами і потребами людини.

Соборні принципи ґрунтуються на поєднані особистісних і суспільних цілей і узгодженому удосконаленні як всього суспільства, так і кожного його члена. Соборність спрямована не на придушення особистості, а, навпаки, на людську єдність за зберігання самостійності і самоцінності кожного їндивіда. Як відзначає О. Пестрецов, "соборність – злиття індивідуального і соціального. Це загальне, що містить у собі багатство особливого й одиничного" [4, 177].

Отже, філософія соборності спрямована на подолання соціальних протиріч між індивідуальним і суспільним, і як наслідок – між свободою і об'єктивною необхідністю. В релігійному полі абсолютна свобода, тобто свобода без будь-якої детермінації, приписується церквою лише Богові, свобода людини має ситуативний й історично обумовлений характер. Це провокує розлад між свободою людини як усвідомленою необхідністю і безмежною свободою всемогутнього Бога, що декларується релігією. В народній свідомості ця суперечливість долається завдяки розумінню свобідного вибору як можливості здійснювати добрі вчинки, угодні Богу, які однак обмежені конкретними умовами людського буття.

В ракурсі соборної концепції свобода народу постає як властивість активної діяльності людей, що ґрунтується на усвідомленні об'єктивних природних і суспільних закономірностей. Вона обмежена традиціями, нормами і правилами колективного буття, цінностями, що були вироблені протягом історії спільністю, релігійними догматами і канонами та ін. І, нарешті, вона обмежена необхідністю усвідомлення свободи Іншого, що визначає зміст взаємодії і співіснування людей у релігійній спільності.

Отже, свобода народу – це усвідомлення можливісних меж людської поведінки, які залежать від конкретної ситуації людського існування і в цьому плані є усвідомленням необхідності. В різні періоди історії відношення народу до свободи і необхідності було нерівнозначним – від фатального підпорядкування людини необхідності, об'єктивним обставинам до намагання вийти за межі можливого, добитися реалізації своїх цілій (індивідуальних і суспільних).

Соборність утворює зміст буття народу. Його життєдіяльність неможлива без внутрішньої органічної людської єдності, що передбачає взаєморозуміння між членами спільності, інтуїтивне внутрішнє сприйняття "Іншого". Вимога бачити в "Іншому" свого ближнього є не лише абстрактною моральною

нормою народного життя, а необхідною основою комунікації, що знімає напругу в людських взаємовідносинах.

Однак не слід підміняти соборність, як внутрішній зв’язок між людьми, абстрактним поняттям ідеальної всеосяжної любові до всього людства. Соборність має конкретний характер, індивід ідентифікує себе лише з даним народом, даною вірою і церквою. Неможна любити абстрактну людину (а лише конкретну), також неможна любити людство взагалі як однорідну масу.

За С. Франком, "ця внутрішня, органічна єдність, яку ми називаємо "соборністю" і яка лежить в основі будь-якого людського спілкування, будь-якого суспільного поєднання людей, може мати різні форми або сторони, в яких вона діє як внутрішнє об’єднувальне начало" [8, 58]. Однією з таких форм є релігійне життя народу, що являє собою спосіб буття цілісного організму Церква–народ і ґрунтується, за визначенням Е. Шапошникова, на "безумовних положеннях, що не залежать від зовнішніх структур і спираються на народну віру" [11, 24].

Підкреслимо, що соборність українського народу завжди мала релігійний підтекст, відбиваючи раціональні й ірраціональні боки його колективної свідомості. Віруюча людина живе не в замкненому іманентному світі, а в духовному зв’язку з абсолютним началом, що створює основу вселенської соборності. Одночасно вона усвідомлює свою співпричетність до "Інших" (з якими його зв’язує спільна віра, доля, культура, життєдіяльність), а також свою особистість.

Тільки в усвідомленні єдності з абсолютним началом індивід відчуває духовну всеєдність. За суттю, соборні принципи витікають з Божих заповідей: "Люби Господа, Бога свого!" (як духовна основа життєдіяльності людини) і "Люби свого ближнього, як самого себе!" (Мр. 12, 30–31), бо він (Інший) є частина тебе самого. Тільки через ці заповіді стають зрозумілими такі поняття, як рівність людей перед Богом і неповторна цінність людської особистості, створеної за Божим образом і подібністю.

Соборна свідомість не може розглядатися як статичне утворення, вона містить у собі також нескінченне часове начало, що проявляється у зв’язку минулого, сучасного і майбутнього народу і є найважливішою властивістю соборності. У соборній пам’яті минуле не зникає, а продовжує жити у сьогоденні. Звичаї, що панують у народі й яким інстинктивно підпорядковуються члени спільності, закони, за якими вони живуть, весь устрій народного життя, навіть мова – все це створено не сьогодні, а пращурами. Пам’ять про історичне минуле у народній свідомості живе разом із спрямованістю у майбутнє. Це не випадкова риса духовного буття народу, а іманентний закон, що забезпечує його стійкість і життєздатність як спільності. Радикальні зміни, що ставлять за мету знищити у суспільстві все його минуле і побудувати життя наново з нічого, є нездійснимі і, як правило, закінчуються крахом.

У філософії соборності часова нескінченність знаходиться у нерозривному зв’язку і протидії з тимчасовістю життя людини, що детермінує розвиток суспільства. Носієм безперервного соборного начала є суспільство, навпаки, фермент новини, творча спрямованість до майбутнього закладені в індивідуальності. Все нове, що визначає суспільну мінливість, починається саме з особистісної ініціативи. А втім, ці протилежності взаємообумовлюють одна одну, забезпечуючи безперервний розвиток суспільства: нове будується на ґрунті народних традицій; інновації проникають в колективну свідомість, сприймаються і утверджуються в ній, впливаючи на процес варіювання і трансформації традицій.

Протиріччя між нескінченністю і тимчасовим виливається в антагонізм начал – індивідуального і соборного, традиційного й інноваційного. У народному житті через його конвенціональний характер перевага надається традиційному, соборному началу, однак принцип зберігання спрямований не на утримання старого як такого, а на забезпечення стійкості, консолідації суспільства, безперервності його розвитку. Встановлення гармонічної рівноваги, оптимального балансу між індивідуальним і соборним, традиційним й інноваційним завжди було важливим завданням як церкви, так і самої спільності.

Отже, концепція соборності в її православній традиції відкидає "трактовку особистості як пасивного об’єкта, діяльність якого детермінована виключно потойбічним впливом" [4, 179], підкреслюючи активність двох начал – надприродного і людського, з одного боку, і гармонічну єдність особистісних і суспільних інтересів, з іншого. Соборність завжди була детермінантом стабільності релігійної віри і життєдіяльності народу в усіх її сферах, а також у внутрішньому житті церкви.

Соборне начало виявляється у народному житті через давні традиції і звичаї. На думку богословів, релігійна практика, в якій відбився синтез віри і дійства, найбільш повно забезпечує реалізацію єдності як головного соборного принципу. Так, Є. Троїцький пише: "Саме церковне богослужіння, будь то літургія, всенощна, обідня, ведеться з гармонічною, соборною участю багатьох людей – духівництва, мирян, хору. Саме відвідування церкви благотворно впливає на людей, очищуючи їх від життєвих пристрастей, спонукуючи до любові, міру і злагоди" [7, 28]. Залучаючись до релігійних обрядів і, перш за все, до таїнств, людина розкриває для себе шлях до праведного життя і безсмертя через поєднання з іншими членами спільності. Церква неодноразово реформувала релігійну практику, але її внутрішній зміст, що ґрунтується на соборному началі, залишається інваріантним.

Протягом історії ступінь єдності українського народу то послаблювалась, то посилювалась – залежно від суспільних умов його життя, проте соборний принцип внутрішнього зв’язку між членами спільності залишався домінуючим. Однак не слід ідеалізувати цей феномен. З часом виявився парадокс принципу людського єднання – в його інверсії, тобто в переході від одного крайнього стану до іншого: від соборної єдності (згоди) суспільства до неприпустимості відносно до "Інших", що складає

суттєву проблему сьогодення. А втім, філософія соборності затверджує інше – закономірну необхідність єднання людей на підставі моральності, любові до ближнього, ціннісної орієнтації на суспільно корисні, а не егоїстичні цілі. Саме у цьому розумінні соборні концепти можуть бути реалізовані при модернізації сучасного суспільства.

Розглянемо співвідношення між соборністю і колективністю в релігійному полі. Головними детермінантами колективності є спільні цілі, норми і цінності народу, що обумовлюють форми і способи об'єднання і взаємодії людей в їх цілеспрямованій релігійній активності у суспільстві. Феномен колективності, що має давню природу, обумовлений раціональними й ірраціональними сферами колективної свідомості і містить у собі субстрат інваріантності. У суспільстві з конвенціональним механізмом соціокультурної регуляції, яким є народ, принцип колективності є основою формування і функціонування стійкої соціальної спільності, він проявляється на всіх рівнях його життєдіяльності: в процесі творчості, споживання (зберігання) і ретрансляції результатів активної діяльності людей.

Феномен колективності являє собою цілісну систему, що містить широкий спектр взаємозв'язаних елементів (колективізм, соборність тощо), які складають певну ієрархію. Отже, колективність і соборність співвідносяться як загальне і одиничне й знаходяться у нерозривному зв'язку: одиничне (соборність) існує в загальному (колективності), а соборність відбиває риси колективності. В залежності від умов соціокультурного життя людей в різні історичні періоди превалюють ті чи інші її складові. В процесі розвитку суспільства, в наслідок еволюційних і революційних змін одні елементи здають свої домінуючи позиції іншим, однак не зникають, а відходять у маргінальний стан і завжди готові повернути втрачене.

Так, у радянські часи однією з домінуючих світоглядних парадигм суспільства був колективізм, як "принцип суспільного життя і діяльності людей, що виявляється у товариському співробітництві і взаємодопомозі, у свідомому підпорядкуванні особистісних інтересів суспільним" [5, 288]. Колективізм детермінує монополію суспільних інтересів, заради яких людина повинна, по суті, відмовитись від своєї індивідуальності.

З падінням комуністичного режиму, переходом до ринкової економіки колективізм поступається місцем індивідуалізму, що призвело до посилення ентропійних процесів в українському суспільстві. Підтвердженням тому є диференціація християнства, конфронтація окремих його гілок, зниження консолідації людей, а також деградація сім'ї, яка споконвіку вважалась первинною і основною формою спільності. Не випадково, що саме сьогодні в центрі уваги вітчизняної філософської і культурологічної думки стає так зване "родинне питання".

На практиці не існує оптимальної моделі людської поведінки, що поєднала б такі полярні форми, як колективізм і індивідуалізм. Переводячи цю проблему в галузь етики і релігії, філософи-богослови вважають, що принцип органічного поєднання загального і одиничного найяскравіше утілюється в концепції соборності, яка передбачає одностайну участь віруючих у житті світському і церковному, колективну творчість і колективне рятування.

Безумовно, соборність – це ідеальна модель, а втім, принцип соборності органічно ввійшов в систему мислення українського народу, він простежується протягом усіх етапів розвитку української народної релігійної культури і є важливою детермінантою самосвідомості українців. Сьогодні найбільш реально діючою формою в реалізації соборного абсолюту залишається єдність небесної і земної церкви. Однак соборна концепція може стати серйозним методологічним підґрунтям для розробки інших моделей, які були б здібні вирішувати основні протиріччя сучасного суспільного буття, зокрема між людиною і суспільством, між релігійними конфесіями.

Для розв'язання суспільних проблем необхідна якісна трансформація свідомості людини на основі ідеалів моральності і людської єдності. Концепція соборності, незважаючи на ідеалістичний характер з яскраво визначеними релігійним ракурсом, закладає мотиваційне ядро для розвитку особистості, причому особистості соціалізованої, яка подолала прагнення до задоволення виключно власних егоїстичних потреб. Це важливий момент, бо нівелювання сьогодні поняття "колективність", надзвичайна індивідуалізація суспільства є, на мою думку, головними чинниками кризи його духовних основ. Невипадково, в умовах соціокультурної ентропії суспільство починає звертатися до стрижневого принципу народної культури – соборності, як прояву суто національної свідомості, шукаючи панацею проти руйнування ціннісно-орієнтаційної системи координат суспільства.

Використані джерела

1. Большая энциклопедия: В 62 томах / [гл. ред. С.А. Кондратов]. – М.: ТЕРРА, 2006 – 2008. – Т. 46. – 2006. – 592 с.

2. Киреев В.К. Диалектика соборности / В.К. Киреев // Вестник Воронежского государственного университета. – 2008. – № 3. – С. 245–249.

3. Назаров М. Онтологические основы соборности / Михаил Назаров // Феномен української культури: зб. наук. праць / [відп. ред. В. Шинкарук, С. Бистрицький]. – К.: Фенікс, 1996. – С. 89–94.

4. Пестрецов А.Ф. Соборность – константа русского национального самосознания / А.Ф. Пестрецов // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2008. – № 1 (9). – С. 176 – 182.

5. Современный словарь иностранных слов / [зав. ред. Е.А. Гришина]. – СПб.: Дуэт, 1994. – 752 с.

6. Старыгина А.В. Формы проявления соборности и эсхатологизма как черт русского национального сознания в литературе и фольклоре: дис… канд. филос. наук: 24.00.01 / Анна Васильевна Старыгина. – Барнаул, 2003. – 150 с.

7. Троицкий Е.С. Что такое русская соборность? / Евгений Сергеевич Троицкий. – М.: ИКИРН, 1993. – 104 с.

8. Франк С. Л. Духовные основы общества / Семен Людвигович Франк. – М.: Республика, 1992. – 511 с. (Мыслители Х Х в.).

9. Хомяков А.С. Сочинения богословские / Алексей Степанович Хомяков. – СПб.: Наука, 1995. – Т.2. – 1995. – 480 с.

10. Хомяков А.С. Церковь одна / Алексей Степанович Хомяков. – М.: Из-во Православного Свято-Тихоновского Богословского ин-та, 2001. – 252 с.

11. Шапошников Л.Е. Философия соборности / Лев Евгеньевич Шапошников. – СПб.: Санкт-Петербургский гос. ун-т, 1996. – 200 с.

УДК 130.2

Юлія Віталіївна Юхимик
кандидат філософських наук,
доцент Національного педагогічного університету
ім. М.П. Драгоманова

КАНОН ЯК ФАКТОР ХУДОЖНЬО-ОБРАЗНОГО ТВОРЕННЯ

У статті розглянуто проблему канону як важливого конструктивного чинника творення художніх образів, максимально адекватних засадам художньо-естетичної свідомості конкретного культурного періоду.

Ключові слова: *канон, художньо-образне творення, художня сфера, мистецтво, творчість.*

The article discusses the problem of the canon as an important structural factor in creating artistic images, the most adequate principles of artistic and aesthetic consciousness of a particular cultural period.

Keywords: *canon, art and figurative creation, art field, art and creativity.*

Дослідження проблеми творчості в цілому та художньої творчості зокрема передбачає звернення до системи усталених, естетичних категорій та понять. Однак, як виявляється, специфіка тлумачення у контексті історичної динаміки розвитку мистецтва нерідко виявляє деяке в кінцевому результаті звуження чи навіть певну трансформацію їх початкового сенсу. Насамперед, це стосується понять, які будучи результатом теоретичного осмислення реальних художніх процесів, мають достатньо давню історію і посідають в естетиці місце визнаних “старожилів". До кола подібних феноменів належить і поняття мистецького канону. Закріплюючи низку стильових ознак мистецтва різних періодів – стародавнього світу, середньовіччя, класицизму, – поняття канону визначається в естетичній літературі як “система правил і норм, що панує в мистецтві у певний історичний період чи у певному художньому напрямку" [9, 137]. У даному історичному контексті проблема досліджується С.Аверинцевим, О.Лосєвим, Н.Померанцевою та ін. Разом з тим, присутність канону як певної естетичної норми художнього творення не обмежується лише згаданими періодами, а в тій чи іншій формі фіксується в мистецтві інших культурно-художніх періодів, спонукаючи розширити поле його теоретичного тлумачення. З іншого боку, виникнення та існування художньо-естетичного канону виявляється наслідком універсальної дії художнього мімезису, але не в його традиційному, шаблонно-звуженому сенсі лише як способу копіювального відтворення параметрів матеріального світу, а як засадничого принципу існування власне мистецтва. Це спонукає розглянути проблему канону під новим кутом зору – не протиставлення його засадам вільного мистецького творення, а визнання у ряді випадків його ролі як важливого конструктивного фактору творення художніх образів, максимально адекватних засадам художньо-естетичної свідомості певного культурного періоду.

Вже початковий аналіз особливостей творчого процесу приводить до думки, що наслідувальне ядро лежить в основі самого явища художнього творення: в історичному аспекті воно (творення) стало можливим лише з моменту здійснення людиною певної психічної і практичної дії, що призвела до становлення образно-матеріального двійника певного об’єкта чи явища, але на цей раз сформованого якісно відмінними матеріальними засобами – лініями, кольорами, звуками, рухами тощо. Виникнення мистецтва безумовно пов’язане з глобальним відкриттям людською свідомістю того факту, що з допомогою оригінальної системи художніх засобів (ліній, звуків, об’ємів, кольорів тощо) можна створити певний умовний об’єкт, який справлятиме враження реально існуючого, впізнаваного, і буде здатним викликати пов’язані з його конкретним прототипом переживання – тобто наслідуватиме його у т.ч. і в його духовно-ціннісному вимірі. Крім того, мистецтво, як і будь-яка інша визначена важлива, а тому і збережувана сфера людської діяльності, передбачає власні закони і правила існування (умовність художнього явища; обов’язкова майстерність художньої обробки обраної матеріальної основи – звуків,

© Юхимик Ю. В., 2010

кольорів, ліній, об'ємів, пластичних мас, слів тощо; необхідність перебування в чітких видових межах і т.і.), що, у свою чергу, вимагає постійного їх дотримання та збереження – в іншому випадку виникне деформація, руйнування чи повне знищення цієї сфери. Таким чином, дотримання, а фактично – визнання необхідної канонічності основних внутрішніх і зовнішніх закономірностей функціонування художньої сфери виявляється початковою, жорстко необхідною умовою її існування взагалі.

Особливо варто наголосити на необхідності дотримання в мистецтві принципу специфічної умовності представлення та способу існування художнього образу, який передбачає його конструювання особливими, відповідними до кожного мистецького виду засобами виразності, необхідний рівень майстерності їх підбору, художньо-технічної обробки та поєднання, використання певних, хоча й варіативно-відкритих форм представлення та існування готового твору поза виходом у практичну реальність, але із збереженням ілюзії віртуального знаходження у ній. Тривалість історичного розгортання мистецтва як цілісного духовно-практичного феномену людської культури свідчить про наявність у ньому достатньо стабільного, постійно збережуваного і відновлюваного у кожний наступний період розвитку ядра, принципу існування всіх визначальних елементів його системи. Кожна творча особистість, яка вступає у цю сферу, стає спадкоємцем певного художньо-образного способу осмислення дійсності та особливого умовно-художнього її конструювання та реконструювання. З цього приводу Гегель зазначав: "Митцю як такому належить лише його формальна діяльність, його особлива майстерність у певному способі зображення; і цьому він був навчений у всезагальній майстерності. Він подібний до того, хто знаходиться серед робітників, які споруджують кам'яне склепіння, кістяк якого невидимо існує як ідея. Кожний кладе камінь, також і митець. Те, що він останній є випадковістю; у той час як він кладе цей камінь, склепіння вже само втримує себе" [2, 78-79]. Будь-який митець, "...який закріплює письмовий продукт своєї творчості, аж ніяк не є індивідуальним творцем свого твору. ...Пушкін... як і будь-який письменник, не винайшов сам способу писати віршами, римувати, будувати сюжет певним чином і т.і., але виявився розпорядником велетенської спадщини літературної традиції, у величезній мірі залежним від розвитку мови, віршової техніки, традиційних сюжетів, тем, образів, прийомів, композиції тощо. Коли б ми захотіли розподілити, що в кожному літературному творі створено самим автором і що одержано ним у готовому вигляді від літературної традиції, ми дуже часто, майже завжди, знайшли б, що на частку особистої авторської творчості слід віднести лише вибір тих чи інших елементів, їх комбінацію, варіювання у певних межах загальноприйнятих шаблонів, перенесення одних традиційних елементів у інші системи і т.і." [1, 28] – ця думка Л.Виготського, перегукуючись із наведеним вище фрагментом естетичних роздумів Гегеля, черговий раз підкреслює важливість наявності певних стабільних, канонічних факторів існування як будь-якого конкретного виду, так і мистецької системи в цілому. Будучи в певний період людського культурного становлення винайденим, початково сформованим та організованим в основоположних своїх моментах, мистецтво в наступному продовжувало і продовжує розвиватись на основі наслідувального їх збереження та відновлення щоразу, в кожний новий період на новому пізнавальному, світоглядному, художньому, технічному і т.і. рівні. Цей органічний зв'язок мистецтва з іншими видами духовно-практичної життєдіяльності людини, гнучке реагування на сутнісні зміни, що у них відбуваються, забезпечує йому можливість, а точніше – постійну тенденцію до оновлення та розвитку. Однак пропорція наслідувальної стабільності та новаційної мінливості має витримуватись достатньо жорстко, оскільки порушення міри та нехтування наслідувальною необхідністю збереження ключових моментів функціонування здатне призвести до руйнування та незворотної деформації як окремих складників, так і всієї художньої системи в цілому.

Необхідність відновлення в кожному новому творчому акті зазначених вище стало визначальних для власне мистецтва моментів є принциповою і для збереження його видової специфіки. Попри всі можливі декларації та спроби уявно-раціонального обгрунтування порушення ключових принципів існування того чи іншого мистецького виду наслідком їх стає не прогресивний вихід на якісно вищий щабель існування, а регресивна деформація й випадання за межі власне мистецтва. Приміром, музика, що існує як мистецтво лише в системі певного висотного та динамічного діапазону тонів – звуків з точно фіксованою висотою, перестає бути таким поза дотриманням даної визначальної умови – брюїтизм, приміром, достатньо наочно демонструє зворотнє перетворення "красуні в потвору", орієнтуючись у своїх опусах на шумові звуки різного походження й гатунку і виходячи тим самим за допустимі межі у позахудожню сферу. Подібні регресивні трансформації спіткали і дадаїстські скульптури із широким залученням підручних побутових засобів, і театрально-музичні хеппенінги з їх орієнтацією на гіпертрофовану імпровізаційність та надмірно-вивільнений вияв підсвідомих інстинктів тощо. Як свідчить художня практика різних мистецьких видів, допустима міра новацій та варіативних змін стосується, передусім, розширення системи традиційних у своїй принциповій основі та специфічних для кожного виду засобів художньої виразності через художньо-обгрунтоване та відповідне до втілюваного образу-ідеї введення у неї нових складників (нові тембри, інструменти, матеріали тощо), трансформації логіки та художньо-технічних способів їх поєднання (нові композиційні прийоми, формально-конструктивні схеми тощо).

Збалансоване збереження деякої визначальної системи сталих елементів створює можливість виникнення таких цілісних художньо-культурних феноменів як стилі в мистецтві. Поява та збереження стилю можлива лише за умови наявності певної стабільної сукупності спільних визначально-важливих

ознак у творчості різних митців. Цей емоційно та раціонально відчутний, зафіксований свідомістю ступінь повторюваності синтезу ідейно-естетичних та художньо-конструктивних ознак у творах різних авторів творить комплекс типовості, який, стаючи ядром певного способу художнього творення і спонукаючи в наступному до наслідування у творчості основних його параметрів, викликає до життя цілісне стійке духовно-матеріальне утворення – художній стиль. Подібна зафіксована тенденція до наслідування визначально-характерного стрижня того чи іншого способу творення призводить також і до виникнення індивідуальних стилів та манер. Наслідування типових ознак відповідного стилю в іншому культурно-мистецькому контексті, в дещо чи значно пізніший у хронологічному відношенні період, здебільшого в поєднанні з пізнішими досягненнями художнього творення в межах певного виду призводить до появи нео-стилів (необароко, неокласицизм, неоромантизм і т.і.). У цьому сенсі цікаве представлення нео-стилів демонструє ХХ ст., яке оригінально виявило збережений і не до кінця реалізований потенціал художніх пошуків минулих епох, створивши яскраві й відомі зразки нео-наслідування (в музиці, для прикладу, С.Прокоф’єв, І.Стравінський, М.Скорик та ін.).

Аналіз особливостей мистецького розвитку дає підстави говорити про наявність ознак естетичного канону у різні його періоди. У загальному вигляді канон творчості можна визначити як спосіб регламентації різних сторін творчого процесу та творчого результату – у сфері ідейно-змістовій та конструктивно-формальній, стосовно системи використовуваних у певних визначених художніх ситуаціях художньо-виразових засобів та способів їх компонування. У цьому контексті будь-який акт індивідуального творення передбачає достатньо послідовне дотримання визнаних у даному естетичному середовищі способів представлення художньої образності.

Традиційною є думка, що у найбільш жорсткому вигляді естетичний канон виявляється в умовах загальної підкресленої регламентації соціального і духовного життя, що спостерігається, приміром, у мистецтві стародавнього Єгипту. Дійсно, подібний культурний контекст відіграє роль важливого чинника абсолютизації усіх складових мистецького канону і виключення проявів поза- (або ж іншо-) канонічного способу образного творення. Саме канонічне ядро цього мистецтва забезпечує його характерність та миттєву впізнаваність. Однак не менш впізнаваним є і мистецтво Відродження, бароко, романтизму – хоча соціально-культурний контекст тут є цілком відмінним, приміром, від давньоєгипетського. У зв’язку з цим доцільно розглядати канон передусім як результат намагань сформулювати і запровадити деякий найбільш досконалий і в даній культурній ситуації художньо та ідейно виправданий спосіб конструювання образу. У випадку ж, коли подібна тенденція, що органічно виникає в самому мистецькому середовищі, у підсумку підпадає під жорсткий та соціально контрольований диктат, а вироблений метод всупереч наступним змінам культурно-естетичної ситуації механічно переноситься у наступний її контекст, виникає безумовне протиріччя між ідеями нового естетичного мислення та попередніми художніми константами. Саме цей заключний етап існування канону передусім і утворює регресивне середовище, “плідне" для застійних та руйнівних для мистецького поступу явищ – таких як, приміром, академізм та епігонство. Період же формування та прогресивної реалізації засад художнього канону позначений визначними нерідко досягненнями художнього творення – підтвердженням цьому знаходимо, приміром, у художній спадщині різних періодів – середньовіччя, класицизму та, безумовно і початково, давнього Єгипту.

Виникнення перших великих цивілізацій давнини, до яких відноситься і нільська, позначило не тільки якісно іншу, значно складнішу форму культурної адаптації людини до умов життя, але й більш розгалужену й глибоку систему її смисложиттєвих уявлень. Вдосконалення культурного середовища, яке, передусім, мало на меті максимальне послаблення негативної залежності людини від природних впливів, у реальності обернулося парадоксальним виникненням іншого типу залежності – можливо, ще глибшого та жорстокішого у своїх непередбачуваних наслідках. Йдеться про багаторівневу залежність людини від нею ж породженних соціальних та утилітарних форм і механізмів – моральних, релігійних, правових тощо. Різноманітні та численні "надбання цивілізації" практично у всіх випадках відразу ж чи з часом виявляють другий бік своєї сутності – негативний, вкрай шкідливий для фізичного та морального здоров’я людини та згубний для природного середовища, поза нормальним станом якого сама можливість людського життя стає вкрай проблематичною. Вони виявляються не засобом бажаного і очікуваного звільнення від колишньої (первісної) надмірної залежності від природного світу, а засобом повного поневолення душі та розуму людини, повністю й безповоротно замикаючи її у клітку тотальної несвободи з жорсткими гратами із соціальних та деформовано-природних обмежень. Ця ідея наростання несвободи та детермінованості людського існування, яка достатньо рано була схоплена людством і оформлена в наступні періоди пізнішою філософською думкою, – один з найбільш популярних і разом з тим драматичних висновків у ході становлення людської цивілізації.

У вигляді важливої закономірності смисложиттєвого характеру суть цієї ідеї вже є доступною людському розумінню в культурі стародавнього світу, промовистим свідченням чого є образотворча діяльність цієї доби. У мистецтві Єгипту на відзначену та опосередковано зафіксовану проблему детермінованості людського існування нашаровується ще одна – не менш важлива – споріднена проблема співвідношення земного життя і смерті людської істоти, яка в надрах даної культури вирішується однозначно на користь гранично возвеличеної смерті – як явища незмірно важливішого, за яким ховається стан вічного іншобуття духовної субстанції людської істоти, порівняно з яким мить земного

перебування у швидкознищуваній невпинним часом матеріальній земній оболонці не гідна особливої уваги і без проекції на життя потойбічне не може становити і предмет мистецького зацікавлення. Найбільш промовистим і художньо інтерпретованим визнанням факту тотальної несвободи людського життя – від божественної волі, неминучого переходу у царство померлих, влади фараонів, жерців, номархів і т.д., розливів священного Нілу тощо – і неможливості бодай мінімально змінити вічно існуючий драматичний порядок речей стало, на наш погляд, виникнення художньо-естетичного канону образотворчого мистецтва стародавнього Єгипту.

Особливо наочно представлений у антропоморфних живописних і скульптурних зображеннях, цей естетичний канон диктує строгу визначеність і жорстку фіксованість способу зображення людської фігури на площині в одночасному поєднанні профільного та анфасного ракурсів, обмежену варіативність поз у скульптурах, чітко дотримувану різномасштабність антропоморфних зображень, конкретно вираховану ступінь геометризації зображуваної фігури, представлену в залежності від соціального статуса прототипу, панування наперед визначених математичних пропорцій у зображенні певного типу людської фігури, емоційну й вікову усередненість зображень, строго дотримувану символіку кольорів та супроводжуючої атрибутики тощо [6].

Неодмінно впізнавана – в силу яскравої оригінальності своїх стильових ознак – художня творчість Стародавнього Єгипту викликає неоднозначну оцінку сучасних її дослідників. Аналізуючи єгипетське мистецтво, П.П.Гнедич пише: "Особливого прогресу і розвитку художньої техніки по династіях царів ми не бачимо. Все та ж дерев'яна вайлуватість і повне нерозуміння світла, тобто відсутність тіней у малюнку. Математичність у всіх діях єгиптян створила мистецтво, строго формульоване вузькими рамками віддавна вироблених принципів. Сміливої, жвавої, грайливої фантазії творчості тут годі й шукати" [3, 213]. Однак емоційне враження безпосереднього глядача не завжди погоджується з подібним раціональним, проте досить суб'єктивним підсумком теоретичного аналізу. Дивне поєднання міметичної об'єктивності з особливою неординарною фантазією давніх майстрів, яка, на наш погляд і всупереч попередньому твердженню, у достатній мірі представлена фресками, скульптурами, творами декоративно-прикладного мистецтва, спонукає глядача естетично пережити і безумовно визнати особливу творчу фантазію та оригінальну майстерність давніх митців. Численні художні зразки та, на жаль, лише окремі збережені часом свідчення самих майстрів доводять намагання зберігати міметичний принцип в якості базисного і в цей період мистецької історії. І якщо художні результати цих намагань не завжди відповідають сучасним уявленням про міметичну об'єктивність художнього зображення, то в даному випадку це, насамперед, свідчить про різну культурно-історичну специфіку естетичних підходів до трактування та вирішення цієї проблеми.

Канон єгипетського мистецтва виникає як фіксація рис найбільш, на думку тогочасних митців, адекватного методу відтворення реальних першообразів. "Санх" – "Той, хто творить життя" – так називали єгиптяни митців-скульпторів, підкреслюючи тим самим, що той, "хто створює чи копіює зображення – байдуже, яке, той безпосередньо творить нову істоту" [5, 19]. Вважалося при цьому, що мистецтво – не просте і пасивне копіювання реальних речей, а відтворення самого їх життя, засіб його продовження – і в пам'яті інших людей, і в реальному для єгиптянина посмертному вимірі [8, 517]. Однак реальні результати цих намагань нерідко викликають через тисячоліття цілком протилежне трактування: "Людська фігура тлумачилась єгиптянами цілком примітивно. Голова завжди малювалась у профіль, а око спереду. Груди завжди повернуті анфас, нога намальована збоку. Якщо суб'єкт повернув голову, то вона просто доставляється в бік, протилежний до усього руху фігури. Пальці на руках всі однієї довжини, і лише великий сильно відставлений від інших. Контур утворюється не формами, а лініями, дуже різко окресленими. Що ж до перспективи, то про неї єгиптяни не мали найменшого поняття" [3, 246]. Безумовно, можна з достатніми для цього підставами посилатися, передусім, на різні ступені художньо-естетичного досвіду опонентів, адже антично-ренесансна спадщина, на якій вихований сучасний глядач, мимоволі змушує його споглядати будь-яке іншостильове мистецтво через призму саме її образотворчих досягнень. Якщо визначальна характеристика мімезису антично-ренесансної традиції полягає в майстерній розробці принципів художньо досконалого втілення оптичних ілюзій людського сприйняття форм реального світу (насамперед, прямої перспективи та світло-тіньового моделювання), то в єгипетському мистецтві це становить сферу, яка, як видається, уникається абсолютно цілеспрямовано. Завдання, вирішення якого антично-ренесансною естетико-теоретичною думкою та художньою практикою трактується наріжним каменем усієї образотворчої діяльності, є цілком не актуальним для єгипетської, оскільки повністю суперечить естетико-світоглядній парадигмі цього культурно-мистецького середовища. Мімезис єгипетської художньої традиції свідомо розвивається зовсім в іншому напрямку – втілення в зображенні сталих, сутнісних, об'єктивних характеристик предметів та явищ, що і призводить до принципового заперечення "оптичних вдосконалень", які коригують зорові враження в бік правдоподібності.

Зумовлена релігійно-магічними уявленнями натуралістична тенденція образотворчого мистецтва давнього Єгипту одночасно відіграла і роль вагомої причини виникнення в ньому суттєвих міметичних модифікацій, поступове утвердження яких в якості комплексу неодмінних для виконання правил перетворили їх на канон. Найважливіша функція зображення у цьому контексті полягала у наслідуванні індивідуальних формальних ознак відтворюваного об'єкту з одночасною обов'язковою його уні-

версалізацією, що в майбутньому повинно було, на думку давніх єгиптян, забезпечити очікуване вічне духовне існування у трансцендентному вимірі, де втрачають вагу земні характеристики – часові, динамічні, психологічні. Це змушувало давніх митців уникати вірогідного зображення локальних швидкозмінних станів людської істоти, звертаючись до максимальної універсальності художнього відтворення сутнісних, вічних і незмінних параметрів її прояву.

Мінлива різноманітність тілесних проявів у реальному чи уявному житті одержала в давньоєгипетській канонічній традиції особливу художню модифікацію, що стала своєрідною і абсолютно впізнаваною візитною карткою мистецтва давнього Єгипту. Поєднуючи на площині два основні ракурси зображення людської фігури – анфасний та профільний – давня свідомість робить спробу, не порушуючи реальної об’єктивності, передати на очевидно двомірній основі тримірний об’єм живої істоти. Як зазначає Ф.Комар: "Подібний спосіб зображення тіла видається нам абсурдним і невірним саме з тих причин, з яких він був єдино можливим для єгиптян. Як і вони, ми визнаємо правдивими лише умовні речі. Однак нинішні умовності – це умовності фотографії, що надає перевагу ілюзії глибини на шкоду основі, тим не менше цілком реальній. Єгипетський майстер напевно потрактував би неприпустимим відхиленням від істини зображення не плоскої поверхні" [4, 19]. Б.Раушенбах, досліджуючи геометризм єгипетських зображень, визначає їх зразком специфічного художнього креслення з обов’язковою при цьому опорою на передачу об’єктивних характеристик зображуваного предмету. Подібне трактування міметичної основи канону єгипетського мистецтва підтверджується співпадінням використовуваних єгиптянами методів та способів міметичного зображення з основними засадами інженерного креслення як конкретного способу фіксування на площині всіх визначальних об’єктивних характеристик предмету. До найбільш показових можна віднести використовуваний в обох випадках метод ортогональних проекцій, повороти площин, розрізи, зсуви, розгортки, різномасштабність, знакові умовності тощо. Відсутність перспективи, яка, здебільшого, використовується дослідниками в якості свідчення начебто примітивності цього мистецтва, також виявляється логічним і очевидно свідомим наслідком підкресленої орієнтації на максимально об’єктивну передачу реальних явищ, адже “коли прагнеш до передачі об’єктивної інформації, недоречно апелювати до ілюзій" [7, 206]. Так, приміром, Е.Бруннер-Траут розвинула концепцію використання єгипетським мистецтвом т.зв. аспективи (від "аспект"), яка є наслідком намагання передати на площині не видиме – і, отже, спотворене порівняно з об’єктивно існуючим – зображення тіла, а дійсне знання його якостей [10, 34].

Загалом, складення канону єгипетського мистецтва, поглибивши започатковану в неоліті тенденцію естетичного творення художньої форми, стало одним із найважливіших чинників виведення образотворчої діяльності людини із практично-утилітарної сфери на рівень власне мистецтва з домінуванням у ньому саме духовного начала. Ця важлива естетична роль, виконана каноном, засвідчила достатній творчий потенціал цього естетичного феномена, підтвердженням чого став і весь наступний розвиток мистецтва.

Використані джерела

1. Выготский Л.С. Психология искусства / Л. С. Выготский. – М.: Искусство, 1986.
2. Гегель Г.В.Ф. Эстетика / Г.В.Ф. Гегель : В 4 т. – М.: Искусство, 1973.
3.Гнедич П.П. Всемирная история искусств / П. П. Гнедич. – М.: Современник, 1997.
4. Комар Ф. Искусство и человек / Ф. Комар. – М.: АСТ. Астрель, 2002.
5. Масперо Г. Египет / Г. Масперо. – М., 1911.
6. Померанцева Н.А. Эстетические основы искусства Древнего Египта / Н.А. Померанцева. – М.: Искусство, 1985.
7. Раушенбах Б. Геометрия картины и зрительное восприятие / Б. Раушенбах. – СПб.: Азбука-классика, 2001.
8. Трофимов П.С. Об эстетических идеях древнего Египта / П.С. Трофимов // Из истории эстетической мысли древности и средневековья. – М.,1961.
9. Эстетика. Словарь. – М.: Политиздат, 1989.
10. Brunner-Traut E. Fruheformen des Erkennens / E. Brunner-Traut. – Darmstadt, 1990.

УДК 392.51 (4УКР)

Зоя Олександрівна Босик
старший науковий співробітник
Українського центру культурних досліджень
Міністерства культури і туризму України

АРХЕТИПОВИЙ МОТИВ СВІТОВОГО ДЕРЕВА (ARBOR MUNDI) У ВЕСІЛЬНІЙ ОБРЯДОВОСТІ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ: традиційні особливості як ключ до виявлення історичних трансформацій

Статтю присвячено дослідженню специфіки функціонування архетипового мотиву Світового Дерева у весільній обрядовості Середньої Наддніпрянщини шляхом порівняльного аналізу традиційних особливостей святкування дівич-вечора, характерних для різних районів та сіл обраного регіону. Спектр вияву варіацій мотиву відкривається через характерні особливості наддніпрянської весільної атрибутики (рушникові зображення, традиції прикрашання "гільця" та "шаблі", а також пісенний фольклор), зафіксовані під час проведених автором польових досліджень.

Ключові слова: *обряд, ритуал, традиційні народні обряди, весільний обряд, архетиповий мотив, архаїчний, магічно-релігійний, оберіг, Світове Дерево, Середня Наддніпрянщина, дівич-вечір, рушник, Arbor mundi.*

The article is dedicated to investigation of functioning of the World Tree archetypal motif in the wedding rituals of Middle Naddnipryanshchina, which is completed by the author by means of comparative analysis of traditional peculiarities of “devich-vechora" celebrating, characteristic for different areas and villages of the region. The spectrum of motif manifestations is revealed through characteristic peculiarities of Naddniprianshina wedding attributes (such as towel images, traditions of "giltse" and "shabli" decoration, also song folklore), which were fixed during the field study, fulfilled by the author.

Keywords: *rite, ritual, traditional folk rituals, marriage ritual, archaic, archetypal motif, magically religious, World Tree, towel images, Middle Naddnipryanshchina, Arbor mundi.*

Питомим джерелом національної культури в усій її особливості та розмаїтті є народна обрядовість, що, з глибин віків передаючись із покоління в покоління, забезпечує процес передачі етнокультурної інформації між ними та спадкоємність самобутності етносу. Підсилення наукової уваги до традиційного обряду, що спостерігаємо в останні десятиліття, спричинено не лише загальним зростанням суспільної уваги до національної культури в цілому, її джерел і складників, що в попередні часи унеможливлювалося залежним становищем українського народу. Спричинено воно й тим, що обрядовість була й залишається могутнім засобом національного виховання. В обрядах, що дійшли до нас з давнини, закладено певні зразки життя народу, притаманні йому норми й цінності. "Закодовані" в інваріанти обрядовості й ритуалу, ці уявлення, норми, цінності й архетипи культури задають параметри життєвих стратегій цього народу, накладають істотний відбиток на його розвиток, і значною мірою визначають перебіг та особливості його історії.

Особливу увагу дослідників привертають до себе сімейні обряди й ритуали, якими регламентовано екзистенційно значущі події в житті громади та її представників, пов’язані з народженням людини, її вступом у доросле життя (серед таких перебуває передусім весілля) та смертю. І ці "три найважливіші обряди" (за визначенням В. Мицика [5, 210]) є такими не безпідставно: обряди лімінального характеру, що несуть у собі ознаки ініціаційних дійств, – одне з тих явищ національної культури, яке найбільшою мірою зберегло архаїчний колорит світоглядних уявлень, етичних норм, народної моралі та звичаєвого права. Саме в них з особливою повнотою й яскравістю виявляють себе архетипи культуру народу. Отож вивчення народної сімейної обрядовості, спрямоване як на виявлення загальнокультурних закономірностей та фундаментальних "інваріантів" культурного життя, так і на дослідження особливостей їх вияву в культурі національній, є невичерпним джерелом самопізнання та самоусвідомлення нації.

За останні десятиліття побачили світ чимало праць вітчизняних вчених різних галузей – істориків, етнографів, культурологів, філософів, мистецтвознавців, що зверталися до досліджень сімейних обрядів українців. Серед найвагоміших етнографічних та етнологічних робіт останніх років, в яких проаналізовано та узагальнено багатий фактографічний матеріал, у тому числі й під кутом зору виявлення трансформаційних інтенцій обрядовості, слід відзначити праці Н. Аксьонової, Ф. Вовка, О. Воропая, О. Галько, Т. Гаєвської, Н. Здоровеги, В. Косаківського, В. Скуратівського, О. Чебанюк, І. Щербініної. Мистецькознавчі роботи В. Балушок, М. Борисюк, Ж. Верховинець, С. Грици, І. Денисової, О. Ліманської, С. Садовенко, Л. Сорочук, І. Янковської, І. Щербіни дозволили окреслити межі й можливості вияву елементів народної обрядовості в синхронічному й діахронічному розрізі. Не менш вагомим є внесок у дослідження української обрядовості, зроблений науковцями в історичному аспекті – В. Балушком, М. Бердутою, І. Сухановим, В. Зоцом тощо. До загальних характеристик і закономірностей та

© Босик З. О., 2010

регіональних особливостей сімейної обрядовості українців ґрунтовно зверталися у своїх культурологічних розвідках В. Борисенко, О. Кісь, О. Курочкін, Н. Лисюк, У. Мовна, І. Несен.

Для цілей нашого дослідження окремо слід звернути увагу на праці, звернені до виявлення архетипової основи української культури, де розглянуто особливості вияву та функціонування загальнокультурних архетипів та архетипових мотивів в українській національній обрядовості, – М. Поповича, С. Кримського, В. Мицика, М. Ткача, В. Ятченка. Не можна також не згадати й найновітніші праці російських вчених, здійснені в цьому ж річищі – А. Байбурина та Т. Бернштама.

Невирішені частини загальної проблеми. Попри наявність численних наукових робіт, присвячених зазначеній тематиці, проблема дослідження варіативності конкретного втілення сюжетних ліній обрядовості, й, зокрема, весільної обрядовості, що модифікуються від регіону до регіону країни, здійснюваного з погляду виявлення їхньої архетипової єдності залишається актуальною і малодослідженою. Лише вивчення конкретних регіональних втілень обрядовості українського народу дозволить створити повноцінну картину міфологічної, світоглядної й ціннісної основи його культурного життя. Відтак зрозуміло, що завдання побудови такої картини втілюватиметься у конкретні дослідження окремих обрядів у різних регіонах країни, проваджуване під кутом виявлення їхньої глибинної архетипової єдності.

Мета дослідження – виявити особливості функціонування архетипового мотиву Світового Дерева (Arbor Mundi) у весільній обрядовості Середньої Наддніпрянщини.

Така мета зумовила й розв’язання низки завдань: необхідно проаналізувати запропоновані попередніми дослідниками концепти стосовно походження та функцій міфологеми ієрогамії, а також систематизувати форми її маніфестацій.

Символіка обрядів і ритуальних дійств, що відсилає нас до арехетипового мотиву Світового Дерева – одна з найбільш полісемантичних і загальнопоширених у світовій культурі. "Образ дерева, – як зазначає І. Несен, – репрезентований в обрядовості усіх народів світу і в цьому сенсі є культурологічною універсалією" [6, 107]. Не виняток і культура українська, що сама демонструє широкий спектр вияву варіацій цього мотиву, змінюваних від регіону до регіону.

Дерево відігравало одну із найважливіших ритуальних дійств в процесах обрядів життєвого циклу українців. Мотив Світового Дерева можна знайти і в сімейній обрядовості, в обрядах лімінального циклу, і в найрізноманітніших виявах культуротворчості українського народу. Згадаймо, лишень, характерні українські зображення Світового Древа на рушниках. Архаїчне світосприйняття, що закорінено в глибинні шари свідомості людини будь-якої історичної доби – до сучасної включно, переживає зображення як акт творення. Відповідно, зображуючи Світове Дерево, людина відтворює його в певній ділянці простору, внаслідок чого сама набуває усіх властивостей центру – джерела світотворення.

Характерні особливості/риси дерева визначають спосіб упорядкування людиною світу. І ці особливості мають і "часовий", і "просторовий" вимір. Якщо перший дозволяє говорити про певні трансформації конкретних способів такої "світовпорядковувальної роботи" (що і є культуротворчістю в найширшому розумінні цього слова залежно від епохи), то другий дозволяє говорити про певну тяглість й спадкоємність, збереження способу світовпорядкування, пов’язаного з певним локусом чи, радше, етносом. В обрядовому дійстві, що має надзвичайну стійкість, виразно проступає, відтак, етнонаціональна його природа. Досліджуючи обрядове дійство, ми звертаємося до найглибинніших основ світотворчої роботи певного етносу.

Без рушника, як відомо, не відбувалося весілля. Ним перев’язували старостів, обдаровували родини, клали на нього коровай, а також прибирали ним хату. Рушником благословляли на щастя в житті. Коли дівчина була на виданні, то чекала старостів, яких треба було, за народним звичаєм, обдарувати рушниками – "подати рушники", а молодому подарувати гарну вишивану хустку. На Україні ще в першій половині XIX ст. рушники, як правило, не купували, а виготовляли самі – дівчина сама ткала, пряла, білила полотно – тобто "дбала рушники". Також вишивала хустку, сорочку для молодого. Дівчата намагалися в приготуванні рушників виявити все своє уміння, щоб не соромно було і перед старостами, і перед сусідами, бо старости йшли перев’язані рушниками через усе село. Рушники треба було придбати не тільки для старостів, бояр, а й для обдарування всієї родини молодого.

На початку XX століття, як свідчать наші наддніпрянські інформатори (в селах Тростинка, Пінчуки, Красне, цілій низці сіл Богуславського району Київської області тощо), купованих рушників на весіллі не було, а були всі домашні − рядна і рушники, скатерті і сорочки – усе своє "рукоділля". Готували до весілля скриню, а в ній − полотно, спідній і верхній одяг: сорочки, корсетки, хустки "барашкові", свитки (суконні коричневі і ватяні), плахти, запаски. Дівчина готувала до весілля вишивані рушники, додільну сорочку, свекруху вбирати – кофту і спідницю. Убирала свекруху і рушники розвішувала, а як у дівки немає усього цього, то, було, сміються придані. Прийдуть та тоді нитки прядені вішають. "Ось оце, − каже, − оце приготувала молода. Будемо вішати нитки, бо не наготувала рушників, не готувалася до весілля". Та й сміються, співаючи: Оце тобі мати готувала, / Готувала та й не приготувала. / Не думала, що заміж іти, / Та придбала нитки. / Дивися на іконах, / На благословенні твоєму, нитки висять. / А рушників немає, / Бо ти не готувалася заміж.

Коли хороша дівка піде заміж, то рушників готувала багато. Бо ікон раніше було багато, і всі треба покрити рушниками.

З наведеного фактографічного матеріалу польових досліджень особливо рельєфно постає символічне навантаження рушника як потужного охоронного атрибуту. Зображення Світового Дерева на рушнику під час його виготовлення набуває характеру магічної дії, спрямованої на впорядкування і убезпечення простору. А оскільки принцип симпатичної магії вимагає створення подоби предмета, на який спрямовано дію, дерево оточено зображеннями, що моделюють відношення значимих частин решти світу (адже той не зводиться до самого лише центру). Попри наявність серед збережених рушників різного часу зображення дерева з різною кількістю гілок, для Середньої Наддніпрянщини, особливо ж для Полтавщини, характерне зображення дерева з п'ятьма гілками. П'ять гілок (2 пари і верхівка) поділяють простір зображення по горизонталі на три частини – верх, середину і низ. Саме такий тричленний поділ є атрибутом Світового Дерева. Отже, без сумніву, символіка рушників безпосередньо пов'язана з тим архетиповим мотивом. Однак не з'ясованим залишається семантичне навантаження його варіації, характерної для Середньої Наддніпрянщини і вираженої в присутності числа, що не входить до етнонаціонального ряду "вагомих чисел".

Загалом, символічна роль "вагомих чисел" в українській обрядовості є надзвичайно виразною, що було досліджено, зокрема О. Галько. "У світоглядній системі українського народу особливість семантичного навантаження числа полягає в тому, що воно, за окремими винятками, ніколи не позначало кількості, – доводить О. Галько. – Найповніше це відбилося у міфологічно-фольклорних надбаннях українців. У них навіть у середині самої лічильної системи числа мають неоднакове смислове навантаження: існують числа-символи більш вагомі, менш вагомі й нейтральні. Найбільш вагомими є числа 1,2,3,4,7,9,12" [1]. Саме вагомі числа, на відміну від нейтральних використовують у сакральних текстах та магічних замовляннях. Як доводить у своєму ґрунтовному дослідженні Трипільської культури та її впливу на формування світогляду українців В. Мицик, "за принципами парності, триєдності, чотиричасності твориться життя. За ними воно має розвиватися. За ними воно і завершується" [5, 230].

Нам, однак, у контексті нашого дослідження важливо показати, що в даному випадку, попри відсутність п'ятірки серед таких "світоструктурувальних" чисел, кількість гілок, що дорівнює п'яти – величина невипадкова. Саме з їх допомогою Світове Дерево організовує простір зображення, а кількість гілок визначає структуру цього простору. Зазвичай на рушниковій композиції, характерній для середньонаддніпрянського регіону, ми бачимо п'ять гілок, простір між якими оформлений "зірками" або "квітками" вгорі, або "сонцями" внизу, або ж птахами при верхівці чи при основі дерева.

Надзвичайно прикметно, на наш погляд, що на цих рушниках не присутні хтонічні маркери "низу" (плазуни, риби), а при основі дерева, як і при верхівці, зображено типові маркери верху – солярні знаки, птахи. Не зображується навіть коріння дерева – його заступає структура, яку умовно можна назвати "горщичком". Імовірно, що на рушнику зумисне уникали зображувати будь-що, дотичне до нижнього світу. Таким чином, протиставлення верху і низу (там, де воно наявне) досягається за допомогою знаків зі схожою семантикою.

Оскільки історично уявлення про потрійне членування простору з'явилося пізніше за протиставлення верху-низу, деякі вчені вважають, що розробку української космогонії було перервано християнським впливом до того, як у ній це уявлення розвинулося. Вельми цікавою в цьому контексті інформацією виявилося проведене О. Самарою нестандартне дослідження: шляхом математичного аналізу частин зображень досить репрезентативної вибірки рушникових композицій Х1Х ст., люб'язно наданих Українським Центром народної культури "Музей Івана Гончара" та Музеєм народного декоративного мистецтва України, автор отримав підстави говорити про певні закономірності таких зображень, підкріплені статистично достовірними результатами обчислень. Зокрема О. Самара зазначає: "З огляду на маркери верху, розміщені по всьому вільному тлі при дереві, можна вважати, що ціле дерево поміщено в ділянку простору, наділену властивостями верху – а саме сакральну, захищену. Точніше, саме поміщення в неї дерева надає їй таких властивостей. Це не суперечить ідеї про поділ світу на 3 рівні, а свідчить лише про те, що у разі зображення на рушнику підкреслено інші властивості Світового Дерева" [7, 79].

Отже, дерево, розташоване на рушнику в центральній позиції, організовує і маркує простір зображення як охоронний. Що й демонструє традиційна наддніпрянська рушникова композиція. Вона, таким чином, означає протиставлення "свого" і "чужого" простору і становить графічне замовляння, що моделює захищеність внутрішнього простору від усіх проявів зовнішнього. Сам же рушник у весільній обрядовості виступає універсальним оберегом, що за принципом симпатичної магії створює охоронний простір навколо об'єкта захисту. Утім, цей простір не може бути порожнім, нічим не наповненим, оскільки порожнеча (як безструктурність) має негативні конотації – саме тому навколо дерева мають бути розміщені певні знаки: рослинні, солярні, птахи, геометричні фігури. Вони підсилюють захисні й схоластичні властивості символізму весільного рушника. Як зазначає Т. Метельова, "за межами спільного родового життя лежить "територія" нелюдського, тілесно-одинично, інертного до перетворень і ворожого буття, позбавленого життєдайної магічної сили. "Протирід" завжди є нижчим за статусом і вже тому призначеним для "запліднення" родовою силою, яка "оживляє" його, підносить до нової якості буття. Зустріч-поєднання двох світів – "на-роду" і "проти-роду" – можлива лише як вороже зіткнення-поглинання, опанування Іншого..." [4, 39]. Відтак весільні рушники Середньої Наддніпрянщини демонструють надзвичайно архаїчне світосприйняття з його бінарним поділом світу, а Світове Дерево на них виявляє себе як "Дерево роду" [8].

Як можна побачити з наведених фактів і міркувань, числовий символізм весільної атрибутики, що позірно має лише локальний характер, є невипадковим, його застосування призводить до істотних семантичних змін в усталених елементах весільної обрядовості, а його регіональне ("просторове") застосування висвітлює "часові" особливості самого регіону – дозволяє говорити про вияв тут найархаїчнішого, дохристиянського світоглядного складника.

Загалом, семантика числа у весільному обряді не менш значуща за будь-яке втілення ритуально-звичаєвої обрядовості, вона злита з нею, підсилює її значення, розширює сфери магічного впливу, адже те, що весілля – це складне й зашифроване панно, кожен елемент якого значущий, цілісний символ, не викликає сумнівів. Саме тому не можемо не торкнутись і ще двох якнайширше використовуваних і найбільше семантично навантажених числових символів

Число "три" найуживаніше, зважаючи на те, що майже всі ритуальне значимі події виконувалися тричі. Навіть сам обряд поділений на три частини: передвесільний, весільний і післявесільний. Кожен з них і собі має своє складові, яких переважно три. Скажімо, передвесільний цикл включає в себе сватання, оглядини, заручини; весільний – ходіння молодих одне до одного, весільний обід, випосаження молодої. Звісно, обряд надзвичайно розгалужений, будь-яке з указаних дійств можна поділити ще на кілька гілок, які, у свою чергу, знову подільні. Але магічне число "три" або три по три є, безумовно, магічним прийомом, що служить для підсилення тієї чи іншої дії, і є основою весільного кола подій. Своєю чергою одинарний символ у весільній символіці зустрічається нечасто – це модель Світового Дерева – гільце, коровай, хоругва, сюди ж приєднується одна сваха. "Жінка, яка йде з дипломатичною місією до іншого роду, – вважає О. Галько – не що інше як ремінісценція матріархального сватання-переговорів. Але в даному випадку нас цікавить, чому тут фігурує цифра "1", а не два, не пара. Очевидно, Н. Здоровега має рацію стосовно перших переговорів саме з господинею роду – матріархатом, яка вирішувала подальшу долю своїх підопічних, а також першою заключала союзи між родами" [1, 265].

Важливим символом весільного дійства є гільце (вільце, райське деревце, різка, сосонка тощо) – весільне деревце. Як і в зображенні на рушниках, для його створення обирали галузку плодоносного дерева не лише з трьома, а й з п'ятьма розгалуженнями. На кожній гілці має бути яблуко. Знову ми наштовхуємося на числа три і п'ять, які, безперечно, є головним символом весільної обрядовості. Присутність трійки, що завжди виконує магічно-охоронні функції, символічно відсилаючи до завершеності, замкненості й непорушності "свого світу", тут органічно накладається на архаїку бінарного поділу й завуальовує її. Три галузки постають сакральною диференцією Світового Дерева на три світи, представники яких мають бути на весіллі (локально збереглися звичаї запрошувати померлих на весілля) і символізують єдність роду. Світове Дерево водночас розділяє і сполучає небо і землю – звідси традиційна фалічна символіка світової вісі.

Прибирання гільця імовірно, символічно конотує з виттям гнізда на дереві, що є відображенням сімейного гнізда і родинної злагоди. Числовим атрибутом гільця також одиниця – символ унікальності і неповторності, як унікальним і неповторним є оригінал, з якого гільце створили – Світове Дерево, символ, без якого не обходяться ритуали родинної обрядовості. На тому що загальнослов'янський мотив весільного прикрашання святкового деревця є ритуально зумовленим варіантом Світового Дерева, наполягали М. Сумцов, І. Колесницька, В. Топоров. Останній же, як і П. Іванов, наголошував і на щільному зв'язку короваю й мотивів Світового Дерева, які виявляються не лише в прикрашанні короваю його зображенням, а й у тому, що за своїми конструктивно-символічними елементами самий коровай може розглядатися як трансформація того ж таки Світового Дерева.

Ті ж архетипові мотиви простежуються і в інших елементах весільної обрядовості – весільних піснях. "Міфопоетична концепція світового дерева, яка походить з епохи бронзи [III – I тис. до н.е.], представлена надзвичайно широко, в першу чергу календарно-обрядових, а також у весільних піснях", – зазначає перекладач і упорядник фундаментальної збірки "Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі" М. Москаленко у передмові до неї. Для ілюстрації звернімося до тексту однієї з пісень, уміщених у збірці:

"№ 428 Що то в темряві та й шумить-гримить? / Рідна матінка свого сина вчить: / – Поїдеш, сину, по невістоньку – / Не став коника під калиноньку, / Бо калинонька – дерево нещасне, / Корінь калини – річка підмила / А середину – черва погризла, / А цвіт калини – дівоньки ламлють, / А ягодоньки пташеньки клюють. / Постав коника під яворонькому, / Бо яворонько – древо щасливе: / Коло кореня – соболі сидять, / Посередині – бджоли ярії, / На самім верху – гуслі голосні.

№ 429 – Як поїдеш, Трохимку, женитись, / Не став коників під калиною, / Бо та калинонька – дерево нещасне. / Постав коників попід яворому, / Бо той яворонько – дерево щасливе: / На верху сидить сиве соколя, / Посередині – бджоли райові, / Біля кореня – чорні бобри. / Чорні бобри та на шапочку, / Бджоли райові – на роїннячко, / Сиве соколя – на вінчаннячко.

№ 430. – Не їдь сватоньку, пізно в дорогу: / Будеш ночувати в зеленій діброві: / Будеш підстеляти зіллячко зелене. / Подушечки класти – з павиного пір'я. / Ти під ялиною не спиняйся, свате, / Знати, що ялина – дерево нещасне: / З кореня ялину водонька підмила, / А посередині – жовна проклювала, / А самий вершечок – хвиля заломила. / Зупиняйся, свате, в лісі при сосонці: / Знати, що сосонка – дерево щасливе, / Дерево щасливе та ще й уродливе: / З кореня у нього – чорнії соболі, / А посередині – борові бджоли, / На самім вершечку – та райськії пташки. / Чорнії соболі – посидіти хочуть, / Борові бджоли – полетіти хочуть, / А райськії пташки заспівати хочуть" [2, 238–239].

Варто придивитися й до інших елементів атрибутики весільного дійства – тут ми також знаходимо знайомий уже мотив Світового Дерева. Супровідними об'єктами гільця є корогва – стовбур молодого деревця, прикрашеного хмелем і барвінком, обв'язаного двома кольоровими полотнищами. Корогва – це символ роду молодого, очевидно архаїчний пережиток тих часів, коли наречених викрадали, а почет молодого називався військом або воїнством.

Окрім корогви, виготовляли також шаблю, світильник, весільну свічку, атрибути весільного обряду, так чи інакше пов'язані з вогнем. Символіка вогню – надзвичайно значуща символіка ще однієї стихії, задіяної у весільному обряді, що йде пліч-о-пліч з "виявами" Світового Дерева і має обов'язковий характер, а обряд "з'єднання вогню", безперечно, означав об'єднання двох родів. Лише пройшовши через вогонь, що руйнує їхню замкненість і конфронтаційність щодо зовнішнього світу й, відтак, один щодо одного, два Світових Дерева, два самодостатні світи могли об'єднатися в єдине ціле й нове.

Ось, наприклад, як, за свідченнями наших інформаторів, святкувалися обряди, пов'язані із прибиранням Гільця під час дівич-вечору на Південній Київщині: розглянемо для порівняння традиційну обрядодію навколо Гільця двох районів – Васильківського та Богуславського (на основі польових матеріалів, зібраних автором у селах: Тростинка, Яцьки, Пінчуки Васильківського та сс. Бородані, Дибинці, Побережка, Розкопанці, Сайківці, Синиця, Саварка Богуславського районів).

Село Пінчуки Васильківського району: суботу ввечері молода збирає своїх подруг на дівич-вечір востаннє погуляти в дівочому товаристві. Дівчата прибирають у молодої гільце, коровай, а у молодого в цей же час шаблю.

Молода з дружкою стають перед порогом, співають: Вечірня зоря зійшла, (2) / Ганнуся з села прийшла.

Ганнуся прийшла з села (2) / Ні смутна, ні весела. / По подвір'ячку ходить, / До явора говорить. / − Ой яворе, яворочку! / Розвивайся зелененько. / Розвивайся зелененько − / Розвесели серденько. / Бо воно засмучене, / Відколи заручене.

Дівчата, зайшовши в хату, підходять до столу, а старший боярин з деревцем тут як тут. Заходить до хати з гільцем і тричі гукає: "Дівчата і пані дружки, дозвольте гільце внести!" – "Унось, унось", – відповідають йому. Він підходить і одним порухом ставляє в паляниці гільце. Гільце ставили тільки в хлібину – це значило, що основа життя − хліб. Дрібочок солі клали збоку.

А в с. Саварка Богуславського району Київської області, насипали в горщик глиняний чи банку скляну жито або пшеницю, і в нього в хаті ставили деревце. Ставили гільце посеред столу, де будуть сидіти молоді. Після того як звили гільце, сідали вечеряти, співали: "Ми діло зробили /2 / Гілечко ізвили / Думайте-гадайте / Нам вечерять дайте".

Гільце робили з вишні, плодового дерева, щоб були плодовиті, або інколи із сосни. Про це співалося й у піснях: "Ой тая вишенька, що у саду росла. Що й у саду родилася, нам на гільце згодилася", "Усі гори, долиноньки виходили. Зеленький барвінок вищипали. Червоную калиноньку виламали. Вирубали гілечко у бору, та принесли бояри до двору. Вийшли дружечки, узяли, у новую світлоньку внесли. Поставили гілечко на столі, та й на столі на престолі. На клинчастій на перебірчастій, скатерті, скатерті", "Ой сосно, сосно, горова, горою йшла шуміла, в сінечки ввійшла зазеленіла, на столі стала заговорила. На столі, та на престолі". Дівчата прикрашали гільце співаючи: "Ми літом не гуляли, барвінок поливали. Барвінок прийнявся, на гільце здався".

Саме "виття" гільця уособлювало собою звивання сімейного гнізда і прощання з дівуванням. Щоб це гніздо стало затишним для молодої пари, гільце прикрашали зіллям і квітами, які мали забезпечити щастя нареченим. Старанність при вбиранні деревця мала гарантувати добробут молодят, щоб вони були добрими господарями. Загалом обряд дівич-вечора в традиційному українському весіллі символізував прощання молодих з дівуванням і парубоцтвом, виконував важливу соціальну і моральну функції. Засобами атрибутики, пісні створювалась психологічна, емоційна атмосфера, яка допомагала майбутньому подружжю зрозуміти всю серйозність переходу в інший статус, усвідомити свої нові обов'язки один перед одним і батьками.

На дівич-вечорі традиційного весілля виготовляли, окрім гільця, й інші весільні атрибути – шаблю (букет), весільну свічу. Символіка їх неоднозначна. Очевидно, в далекому минулому в них поєднувалися елементи любовної і захисної магії. Під час весілля відбувалося обрядове з'єднання свічок молодої й молодого на "шаблі" (букеті).

В селі Тростинка гільце вили у молодого і в молодої, у п'ятницю або суботу з вишні, інколи з сосни. В понеділок деревце викидали на хату. Прибирали гільце колосками жита, барвінком, калиною. Два букета в'язали на верхівку гільця. Деревце ставили у збиту хрестовину на одних кутках, а на інших – у хлібину. Стовбур гільця обставляли по кругу житом, підв'язували червоною стрічкою, у молодого низ біля хрестовини обв'язували васильками, чепчиком. Молодої гільце несуть у понеділок разом зі сніданням, а потім виносять на хату у молодого. Перед тим зламували верхівку з деревця і віддавали молодій. Коли молоду повезуть до молодого, то у молодої сідають біля гільця, під житом і п'ють.

Село Розкопанці: Гільце, вирізане із сосни, заносив старший боярин, яке прикрашали калиною, барвінком. На верхівку обов'язково робили букетик із квіток, червона стрічка, калина, колоски зв'язані в один пучок. Букет прив'язувала до вершка сосни старша дружка. В понеділок гільце виносили на вулицю і ставили на верх хати. Деревце прикрашали дружки з боярами тільки в хаті молодого.

Село Дибинці. Брат заносив гільце в основному із вишні, яке прикрашали калиною, барвінком, колосками жита, пшениці, велика червона квітка на вершок кріпилася старшою дружкою. Гільце ставили у хрестовину на столі перед молодою.

Село Синиця. Гільце наряджають у хаті молодого, разом – бояри із дружками. Гільце вбирали: колоски із вівса, бублики, цукерки, квіти паперові, обов’язково – калину і барвінок. Верхня квітка зроблена зі стружки завжди була червоною, прикрашена колосками, калиною, барвінком і цей букет прив’язувала до вершка деревця старша дружка. В хату вносив деревце старший боярин і ставив посеред столу в зерно насипане в глечик.

Село Саварка. Вирізали деревце із сосни, яке прикрашали пучками з жита, пшениці, калини, квітами зробленими із паперу, цукерками. Тепер гільце не роблять.

Село Побережка. Гільце вили в суботу тільки у молодого. Першими розпочинають убирати гільце молодий і молода. Прикрашають аналогічно с. Пінчуки, Тростинка, Саварка, Синиця, та інших.

Розглянувши в такий спосіб процес прибирання гільця, можна зробити певні узагальнення: сосна, вишня широко побутують серед весільних атрибутів; весільне деревце прикрашали і ставили у хліб в с. Пінчуки, в зерно – в с. Синиця. В інших селах деревце ставили у хрестовину, яку в с. Тростинка, на відміну від інших, обв’язували васильками, чепчиком та обставляли житом. В усіх варіантах на деревці зверху прив’язується квітка дружкою. Крім, с. Пінчуки – молодою, с. Побережка – обома молодими. Пісенний фольклор як додаткове атрибутивне джерело розкриває зміст ритуальних дій певного акту.

В с. Пінчуки після того, як боярин вносить гільце і вставляє в хлібину, старша дружка співає-просить:

− Благослови, Боже, / І отець, і мати, / Своєму дитяті / Гілечко вбирати... / Співають боярам: / − В дорогу, бояри, в дорогу, / Та зрубайте вишню здорову, / Та зрубайте вишню – деревце / Молодій Ганнусі на гільце. / Наш боярин прибрався: / Сім літ не вмивався. / Взяли його дружки, / Повели до калюжки / Та взяли його, вмили, / Серпом підголили, / Перевеслом підперезали / Та й зовсім убрали. / − В долину, бояри, в долину, / По червону калину, / По хрещатий барвінок, / По руту-м’яту, / Колосочків жита назбирати, / Нашій Ганнусі гілечко вбирати.

Червоні, рожеві, зелені, білі, блакитні стрічки − були готові. Квіти виготовлялися зі стружки, купленої у м. Василькові в базарі, вони були різнокольорові. Гільце прикрашали колоссям із вівса, житніми колосками по-два, бубликами, цукерками, квітами паперовими або із стружки, обов’язково калиною, барвінком. Квітка, яка прив’язувалась на верхівку деревця, завжди була червоною із колосками, калиною, барвінком. Квітку прив’язувала молода або старша дружка.

Вбираючи гільце, старша дружка з меншою і співають:

У Києві на Подолі дзвони б’ють − / У нашої молодої гільце в’ють. / З всякого дерева, ялини / І з червоної калини. / Ой у місці дзвони б’ють, / А в нашім домі гільце в’ють / З червоної калини, / З хрещатого барвінку, / З запашної рути – м’яти. / Ой у нашім селі новина: / Зацвіла в лузі калина. / Не так в лузі, як на селі − / У нашої Ганнусі на столі.

Далі співають:

− Не йдіть, молодиці, / До нас гільце вити, / Звиємо ми самі / Краще, як із вами: / З скрипками, з бубонцями, / З молодими боярами.

Квітку з жита робить сама молода і прив’язує до верхівки гільця.

Вже ж бо ми гільце звили, / Ще ж бо ми горілки не пили. / − Ви на Бога гляньте, / Нам горілки дайте.

Коли гільце вберуть, всі виходять з-за столу на двір чи в сіни танцювати. Танцюють, поки не прийде молодий.

Прихід на дівич-вечір молодого з боярами змінював сумний настрій на більш піднесений. Молода ховалася за деревце, а молодий з дружками (боярами) повинен був її знайти. Молоді обмінювалися подарунками: молода дарувала нареченому вишиту весільну сорочку, а молодий – чоботи.

Весь вечір дівчата співали: "А де те є гілечко вилося, та вилося гілечко в бору, та привезли бояри до двору. Вийшли дружечки узяли, у новую світлоньку унесли. Ой на столі на престолі, на квітчастім на перепичастім, на скатерті, скатертині...", "Та де ж теє гілечко вирубали? Усі гори та долини виходили, зелененький барвіночок витоптали. Червоную калину виламали, та зробили гілечко з ялини та з червоної калини".

Біля молодих сідала світилка і тримала у руках "шаблю" (букет зроблений із васильок, садових квітів, всередині вставлений дерев’яний хрестик і свічка). Бо в цей час, як в молодої гільце вбирають, − у молодого роблять "квітку-шаблю". Її виготовляють світилки із сухих квіток, барвінку, калини в центрі з дерев’яною шаблею і свічкою. У молодої додавалась ще одна свічка. Світилка запиналася хусткою і поверх пов’язувала червону стрічку. Свічки горіли стільки, скільки сиділи молоді на посаді. "Ой засвіти, мати, свічку, постав на столі. Подивися на донечку чи пара її. Подивися, матінка, чи ясно свічка горить. Подивися на донечку, чи пара сидить".

Мати молодої і сестра молодого ставили на поріг праві ноги і з’єднували вогні свічок, потім обіймалися, цілувалися і аж тоді почет молодого мав право зайти до хати молодої і сісти на покуті. Цей обряд перегукується з обрядом, висвітленим В. Борисенко в книзі "Весільні звичаї та обряди на Україні" (К., 1988). Дві свічки закріплюються на шаблі над головами молодих, коли вони сідають на посад. І це вже – незаперечний факт поєднання, де дві долі об’єдналися в єдине ціле, тим більше, що посад відбувається на покуті – священному місці в кожній господі українця.

Обряд з'єднання свічок семантично близький архаїчному слов'янському ритуалу під назвою "одруження комина", коли комин прикрашали хмелем, квітами, на ньому запалювали свічку, посипали його горіхами і зерном. Інколи до шаблі прикріплюють три свічки і числовий код при цьому, очевидно, змінюється. Обряди "з'єднання вогню" і ритуальне з'єднання свічок молодого і молодої на шаблі не є цілком аналогічними: можливо, друга частина є зменшувальною копією першої, тобто перша – це поєднання глобальне, єднання родових вогнищ, а друга – з'єднання представників цих родів, які, хоч і є їх невід'ємною частиною, проте вони вже окрема сім'я. ТРИ свічки на шаблі, які використовуються в дійстві об'єднання родів, також допустимо трактувати як символ єдності роду, подібно як єдність трьох світів символізує Світове Дерево.

Окрім свічок, важливими для з'ясування типології місцевого весілля виступають такі речові весільні атрибути і головні культурні символи, що функціонують у весіллі Південної Київщини, як пікна діжа й сніп. Свічки запалюють в усі важливі моменти ритуалу, злучають на порозі у присутності усіх родів у селах Побережка, Тростинка. Запалюють перед молодою, молодими на покуті та в церкві під час вінчання у всіх зазначених селах. Бачимо свічі у діжі, на діжі сс. Побережка, Тростинка. Щодо інших сіл, то потрібні ще додаткові дослідження. Вивченням семантики пікної діжі займалися окремі науковці [3]. Діжа в обрядовості регіону безумовно сакральний предмет, присутній не лише в родинному, а й у календарному обрядовому дійстві. У весільному дійстві вона функціонує у вузлових моментах: виїзди в дорогу, розплітання коси. Ще одним давнім атрибутом виступає сніп, яким обвивають стовбур дерева, обмолочують і піднімають на воротах, на палиці прикрашений квітами, барвінком, калиною. Це є символ родючості та переходу дівчини у статус жінки. Свіча, діжа, сніп в обрядовому контексті переплітаються і взаємодоповнюються на тлі низки обрядодій, що є типовими або локальноокремими частинами ритуалу.

Як пише М. Москаленко: "…По суті, тут усе взаємодіє з усім, відчувається взаємопроникнення, взаємовіддзеркалення і генетичний зв'язок найдавніших тем і мотивів нашої словесності. Ось лише деякі з можливих прикладів. Мотив шлюбу небесних світил [місяць, сонце, зорі] специфічно відтворений на землі в "господарському" колядному циклі [господар-місяць, господиня-сонце, діти-зірки], а також із темами світового дерева [прикрашення весільного деревця] і весілля-смерті, аналогічного періодичному "вмиранню-воскресінню" місяця і сонця та циклічному вмиранню-оживанню аграрно-рослинного світу та пов'язаних з ним божеств родючості. Давньоруський молодець у героїко-епічних колядках та билинах пишається своїм конем – але цей диво-кінь водночас і співвіднесений з елементами космосу [вухами підпирає небо, очима лічить зорі], знає долю свого господаря, а в найдавніші часи – мислиться як кінь індоєвропейського божества, можливо, призначений для ритуальної жертви… або в колядному сюжеті про молодця і змія [сокола] – подоланого супротивника й магічного помічника при весіллі героя… Птах, у свою чергу, мислився і як посередник між світом живих та мертвими предками, і як посланець із "вирію" – носій золотих ключів, дарованих навесні сонячним божеством, і як уособлення "верхнього царства" – найвищого з трьох ярусів світового дерева. Подібні смислові та генетичні взаємозв'язки в той чи інший спосіб простежуються практично між усіма ключовими мотивами та міф ознаками найдавнішої поезії" [2, 31].

Зокрема, привертає нашу увагу глибинний зв'язок архетипового мотиву трікстерства (перевертництва) із семантикою Світого дерева: "…Перетворення людини в тварин, які співвідносяться з ярусами світового дерева: "Через темний ліс – ясним соколом лети, / Через бистрії води білим лебедем пливи, / Через степи далекії – перепелочком біжи, / На моїм, брате, подвір'ї ти голубоньком пади" [2, 32-33].

Можна нарешті погодитись і з висновком, що його робить упорядник "Золотослову": "… Справді, уважний добір найархаїчніших за змістом творів, при одночасному аналізі наявних у них мотивів і їх зіставленні з усім комплексом нагромаджених наукою даних дає можливість виокремити кілька найдавніших фольклорних шарів, як це було показано вище. "Картина світу", відтворена в цих піснях, без сумніву, не зазнала істотних змін; незмінною лишилась, очевидно, і структура сюжетів, і набір "символіки" пісень – першоелементів світобачення наших предків. В цілому не змінилися і міфологічні смисл-кліше, хоч первісне їхнє значення, безперечно, з віками забувалося і вивітрювалось, а християнські поняття та імена частково нашаровувались на язичницькі… " [2, 45].

Підсумовуючи, слід зазначити, що аналіз на перший погляд випадкових регіональних особливостей весільної обрядовості Середньої Наддніпрянщини дозволив з погляду виявлення специфіки та притаманних їй архетипових мотивів дозволив з'ясувати, що ці мотиви виявляється не просто семантично та генетично пов'язані між собою. Кожен з них з необхідністю апелює до інших, "викликає" їх і відлунює в них, та разом всі вони складаються у виструнчений та цілісний архетиповий ансамбль весільної обрядовості. Дозволив він і виокремити різні історичні шари вияву цих архетипових мотивів, що одколи накладаються один на одний, однак подеколи, в силу саме регіональних особливостей обрядовості, функціонують окремо.

З огляду на це, аналіз фактографічного матеріалу польових досліджень з кожного елементу української весільної обрядовості в розрізі її регіональних особливостей є перспективним напрямом культурологічних досліджень і здатний прояснити ґенезу, концептуано-світоглядне ядро, його інваріантні складники та межі їх можливої історичної модифікації й, зокрема, трансформації в сучасних умовах. Що дасть змогу ефективної побудови державної політики у сфері культурного відродження, підтримки українського культурного розвитку й ствердження ціннісних і моральних засад суспільного життя.

Примітки

* При цьому дружки з дівчатами стоячи квітчають гільце.

Використані джерела

1. Галько О. Ю. Числова семантика українських весільних обрядів / Галько О.Ю. // Збірник наукових праць НДІУ. – К., 2006. – Т. XI. – С. 259–271.
2. Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / Упорядн. передмова та переклади Михайла Москаленка. – К.: Вид-во художньої літератури "Дніпро", 1988. – 296 с.
3. ІМФЕ НАН України. – Ф.15-3. Од. зб. 145 (в).
4. Метельова Т. О. Світоглядно-антропологічні основи західноєвропейської філософії: від архаїки до модерну / Тетяна Метельова. – К.: Українська книга, 2003 – 280 с.
5. Мицик В. За законом світогляду. Трипільська цивілізація і джерела світогляду українського народу / Вадим Мицик. – К.: МАУП, 2007.– 328 с.
6. Несен І. Деревце у весільному ритуалі Київського Полісся / Ірина Несен // Київська старовина. – № 6, 2003. – С. 107–114.
7. Самара О. С. Реконструкція зображення за пізнішими копіями на прикладі композиції на рушнику Середньої Наддніпрянщини / О.С. Самара // Львівський філіал Національного науково-дослідного реставраційного центру України. Бюлетень. – 2007. – № 9. – С. 74–80.
8. Ткач М. Дерево роду / Микола Ткач. – К.: МПП "АНФАС", 1995. – 104 с.

УДК 168.522+94(477)

Владислав Олександрович Тузов
аспірант Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв

АВАНГАРДИСТСЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

В історії української літератури початок XX століття займає особливе місце як період сміливих творчих експериментів. У статті зображено специфіку сучасних оцінок літературного досвіду 10-20-х років минулого століття.

Ключові слова: *українська література, експеримент, естетичний досвід, літературна ситуація.*

The beginning of the XX-th century takes specific place as a period of courageous creative experiments in the History of Ukrainian Literature. The specificity of modern appraisals of the experience of 10-20-th years of last century was shown in the article.

Keywords: *Ukrainian Literature, experiment, aesthetical experience, literary situation.*

Процес заповнення "білих плям" в історії української літератури, який розпочався від перших років незалежності, продовжується до сьогодні. Серед таких "білих плям", заповнення яких є нагальною проблемою сучасної гуманістики, залишається літературний авангардизм початку минулого століття. Відомо, що українська література є потужною складовою сучасного культуротворення, і в такій якості немає права на "білі плями". Отже, включити авангардистські естетико-художні пошуки у відтворення загальної картини тогочасної літературної творчості – це, по суті, реконструювати цілісний процес становлення і розвитку української культури.

Виокремлюючи авангардистські тенденції в українській літературі початку XX ст. слід, на нашу думку, передусім звернути увагу на постать Михайля Семенка (1892 – 1937) – найяскравішого представника українського футуризму. Репресований у 1937 р., Семенко на кілька десятиліть був повністю вилучений з історії української літератури. Внаслідок такої ситуації теоретичне осмислення творчості поета припадає в Україні або на 10-20-ті роки минулого століття (А.Ніковський, М.Вороний, І.Качанюк, А.Лейтес, Ф.Якубовський, В.Коряк), або представлене в діаспорній теорії (В.Кубійович, М.Нервлі). Поодинокі публікації за радянських часів з'явилися лише після реабілітації поета. Серед перших таких публікацій була стаття "Михайль Семенко та "Нова генерація" О.Полторацького, опублікована на сторінках журналу "Вітчизна" (1966). Пізніше прізвище поета коли не коли з'являється в наукових розвідках літературознавців, проте і його творчість, і місце футуризму в історії української культури ще потребує серйозного аналізу.

Зазначимо, що вживаючи поняття "футуризм", ми підкреслюємо певний зв'язок українського поета з тими процесами, які від 1909 р. почалися в Італії, і були означені саме цим поняттям. Пізніше футуризм стає надзвичайно популярним в Росії, при цьому російські поети і живописці без змін приймають термін футуризм. Стосовно ж М.Семенка, підкреслимо, що він модифікує італійський термін

© Тузов В. О., 2010

"футуризм" в поняття "панфутуризм" та "кверо-футуризм". Цим актом поет намагався заявити своє власне бачення специфіки футуристичного руху. Спочатку М.Семенко вважає за необхідне надати футуризму "українське обличчя" і завдяки специфіці української поезії підкреслити його (футуризму – авт.) самобутність. Наразі на оновленні терміну "футуризм" і закінчилися пошуки поета на теренах національної самобутності. Нижче ми детально відпрацюємо ставлення М.Семенка до національного питання, яке з утвердженням його теоретичних ідей розглядається поетом як ознака гальмування мистецького поступу.

Михайль (Михайло Васильович) Семенко народився в селі Кобинці Миргородського району на Полтавщині. Мати майбутнього поета – Марія Проскурівна – письменниця-аматорка – з ранніх років прищепила синові любов до літератури. Закінчивши Хорольську гімназію та Курське реальне училище, Семенко поступив у Петербурзький психоневрологічний інститут (1911), де провчився кілька років. Аналізуючи петербурзький період життя майбутнього поета, окремі дослідники (Л.Левчук, Л.Гінзбург) наголошують на можливих контактах молодого студента з видатним російським психологом В.Бехтєрєвим. Цим контактам приписують особливо тонкий психологізм окремих творів поета, які з'явилися друком від 1914 р. Якщо першу збірку поезій "Prelude" (1913) було оцінено стримано і критики зазначали, що її складають "милозвучні, але неглибокі вірші", то "з 1915 р. в творчості М.Семенка розпочинається другий, продуктивний і відмінний од попереднього, період творчості і відкривається він циклом "Крапки і плями" [1, 290].

Оцінюючи вірші другого періоду творчості, літературознавці відзначають, що вони "інтелектуальні і психологічні", "було тут щось і від раннього футуризму, а головне, то були сліди студіювання в Бехтєрєва" [1, 291].

Знаходячись в Росії, М.Семенко вперше знайомиться з поезією молодих російських футуристів. Сьогодні відомо, що перші футуристичні вірші М.Семенка датовані днем виступу В.Маяковського – одного з перших футуристичних поетів Росії – у психоневрологічному інституті, студентом якого, як ми зазначили, був майбутній засновник українського футуризму.

Кілька років життя М.Семенка носять досить сумбурний характер: він намагається потрапити до Америки, затримується у Владивостоці, де протягом 1916-1917рр. працює телеграфістом. Наприкінці 1917 р. М.Семенко повертається до Києва, де поступово усвідомлює себе саме як поета, на наступні двадцять років пов'язуючи своє життя з літературною діяльністю.

Для розуміння позиції М.Семенка надзвичайно важливим був 1914 рік – рік, коли він видає збірки віршів "Дерзання" і "Кверо-футуризм", в передмовах до яких поет викладає своє розуміння футуризму.

Слід, передусім, звернути увагу на поняття "кверо-футуризм", яке М.Семенко намагається ввести в широкий ужиток. "Кверо-футуризм" – це мистецтво шукання. Таке визначення несло в собі кілька важливих похідних: 1) М.Семенко не визнає мистецтва минулого, в тому числі і митців такого рангу як Т.Шевченко. Утверджуючи свою позицію, поет спалює "Кобзар" Шевченка, свідомо провокуючи скандал і гостру критику на свою адресу; 2) поет наполягає на тому, що мистецтво це "стремління", це завжди процес, а отже це "шукання й переживання без здійснення". Все ж "здійснене" не є, на думку Семенка, мистецтвом. Така філософія практично повністю змінює уявлення про мистецтво. У попередні століття цінувався художній твір – факт здійснення творчого процесу, а в добу футуризму цінується процес, незалежно від того, чи буде досягнутий результат; 3. абсолютизуючи мистецтво як процес, М.Семенко на перший план висуває ідею експерименту, яка, по суті, заперечує значення інших завдань чи функцій мистецтва. Поет послідовно виступає, передусім, проти пізнавальної функції, вважаючи її пріоритетом теоретичного (філософського) знання.

Теоретичні маніфести М.Семенка досить короткі й стислі, написані як українською, так і російською мовами, проте вони надзвичайно відверті й подекуди категоричні. Саме категоричність "подачі" власної позиції дозволяє сьогодні, не дивлячись на кількісну обмеженість тексту, уявити специфіку теоретичних шукань поета.

Повністю зберігаючи специфіку правопису, пошлемося на кілька принципово важливих тез поета: 1. "Знаннє в сучасній фільозофичній думці має характер методологічний. В мистецтві не може бути шкіл, не може бути зміни чогось статичного. Відсутність принципів в фільозофії, відсутність тривалого в мистецтві – се постуляти кверо-футуризма"; 2. "Що таке футуризм в мистецтві? Мистецтво футуристичне в тім розумінні, що воно є стремліннє до найглибшого й найближчого, найширшого і вкупі з сим найменшого, без цілі здійснення, знайдення"; 3. "Кверо-футуризм в мистецтві проголошує красу шукання, динамічний лет. Ціль і здійснене в мистецтві у самім шуканні. Він відмовляє можливости закінченности і перестає бути мистецтвом там, де починає ся в ньому канон, культ задоволення й преклоніння. Відсутність культа – його культ. Кверо-футуризм проголошує боротьбу шукань, в сім полягає завдання мистецтва в його розумінні" [2, 241].

Перші роки становлення футуристичної поезії М.Семенка і осягання специфіки "кверо-футуризму" давали досить різноманітні зразки поетичних творів, проте кожний раз він демонстрував саме "шукання" та "динамічний лет". Так, вірш "Місто" "будується" завдяки використанню його зовнішніх ознак: "пути велетні – диму сталь – палять – пах – пахка – пахітоска….бензин – чаду благать – кохать кахикать – життєдать – життєрух – життєбензин – авто-трам". Інший вірш – "Сільський пейзаж" – демонструє поетичні можливості фонетики: "О – АО – АОО – ПАВЛО – ПОПАСИ – КОРООВУ". У низку віршів Семенком

"вписуються" прізвища його друзів-футуристів. Показовим у цьому плані є вірш "Крим. (Самотність)", який закінчується такими рядками: "Гори – Камінь – Ліс – Берег – якби чорт приніс будь-якого в дверях Ялового".

Ще один, дещо незвичний в поезії приклад, пов'язаний з пошуками Семенком емоційних відтінків одного конкретного слова: "…ах, Стрункодівчина, Русодівчина, Руходівчина, Теплодівчина в ажурній сукні, тонкостанна, гнучкостанна, в рожевих сутінках, серед сірих беріз…про білі ночі… про рожесутінок".

Як ми вже зазначали, кверо-футуризм – специфічна українська модель футуризму – створювався М.Семенком вже під впливом перших кроків російського футуризму, який, принаймні в позиції В.Хлєбнікова та В.Каменського мав тяжіння до національних ознак. Проте цієї ознаки російського футуризму, прийнятою частиною учасників футуристичного руху, не поділяв М.Семенко – послідовний прихильник загальнолюдської орієнтації мистецтва взагалі та кверо-футуризму, зокрема.

У контексті означеного важко зрозуміти позицію авторів "Історії української літератури XX століття", які зазначають: "За обсягом продукція кверо-футуризму невелика, але був це чи не найцікавіший період українського футуризму (на противагу іншим національним "футуризмам" репрезентований одним митцем і теоретиком). Національна своєрідність українського раннього футуризму визначається тим, що він виріс із загальної національної атмосфери, а від так був спрямований на її "больові точки"[1, 290].

Цю позицію яскраво спростовує сам М.Семенко, який у роботі "Кверо-футуризм" пише: "Воно (мистецтво кверо-футуризму – авт.) не може бути ні українським, ні яким іншим в сім представленні. Ознаки національного в мистецтві – ознаки його примітивності. Кверо-футуристичне мистецтво мусить бути виявом вселюдського почуття, й тонкий шар національного мистецтво вже перебуло" [2, 242]. Здавалося б досить чітко висловлена думка, проте М.Семенку цього виявилося замало. Він підсилює власну позицію і у іншому фрагменті цієї ж роботи поет пише: "До футуризму мистецтво було дикунським. Кверо-футуризм дає йому шлях єдино можливий і сими днями ми вступаємо в цілком інший світ, де не можемо ще почувати себе, як дома, в своїх українських і інших хатах. Цінне те, що загально значиме, й до сього стремить чоловічий дух. Те своє "рідне" (що зробило ся в наш час огидливим), що потрібне буде для самовизначення загально-людського, виявить ся (не турбуйтесь!) самособойне, хоча б ми нарочито свідомо гальмували сю свіжію"[2, 242].

Ті фрагменти, до яких ми звернулися, не вичерпують негативного ставлення до національного фактору в теорії М.Семенка, який неодноразово підкреслював, "що національну добу в мистецтві ми вже перебули". Пояснити позицію авторів "Історії української літератури XX століття" можна тільки тим, що вони або не мали змоги прочитати роботи М.Семенка, або автоматично "одягають" в національні одежі кожного українського митця. Якщо теоретичні інновації будуть здійснюватися таким шляхом, то крім деформації культурного простору нічого іншого не відбудеться, і ми будемо констатувати процес заміни марксистської деформації на деформацію національно зорієнтовану. Об'єктивна ж картина пройде повз нас.

Як і переважна більшість футуристів, М.Семенко приймає ту дійсність, яку створює XX століття – динамічну, активну, спрямовану у майбутнє. Таку дійсність, де переважатимуть машини, літаки, де новим богом стане швидкість, де феномен "міста" олюднюється і саме місто неначебто живе власним, незалежним від людини, життям. Крім поезії "Місто", фрагмент якої ми процитували, М.Семенко пише популярні серед футуристів вірші "Ліхтар", "Вулиця", "Тротуар", в яких місто і його найвиразніші ознаки, починають міфологізуватися і виступати об'єктами для поклоніння. Семенко як кверо-футурист сповідує, так би мовити. Урбаністичну філософію і значною мірою завдяки їй намагається "європеїзувати" українську поезію.

Підкреслимо, що для Семенка кверо-футуризм виявився не остаточною формою існування футуризму і у 1919 р. він трансформує його в ідею "революційного футуризму". В цей же період тогочасні молоді митці широко використовують абревіатуру "ревфутпоема". М.Семенко публікує дві "ревфутпоеми", а саме: "Тов. Сонце" та "Дві поезофільми". До теми сонця М.Семенко йшов поступово, опановуючи феномен "сонця" у всій його повноті. Перш, ніж буде написана "ревфутпоема" "Тов. Сонце", М.Семенко напише відомий вірш "Сонцекров" (1914): "Без сонця жити я не хочу – Стерпіть не можу я холодних ліхтарів – Я сонце кров люблю і в крові сонце". Закінчується вірш оптимістично: "І сонце зустрічаєм знов – І кричимо: Сонце – Драстуй – Шле тобі привітання бунтливий Семенко!"

Аналізуючи етап "революційного футуризму", літературознавець Г.Черниш звертає увагу на такі ознаки цього спрямування футуризму, а саме: "злободенна тематика", "оптимістичний (нерідко надмірно) пафос", "ультрореволюційна риторика", "оголена публіцистичність", "тонкий ліризм".

"Революційний футуризм" проіснує три роки і у 1922 р. М.Семенко ще раз змінить орієнтацію футуризму, ввівши в ужиток поняття "панфутуризм". Ця трансформація вже буде виглядати дещо штучною, адже врешті решт звелася до ототожнення футуризму й модернізму. Такою ж штучною була і ідея створення "метамистецтва" – певної форми художньої діяльності, яка прийде на зміну класичному мистецтву.

Слід віддати належне М.Семенку, адже проголосивши кверо-футуризм, він не збирається зупинятися, сприймаючи футуризм як динамічне мистецтво, постійно співпадаюче з динамічністю початку XX ст. Сучасний погляд на теоретичні ідеї М.Семенка досить легко виявляє як штучні ідеї, так і досить перспективні, тобто такі, що мали значний науковий потенціал. Таким важливим і теоретично

перспективним аспектом мистецтвознавчих розвідок М.Семенка виступають його пошуки на теренах синтезу мистецтв. Зазначимо, що проблемами міжвидового синтезу на початку ХХ ст. активно займаються такі відомі митці і теоретики мистецтва як О.Скрябін, В.Кандинський, М.Чурльоніс, А.Шенберг та ін. Цим митцям тісно в межах одного виду мистецтва і естетико-художні перспективи мистецтва майбутнього вони пов'язують із процесом взаємодії різних видів мистецтва, внаслідок якої народжується нова художня якість.

Синтез мистецтв представники цієї теоретико-практичної тенденції вбачали у комбінації різних мистецтв: живопис і музика, живопис і поезія. Подекуди, спираючись на досвід кінематографу, намагалися синтезувати науково-технічні новації з можливостями естетико-художніх засад літератури, живопису, музики, пластичної передачі почуттєвих станів людини. Підкреслимо, що теоретичні шукання М.Семенка співпадають із більш широким теоретичним контекстом, яким на початку минулого століття є проблема синтезу мистецтв. На думку українського кверо-футуриста, майбутнє за поезомалярством.

1922 року у травневому випуску журналу "Семафор у майбутнє", що видавався у Києві, з'являється стаття М.Семенка "Поезомалярство", яка дає досить повне уявлення стосовно його розуміння синтезу мистецтв. Зазначимо, що М.Семенко не опікується лише питаннями розвитку мистецтва, а намагається "вписати" мистецтвознавчі проблеми в контекст політичної ситуації, яка формувалася на початку минулого століття. Поет надзвичайно високо, з властивим йому пафосом, описує революцію як велику перебудову, яка несе "нові обрії". Це висуває, на думку Семенка, особливі завдання перед мистецтвом: "Нам треба тільки не відставати від неї (революції – авт.) й ти врівень з її авангардом. Це забезпечить нас від гіпнозу минулих огнів, яким тішився старий світ. Це забезпечить нас од хороби, відчаю й безсилля – від реставрацій, повернення до старих, зниклих зразків, які ми не створювали і які нам непотрібні. Це ставить нас у перші лави піонерів, для котрих ясна дорога на багато верст спереду" [3, 239]

Такий, воїстину революційний пафос М.Семенка, мав певні негативні наслідки, на яких, на нашу думку, слід передусім наголосити. Мається на увазі критика Семенком неокласиків на чолі з М. Зеровим. Підкреслимо, що і у випадку з Семенком, як і у інших випадках в історії української літератури, якісь нові художні відкриття породжували гострі суперечки всередині творчої спільноти. Нове в літературній творчості, як це не прикро, роз'єднувало митців, а не стимулювало до вироблення цілісного в своїй багатогранності культурного простору.

М.Семенко в новому мистецтві вбачає шлях до колективної доби, яку, на його думку, "треба матеріалізувати", адже після революції "перед нами масиви, велетенність, нашарування верств, пасма гір, океани, континенти", які і повинні стимулювати розвиток поезії. Практично повністю заперечуючи "стару" поезію, М.Семенко пропонує сміливо експериментувати зі словом, на яке, як він вважає, засобами власної волі "можна впливати або на зорове, або на слухове приймання". Особливого значення набуває "зорове" приймання, на підґрунті якого створюється "зорова (просторова) поезія" або поезомалярство".

Пояснюючи природу поезомалярства, М.Семенко пише: "Нас цікавить "зорова поезія", поезомалярство. Вона виникає на трупі дотеперішньої поезії в наслідок нових масштабів ідеологічних вимог. Треба втілить у відповідну форму звільнену велетенську думку. Думку, котра оперує масивами, синтезованими поняттями, а не поняттями первісними, індивідуальними.Думку, котра виробить свою граматику й власні закони зв'язання речень – елементами будуть міста, тунелі, льодовики, гори, верховини, океани, вияви титанічного змагання велетенського людського колективу з природою"[3, 240].

В надрах семенковського поезомалярства "розшукати" власне теорію досить важко, адже тут простежуються і елементи синтезу мистецтв, і спроби працювати з психо-фізіологією людського ока, і емоційні вияви від захоплення соціально-політичними перетвореннями, які, на думку поета, схожі на піднесені природні вияви. Зазначимо, що щире бажання М.Семенка обгрунтувати ідеї поезомалярства, зіткнулися з його не умінням теоретично, так би мовити, оформлювати власні ідеї. В оточенні М.Семенка було чимало талановитих митців – Юліан Шпол, Гео Шкурупій, Володимир Ярошенко, Андрій Чужий, Дмитро Бузько, – проте не було професійних теоретиків, які б підключилися до пошуків митців і виконали свою частину роботи. Тому на початку минулого століття блискуча ідея експериментаторського мистецтва лягла на плечі не лише дуже молодих митців, які почали боротьбу за нове мистецтво ще недостатньо оформившись професійно, а й на грунт, не підкріплений скільки-небудь серйозною теорією.

На прикладі літературної ситуації, в якій відбувалися творчі пошуки М.Семенка, можна побачити наскільки важким було морально-психологічне становище молодих поетів-експериментаторів. Ще у 1913 р. М.Вороний написав гостро критичний відгук на "Prelude" – збірку ліричних віршів М.Семенка. Читаючи сьогодні ці кілька сторінок, складається враження, що М.Вороний спеціально підбирав найущипливіші слова чи порівняння: "маленький поет", "віршомаз", "некто в сером", "профан" та ін. Поставивши запитання: "З чого складається той художній світогляд, звідки черпає автор ідеї та теми для своїх поетичних творів? Як розуміє і особливо – *як бачить та відчуває* (курсив М.Вороного – авт.) він околишній і свій внутрішній світ?". М.Вороний дає пряму й відверту відповідь: "На всі ці питання можна з категоричністю відповісти одним коротесеньким словом : ніяк. Бо нічого свого власного, індивідуального, продуманого і відчутного, він у свої віршотвори не вкладає, опріч хіба наївності, яку, на жаль, поверхово затушковує наслідуванням та мавпуванням інших поетів – Олеся, Чупринки, Вороного" [4, 644].

Можливо, було б доцільно проаналізувати, який зміст вкладає М.Вороний в поняття "наслідування" та "мавпування", не вважаючи їх тотожними, або визнати не коректним вписування Вороним власного прізвища в перелік імен, які "наслідує" чи "мавпує" Семенко. Наразі, позицію самого Вороного щодо мотивів критики Семенка не бездоганна, адже її значною мірою наснажує злість. На нашу думку, М.Вороний, якому у 1913 р. вже було за сорок і який був вдвічі старший від Семенка, міг би виявити хоча б якусь педагогічність, терпимість до молодої людини, висловити свої зауваження наодинці, а не прилюдно глузувати з її помилок на кшталт зауважень: "Навіть до музи він обертається в безграмотній формі" або "…щиро хочеться порадити авторові почекати трохи з "хапанням арфи" і не робити "самотніх потуг", а тим часом подбати більше про власну освіту і розвій свого інтелекту" [4, 646]. Ще раз підкреслимо, що на превеликий жаль, творчий потенціал молодої української літератури початку минулого століття руйнувався не лише складністю соціально-політичних чи ідеологічних процесів, а й морально-етичною нетерпимістю представників різних поколінь митців чи їх приналежністю до протилежних творчих угруповань.

С.Павличко, яка чи не найдетальніше серед інших літературознавців намагається "приписати" М.Семенка до певного теоретико-методологічного позначення його творчості – авангард, модернізм, артистичний модернізм, "пророк" модернізму, футуризм, – врешті решт підкреслює, що "сам Семенко себе до модерністів ніколи не зараховував, асоціюючи модернізм зі своїми ненависними ворогами – Вороним, "молодомузівцями", "хатянами" [5, 184].

Звернемо увагу на те, що С.Павличко вживає поняття "вороги", відсилаючи нас до перших літературних уподобань М.Семенка, пов’язаних із журналом "Українська хата", на сторінках якого були видруковані його вірші "Дарунок", "Гріх" та ін. "Хатяни" асоціювали себе з модернізмом, до якого М.Семенко ставився критично і, як зазначає літературознавець Г.Черниш, "в лоні українських "модерністів" він не збирався затримуватися, позаяк, за його глибоким переконанням, українська версифікація потребувала реформістських змін. На які хатяни та молодомузівці з їх половинчастою "модерністю" не пристали б"[1, 288].

На нашу думку, ставлення М.Семенка до модернізму однозначно негативне, проте С.Павличко, посилаючись на спогади доньки поета Ірини Семенко, яка називає батька "істинним пророком модернізму в найширшому значенні цього слова", вважає, що від початку своєї футуристичної творчості він задекларував, що "шукає квінтесенцію модерного життя"[5, 184]. Зазначимо, що обидва твердження не дозволяють ототожнити поета з модернізмом, адже формулювання "модернізм в найширшому значенні цього слова" може включати в себе і футуризм, а пошуки квінтесенції модерного життя взагалі можуть не мати нічого спільного з мистецтвом: "модерне життя" – досить об’ємне поняття.

Не дивлячись на нечіткість визначення теоретико-методологічної приналежності творчості М.Семенка, свобода оцінок його футуристичних спрямувань в межах українського авангардизму у С.Павличко досить переконлива. Можна погодитися з тим, що "у час свого зародження й розвитку футуризм претендував на роль найповнішого виразника сучасності", що це була урбаністична, технократична сучасність, що "в рамках авангардного світу людина була радісним конформістом, покликаним знищити на своїй дорозі все, що тільки надавалося до знищення", що герой Семенка – людина натовпу, що творчість поета антипсихологічна [5, 184]. Своєрідним висновком теоретичної оцінки С.Павличко творчості Семенка є визнання, що "футуризм Семенка був концептуальним явищем".

Отже, життя і творчість М.Семенка, якого всі фахівці вважають найпотужнішою постаттю українського літературного авангарду, залишає простір для подальших теоретичних розвідок, адже доцільно систематизувати ставлення до різних періодів його творчості як з боку вітчизняної критики, так і з боку фахівців з діаспори. До сьогодні залишається не вичерпаним і теоретичний потенціал самого українського футуризму, який не представлений в українській культурології як цілісний феномен, подальших наукових досліджень вимагає оточення М. Семенка, яке, безперечно, впливало на український футуристичний рух. Крім того, серед прихильників М.Семенка були поети, творчість яких має, на нашу думку, самоцінне значення.

Використані джерела

1. Історія української літератури ХХ століття. Книга перша. – К., 1994.
2. Семенко М. Кверо-футуризм / М. Семенко // Українські авангардисти як теоретики і публіцисти. – К., 2005.
3. Семенко М. Поезомалярство / М. Семенко // Українські авангардисти як теоретики і публіцисти. – К., 2005.
4. Вороний М. Твори / М. Вороний. – К.,1989.
5. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / С. Павличко. – К.,1999.

УДК 379.85:502.63(045)

Оксана Антонівна Михайлова
аспірантка Гуманітарного інституту
Національного авіаційного університету

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЕКОТУРИЗМУ: ПРИРОДООХОРОННІ ТЕРИТОРІЇ ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА

У статті обґрунтовується потреба розвитку екологічного туризму в Україні з огляду на її багатий природно-рекреаційний потенціал, а також необхідність охорони природних та історико-культурних ресурсів.

Ключові слова: *культурна спадщина, туристичні ресурси, екотуризм, рекреаційні ресурси, природоохоронні території.*

This article dedicated to the importance of the development of green tourism in Ukraine taking into consideration its rich natural and recreational potential and the necessity to protect its natural and historical and cultural recourses.

Keywords: *cultural heritage, tourist resources, ecotourism, recreational resources, natural reserve areas.*

Для будь-якої держави туризм, як виїзний, так і в'їзний, має колосальне значення з огляду на те, що це серйозна стаття фінансових прибутків. Є немало країн, для яких це одне з основних джерел доходів. Звісно, важливе значення для розвитку як міжнародного, так і внутрішнього туризму країни мають її туристичні ресурси, що є основною метою подорожей. Туристичні ресурси країни можна розділити на три групи: рекреаційні (природні), об'єкти, які представляють історичне та культурне минуле країни, та об'єкти, які демонструють сучасні господарські здобутки країни. Дослідження кожного з них є справою туризмологів. Але міра вивчення туристичних ресурсів України є незадовільною, бо навіть на сьогодні туризмологія – наука дуже молода, і серйозних праць, які висвітлювали б актуальні її питання, практично не існує, бо наука як така лише в останні роки викристалізовується та лише починає набувати самостійності. Звісно, існує навчально-методична, довідникова, енциклопедична література, яка хоч якось висвітлює питання використання туристських ресурсів України усіх трьох видів, але наукових праць вкрай мало. Лише впродовж останніх років почали з'являтися дисертаційні дослідження, присвячені актуальним проблемам туризмології: Я. Адаменко ("Оцінка впливів техногенно небезпечних об'єктів на навколишнє середовище: науково-теоретичні основи, практична реалізація", Івано-Франківськ, 2006), Ю. Алексєєва ("Державне регулювання розвитку туристичної галузі України в контексті досвіду Франції", Одеса, 2005), Л. Гонтаржевська ("Зовнішньоекономічна діяльність туристичних підприємств України", Київ, 2006), Н. Гук ("Розвиток регіональної системи міжнародного туризму в Україні", Київ, 2008), Ю. Гуменюк ("Організаційно-економічні механізми стимулювання розвитку рекреаційно-туристичного комплексу (на прикладі Тернопільської області)", Львів, 2005), Г. Казачковська ("Підвищення ефективності функціонування міського рекреаційно-курортного та туристичного господарства", Донецьк, 2003) тощо.

А до цього існувала (і теж в обмеженій кількості) література скоріше країнознавчого спрямування. Серед основних авторів, що створили праці, присвячені турресурсам і взагалі питанням туризму в Україні, В. Пазенок, В. Федорченко, Н. Фоменко, М. Скрипник, Г. Цехмістрова, В. Кифяк, Ю. Миронов, О. Дмитрук, М. Одрехівський, Є. Панкова, О. Слепокуров, ін.

Розвиток туризму передбачає максимальне використання природних та історико-культурних можливостей територій, а також інфраструктури виробничої та невиробничої сфери економіки, адміністративно-територіального поділу з урахуванням вимог природокористування та охорони навколишнього середовища.

Екологічний туризм (екотуризм) набуває дедалі більшого поширення у сучасному світі, в тому числі в Україні. Причому, темпи зростання популярності екологічного туризму прямо пропорційні темпам зменшення кількості незмінених природних та традиційних культурних ландшафтів.

Існує два основні напрямки екологічного туризму. Відповідно до першого з них, головним об'єктом екотуризму є малозмінені природні території. Цей напрям виник у США у середині 80-х років XX ст. у рамках організації туристських мандрівок у найвіддаленіші, неосвоєні регіони світу. Паралельно об'єктами екотуризму у США стали місцеві національні природні парки. Другий напрям розвитку екотуризму, який набув поширення насамперед в Європі і в Україні, спрямований на відвідування, поряд із малозміненими людською діяльністю природними територіями, і об'єктів традиційної місцевої культури. У зв'язку із зосередженням уваги на організації відпочинку насамперед у сільській місцевості, цей напрямок екологічного туризму у нас часто називають сільським або агротуризмом. Саме другий напрямок розвитку екотуризму є, на нашу думку, найперспективнішим, з огляду на стрімке скорочення кількості малозмінених природних ландшафтів, у тому числі і в Україні [5].

© Михайлова О. А., 2010

В Україні екологічний туризм перебуває на початковій стадії розвитку. Екотуристичні мандрівки організовуються переважно на самодіяльному рівні, комерційна діяльність у цьому напрямку лише зароджується. Проте уже помітне виділення двох шляхів розвитку екологічного туризму – "американського" та "європейського". Перший формується у вигляді організації спортивно-туристських подорожей в екстремальних природних умовах, другий – у формі організованого відпочинку у сільській місцевості із залученням до традиційної місцевої культури [5].

Україна має надзвичайно багаті й різноманітні природні туристичні ресурси. Але не завжди і не всюди задовільним є характер їх використання. Історично взаємовідносини суспільства і природи розвивались у міру накопичення знань і досвіду від пасивної охорони природних об'єктів до раціонального природокористування, яке включає охорону й відновлення природних ресурсів та інші заходи. Природні рекреаційні ресурси є незамінною умовою і матеріальною базою розвитку рекреаційного природокористування, а їхня охорона від забруднення і руйнування – найважливіше завдання суспільства. Охорона природи важлива не тільки в економічному відношенні, але і як засіб захисту здоров'я людини. До її основних екологічних цілей належить збереження нормативного функціонування екосистем рекреаційного комплексу, оскільки підтримання нормативного гідрологічного режиму, оптимальної лісистості, сприятливого співіснування курортних і заповідних територій із зонами господарського освоєння та регуляції антропогенних навантажень можуть гарантувати нормальне відновлення природних ресурсів. Важливим завданням є і збереження максимальної різноманітності екосистем.

Передумови виникнення екотуризму. Його причини. Серед основних передумов виникнення екотуризму та екологізації традиційних видів туризму провідну роль відіграє наростання протиріч між задоволенням туристського попиту і раціональним використанням туристських ресурсів. В основі цих протиріч знаходиться антропогенне навантаження, що здійснюють туристи на природні й культурно-історичні туристські ресурси. Це навантаження зростає прямо пропорційно темпам розвитку індустрії туризму, завдяки масовості туризму.

Перші негативні аспекти впливу масового туризму на навколишнє середовище і туристські ресурси були відзначенні ще в 70-х роках XX сторіччя. Сьогодні антропогенне навантаження і його деструктивні наслідки спостерігаються практично у всіх секторах світової туристичної індустрії. У міру росту глобалізації світового господарства зростають і негативні зміни в географічній оболонці Землі, зокрема: потепління клімату, деградація ґрунтів і земель, руйнація екосистем і зменшення біорізноманіття, зростання забруднення води, ґрунтів і повітря, природні лиха та катастрофи, що викликані діяльністю людини, неконтрольований приріст населення і посилення нерівності в соціально-економічному розвитку, продовольча безпека і наростання загрози здоров'ю населення, обмеженість запасів енергії та інших видів природних ресурсів та ін.

З огляду на глобальний характер цих проблем, вирішити їх на регіональному або національному рівні неможливо. Саме тому на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро 182 країни ухвалили програму дій зі сталого розвитку людства "Порядок денний на 21 сторіччя". Сталий розвиток у контексті розвитку людства розуміється таким чином: "... Людство здатне надати розвиткові сталого та тривалого характеру з тим, щоб він задовольняв потреби сучасності, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби" [6].

Екологічний туризм – взагалі порівняно нове поняття в туристичній діяльності. Основна причина виникнення екотуризму полягає в недостатній відрегульованості відносин у системі "суспільство-природа", або в туристичній інтерпретації – "туризм-екологія". Саме орієнтацією на екологічну складову можна пояснити підвищену увагу в останні роки до відвідування місць з незміненим або мало зміненим природнім середовищем.

Екотуризм обов'язково має містити в собі елементи усвідомленого позитивного ставлення до навколишнього природного середовища, а не тільки його використання, нехай навіть в активних формах. Природа є основним ресурсом екотуризму. Ріст туристичного потоку, перевищення ним відновлювальних здібностей рекреаційних природних територій вимагають від туристичної практики особливої форми організації, мета якої – використання екосистем у режимі збереження. Національні парки, заповідники, біосферні заповідники ЮНЕСКО, охоронні природні ландшафти, природні парки та інші об'єднуються загальною назвою – охоронні природні території (ОПТ), які відіграють велику роль у розробці технологій та розвитку екотуризму.

Тенденції розвитку екологічного туризму визначені Всесвітньою Туристською Організацією (ВТО). За даними ВТО, екотуризм входить у п'ятірку основних стратегічних направлень розвитку туризму на період до 2020 р. Розвиток екологічного туризму тісно пов'язаний із історією виділення територій, особливо привабливих з естетичної і рекреаційної точки зору, з розробкою нормативів їх використання і охорони. Як зазначає В. Кифяк [5], за підрахунками ВТО, у 2001 р. за кількістю прибутне іноземних туристів Україна посіла 22 місце у світі (5,8 млн. осіб, що становить близько 1 % від світових туристичних прибуттів). За прогнозними розрахунками щодо розвитку в'їзного туризму в Україні до 2005 р., його чисельність значно зростатиме. Сусідні країни забезпечуватимуть і потужні потоки одноденних відвідувачів, зокрема транзитних, чисельність яких щорічно збільшуватиметься.

Аналізуючи перспективи розвитку туристичної індустрії в Україні на наступні десять років, перш за все, необхідно підкреслити, що сучасний туризм – це та сфера економіки і життєдіяльності суспільства в

цілому, яка в тій чи іншій мірі інтегрує практично всі галузі. Саме це і визначає одне з перших місць, яке займає туризм у світовій економіці. Саме цей фактор повинен стати головним у формуванні нового державного підходу до туризму як тієї галузі, пріоритетний розвиток якої може позитивно вплинути на економічний і соціальний стан країни в цілому, стимулювати ряд важливих галузей економіки, сприяти зміцненню нового позитивного іміджу України на світовій арені.

Сучасний стан і рівень розвитку екологічного туризму на природоохоронних територіях у різних публікаціях суттєво розрізняються. З одного боку, екотуризм об'єднує усі форми відпочинку, базуючись на використанні природних ресурсів. Відповідно до класифікації П. Деф ера, один і той елемент туристичних ресурсів може одночасно належати до декількох груп. Наприклад, палац може викликати у туристів інтерес як до його архітектурних сосбливостей, так і до проведених у ньому заходів [7].

Напрямки екотуризму. Мета й завдання. Особливістю природних туристичних ресурсів є те, що вони не відновлюються. Найперспективнішими на сьогоднішній день напрямками екологічного туризму є природо-пізнавальний та реабілітаційний туризм. Природо-пізнавальний туризм – один з наймасштабніших напрямків екологічного туризму – базується на потребі людей під час спілкування з природою отримувати біоінформацію про неї.

Реабілітаційний туризм має сприяти не тільки збереженню, але й покращенню природних територій. При взаємодії туризму й навколишнього середовища не можна обмежуватися розглядом тільки природних туристичних ресурсів. Важливе значення має вплив туризму на навколишнє культурне середовище. Це закономірно, адже, як і праця, відпочинок людини у його щоденності чи приурочений до якогось терміну, має, перш за все, культурний зміст, а в наш час пізнавальний тип рекреаційної діяльності стає масовим явищем, і створення кращих умов рекреації стає суттєвою проблемою. Більше того, проблеми рекреаційного використання природного і культурного середовища (особливо історико-архітектурного) людини безпосередньо пов'язані з проблемами охорони унікальних природних комплексів, пам'яток історії і культури. Масові потоки туристів можуть завдати їм невиправних збитків.

З метою реалізації державної політики і забезпечення управління в сфері охорони культурної спадщини з вересня 2002 р. вже прийнято 24 нормативно-правових акти, розроблено ще 10 проектів таких документів. Зокрема, Кабінетом Міністрів України підготовлено та подано в установленому порядку до Верховної Ради України проекти законів "Про внесення змін до Закону України "Про охорону культурної спадщини", "Про Загальнодержавну програму збереження та використання об'єктів нерухомої культурної спадщини", "Про реформацію Європейської Концепції про охорону археологічної спадщини"".

Нині в Україні під охороною держави перебуває понад 130 000 пам'яток. На базі пам'яток створено та функціонує 61 історико-культурний заповідник, указами Президента України 13-ти з них надано статус "національного" [2]. Збереження української культурної спадщини, яка є невід'ємною частиною світового культурного надбання, вимагає реалізації зазначених документів. Це забезпечить створення багато в чому нових умов з орієнтацією на використання пам'яток як органічної складової сучасного життєвого середовища із забезпеченням певної економічної віддачі.

Охорона культурної спадщини. Поряд із проблемами розвитку екотуризму в тій самі площині лежить і питання охорони історико-культурної спадщини України, що на сьогодні є одним з найболючіших. Проблема збереження історико-культурної спадщини завжди стояла серед актуальних проблем у культурній політиці будь-якої держави пострадянського простору, а на сьогодні взагалі перейшла до рангу найгостріших питань. Проблему збереження історико-культурної спадщини країни ставлять перед собою історики, археологи, музеєзнавці, мистецтвознавці, фахівці в галузі туризму, екскурсоводи України. Виховання належного ставлення до культури, історії держави, вираженої в пам'ятниках археології, історії, архітектури і містобудування, садово-паркового мистецтва, монументального мистецтва забезпечує формування покоління, здатного зробити необхідний внесок у процес становлення національної свідомості особи. У будь-якій з держав пострадянського простору, і Україна не є виключенням, проблема охорони історико-культурної спадщини особливо гостра як у зв'язку з пониженням рівня самосвідомості, культурній грамотності суспільства, так і у зв'язку з недостатнім фінансуванням роботи організацій, які цей процес забезпечують. Зрозуміло, історико-культурне багатство країни охороняється цілою низкою законів і підзаконних актів, з цією метою було створено і немало організацій, діяльність яких направлена як на вивчення, так і на охорону основних історико-культурних пам'ятників країни: Науково-дослідний інститут пам’яткоохоронних досліджень, Український центр культурних досліджень, Ліга екскурсоводів Києва, культурологічний центр і тому подібне. На території України налічується 404 історичних населених пункти, в яких збереглися містобудівні ансамблі, комплекси пам'ятників архітектури, археології, історії і садово-паркового мистецтва. У країні 61 державний історико-культурний заповідник, до яких належать комплекси (ансамблі) пам'ятників, що представляють особливу архітектурну, археологічну, історичну, художню, наукову і художню цінність. Заповідникам, основним у сфері охорони культурної спадщини, привласнений статус національних. Лише у Львівської області налічується вісім історико-культурних заповідників, в АР Крим і Черкаській області – по шість, у столиці – п'ять, у Чернігівській – чотири, в Запорізькій, Полтавській, Ровненській, Тернопільській, Хмельницькій і Київській областях – по три. На державному обліку сьогодні знаходиться близько 130 тисяч пам'ятників (лише у Києві 3, 5 тисяч пам'ятників різних типів), найзначніші знаходиться під охо-

роною Юнеско. Список суто культурних пам’яток України, що перебувають під охороною ЮНЕСКО, зовсім невеликий, всього п’ять об’єктів, бо простежується тенденція до того, що організація віддає перевагу міждержавним історичним об’єктам. Але стан збереження деяких з них залишає бажати кращого, а в окремих випадках є незадовільним настільки, що їх погрожують виключити зі списку. Так склалася на сьогодні ситуація з двома київськими об’єктами – собором Софії Київської та Києво-Печерською лаврою, хоча їх місце можуть у списку посісти два інших об’єкти – Андріївська та Кирилівська церкви.

У процесі залучення уваги до пам'ятників історії і культури України, як і в справі їх збереження, чимале значення має туризм. Існує ціла низка туристичних агенцій, які спеціалізуються виключно на внутрішньому туризмі, постійно розробляють нові екскурсійні маршрути країною. Проте їх діяльність ускладнена багатьма аспектами. Значна частина історико-культурних пам'ятників України знаходиться у вельми поганому стані збереження, а залучити туристів, особливо зарубіжних, досить складно, якщо йдеться лише про руїни, показ яких супроводжується довгим спічем гіда про те, яка була славна історія того або іншого пам'ятника. Мало яким музейним комплексам та історико-культурним заповідникам пощастило бути під охороною ентузіастів, що працюють над їх відновленням і відродженням все життя практично "на громадських засадах", як це сталося з низкою музеїв і заповідників Львова і Львівської області, що перебувають під опікою Б. Г. Візницького, що все життя витратив на відновлення, збереження пам’яток, заснування нових музеїв, тобто сприяв і продовжує сприяти збереженню культурної пам’яті нації. А вищих учбових закладів України, які дають можливість здобути туристську освіту, не так багато, відповідно, професійних екскурсоводів готує украй мала кількість ВНЗ, отже, і проблема популяризації історико-культурної спадщини стає ще актуальнішою, бо вона неабиякою мірою залежить від професійного рівня гіда.

Останніми роками з'явилася ще одна проблема, з якою доводиться стикатися все частіше, – спроба приватизації ряду історико-культурних об'єктів, яким належить бути у власності виключно держави. І часто такі спроби увінчуються успіхом. Тому виникла необхідність у законі, згідно з яким визначається реєстр пам'ятників культурної спадщини, що не підлягають приватизації. Лише це (хоча, на жаль, не завжди), допомагає запобігати перетворенню замку або палацу на ресторан або готель, що цілком знищує ці об'єкти як пам'ятники історії й архітектури і робить неможливим їх туристське використання.

Саме завдяки вказаним і цілій низці інших проблем сьогодні міра використання ресурсів культурної спадщини України залишає бажати кращого. Немало заходів, зрозуміло, відбувається: силами переважно меценатів реставруються пам'ятники архітектури, які зможуть завдяки цьому приймати туристів, виходять у світ друковані видання і проходять наукові конференції, присвячені історико-культурній спадщині України, що сприяє її популяризації і як наслідок – збільшенню туристського потоку.

Охорона культурної спадщини – це взаємопов'язана система як правових, так і організаційних, фінансових, матеріально-технічних, інформаційних та інших заходів, здійснюваних органами державної влади в межах їхньої компетенції, з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), запобігання руйнуванню або заподіянню шкоди, забезпечення захисту, контролю за збереженням, утриманням, використанням, консервацією, реставрацією, реабілітацією та музеєфікацією об'єктів культурної спадщини. Згідно з Бюджетним кодексом, система формування місцевих бюджетів ще не враховує специфіки окремих регіонів щодо реальних потреб та завдань зі збереження об'єктів культурної спадщини. Фінансування в обсягах, визначених Державним бюджетом, не забезпечує вчасне виконання робіт з реставрації та реабілітації пам'яток на належному рівні. Отже, недофінансування, система оподаткування без врахування специфіки пам'яткоохоронної справи і реставрації зокрема, відсутність механізму заохочення тих, хто фінансово підтримує або здійснює роботи на пам'ятках, відбились не лише на стані реставраційних організацій а й призвели до значного погіршення стану пам'яток, а в окремих випадках – до безповоротних втрат.

Використані джерела

1. Дмитрук О. Екологічний туризм: сучасні концепції менеджменту і маркетингу / О. Дмитрук– К.: Альтерпрес, 2004. – 192 с.

2. Заповідники і національні природні парки України / Авт. тексту В. Колос. – К.: Вища школа, 1999. – 223 с.

3. Иванух Р. Страгегические проблеми развития туристско-рекреационного комплекса Украины / Р. Иванух, В. Жученко. – Экономика Украины. – 1997. – №1. – С. 65-71.

4. Квартальнов В. Туризм: Финансы и статистика / В. Квартальнов. – М.: Ученик, 2000. – 57 с.

5. Кифяк В. Організація туристичної діяльності в Україні / В. Кифяк. – Черкаси: Зелена Буковина, 2003. – 108 с.

6. Сергеева Т. Экология туризму / Т. Сергеева. – М.: Финансы и статистика, 2004. – 77с.

7. Стафійчук В. Рекреологія / В.Стафійчук. – К.: Либідь, 2006. – 146с.

8. Фоменко Н. Рекреаційні ресурси та курортологія / Н. Фоменко. – К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 32 с.

УДК 7.072

Людмила Олексіївна Троєльнікова
доктор мистецтвознавства, доцент,
завідувач відділу світової культури і міжнародних
культурних зв'яків Інституту культурології
Академії мистецтв України

ХУДОЖНЄ ВИХОВАННЯ В ЯПОНІЇ ТА КИТАЇ: НАЦІОНАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ ТА СУЧАСНА СПЕЦИФІКА

У статті репрезентується полімодальність структури світового художньо-освітнього простору в контексті аналізу основних засад художнього виховання в Японії та Китаї. Дослідження сучасного художньо-освітнього простору Японії та Китаю є актуальним у науковому, культурологічно-мистецтвознавчому, політичному та економічному аспектах і передбачає вивчення та узагальнення основних концептуальних положень, змісту й форм художньої освіти в сім'ї та школі.

Ключові слова: *художня освіта, художнє виховання, країни Сходу, художньо-освітній простір.*

In the article appears polimodalnist structures of outer artistic-educational space, analysis of basic bases of artistic education in Japan and China. An author marks that research of modern artistic-educational space of Japan and China is actual in scientific, культурологічно-study of art, political and economic aspects and foresees the study and generalization of substantive conceptual provisions of artistic education in family and school, maintenance and forms of its realization.

Keywords: *Artistic education and artistic education, orients, artistic-educational space.*

Полімодальність структури світового художньо-освітнього простору в поєднанні з аналізом основних моделей культуротворчості актуалізували вибір теми нашого дослідження. Керуючись сучасними засади Копенгагенської школи культурології, зокрема щодо культурного розмаїття та культурної безпеки суспільства, спробуємо проаналізувати художньо-освітні практики Японії та Китаю, які характеризуються усталеністю, успішністю, своєрідністю та презентують свої держави у світі.

Дослідження сучасного художньо-освітнього простору Японії та Китаю є актуальним у науковому, культурологічно-мистецтвознавчому, політичному і економічному аспектах та передбачає вивчення та узагальнення основних концептуальних положень, змісту й форм художньої освіти в сім'ї і школі.

Японія, як країна споглядального світогляду, естетичного ставлення до дійсності, самобутньої давньої культури та всеосяжного науково-технічного прогресу, для більшості європейців і представників інших континентів є країною загадковою і водночас привабливою. Так, дослідження суспільної думки, проведені Інститутом Геллапа в США, Англії, Франції та Німеччині виявили, що переважна більшість опитаних важко сприймає традиційний спосіб мислення японців, які презентують одну з найдинамічніших націй. Як стверджує американський філософ Г. Мур, японська культурна традиція, найбільш загадкова та парадоксальна з усіх великих традицій, є інтелектуальним і культурним викликом, зумовлює унікальні і цікаві передбачення та провокує більше реакції, ніж будь-яка інша велика традиція Азії, сприяє виникненню оригінальних ідей [12, 74].

Питання освітньої політики в сучасній Японії досліджують українські вчені, зокрема В. Пронніков, В. Ладанов, О. Михайличенко, Ю. Михайлова, Н. Репетюк, В. Кравець. Художньому вихованню як органічному компоненту шкільної освіти в Японії присвячені праці російських та українських вчених М. Хормейстера ("Про естетичне виховання в Японії"), І. Жукової ("Художнє виховання в Японії"), Б. Неменського ("Мудрість краси"), О. Сердюка ("Японська класична гравюра"), Ю. Тавровського ("Загадки японського духу"), А.Тюленіної ("Японська традиційна іграшка"), В. Цвєтова ("П'ятнадцятий камінь саду Реандзи") та ін. [11].

Значний вплив на менталітет нації, її ціннісні орієнтації, художній і моральний розвиток особистості, як вважають японці, має сім'я. У сім'ї, яка забезпечує збереження національної самобутності, діти засвоюють різноманітні традиції, загальні норми поведінки, особливості національної культури і мистецтва, специфіку японського сприйняття природи.

Варто зазначити, що в Японії художнє виховання дітей починається з раннього віку. Ставлення до них з боку дорослих, зумовлене турботою та опікою, наголосом на позитивних прикладах, можна

© Троєльнікова Л. О., 2010

назвати надто терплячим. Таку надзвичайну любов японців до дітей дослідники пов’язують з давнім синтоїським культом шанування предків: у дітях втілюється "продовження" батьків, пам’ять про них [8]. У перші роки життя дитина живе поза штучними регламентаціями – соціальними обмеженнями, які втримують дорослих в рамках закону, та побутовими нормами поведінки. Вже на першому етапі соціалізації в глибинах буденної свідомості закріплюються численні символи й догмати віри, які не тільки допомагають формуванню психофізичних якостей характеру, а й сприяють проникненню в латентний (прихований) зміст творів художньої культури, допомагаючи вловлювати ланцюг асоціацій, втілених письменником або художником у своїх працях.

Засвоюючи художню мову народу з дитинства, японці легко оволодівають нею, бережливо передають національні традиції від покоління до покоління. Відтак, більшість японців добре обізнані у власній культурі тисячолітньої давнини, приділяють увагу предметам, які зазвичай цікавлять професіоналів (наприклад, поезії X ст.), іншими словами, є моносірі – "знаючими, тобто володіючими знаннями речей" [9].

Однією з найстійкіших форм японської духовної культури є свята, які не просто ототожнюються з урочистістю, яскравим карнавальним дійством, театралізованою виставою, музикою, танцями, піснями, а й сприймаються у взаємозв’язку з історією і культурою народу. Цей аспект на сьогодні є одним із дійових інструментів виховання підростаючого покоління Японії в дусі національних традицій [13].

В японців безліч різноманітних свят: збереглись і традиційно проводяться храмові, державні, префектурні, районні та інші свята (державних і національних – 15), в яких діти беруть активну участь, наприклад, відвідування синтоїського храму відбувається разом із немовлям 32–33 днів від народження. Святкове дійство та підготовка до нього з часом формує в дитини груповий світогляд, уявлення про красу. Діти спостерігають, а дорослішаючи, допомагають в оформленні відомих "мікосі" – палантини, оформленої у вигляді храмів, виготовленої членами общини для колективного святкового проходження на різноманітних святах, – що є справжнім витвором конструкторського, столярного, ткацького, живописного мистецтва [10].

Найвідомішими, найулюбленішими, яскравими і веселими дитячими святами, що відмічаються в усій Японії, є День дівчаток, або Свято ляльок (хан мацурі), та День хлопчиків (танго-но секку), або Свято "сім-п’ять-три" (сіті-го-сан).

Яскравим проявом бережливого ставлення японців до традицій є збереження у повсякденному житті національного костюму – кімоно – як важливого елементу своєрідності нації, навички носіння якого прищеплюються з дитинства.

Емоційно-образне мислення нації, здатність насолоджуватись естетичними якостями матеріальних та нематеріальних об’єктів розвивають звичку колективного милування поетичними явищами природи. Взимку прийнято насолоджуватися снігом, весною – цвітінням сливи, азалії, вишні, восени – багряним листям гірських кленів і повним місяцем. Наприклад, у березні–квітні в засобах масової інформації публікуються відомості про місця, де можна помилуватися сакурою та прогнози її цвітіння (ґрунтуються на вазі бруньок): телебачення періодично транслює карту пересування цвітіння сакури по всій країні [5]. Восени відомі храми влаштовують виставки хризантем (які вважаються імператорськими квітами), даючи можливість наблизитися до таємниць природи. Сім’ями, компаніями співпрацівників відправляються японці на милування сакурою. На честь цієї події прем’єр-міністр країни щороку влаштовує дипломатичний прийом у відомому токійському парку "Синдзюку чйен".

В японській школі увага приділяється набуттю учнями "пізнавальних" та "емоційних" навичок – у результаті рівень знань випускника японської школи дорівнює рівню випускника американського коледжу [7]. За даними міжнародних тестів, японські учні за рівнем свого розвитку випереджають однолітків з інших країн приблизно на три роки. Юний японець закінчує школу вже підготовленим до національних особливостей життєдіяльності: в нього розвинені звичка та позитивне ставлення до напруженої праці, дисципліни, чистоти і порядку, увага до дрібниць, здатність до індивідуальної та спільної праці, наполегливість, психологічна гнучкість, комунікабельність, відповідальність, повага до авторитету.

Освіта в японській школі високо оцінюється багатьма західними педагогами. Успіхи японських школярів у математиці вражаючі, надзвичайними є музичні здібності, фантастична художня майстерність. Навчальний рік в японській школі найтриваліший – 240 днів (для порівняння, у США – 178 днів) [6]. В Японії діє 9-річна обов’язкова освіта. Після 9-го класу майже 98% школярів вступають до середньої школи вищого рівня, де навчання триває упродовж трьох років. Відтак, повна середня освіта передбачає 12 років навчання, а вимоги до початкової та середньої школи в Японії вважаються найвищими у світі [2]. 99,7% японців вміють читати і писати.

Японці дотримуються демократичної системи художнього виховання, відповідно до якої педагоги, турбуючись про гармонійний розвиток кожної дитини, "підтягують" тих, у кого слабше розвинені здібності, до загального рівня, визначеного програмою. До 9 класу включно вчителі намагаються всебічно розвивати всіх дітей, не вирізняючи обдарованих, і наголошують на формуванні гнучких асоціативних форм мислення. Вся система побудована на фронтальному розвиткові учнів, і тільки у 10–12 класах (тобто за рамками обов’язкової освіти) передбачений перехід до підсиленого розвитку індивідуальних схильностей і здібностей.

У початковій і середній школі (1–10 класи) дисципліні "образотворче мистецтво і праця" (включає знайомство з образотворчим та всіма видами ужиткового мистецтва) відводиться по дві години на тиждень, у середній школі вищого рівня дисциплінам художнього циклу відводиться вже шість годин, причому учень повинен обрати не менше двох з чотирьох запропонованих дисциплін: музика, ієрогліфіка, образотворче мистецтво, дизайн.

Загальноосвітня школа приділяє також велику увагу музичному навчанню за допомогою ритміки, вокальних, інструментальних вправ і слухання музики. Головною метою музичного виховання є набуття знань і навичок, що допоможуть учням орієнтуватися в музичній творчості, на певному рівні виконувати твори національних та зарубіжних композиторів. У першому класі учні займаються музикою тричі на тиждень, з другого по восьмий – двічі, у дев'ятому – один раз на тиждень. Заняття проводять, як правило, кваліфіковані педагоги-музиканти, які мають середню, а найчастіше – вищу освіту.

Отже, здійснений аналіз художнього виховання в Японії дає змогу констатувати своєрідність та унікальність даного процесу.

Необхідно підкреслити, що життєва та творча сила японської культури засобами художнього виховання передається підростаючому поколінню, що естетизує свідомість, сприяє формуванню основних якостей національного характеру, впливає на позитивне і відповідальне ставлення до справи та оточуючих людей, визначає комплекс цінностей і психологічні пріоритети.

Якщо нині Схід із наполегливістю неофіта відкриває для себе Захід, не буде перебільшенням сказати, що Захід теж з не меншим ентузіазмом намагається ліквідувати "білі плями" у своїх знаннях Сходу.

З 70-х років XX ст., коли Китай "знову відкрив свої двері іноземцям", багато дослідників побували в цій давній країні для безпосереднього знайомства та предметного вивчення слабких і сильних сторін специфічного "китайського шляху" розвитку нації, вияву для себе та осмислення раціонального джерела, закладеного у традиційній китайській культурі.

За результатами ознайомлення з досягненнями китайських дітей у галузі мистецтв (живопис, каліграфія, інструментальна та вокальна музика, танець) спеціалісти з художньої освіти та виховання виявили інтерес до низки проблем, зокрема щодо питань раннього художнього розвитку дитини, мети, методів освіти та навчання мистецтвом, а також інфраструктури естетичного виховання.

Перші візуальні враження, так важливі для входження в проблематику дослідження, були охарактеризовані як "потрясіння екзотикою". Цей стан поступово змінився відчуттям перенасичення помпезним офіційним мистецтвом та інтересом до народної творчості і народних ремесел.

У рамках шкільної реформи Китаю середини 80-х років XX ст. мистецтво було визнане складовою навчальної програми. Отже, до "трьох категорій доброчинності" (моральна, інтелектуальна та фізична), відповідно до якої китайські педагоги здійснювали навчання, додалася четверта – "культурна". Розгляд культурних практик сучасного Китаю вимагає звернення до специфічних особливостей національного менталітету китайців. Формування стереотипів поведінки населення Китаю відбувається на підставі давньої традиції, пов'язаною з символікою чисел.

Традиційна система освіти Китаю сформувалася на основі епістолярного спадку мудреців та "П'ятикнижжя Конфуція", який вимагав від кожного жителя країни дотримуватися Трьох доброчинностей – відвертість, чуйність, синівна повага; підкорятися Трьом практикам – синівна любов, дружба, почуття поваги до майстра. До представників освічених верств суспільства вимоги висувалися більш високі. Складаючи іспити на приналежність до класу чиновників (мандаринів), здобувач повинен був довести, що він досконало володіє Шістьма науками: п'ятьма видами ритуалів, шістьма видами музики, п'ятьма способами стрільби з лука, п'ятьма способами управління пересувними засобами, шістьма типами письма, дев'ятьма способами рахування. Тільки після цього людина розраховувала на помітну роль у суспільному житті [1].

Особливу роль у формуванні специфічного китайського менталітету відіграє китайська писемність – своєрідний різновид мистецтва, який забезпечує культурну єдність "крізь простір та час", оскільки ієрогліфи доступні вченій людині незалежно від діалекту та від того, чи жив він у III ст. до нашої ери, чи живе в сучасний час.

Аналогічний за методами підхід спостерігається в галузі музичного виховання. Головний акцент китайські викладачі роблять на засвоєнні учнями технічних навичок та регламентованого репертуару [4]. Поряд з активним вивченням китайцями західної музики в країні постійно розвивається національна музична традиція, яка передається через сім'ю, школу, вищу школу. Жорсткою та незмінною залишається технологія виготовлення музичних інструментів, які створюються на підставі восьми вихідних матеріалів. Необхідно зазначити, що система традиційної китайської нотації надзвичайно важка та складна, її засвоєння вимагає багаторічної підготовки.

Рівень якості професійної підготовки китайських музикантів яскраво виявляється на міжнародних конкурсах, де вони дедалі частіше стають лауреатами. "Середні" студенти консерваторії КНР вражають фахівців технічною підготовкою , "цікавою інтерпретацією класики" [3]. При цьому улюбленими західними інструментами китайців є фортепіано та скрипка.

Отже, у результаті вивчення теорії та практики художньої освіти та виховання у Китаї можна зробити висновок, що для передання традицій від одного покоління до іншого, з чим пов'язані цілі ес-

тетичного виховання у КНР, існує ієрархічна система соціалізації особистості. У Китаї панує переконання щодо взаємозв'язку мистецтва з усіма категоріями добра. Визнається, що освіта розвиває людину як одне ціле: тіло, інтелект, почуття краси, висока моральність. Причому випадання з цього ланцюжка одного компоненту зводить нанівець усі результати педагогічних зусиль.

Населення Китаю впродовж століть навчено орієнтувати себе у двох направленнях – уверх, тобто на владоможців, та назад, тобто на традиції минулого. Направлення "ззовні" для них майже не існує, тому що Піднебесна імперія традиційно вважалася центром Всесвіту. Структура школи повністю відображає ці уявлення. Вчитель у класі – зосередження світу школяра. Все, що роблять і говорять учні, орієнтовано тільки на нього, а основна функція вчителя в тому, щоб передати свої знання підлеглим самим доброчинним та ефективним методом. У художньому навчанні, наприклад, проектуванні та ліпці, використовується принцип "батога та пряника", але "пряник" домінує, щоб позитивна реакція дитини стимулювала звернення за допомогою до дорослого.

Принцип "технічна майстерність раніше за творчість" – один з основних у педагогічній практиці Китаю. Творчість по-китайськи означає скромні модифікації дій суб'єкта після фундаментального засвоєння ним базових знань. Тому, якщо американці називають свій підхід до процесу творчості "революційним" (радикальне переосмислення досвіду, другорядна увага до технічної майстерності та ін.), то китайцям ближче "еволюційний".

Термін "естетичне виховання" перекладається з китайської як "виховання красою". Для китайця краса – суть мистецтва. Тому, на їхню думку, продукт "художньої творчості" повинен бути красивим. Існує перелік правил, які допомагають досягненню необхідного результату за допомогою обраного сюжету, композиції, кольору, манери художнього втілення.

Як важливий спосіб естетичного виховання китайцями розглядається мистецтво. Ця традиція має глибоке історичне коріння. Е. Вінер зазначає, що в Китаї відсутнє відношення до мистецтва як засобу самовираження, яке панує у західному світі, місцева художня традиція досить формалізована.

Ознайомившись із практикою естетичного виховання в Китаї, що базується на світоглядних настановах нації, можна виявити п’ять основних його характеристик:

- життя повинно будуватись як спектакль, із послідовним осмисленням та розподілом ролей;
- мистецтво повинно бути красивим і сприяти моральному вдосконаленню людини;
- контроль по-вертикалі є необхідним та важливим;
- освіта та навчання повинні здійснюватися шляхом неперервного формування дитини відповідно до національного еталону особистості;
- майстерність має першочергове значення, відповідно – технічним навичкам повинен передувати розвиток творчих здібностей.

Китайська школа впроваджує специфічні технології художнього виховання, направленні на досягнення високого рівня технічної майстерності, виховання навичок концентрації зусиль дитини на поставленому завданні до повного його вирішення.

Відтак, в основі життєустрою країн Сходу лежить художнє світосприйняття. Зокрема, вся життєдіяльність особистості в Японії та Китаї підпорядковується збереженню, засвоєнню та впровадженню у повсякденне життя власних багатовікових традицій. Життєва та творча сила японської та китайської культури засобами художнього виховання передається підростаючому поколінню, естетизує їхню свідомість, сприяє формуванню основних якостей національного характеру, впливає на позитивне і відповідальне ставлення до справи та оточуючих людей, визначає комплекс цінностей і психологічні пріоритети.

Використані джерела

1. Высшая и средняя школа за рубежом. – М., 1991. – 16 с.
2. Грейсон Д. К. Американский менеджмент на пороге XXI века / Д. К. Грейсон, К. О’Делл. – М. : Экономика, 1991. – 319 с.
3. Дьюи Дж. Психология и педагогика мышления / Джон Дьюи. – М. : Лабиринт, 1999. – 190 с.
4. Елманова В. К. Высшее образование за рубежом / Валентина Константиновна Елманова. – Л. : ЛГУ, 1989. – 48 с.
5. Завьялова О. И. Токио и токийцы : будни, выходные, праздники / Ольга Исааковна Завьялова. – М. : Наука, 1990. –154 с.
6. Рапопорт К. Японская школа на пороге перемен / К. Рапопорт // За рубежом. – 1990. – № 12. – С. 14–15.
7. Судзуки Д. Дзен и культ чая / Д. Судзуки // Азия и Африка сегодня. – 1991. – № 2. – С. 48–52.
8. Михайлова Ю. Д. Традиционная система социализации детей в Японии / Ю. Д. Михайлова // Этнография детства : традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Восточной и Юго-Восточной Азии. – М., 1983. – С. 89–110.
9. Тавровский Ю. В. Загадки “японского духа" / Ю. В. Тавровский. – М. : Сов. Россия, 1989. – 126 с. – (По ту сторону).
10. Троєльнікова Л.О. Художнє виховання в початковій і середній школі Японії як інтегральна складова загальнонаціональної системи неперервної художньої освіти / Людмила Троєльнікова // Київське музикознавство: Культурологія та мистецтвознавство. – 2004. – Вип. 16. – С.254–266.

11. Троєльнікова Л. О. Роль сім'ї в художній освіті підростаючого покоління Японії / Людмила Троєльнікова // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. – 2004. – Вип. 13. – С. 211–216.

12. Цветов В. Я. Пятнадцатый камень сада Реандзи / Владимир Яковлевич Цветов. – 3-е изд., дораб. и доп. – М. : Политиздат, 1991. – 413 с.

13. De Mente B. Made in Japan: the methods, motivation and culture of Japanese, and their influence US business and all Americans / B. De Mente. – Chicago, 1987. – 127 p.

УДК 711.57

Владислав Вікторович Корнієнко
кандидат мистецтвознавства,
доцент, заслужений діяч мистецтв України

КУЛЬТУРНИЙ ДІАЛОГ УКРАЇНА-ФРАНЦІЯ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ КУЛЬТУРНИХ ЦЕНТРІВ

У статті висвітлюється культурний діалог Україна – Франція у контексті діяльності Французького культурного центру в Україні та Українського культурно-інформаційного центру в Франції. Автор розкриває основні завдання, функції та зміст діяльності цих організацій, які сприяють налагодженню культурної взаємодії між державами та народами .

Ключові слова: *Французький культурний центр, Український культурно-інформаційний центр, мистецькі заходи.*

In the article a cultural dialog Ukraine is lighted – France in the context of activity of the French cultural center in Ukraine and Ukrainian in a civilized manner – informative center in France. An author gives the basic tasks, functions and maintenance of activity of these organizations coultournitscih, which are instrumental in adjusting of cultural co-operation between the states and people.

Keywords: *French cultural center, Ukrainian cultural-informative center, creative measures.*

Формування сучасного європейського культурного простору відбувається здебільшого завдяки міжкультурному діалогу, який сприяє розширенню кордонів пізнання всіх європейських культур. Аналіз змісту, форм та завдань міжкультурного діалогу Україна-Франція є актуальним питанням теорії та практики культури, оскільки сприяє формуванню загальних засад міжкультурної комунікації.

Метою нашого дослідження є спроба репрезентувати окремі аспекти діяльності Французького культурного центру в Україні та Українського культурно-інформаційного центру у Франції.

Французький культурний центр (IFU), який є складовою частиною Відділу культури та співробітництва (Service de Coopération et d'Action Culturelle) Посольства Франції в Україні, було відкрито у Києві відповідно до міжурядової угоди 1994 р. Як і решта французьких культурних центрів за кордоном (їх кількість на сьогодні сягнула 151), він підпорядковується Міністерству закордонних справ Франції і має на меті популяризацію французької культури та мови в Україні, а також сприяє налагодженню ефективного довготривалого співробітництва з установами культури України.

У діяльності центру можна виділити три сектори: курси французької мови, медіатеку/інформаційний центр про сучасну Францію та культурні заходи. Останні проводяться у партнерській співпраці з місцевими установами та за підтримки Французької Асоціації мистецької діяльності (Association Française d'Action Artistique – AFAA). Головною метою центру є ознайомлення української громадськості та професіоналів з новаторськими досягненнями сучасної французької культури, а також популяризація французької культурної спадщини.

Центр розміщений у двоповерховому будинку загальною площею понад 600 кв. м, в якому знаходяться простора та гостинна медіатека, відеозал, художня галерея.

Фонди бібліотеки нараховують близько 11 000 книжок у вільному доступі. Головні розділи: довідкова література, філософія, суспільство, політика, економіка, право, мистецтво, французька мова, художня література, історія, географія. Окремі секції: дитяча література, переклади на українську мову.

Відеотека надає можливість переглянути на місці або взяти додому майже 700 відеокасет та 340 DVD-відео, серед яких художні, документальні, мультиплікаційні, науково-популярні фільми та ін. 900 компакт-дисків з різноманітними записами французької музики (від класичної до найсучаснішої) теж можна прослухати на місці або взяти додому. В аудіо-теці центру також 50 аудіокнижок для дітей та тих, хто вивчає французьку мову.

Секція преси нараховує близько 60 найменувань періодичних видань, передплачених на поточний рік, підшивки попередніх років окремих журналів та перегляд 6 каналів французького телебачення у прямій трансляції. До уваги відвідувачів тематичні підбірки з преси, зокрема: "Україна у французьких засобах масової інформації", "Французькі свята", "Літературні премії" тощо. Можна попрацювати з інтернет-версією деяких періодичних видань.

© Корнієнко В. В., 2010

У мультимедійному відділі більше 100 CD-Rom та 4 робочі місця для доступу в інтернет, серед яких одне виділене для відвідування 500 французьких сайтів, запропонованих у Списку, розробленому Публічною інформаційною бібліотекою Франції. Така послуга безкоштовна та не потребує попереднього запису. Інші місця призначені для вільного доступу в інтернет (вартість 30 хв. 2,50 грн.).

Націлений на втілення в життя культурної діяльності Посольства Франції в Україні, Французький культурний центр (ФКЦ) організовує культурні та мистецькі заходи, для чого користується експертною думкою та підтримкою французької Асоціації сприяння мистецькій діяльності (AFAA), відповідно Організацією при Міністерстві закордонних справ та Міністерстві культури у Парижі.

Французький культурний центр має на меті сприяння розвитку зв’язків між установами та митцями Франції та України задля досягнення довготривалої співпраці. Його культурна діяльність ґрунтується на трьох принципах:

• запроваджувати нове, відкриваючи шлях для підтримки української творчості та налагодження діалогу між французькою та українською сторонами, зокрема у сфері графіки, коміксів, архітектури та урбанізму;

• продовжувати діяльність у напрямках, в яких налагоджені контакти забезпечують міцність та тривалість, як, наприклад, у сучасному танці, музиці, музейній справі, кінематографі;

• розвивати партнерство, зміцнюючи існуючі зв’язки, та урізноманітнювати його для подальшої співпраці, що передбачає, зокрема, мистецьке партнерство, партнерство з установами, спонсорами та засобами масової інформації.

Діяльність центру не обмежується лише Києвом, а й поширюється на великі міста України. Організацію заходів у регіонах Французький культурний центр забезпечує через регіональні французькі центри, а також мережу Альянс-Франсез у Дніпропетровську, Донецьку, Харкові, Львові та Одесі.

Так, Французька Весна – великий культурний сезон, який проходить по всій Україні протягом квітня, починаючи з 2004 р., пропонує насичену програму культурних подій. Організація великих заходів у регіонах та співпраця з численними українськими партнерами мають на меті популяризацію найкращих здобутків сучасної французької творчості, налагодження плідного діалогу, сприяння новим спільним проектам.

Серед постійних партнерів центру – Дніпропетровський фестиваль сучасного танцю (“Другие танцы"), джазовий фестиваль "Дніпрогастроль", Одеський фестиваль “Два дні й дві ночі", фестиваль “Харківські асамблеї", Київський музичний фестиваль “Kyiv Music Fest", театральний фестиваль "Київ Травневий", кінофестивалі “Молодість" та “Крок".

Наголосимо на діяльності КампусФранс – агентства, підпорядкованого Міністерству Вищої Освіти та Досліджень та МЗС Франції, яке має на меті мобілізувати міжнародну студентську аудиторію, яка обрала французьку систему освіти, та полегшити процедуру прийому іноземних студентів у Франції. Мережа з 8 відділень КампусФранс розташована по всій території України та надає українським студентам послуги, серед яких:

• повна інформація про систему вищої освіти Франції та можливості інтеграції до цієї системи після навчання в Україні;

• індивідуальна допомога з вибором програми освіти;

• консультації з повсякденних питань, пов’язаних з улаштуванням на місці навчання.

Діяльність цієї мережі посилюється наявністю співробітників КампусФранс в багатьох університетах України, які відповідають за розповсюдження інформації про навчання у Франції.

Щороку, в середині листопада, КампусФранс організує освітню виставку в Києві та в регіонах, під час якої українські студенти мають змогу прямого контакту із закладами вищої освіти.

Французький культурний центр – головна ланка мережі, до якої входять ще п’ять регіональних центрів, створених у Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Львові та Одесі, культурну діяльність яких він координує.

Французький центр м. Харкова популяризує французьку мову та культуру в Харківській, Полтавській та Сумській областях. Його основними завданнями є:

• надання послуг медіатеки, де представлено близько 7 000 книг (література для дітей, підлітків, дорослих, комікси, аудіокниги, словники, енциклопедії, підручники з французької мови та посібники для складання французьких іспитів тощо), різноманітне найменування періодичних видань, фільмів та музичних дисків;

• педагогічна допомога вчителям середньої школи та викладачам вищих навчальних закладів (семінари підвищення кваліфікації вчителів, надання методичних матеріалів, стажування французьких викладачів та ін.);

• організація культурних заходів протягом всього року: “Вечори французького кіно" (лютий), “Свято Франкофонії" (березень), "Французька весна" (квітень), "Місяць документального кіно" (листопад) та гастролі різних французьких митців (музикантів, акторів, танцюристів, зустрічі з письменниками тощо);

• створення умов для культурного обміну та спілкування на французькій мові: розмовний клуб, кіноклуб, театральне ательє та багато інших видів діяльності;

• організація іспитів для отримання французьких дипломів (DELF, DALF) (три сесії на рік: лютий, березень та листопад);

• надання інформації про вищу освіту у Франції, можливості навчання та стипендії;

• допомога у працевлаштуванні стипендіатам Французького уряду (надання інформації та розміщення досьє претендента).

Французький центр у Львові є представництвом Посольства Франції в Україні в Західному регіоні. До послуг його відвідувачів: бібліотека (абонемент, читальний зал); сучасна французька преса; перегляд каналів французького телебачення; підготовчі курси до складання іспитів DELF/DALF; педагогічні семінари.

Ресурсний центр пропонує: стажування та навчання у Франції; складання іспитів DELF/DALF; культурні проекти, організовані Посольством Франції в Україні; конкурси; фонди інформаційного центру; сучасні методики викладання французької мови; 3000 примірників французької художньої літератури; наукова література; 20 видів французької сучасної друкованої преси; відеотека, фонотека; телебачення.

Знаковою подією під час візиту до Французької Республіки Президента України стало відкриття на базі культурного відділу Посольства України у Франції культурно-інформаційного центру. Цьому передувала велика робота з реалізації пілотного проекту створення такого центру при Посольстві України, метою якого було вироблення принципів та практичних механізмів скоординованої політико-організаційної роботи по утвердженню позитивного іміджу України як європейської держави з глибокими культурними та історичними традиціями, передбачуваного партнера в діловій, науковій, освітянській та туристичній сферах.

Методологічною основою діяльності майбутнього центру стала інтеграція організаційних та інтелектуальних зусиль наукових політичних та мистецьких інституцій України.

Так, завдяки співпраці Посольства з Інститутом українознавства була вироблена стратегія надання підтримки діяльності Французькій асоціації українських студій, Науковому товариству ім. Т. Шевченка в Західній Європі та іншим українознавчим організаціям Франції. Переважна більшість українознавчих колоквіумів та семінарів, виставок та презентацій проходили в приміщенні майбутнього центру. Серед заходів в українознавчій сфері, які отримали позитивний відгук у французькому суспільстві, стали презентації книг про помаранчеву революцію А. Гійємоля "Навіть сніг був помаранчевим", "Українська революція", А. Аржаковського "Революція духу", творів Я. Лебединського "Козаки: суспільство воїнів між свободою та владою" (французькою мовою) та Т. Сірочук "Гійом Аполлінер. Нарис поетики та стилістики", другого видання "Історії України" А. Жуковського (французькою мовою), а також книги Л. Госейка "Історія українського кіно", яка вийшла французькою мовою у Франції та українською – в Україні. Спільно з Паризькою українською бібліотекою ім. С. Петлюри проведено виставку-семінар "Українська поштова марка".

Вже стало доброю традицією проведення спільних за участю Посольства, НТШ в Західній Європі та Асоціації українознавців Франції Шевченківських читань. У 2006 р. передбачаються наукові конференції цих та інших організацій за участі Інституту українознавства, присвячених 150-літтю з дня народження І. Франка (жовтень), героїці українського козацтва у військових кампаніях на боці Франції (лютий), 80-річчю з дня загибелі С. Петлюри (травень), шедеврам української культурної спадщини – від Трипілля до Київської Русі (листопад-грудень). Проведення останнього заходу в рамках організації виставки в Луврі колекцій того періоду стало можливим завдяки домовленостям, досягнутим під час презентації експозиції частини фондів під назвою: "Україна – світові", що відбулася за присутності Президента України В.А. Ющенка в штаб-квартирі ЮНЕСКО, а згодом в Українському культурно-інформаційному центрі.

Важливим є той факт, що культурно-інформаційний центр став доброю базою для поглиблення наукових і освітянських зв'язків з французькими інституціями. Започаткований академіком Петром Кононенком діалог з Сорбонським інститутом слов'янських досліджень сприяв започаткуванню співпраці цієї відомої установи з Київським і Львівським університетами, університетом ім. М. Драгоманова. Українська секція бібліотеки Сорбонни-4 постійно поповнюється новими надходженнями, які інформаційно-культурний центр отримує від Інституту українознавства, Інституту міжнародних відносин та Львівського університету. На грудневому засіданні Ради Сорбонни-4 Посол України Юрій Сергєєв, який також є іноземним членом цієї ради, та співробітники культурно-інформаційного центру передали кілька сотень примірників українознавчої літератури.

Принципово важливим елементом роботи центру стало те, що він взяв під свою опіку українську недільну школу, засновану українською громадою. Вона поки що розміщується при українській церкві. Під час візиту до Франції дружини Президента К. Ющенко відбулася церемонія передачі школі повного комплекту підручників з першого до випускного класів, які Посольство отримало від Інституту українознавства, Міністерства освіти України, Фундації "Україна-3000".

Інформаційно-культурний центр став осередком проведення політико-дипломатичних заходів за участю відомих політичних організацій Франції. Так, в центрі успішно пройшли зустрічі представників політичних і ділових кіл Франції з Прем'єр-міністром України, жінок-політиків та керівників французьких асоціацій, які співпрацюють з Україною в гуманітарній сфері, з дружиною Президента України, українських та французьких військових з нагоди засідання Змішаної комісії з питань військового співробітництва, конференції "Україна сьогодні" з неурядовою політичною асоціацією "Реалії та міжнародні відносини" (ARRI). В центрі з успіхом пройшла презентація економічного та інвестиційного потенціалу міста Києва в рамках Дня Києва в Парижі, Київської та Одеської областей. За участю Міністра закордонних справ

пройшов вернісаж фотовиставки "Помаранчева революція очима французів", на якій були представлені роботи професійного фотожурналіста Еліз Корнік та кращих фотографій спостерігачів від Франції на виборах Президента України. Серед інших заходів слід також відзначити організацію виставки фотографій І. Гайдая "Українці на початку ІІІ тисячоліття" в культурно-інформаційному центрі та в приміщенні асоціації "Пон Неф".

Інший наріжний камінь діяльності центру – культурно-мистецький – був закладений співпрацею між Посольством та фундаціями "Дні України" (президент – Максим Тимошенко), "Україна АРТ" (президент – Наталка Пастернак), іншими асоціаціями та інституціями у Франції та Україні. За їх сприяння в приміщенні культурного відділу Посольства, а згодом центру було активізовано виставково-мистецьку та концертну презентацію кращих колективів та митців України. Зокрема, було організовано численні виставки, в тому числі виставка творів патріархів українського мистецтва – академіків мистецтва – художниці Тетяни Голембієвської та скульптора Валентина Зноби, молодих українських митців – Сергія Савченка та Олени Самойлик, скульпторів Миколи Одрехівського та Анатолія Валієва, а також виставку творів талановитих дітей в рамках програми "Митці Франції – дітям України".

Посольство ініціювало проект з виготовлення в Україні пам’ятника доктору Емілю Ру – соратнику Пастера та засновнику однойменного інституту роботи Валентина та Миколи Зноби. В листопаді 2006 р. пам’ятник був урочисто відкритий на території інституту міністром охорони здоров’я Юрієм Поляченком та переданий в дар від імені України Інституту. Влітку робота батька і сина Зноби – пам’ятник Анні Ярославівні – королеві Франції – був переданий в дар місту Санліс та відкритий Президентом України. Встановленню цих скульптур передувала експозиція їх зменшених копій в культурно-інформаційному центрі Посольства, що сприяло формуванню позитивної громадської думки та прискорило рішення про створення їх повноформатних варіантів в якості дарунків французькій стороні.

У сфері музичного мистецтва низка заходів, організованих центром, сприяла утвердженню високого професійного іміджу сучасних українських музикантів. Так, у вересні 2006 р. з успіхом пройшли концерти оркестру Богодара Которовича "Київські солісти" в ЮНЕСКО, в концертному залі Люксембурзького палацу (Сенат Франції) та в соборі Святої Магдалини.

Французька публіка знову отримала змогу насолодитися віртуозністю гри дуету солістів Національної філармонії заслужених артистів України Г. Сафонова (скрипка) та О. Строган (фортепіано), які представили французькій аудиторії скрипку нової конструкції, сконструйовану українським майстром Ф. Юр’євим. Свій французький дебют дует розпочав в культурно-інформаційному центрі Посольства.

Участь у низці культурологічних заходів у культурно-інформаційному центрі Посольства українських музикантів, як, наприклад, концерти молодого українського композитора Дмитра Чеснокова з програмою з творів українських композиторів, виступ флейтистки Д. Димитрової, сприяли тому, що вони були помічені та запрошені до провідних оркестрів Франції.

Французькій вибагливій аудиторії запам’яталися віртуозна гра Львівського ансамблю бандуристок "Чарівні струни" та акордеоніста І. Завадського, золотий голос народного артиста України В. Гришка, а також виступи Національної заслуженої академічної капели України "Думка".

Вже стало доброю традицією 29 квітня, в Міжнародний день танцю, збиратися в культурно-інформаційному центрі друзям, учням, соратникам великого французького українця Сержа Лифаря для вшанування пам’яті неперевершеного майстра балету.

Варто також зазначити, що центр поступово став координатором українських культурно-мистецьких заходів на всій території Франції. Його партнерами виступили французькі асоціації. Були проведені "Українські дні" в Шаріте-сюр-Луар, "Українська палітра на Монмартрі", культурологічна акція "Погляд з України" в м. Іль-Сен-Дені (показ фільмів, виставка, дебати, концерт дуету солістів Національної філармонії України Ю. Федорова та Л. Федорової), презентація книжок, виданих видавництвом "Дофен" (Париж) та Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Західній Європі під час 25-го Паризького книжкового салону, український анімаційний стенд на паризькому великодньому ярмарку, ательє розпису писанок, конференція по Україні (історія, економіка, культура) разом з асоціацією Ламберсар – Канів – Україна. Українські козацькі танці та народні пісні зачарували публіку під час грудневого королівського козацького балу, влаштованого в Парижі культурно-інформаційним центром Посольства спільно з монархічним товариством Капіт’єнів-Бурбонів, нащадків Великої української королеви Франції Анни Київської.

Культурно-інформаційний центр сприяв організації низки концертів талановитих українських дітей, серед яких знаковими стали виступи талановитих дітей – переможців конкурсу "Шляхами королеви Анни Ярославни", київського хореографічного ансамблю "Юність", виступи в Парижі на Марсовому полі ансамблю "Чарівні струни", концерт українських дітей з Білої Церкви в м. Дюнкерк, київського дитячого хору "Либідь" в м. Тулуза, виступ ансамблю "Горлиця" на фестивалі культур світу в місті Альє, виступи ансамблю народної музики "Візерунок" Тернопільської обласної філармонії, хору "Дударик".

Так українська культурна присутність у Франції отримала суттєве підґрунтя у формі культурно-інформаційного центру Посольства, а наукові, освітянські, мистецькі організації України – гарну базу для поширення інформації про Україну як державу з тисячолітніми культурними традиціями, такими європейськими за своєю сутністю.

Використані джерела

1. Глобальное видение – местное звучание: стратегическая программа Организации Объединенных Наций в области коммуникации : докл. Целевой группы по вопросам переориентации деятельности ООН в области общественной информации / Комитет по информации. – Нью-Йорк : ООН, 1997. – 47 с.
2. Ringer F. K. Fields of knowledge: French academic culture in comparative perspective, 1890–1920 / F. K. Ringer. – N. Y. ; Paris : Cambridge Univ. Press, 1992. – 367 p.
3. Roche D. Le Siecle des Lu-mieres en province / D. Roche. – Paris, 1978. – 453 p.
4. Офіційний сайт Французького культурного центру в Україні. – Режим доступу: http://www.ifu.com.ua/, http://www.ambafrance-ua.org/france_ukraine/spip.php?article344.

УДК 7.011.2:398(477)

Світлана Миколаївна Садовенко
кандидат педагогічних наук,
заступник директора Українського центру
культурних досліджень МКТ України

НОВИЙ ЗМІСТ ФОЛЬКЛОРНОГО АРСЕНАЛУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В РЕАЛІЯХ СЬОГОДЕННЯ

Визначено місце українського народного мистецтва, зокрема фольклору, в гетерономному соціальному просторі культури. Проведено демаркаційну лінію між сучасністю і традицією, роз'яснено і систематизовано онтологічні характеристики фольклору як особливої реальності. Окреслено зв'язок фольклорного арсеналу культури з масовою культурою. Виявлено новий зміст та специфічні аспекти функціонування народного мистецтва в реаліях сьогодення.

Ключові слова: *фольклорний арсенал української культури, народне мистецтво, традиція, історичні модифікації фольклору, регіональна специфіка, масова культура, фольклоротворення, механізм передачі традицій, ідентифікаційні та адаптаційні стратегії, реалії сьогодення.*

Determined position of Ukrainian folk art, folklore in particular heteronomnomu social space culture. A demarcation line between modernity and tradition, clarified and systematized ontological characteristics of folklore as a special reality. Read us folk culture arsenal of mass culture. There are new content and specific aspects of folk art in the realities of today.

Keywords: *arsenal of Ukrainian folk culture, folk art, tradition, historical modifications folklore, regional specificity, mass culture, creation folklore, mechanism of the traditions, identity and adaptation strategies, the reality of today.*

Глибокі трансформаційні процеси першого десятиліття XXI століття торкнулися усіх сфер сучасного буття. Найбільш чутливим до цих змін, на нашу думку, виявився фольклорний арсенал традиційної української культури. У реаліях сьогодення, у період найфундаментальніших викликів глобалізаційних процесів, народне мистецтво, зокрема фольклор, з його ужитковими прагматичними цінностями, сприймається подекуди в ракурсі далекого історичного минулого, а накопичені естетичні цінності усвідомлюються як категорія суто музейна, неспроможна увійти в обіг сучасного життя.

Однак, характеризуючи історичні модифікації українського фольклору як визначальної складової традиційної народної культури можна констатувати, що він є надзвичайно складним явищем, сформованим у системі різноманітних чинників: соціально-економічних, історичних, географічних, власне етнічних. Упродовж багатьох століть український народ безупинно творив своє, тільки йому властиве, духовне середовище, наповнюючи його унікальними ритуалами, обрядами, звичаями – тими прикметами, "по яких розпізнають народ в сучасному, а і його історичному минулому... Звичаї, як і мова виробилися протягом усього життя і розвитку кожного народу" (О.Воропай). Органічно еволюціонувавши від архетипу до стереотипу, вони "генетично закодували в образах-символах безсмертні смисли буття" (за М. Дмитренком), стаючи запорукою збереження духовності, національної ідентичності й перспектив існування, – "порятунком від хвороб цивілізації", "незамуленим джерелом мови", "чи не єдиним видом творчості без цензури" [4, 6-7].

Розглядаючи фольклорну культуру як повноцінне естетичне явище, яке твориться безперервно, "щогодинно й щохвилинно, де розмовляють і думають" [14, 59], можна стверджувати, що фольклорний арсенал культури позбавлений головних вад сучасної маскультури – уніфікації та заштампованості. Адже артефакти народної творчості в більшості унікальні, а за кожним народним витвором стоїть реально існуюча колективна творчість і думка народу, яка для українців завжди відігравала важливу, а то й вирішальну роль. Відтак, без знання і розуміння традиційної народної культури та фольклору, як її скла-

© Садовенко С. М., 2010

дової, неможливе самоусвідомлення приналежності до свого народу – того визначального і неодмінно притаманного людині, що називається національною свідомістю і гідністю.

Очевидною є актуальність порушеної проблеми, яка полягає у розкритті фольклору як особливої реальності в умовах культурної глобалізації, виявленні нового змісту та специфічних аспектів його функціонування в реаліях сьогодення.

Мета – окреслення сутності нового змісту фольклорного арсеналу традиційної української культури в реаліях сьогодення.

Пріоритетними напрямками сучасної української фольклористики є дослідження основних закономірностей розвитку фольклору, його суспільної, ідейної та естетично-виховної функції в різні періоди історичного буття народу; вивчення національних особливостей фольклору, місця в міжнародному науковому процесі його окремих жанрів, творів, тем; висвітлення стану українського фольклору в сучасному глобалізованому світі; розгляд фольклорно-літературних взаємозв'язків, ролі народної творчості в розвитку культури тощо (В. Бойко, О. Бріцина, О. Вертій, Я. Гарасим, С. Грица, О. Дей, М. Дмитренко, Л. Дунаєвська, А. Іваницький, С. Мишанич, Г. Нудьга, В. Осадча, Ф. Погребенник, В. Погребенник, М. Лановик, З. Лановик, Є. Луньо, Р. Кирчів, М.Чорнописький, І. Хланта та ін.).

С. Грица характеризує сучасний стан української фольклористики поглибленим вивченням давніх пластів фольклору, класичних і новітніх форм художнього відображення дійсності, увагою до історії наукової галузі, з'ясуванням природи фольклору, його пізнавальних можливостей, національної та жанрової специфіки, функціонування в обрядах, комунікативної ролі в суспільстві, родині, міжособистісних взаєминах тощо [3, 62-80].

Фольклор, як правило, виявляється у вигляді "фольклорних діалектів" (Ю. Ледняк), отже, має регіональну специфіку. Регіон – це соціальний та географічний простір, в якому відбувається соціалізація людини, формування, збереження та трансляція норм життя.

На вивчення місцевої народнопоетичної традиції спрямовані наукові розвідки сучасних дослідників. Зокрема, Р. Кирчів дослідив визначальні прикмети загальнонаціональної спільності і цілісності українського фольклору та його регіональні, локальні риси, особливості міжетнічних взаємозв'язків і взаємовпливів; Поділля досліджено у працях Р. Крамара, П. Медведика, О. Смоляка, С. Стельмащука; Полісся і Волинь вивчалися В. Давидюком, О. Ошуркевичем, Л. Семенюком, С. Шевчуком; Буковина досліджена у працях О. Роменця, Г. Сінченка, А. Яківчука. Ґрунтовні дослідження з усної народнопоетичної творчості окремих регіонів України виконані І. Березовським, С. Грицею, О. Деєм, Г. Дем'яном, М. Дмитренком, І. Мацієвським, С. Мишаничем, В. Погребенником, О. Правдюком, Н. Шумадою та ін.

Досліджуючи народні за походженням жанри фольклору у сфері літературознавства, вивчаючи "розлиті" та "сюжетні" типи впливу усної словесності на індивідуальні тексти, Д. Медриш звертає увагу на те, що в дослідницькій рецепції жанрові типи фольклору зазнають відчутного розмивання, оскільки "у реальну взаємодію вступають не просто елементи однієї системи, а дві цілісні і взаємозв'язані системи – фольклор і література" [9, 5-6]. З цією точкою зору не можна не погодитись, адже стильові особливості фольклору справді не вичерпують усіх особливостей конкретного жанру. Цікавим, на наш погляд, є підхід О. Скиби щодо зародження і розвитку фольклористики як одного з факторів утвердження національної літератури [15, 43-58].

О.Бріцина на основі детального розгляду новацій у зарубіжній фольклористиці XX ст. студіює питання розвитку виконавської концепції у фольклористиці, умов функціонування тексту в реальному комунікативному контексті, наголошує на потребі фіксації тексту за природних умов [2, 80-83]. Дійсно, вимоги до якості збирацької роботи фольклору та точності відображення автентичних зразків фольклорного тексту мають зростати.

Особливої уваги з боку сучасної української фольклористики, на нашу думку, має набути вивчення та оприлюднення друкованих та рукописних джерел найдавнішого періоду розвитку науки, окремі етапи якого з відомих причин у роки тоталітарного більшовицького режиму замовчувалися й фальсифікувалися та тих першоджерельних матеріалів і експедиційних записів народнопоетичної творчості, які вже були зібрані дослідниками й збирачами фольклору та донині не перенесені на цифрові носії, неопубліковані. Знаходячись в архівах відповідних державних інституцій, залишаючись не розшифрованими, а інколи взагалі недоступними для дослідників, унікальні фоноархівні матеріали замість розкриття нового розуміння архаїки різноманітних пластів фольклору можуть внаслідок осипання магнітних плівок під дією часу самознищитися.

Крім вітчизняних етномузикологів, українською фольклористикою займались англійські (Дж.Фрейзер, Р. Бейн), польські (З.Доленга-Ходаковський), чеські (П. Шафарик, Й. Вацлав Фріч), словацькі (Я. Коллар, Л. Штур), німецькі (Я. Ґрімм, В. Ірімм) науковці. В їх працях розкрито розмаїття українських фольклорних творів, притаманне їм багатоголосся, коломийковий розмір, ритміка пісень та дум, проведено зіставлення специфічної ідейно-філософської основи народнопоетичного епосу з розвитком європейської суспільної думки тощо.

Для окреслення сутності нового змісту фольклорного арсеналу української культури в реаліях сьогодення звернімося до традиційного визначення фольклору.

Усталеним вважається трактування терміну "фольклор" як похідного від англійського folk – рід, народ, lore – знання, що разом означають "народна мудрість, народознавство". Одним із перших цей

термін використав англієць В. Томс, котрий 1846 р. під псевдонімом А. Мертон надрукував у часопису "Атенеум" (№ 982) статтю "The Folklore".

У першому в Україні словнику-довіднику про національні скарби усної народної словесності “Українська фольклористика" (Тернопіль, 2008) зазначається, що в українську науку цей термін почав входити в останній чверті XIX ст. (у працях М. Драгоманова, І. Франка) і вживався як синонім визначень “народна словесність", “усна народна творчість", “народна поетична творчість", які й досі є часто вживаними в українській фольклористиці. “Головно в цьому значенні – як назва неписаної народної літератури, мистецтва народного слова, сукупності різних видів і жанрів народної творчості: пісень, казок, легенд, переказів, приказок, прислів’їв, загадок, анекдотів, замовлянь, театральних сценок тощо – вживається термін фольклор в українській науці і в наш час. Визначальними ознаками фольклору вважається усність творення і поширення його зразків, колективність – поєднання індивідуального і групового червенів творчості, анонімність (не фіксованість авторства), багатоваріантність (змінність тексту), традиційність (дотримання певних усталених форм і норм творення)... В науковій літературі вживаються і парні визначення: фольклор словесний, ф. музичний, ф. обрядовий, ф. ігровий, ф. танцювальний, ф. драматичний. Підрозділяється також на фольклор давній і новий, різних соціальних верств і груп – селянський і міський, робітничій, солдатський, заробітчанський, партизанський, повстанський, студентський, еротичний (сороміцький) і т. ін. На ідеологічному ґрунті більшовицької тоталітарної системи виникло і таке поняття як “радянський фольклор". Вивченням фольклору займається наука фольклористика" [17, 396-397].

У найширшому тлумаченні фольклор – це все, що твориться народом і передається традиційно – від казки до гаптованої сорочки, від писанки до далеко не естетичного рецепту дублення шкіри [10, 27-28].

За Р. Вотерменом, фольклору – це форма мистецтва, яка охоплює різні види оповідань, прислів’їв, висловлювань, замовлянь, пісень, формул чаклунів та інших формул і використовує як засіб висловлення усну мову [1, 17].

Ізраїльський культуролог, авторка масштабної спроби глобальної класифікації усних, писемних і літературних текстів, Х. Ясон стосовно фольклору ("знання (простого) народу") робить зауваження, що в ньому "дві сутності мають уважно розрізнятися: власно знання, що може або ні передаватися словесно, та словесний текст, котрий його описує" [1, 311].

“Антологія української народної творчості" подає визначення фольклору як художнє відображення дійсності у словесно-музично-хореографічних і драматичних формах колективної народної творчості, у якій відбито світоглядні, етичні й естетичні погляди народу і яка нерозривно пов’язана з його життям і побутом [7, 5].

У Словнику-довіднику “Знаки української етнокультури" фольклор визначається як народна художня творчість (первинно усна). До основних фольклорних жанрів віднесено прислів’я, приказки, пісні, казки, думи, балади, перекази, анекдоти, загадки, скоромовки, коломийки [6].

У сучасній міжнародній етнографії термін “фольклоризм" застосовується до широкого кола явищ, що об’єднані однією ознакою – “функціонуванням традиційних елементів народного мистецтва, народних обрядів і фольклору в рамках сучасних нетрадиційних (модернізованих) побутових, обрядових і естетичних систем" [5, 222].

Дискусія з приводу визначення поняття “фольклор" тривала до кінця 1970-х на сторінках праць В. Гусєва, К. Давлєтова, І. Земцовського, М. Колесова та ін.

Музичний енциклопедичний словник (гол. ред. Г. Келдиш, М., 1990), визначаючи “фольклор музичний", відсилає дивитись визначення “народної музики", тим самим урівнюючи музичний фольклор з останньою і визначаючи їх таким чином: “Народна музика, музичний фольклор – вокальна (переважно пісенна), інструментальна, вокально-інструментальна та музично-танцювальна творчість народу (від первісних мисливців, риболовів, скотарів-кочівників, пастухів та землеробів до сільського та міського працюючого населення, робітників, військового та студентського демократичного середовища, промислового пролетаріату). Н.М. – невід’ємна частина народної художньої творчості (фольклору), що існує, як правило, в усній (не писемній) формі і передається лише виконавськими традиціями. Традиційність – основна ознака Н.М. як музики усної традиції. Художні традиції ранніх суспільних формацій виключно сталі, на багато століть визначають специфіку фольклору. Із різноманітних форм і типів первісного синкретизму (обрядові дії, ігри тощо) сформувались і розвинулись самостійні жанри музичного мистецтва – пісенні, інструментальні, танцювальні – з їх майбутньою інтеграцією в синтетичні види творчості" (МЕС, 370-371).

Зокрема, з соціологічної точки зору (В. Поздєєв, С. Неклюдов) фольклор можна розглядати як тип культури, відмінний від професійної і масової, що виражає етнічну картину світу і ціннісно-нормативну систему життєдіяльності народу [13; 11].

Отже, у визначенні фольклору найбільш доцільним уявляється його широке розуміння – як "мусического" і "пластичного". Існування різних концепцій зв’язків предмету фольклористики з іншими формами культури, широта і узагальненість вихідного поняття (фольклор) зумовлює використання різних його визначень. Ми не ставимо за мету навести всі існуючі визначення фольклору, тим більше, визначення усіх сфер його значення, що є непростим завданням, тому подаємо, на нашу думку, най-

більш відповідне, а саме: фольклор, як словесна і музично-поетична творчість народу, що живе в його пам’яті, побутує в усній формі і передається із уст в уста, є невід'ємною складовою національної культури, у сконцентрованій формі подає одночасно народну філософію, етику й естетику, створюючи неповторний національний образ світу. Фольклор являє собою складову частину національної духовної культури, синтетичну форму суспільної свідомості й засіб виховання особистості. Як тип народної художньої культури – втілює особливу картину світу, зародився в класовому суспільстві на основі поділу праці, але його джерела знаходяться в первісній культурі.

Головна функція фольклору – задоволення природної потреби людей у самовираженні й спілкуванні. Серед основних ознак слід виділити усну форму поширення і передачу між людьми засобом безпосередньої комунікації. Значна роль при цьому відводиться пам’яті, за допомогою якої фіксуються сюжети, форми, стереотипи.

Аналіз нового змісту фольклорного арсеналу української культури вимагає врахування реального змісту навколишньої дійсності й людської діяльності, його суб’єкта (носія), соціального змісту, форм побутування і функцій тощо. Такий підхід стає можливим, якщо розглядати фольклор як відображення картини світу, що змінюється разом зі зміною соціально-історичних реалій. Вартує уваги розуміння фольклору не тільки як виду мистецтва, а, насамперед, як народної мудрості, що формує духовний світ, духовну культуру всього народу й окремої людини, як втілення знань, цінностей, норм тощо різних спільнот, соціальних груп та індивідів.

Видозміни фольклору найтіснішим чином пов’язані з процесами розвитку культури. Усталеною у культурології є думка про те, що масова й традиційна культури за своїм змістом та соціальними функціями є антагонізмами.

Для окреслення сутності нового змісту традиційної української культури в умовах культурної глобалізації та видозмін фольклору в сучасному світі звернімося до змістовної та функціональної специфіки масової і традиційної народної культур з метою виявлення їх відмінностей.

Специфічною особливістю народної культури є її опора на традицію і настроєність на відтворення прийнятих зразків життєвої активності як у поведінці, так і в мисленні. У фольклорних творах ми знаходимо відображення мрій, звичаїв, особливостей характеру того чи іншого народу. Народна культура консервативна, практично не схильна до впливу інших культурних традицій, мало пристосована до діалогу внаслідок свого прагнення до консервативності і домінування охоронних тенденцій. Масова ж культура надзвичайно швидко змінює смаки та ідеали відповідно до потреб моди; масове мистецтво, вільне від традиції, ставить і намагається реалізувати проблему діалогу, увійти, проникнути у внутрішній світ іншого. Масове мистецтво свої витвори намагається подати у формі, що є прийнятною для інших і сприймається іншими (“Урга" Н. Михалкова, “Мусульманин" В.Хотиненко, творчість Е. Кустуріци – спроби показати західному глядачеві інший (не європейський) світ, поєднати різні світи).

Відтак, відмінність та розмежуванням народної і масової культури полягає, по-перше, у їх ставленні до традиції; по-друге, тим, що народна культура завжди національна, тоді як масова – космополітична, розрахована на будь-які національні характери та смаки; і, по-третє, тим, що, на відміну від народної, масова культура є псевдореалістичною, базується на міфах, ілюзіях, вимислах та закликає не до пізнання життя, а до втечі від нього.

Проте, основним способом самоздійснення народної культури як культури неписьменної, що опирається на традицію, є відтворення, повтор та закріплення накопичуваного та усвідомленого досвіду. В цьому сенсі “продукції" традиційної культури притаманні риси серійності, циклічності, інтертекстуальності, де неможливо відрізнити оригінал від копії, художній і соціальний одиничний прецедент від традиції, що на нього опирається, між випадково відкритим та навмисне відтвореним. У просторі народної культури всі феномени виступають як автентичні, не дивлячись на тотальність, “масовість" їх відтворення.

Сьогодні поширеною стає теза про деяку схожість масової культури та народної, або фольклору. Висуваються думки щодо перебирання масовою культурою функцій народної. На нашу думку, зіставляти масову культуру з народною, в тому числі з фольклором, дозволяють такі особливості української традиційної духовної культури, як варіативність, орієнтація на співтворчість комуніканта та комунікатора, ігровий характер, функціонування тексту в рамках заданих сюжетних і стилістичних конструкцій тощо.

У цьому контексті відомою російською дослідницею А. Костіною висувається гіпотеза, що сьогодні масова культура виступає як засіб реалізації ідентифікаційних та адаптаційних стратегій, які раніше виконував фольклор. Йдеться про те, що у реаліях сьогодення масова культура перебирає на себе ті функції, які багато років виконувала традиція, тим самим “закріплюючи існуючу в суспільстві соціальну ієрархію через символічно значуще культурне споживання і сприяючи стабілізації суспільної системи через конструювання особливої віртуальної надбудови над реальністю " [8, 18].

Варто визнати, що в сучасному суспільстві внаслідок соціокультурних змін народна культура дещо втрачає своє значення, її форми, прийоми та механізми функціонування імітує масова культура, котра виступає як своєрідний “постіндустріальний фольклор". Масова культура досить інтенсивно експлуатує народну, переймаючи частково її опору на архетипи колективного несвідомого у вигляді образів та положень, характер відображення дійсності, здатність до типізації та узагальнення [8, 88].

Очевидно, що масова культура не тільки використовує образи і засоби фольклору, але й дублює функції творів народної культури (не виконуючи, однак, багатьох її основоположних функцій) і представляє, таким чином, полегшений варіант народної культури, орієнтований переважно на дозвілля, який, однак, відрізняється від останньої способом функціонування.

Сучасне мистецтво спрямоване в майбутнє, але в силу традицій найтіснішим чином пов'язане з минулим. Відносна умовність поняття "минуле" стає стосовно сучасного уже традицією. У зв'язку з цим сучасний фольклор з безперервними діалектичними процесами, які відбуваються в суспільстві, сучасний доти, доки він відтворює у довершеній формі істотні зміни в сучасному житті, історії, побуті народу, його прагнення, ставлення до дійсності. Класик світової музики І.Стравінський зазначав: "Традиція – це зовсім не те саме, що звичка, нехай навіть пречудова, бо звичка означає позасвідоме набуття, що прагне стати машинальним, в той час, як традиція випливає зі свідомого та зумисного засвоєння чогось. Справжня традиція не є свідченням зниклого минулого; навпаки, це жива сила, яка тонізує та інформує теперішність" [16, 37].

У реаліях сьогодення механізм передачі традицій, зокрема, місцевих, порушений. Сьогодні майстри рідко набувають свого вміння в родинному колі або в етномистецьких школах. Натомість вони мають можливість ознайомлення з музейними колекціями, літературою, історією народного мистецтва, різноманітними традиційними школами народної творчості. Отже, поняття "традиція" видозмінюється, трансформується, набуває нових рис.

Сучасний фольклорний арсенал культури не може створюватися і поширюватися за традиційними законами. В умовах технізації, загальної грамотності, могутньої поліграфічної бази навряд чи задовольнять сучасних людей тільки усні способи створення, збереження, поширення і споживання художніх творів. Високий рівень розвитку людської індивідуальності вже не вписується в рамки колективної творчості. Йдеться про колективність не як співавторство, а про колективність, що розуміється як відсутність опредмечення в створюваних надбаннях індивідуальних сутнісних сил народного майстра або виконавця. Те, що у певний історичний період надбання фольклору створювалися тільки усним способом і колективно, нині не є правилом, а скоріше – виключенням з нього.

Сьогодення коригує ознаки фольклорності, вносить зміни, доповнення. Фольклор нині – це вже не "зупинена, перетворена на світотлумачний макроканон вічність" [17, 138-143.]. Сприяють цьому процесу і засоби масової комунікації: преса, радіо, телебачення, Інтернет. Новітнє фольклоротворення часто відображає співвідношення і взаємозалежність індивідуального й колективного, традиційного і новітнього, але неодмінною умовою входження твору у фольклоризацію є його побутування за законами усної традиції.

У XXI столітті фольклор дедалі більше фіксується як занепадаючий "фольк-арт" (за В.Погребенником) [12, 2-7]. Проте, залежно від аудиторії, на яку він розрахований, фольклор набуває різних рівнів якості – від високохудожнього, що розкриває і збагачує його зміст, до поп-культури, де фольклорні кліше втрачають історичну і архаїчну глибину.

Таким чином, у реаліях сьогодення, у час новітніх комунікацій фольклорний арсенал української духовної культури не втрачає свого пізнавального, етико-виховного та естетичного значення, залишається цінним матеріалом як у моральному, так і в розумовому та естетичному розвитку покоління незалежної України.

Визначаючи зміни, що відбулися у процесі розвитку української традиційної народної культури, можна стверджувати, що почали формуватися нові парадигми художнього мислення: зникли догматичні схеми "соціалістичного реалізму", які панували у вітчизняному образотворчому, декоративно-ужитковому та аматорському мистецтві. Розпочався серйозний перегляд та переоцінка дотеперішніх цінностей, принципів, засад самої системи поглядів та уявлень.

Поряд із традиційним збереженням пластів фольклорної творчості, що побутують і передаються від покоління до покоління безпосередньо в усній формі, нині вже існують інші способи збереження та донесення традиційних усних скарбів до сучасників – через публікації зразків у збірках, випуск аудіопродукції, відео-телепродукції, електронних версій (компакт-дисків), проведення фольклорних фестивалів, Інтернетом.

Як ритуалізовано-функціональний вид мистецтва та своєрідна форма суспільної свідомості, фольклор продовжує творитися у сьогодення. Прикладом може слугувати майданний фольклор, фольклор урбанізованих верств населення та професійних середовищ, соціальних груп, фольклор повсякденних мовленнєвих ситуацій тощо.

Картина побутування сучасного народного мистецтва різноманітна і різномасштабна. Кожен регіон України докладає значних зусиль по відродженню, а найчастіше, по збереженню і подальшому розвитку тих чи інших сфер народної творчості. В областях відслідковується сучасний стан розвитку осередків, приділяється значна увага індивідуальній творчості народних майстрів. Крім традиційних, усталених форм роботи, таких як обласні, районні художні виставки, конкурси, фестивалі, нині значно активізувалась просвітницька робота в цій галузі.

У реаліях сьогодення масова культура активно використовує образи і засоби фольклору, дублює функції творів народної культури (не виконуючи, однак, багатьох її основоположних функцій) і

представляє, таким чином, полегшений варіант народного мистецтва, орієнтований переважно на дозвілля, який відрізняється від останньої способом функціонування.

На нашу думку, на часі є створення єдиного фольклорного центру з відповідним банком зібраної інформації як базового утворення для проведення порівняльних досліджень в галузі народної культури України. Його організація уможливила б більш ефективне впровадження сучасної методології етномистецтвознавчого аналізу, дозволила б розглядати локальну специфічність традиційних для різних регіонів України фольклорних форм.

Отже, в сучасних умовах, коли глобальне все більше превалює над суспільним і національним, фольклорний арсенал української традиційної культури, збагачуючи сучасну культуру надбаннями етнонаціональної духовності, етнокультурним досвідом минулих поколінь, виконує нові соціальні ролі, стає стрижнем національного розвитку особи, нації (етносу), держави та їх взаємозв’язків, виступає як форма культурної самоідентифікації.

Використані джерела

1. Антонович Є. Українська народна творчість у поняттях міжнародної термінології: примітив, фольклор, аматорство, наїв, кітч... : Колективне дослідження за матеріалами Других Гончарівських читань / Є.Антонович, М.Антонович, С.Гвоздевич, Л.Гелитович, Л.Герус, М.Гелитович ; М. Селівачов (відп.ред.); Музей Івана Гончара; НАН України; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського. – К., 1996. – 325 с.

2. Бріцина О. Доля і доба / О. Бріцина // Слово і час. – 2002. – № 3. – С. 80-83.

3. Грица С.Й. Ендогенна природа фольклору / С. Грица // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 7-8. – С. 62-80.

4. Дмитренко М.К. Українська фольклористика: Акценти сьогодення / М.К. Дмитренко : Розвідки, статті. – К.: Вид-во "Сталь", 2008. – 236 с.

5. Єрмоленко С. Фольклор і літературна мова / С.Єрмоленко. – К.: Наукова думка, 1987. – 245 с.

6. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В.В.Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.

7. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів’я загадки, скоромовки / Упоряд. Н. С. Шумада. – К.: Веселка, 1989. – 606 с.

8. Костина А.В. Массовая культура как феномен постиндустриального общества / А.В.Костина. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 352 с.

9. Медриш Д. Литература и фольклорная традиция. Вопросы поэтики / Д.Медриш. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1980. – 296 с.

10. Міжнародна науково-практична конференція "Традиційна народна культура: збереження самобутності в умовах глобалізації" : Зб. матеріалів / Харківська держ. академія культури; Харківський обласний центр народної творчості. – Х. : Регіон-інформ, 2004. – 204 с.

11. Неклюдов С. Фольклор и постфольклор: структура, типология, семиотика [Электронный ресурс] / М. Ннелюдов // Сайт "Дорога менестреля". – Режим доступу: http://www.menestrels.ru/readarticle.php?article_id=63

12. Погребенник В. Традиційна українська культура у творчості Олекси Стороженка / Погребенник В. – С. 2-7.

13. Поздеев В.А. Третья культура: Фольклор. Постфольклор [Электронный ресурс] / В.А. Поздеев // Сайт Государственного республиканского центра российского фольклора (ГРЦРФ). – Режим доступу: http://www.centrfolk.ru/kong_pozdev.htm

14. Потебня А.А. Из записок по теории словесности / А.А. Потебня. – Х., 1905.

15. Скиба О.В. Історія української літератури та літературно-критичної думки першої половини XIX століття / О.В. Скиба. – К.: ЦНЛ, 2006. – С. 43-58.

16. Стравинский И.Ф. Мысли из "Музыкальной поэтики / И.Ф.Стравинський : Статьи и материалы ; Сост. Л.С. Дьячкова. – М.: Советский композитор, 1973. – 528 с.

17. Українська фольклористика. Словник-довідник / Укладання і загальна редакція Михайла Чорнописького. – Тернопіль, 2008. – 448 с.

18. Штонь Г. Фольклор і модерн / Г. Штонь // Сумісність художніх кодів. – Дніпро. – 1981. – № 1. – С. 138-143.

УДК 78 (09) (477.51)

Олег Павлович Васюта
кандидат мистецтвознавства, доцент,
доцент Чернігівського обласного
інституту післядипломної педагогічної освіти

ДО ВИТОКІВ ВОКАЛЬНОГО ТА ВОКАЛЬНО-ХОРОВОГО МИСТЕЦТВА ЧЕРНІГІВЩИНИ (XVII – XVIII ст.)

У статті розкривається роль Чернігівщини у становленні музичної культури у XVII–XVIII ст. Підкреслюється внесок окремих діячів музичного мистецтва у становлення вокальної і вокально-хорової музики, оперного виконавства.

Ключові слова: *вокальна і вокально-хорова музика, хоровий концерт, хоровий спів, опера, композитор, розвиток.*

This article runs about the role of Chernihiv region in establishing of the music culture in XVII – XVIII centuries. Some outstanding music art figure's contribution to establishing the vocal – choral music, opera singing is emphasized here.

Keywords: *vocal and vocal – choral music, choral concert, choral singing, composer, development.*

Важливим аспектом дослідження широкого річища художньої культури Чернігівщини є висвітлення адаптації, як процесу змін та пристосування, новітніх рис музичного мистецтва, що знайшли свій вияв, як результат цих процесів, у вокальному та вокально-хоровому мистецтві Чернігівщини XVII – XVIII ст. Добре відомо, що музична культура цілого регіону формувалася впродовж багатьох віків і дала світу видатних представників вокального і вокально-хорового мистецтва, серед яких зірками першої величини сяють імена М.Полторацького, О.Розумовського, М.Березовського, Д.Бортнянського, М.Іванова–Корбаченського, М.Дейші – Сіоницької, Г. Нелеппа та ін. Помітний слід в історії вітчизняного музичного мистецтва залишили хорові диригенти С.Пекалицький, Л. і Г. Барановичі, Г.Головня, П.Добровольський, Г.Верьовка і ін. Чернігівщина і сьогодні залишається одним з потужних утворювачів вокальної та вокально-хорової культури України. Зокрема одним з провідних мистецьких колективів України є камерний хор ім Д.Бортнянського (художній керівник та головний диригент, заслужений діяч мистецтв України Л.Боднарук) [7]. Творча діяльність народних артистів України В.Рожка, В.Буймістера В.Субачева, лауреата Національної премії України ім.Т.Г.Шевченка В.Нечепи, заслужених артистів України Л.Давимуки, П.Омельченка, Л.Роговець, заслужених діячів мистецтв України Л.Костенко, Л.Шумської та ін. засвідчує продовження великої традиції співацької культури регіону. Водночас питання історії розвитку вокального та вокально-хорового мистецтва Чернігівщини ще не знайшли свого достатнього наукового висвітлення. Окремі аспекти хорової культури, зокрема набори співаків до Придворної співацької капели з Чернігівщини, знайшли своє відображення у праці К.Копержинського "Музичне життя на Чернігівщини в другій половині XVIII та на початку XIX століття" [8]. Перші оперні постановки театрами Чернігівщини висвітлені в праці К. Копержинського "З історії театру на Чернігівщині 1750-1830 рр." [9]. Згадка про окремих оперних співаків Чернігівщини є в працях І.Лисенка "Словник співаківУкраїни" [10], Б.Гнидь "Історія вокального мистецтва" [3], О.Васюти "Співаки Чернігівщини" [1] та ін., але в них ці питання трактувалися в контексті інших наукових установок. Ми ж ставимо перед собою завдання розглянути співацьке мистецтво як невід'ємну складову музичної культури регіону в цілому та становлення вокального та вокально-хорового мистецтва зокрема. При цьому важливо наголосити на тому, що музична культура Чернігівщини вже в XVII–XVIII ст. мала мистецькі пріоритети, які базувалися на традиціях мистецької освіти та вокально-хорового виконавства (хорова капела Л.Барановича, творчість С.Пекалицького). Коли ж торкнутися теми становлення музичного театру Чернігівщини, зокрема зародження оперного співу та камерно-вокального виконавства, то цей вид музичного мистецтва дає свої перші паростки в регіоні лише у XVIII ст. Це не є випадковим. Адже значне поширення оперного мистецтва в Західній Європі, пов'язаного з іменами композиторів Монтеверді, Гальяно, Коваллі, Честі, А.Скарлатті, Люллі, Рамо і ін., припадає на XVII ст. Вже на початку XVIII оперне мистецтво стверджується в Російський імперії. Музичні спектаклі стають важливим атрибутом не лише придворного життя. Окремі маєтки великих землевласників мали свої оркестри, хори, солістів (на Чернігівщині музичні колективи мали Розумовські, Тарновські, Галагани, Ширай і ін.).

До того ж, мистецькі традиції, що формувалися на Чернігівщині ще за часів середньовіччя (XI–XIII ст.), вивели Чернігів у провідний культурно-мистецький та пісенний центр Східної Європи. З прийняттям християнства в Київській Русі (988) і заснування Чернігівської єпархії (992) розвинулася самобутня вокальна культура (церковна монодія), яка зазнала особливого піднесення у другій половині XVII ст. Музичне мистецтво Чернігівщини цього періоду пов'язане в першу чергу з іменами Л.Барановича і С.Пекалицького. Зокрема, С.Пекалицький стояв біля витоків утвердження новаційних

© Васюта О. П., 2010

рис українського музичного мистецтва XVII ст., а саме – партесного співу, становлення багатоголосся та нового музичного стилю (партесного хорового концерту) породженою епохою української барокової культури [12]. Церковні хори Чернігова, Новгорода-Сіверського і ін. формували осередки високопрофесійного музичного середовища. Створення багатоголосих музично-хорових композицій (С.Пекалицький є автором "Служби божої ля мінор" – видатного твору української музики XVII ст.), сприяло поширенню нового музичного мислення, яке стосувалося не лише основ композиції, але й значно більших вимог до співацької культури (вокальної техніки, теситури хорових партій, розширення динамічних можливостей людського голосу, його діапазону тощо). До того ж, Л.Баранович як Чернігівський архієпископ сприяв закладенню музичної освіти на Чернігівщині. Відомо, що він був автором кантів і духовних пісень (у Львівському історичному музеї зберігається "Херувимська пісня" Л.Барановича) [14]. Л.Баранович ввів у мистецьку практику навчання співам та музиці на високій для свого часу професіональній основі, яка відповідала сталим європейським традиціям. У своїх творчих підходах Л.Баранович керувався настановами Києво-Могилянської колегії, ректором якої він був досить тривалий час (1650 – 1657) [14, 46]. Як відомо, музичні надбання Кєво-Могилянської колегії склали цілу епоху в історії розвитку українського музичного мистецтва [6]. Освітянські принципи, закладені Києво-Могилянською колегією, також відігравали значну роль у діяльності Чернігівського колегіуму (1700) [13]. Музична діяльність чернігівського колегіуму стала надбанням історії українського мистецтва XVIII ст. Зокрема, дякуючи студентам ("спудеям") колегіуму маємо одне з перших у вітчизняній музичній літературі достовірне зображення музичних інструментів, які використовувалися в оркестровій практиці початку XVIII ст. Йдеться про відомий малюнок з панегірика Т.Максимовича від учнів Чернігівського колегіуму (1730 р.) [13, 39]. На малюнку зображений Олімп, де на двох його класичних пагорбах розміщувалися: справа – на Парнасі – богиня мудрості Афіна з лютнею в руках, зліва – на Геліконі – Аполлон – покровитель науки і мистецтва, з бандурою. Білля підніжжя пагорбів зображені дев’ять муз, які грають на козацьких трубах, цимбалах, сопільці (флейті), скрипці, бандурі, віолончелі. Відомий дослідник історії музичних інструментів Л.Гінзбург стверджує, що зображення віолончелі на цьому рисунку є одним "из наиболее ранних изображений подлинной виолончели" [2] в історії української і російської музичної культури. Рисунок зафіксував реальні музичні інструменти з життя колегії, а також засвідчує факт оркестрового інструментарію початку XVIII ст.

Чернігівський колегіум був одним з визначних просвітницьких центрів Лівобережної України. З його стін вийшли відомі педагоги, літератори, церковні діячі, медики, музиканти. Одним з учнів Чернігівського колегіуму був видатний оперний співак культурно-громадський діяч XVIII століття

М. Ф. Полторацький (1729–1795). Саме з М. Полторацьким ми пов’язуємо вихід вокального мистецтва Чернігівщини за межі регіону. Навчання основам співацької культури в Чернігові, Києві, Петербурзі, Італії висунули М.Полторацького в ряд найвидатніших співаків свого часу. Досконале володіння голосом (бас-баритон) дозволило йому першим, в історії вітчизняної вокальної культури, на рівних виступати разом з уславленими італійськими співаками, які за всіх часів вважалися своєрідним еталоном світового вокального мистецтва. М. Полторацькому належить визначна роль в історії становлення музичної культури Росії XVIII ст. Він був солістом і диригентом Придворного хору та провідним солістом Придворного театру. Впродовж 32 років (1763–1795 рр.) М.Полторацький керував Придворною співацькою капелою, яка стала визначним музичним колективом Росії XVIII ст. В ній вдосконалювали свою майстерність не одне покоління українських музикантів. Один з відомих дослідник музичної культури Росії XVIII ст.

Я. Штелін вказував на те, що Придворна співацька капела на той час була укомплектована головним чином вихідцями з України [15]. Безперечно, М.Полторацький надавав значну підтримку своїм землякам, зокрема,

Д. Бортнянському, творчість якого здійснила еволюційний вплив на весь поодальший розвиток вітчизняної музичної культури. З іншого боку окремі співаки капели знову поверталися в Україну і продовжували працювати на рідній землі, збагачені досвідом Придворної співацької капели. За приклад можна взяти ім’я одного з видатних співаків Чернігівщини Гаврила Головні (бас). З 1738 по 1742 рр. він був провідним солістом Придворної капели у Петербурзі. 1742 р. – з метою набору співаків повернувся в Україну. Саме тоді він помітив вокальний талант Григорія Сковороди і привіз його для творчого вдосконалення до Придворного хору. 1743 р. – Гаврило Головня знову повертається на Чернігівщину і працює тут не один десяток років в якості священника, регента церковних хорів. У 1752 році створив нотний ірмологій і посібник для початкуючих співаків "Начало познания ирмолойного простого пения" (про Київський розспів), який представив Синоду, чим було покладено початок нотного друку в Росії [10, 65].

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Чернігівщина відігравала важливу роль в становленні мистецької (зокрема музичної) освіти в Україні. Головні етапи розгортання цього процесу пов’язані з діяльністю навчальних закладів: Новгород-Сіверського єзуїтського колегіуму (1635 – 36 рр.), семінарії (1657), Чернігівському колегіуму (1700) та Глухівської школи півчих (1738). Діяльність кожного з цих навчальних закладів стала важливим етапом вдосконалення та професіоналізації початкової мистецької освіти і в першу чергу вокально-хорової. На сьогодні більш дослідженою є діяльність Глухівської співацької школи, яка залишила глибинний слід в історії української музичної культури [11]. Рівень музично-виховної роботи школи характеризується в першу чергу творчими досягненнями її випускників

серед яких особливе місце належить М.Березовському, Д.Бортнянському, К.Юзефовичу, Ф.Яворовському, В.Харченку, К.Рубановському, А.Петрову, Р.Богдановичу і ін. Глухівська школа півчих приділяла особливу увагу формуванню професіональних засад вокальної культури. Наприклад, оперний дебют М.Березовського відбувся у 14-річному віці (1759). Він виконував одну з провідних сопранових партій в опері Ф.Арайї "Олександр в Індії" [3, 171]. Склад виконавців був такий:

Олександр – Єлизавета Зампа;
Поро – Максим Березовський;
Клеофіда – Марія Каматі;
Еріксена – Елеонора Бріган;
Гандарт – Нунціята Гарані.
Тімаген – Катерина Брігонзі.

Як видно з наведеного списку, більшість солістів були співачки, які у відповідності до тогочасної оперної практики часто залучалися до виконання чоловічих ролей. Наступним оперним спектаклем, в якому виступав М.Березовський, була опера В.Манфредіні "Признана Семіраміда", де юний соліст виконав партію Іркано. Як і в попередній виставі М.Березовський був у складі італійської придворної оперної трупи. Відомий музикознавець

Ю. Келдиш наголошує на тому, що у віці 14–15 років Березовський володів винятковим сопрано широкого діапазону, що дозволяло йому виконувати дуже складні, у вокальному відношенні партії, які писалися за давньою італійською оперною традицією для кастратів-сопраністів [5]. Своєрідною вершиною оперної діяльності М.Березовського стала опера "Демофонт", яку композитор написав під час навчання в Італії. Оперу було поставлено в Італійському місті Ліворно (1773 р.). Виконавцями оперних партій опери М.Березовського були співаки: Джакомо Веролі, Франческо Поррі, Дзуппе Аферрі, Вінчензо Ніколіні, Каміла Мателі, Катерина Спічі [3, 171]. Постановка цієї опери стала одним з перших відомих прикладів виконання музичного твору великої форми українського композитора в Західній Європі. Подальша співацька і композиторська діяльність М.Березовського була пов'язана головним чином зі сферою духовної музики.

Інший вихованець Глухівської школи півчих Д.Бортнянський ледь досягнувши 13-річного віку став солістом Придворного оперного театру. Його дебют відбувся у головній чоловічій партії царя Адмета (тенор) в опері "Альцеста" Г.Раупаха. [4]. В подальшому, як соліста Придворної оперної трупи його було направлено на навчання до Кадетського корпусу, що дозволило йому отримати грунтовну загальну освіту, навчитися драматичній майстерності, іноземних мов. Особливе значення у творчому зростанні композитора відігравало навчання у одного з відомих оперних композиторів Італії XVIII ст. Б.Галуппі. Навчаючись у нього спочатку в Петербурзі, а потім в Італії, він зміг оволодіти новітніми досягненнями італійської та західноєвропейської композиторської школи в галузі вокальної та інструментальної музики. Д.Бортнянський був другим після М.Березовського українським композитором, опери якого ставилися театрами Італії. Так, у Венеції були поставлені дві опери Д.Бортнянського – "Креонт" (1776), "Алкід" (1778), а у місті Модені – опера "Квінт Фабій" (1778). Перебуваючи на посаді капельмейстра "малого двору" Бортнянський продовжив оперну діяльність і написав опери "Свято синьйора" (1786), "Сокіл" (1786), "Син – суперник" (1787).

Видатний внесок у розвиток вітчизняної музичної культури здійснив Д.Бортнянський, перебуваючи на посаді директора Придворної співацької капели (1796–1825). Д.Бортнянський підніс вокальну культуру хору, його солістів до загальноєвропейського рівня. У своїй вокально-музичній практиці Д.Бортнянський зумів поєднати досягнення західноєвропейської вокальної культури, багаті можливості, які давала українська школа професійного хорового виконавства, а також кращі традиції співацької культури Придворної співацької капели.

Вокальна школа Д.Бортнянського спиралася на принципи відтворення природної основи голосу, тембрової рівності, гармонійної злитності звучання, розкриття безмежних виразних можливостей людського голосу. Д.Бортнянський вважав, що вокальне виховання повинно розпочинатися з раннього віку. При цьому важливо оберігати дитячі голоси від виснаження. Один з учнів Д.Бортнянського, відомий російський співак і композитор О.Варламов згадував, що Д.Бортнянський показуючи півчим, як треба співати – "візьме фальцетом так ніжно, з такою душею, що зупинишся від подиву… Не дивно, що півчі шанували Д.Бортнянського як батька й любили його палко" [4]. О.Варламов розвинув ідеї свого вчителя у праці "Школа співу", виданій у 1840 році. До речі, це було перше видання подібного типу в Росії. У передмові автор писав: "Издаваемая мною "Школа пения" есть плод многолетних трудов моих. При составлении оной я руководствовался лучшими по сей части сочинениями … и в особенности вдохновенными произведениями знаменитого моего учителя Д.С.Бортнянского [3, 204].

Таким чином, з іменами С.Пекалицького, Л.Барановича, М.Полтарацького, М.Березовського, Д.Бортнянського і ін. ми пов'язуємо становлення професіонального вокального і вокально-хорового виконавства на Чернігівщині, що сприяло формуванню якісно нового музичного мистецтва регіону.

У підсумку зазначимо:

– у XVII – XVIII ст. на Чернігівщині активно розвивалися професіональні засади музичного мистецтва та музичної освіти ((Новгород-Сіверський єзуїтський колегіум та семінарія, Чернігівський колегіум, Глухівська школа півчих);

– Чернігівщина стала важливою ареною поширення нового музичного стилю, породженого епохою бароко – українського партесного хорового концерту (творчість С.Пекалицького, діяльність хорової капели Л.Барановича);

– у XVII – XVIII ст. музичне мистецтво Чернігівщини виходить на загальноросійський та загальноєвропейський музичний простір і стає надбанням вітчизняної і європейської музичної культури (творчість М.Полторацького, М.Березовського, Д.Бортнянського);

– вихідці з Чернігівщини здійснили глибокий вплив на формування теоретико-практичних засад вітчизняного музичного мистецтва (практична діяльність в якості директорів Придворної співацької капели М.Полтарацького, Д.Бортнянського, теоретичні праці Г.Головні);

– на загальному розвитку музичного мистецтва регіону позначався постійний відплив кращих "музичних сил", що призводило до знекровлення власних творчих потужностей;

– у XVII – XVIII ст. Чернігівщина відігравала важливу рольу формуванні музичної культури України зазначеного періоду.

Використані джерела

1. Васюта О.П. Співаки Чернігівщини : довідник / О.П. Васюта. – Чернігів, 2006. – 101 с.
2. Гинзбург Л. История виолончельного искусства / Л. Гинзбург. – М., 1957. – Кн.2. – С.61.
3. Гнидь Б. Історія вокального мистецтва / Б. Гнидь. – К., 1997. – 318 с.
4. Іванов В. Дмитро Бортнянський / В.Іванов. – К., 1978. – С.126-127.
5. Келдиш Ю. Неизвестная опера русского композитора / Ю. Келдиш // Сов. музыка. – 1996. – Вип.12.
6. Конькова Г. Хорова музика України / Г. Конькова // Культ. і життя. – 1998. – 28 жовт.
7. Козицький Ю. Спів і музика в Київській академії за 300-років її існування / П. Козицький. – К., 1971. – 146 с.
8. Копержинський К. Музичне життя на Чернігівщині в др. половині XVIII – на початку XIX ст. // Записки Українського наукового товариства в Києві / К. Копержинський. – К., 1927. – Т.26. – С.84-96.
9. Копержинський К. З історії театру на Чернігівщині 1750-1830 рр. // Чернігів і північне Лівобережжя : огляди, розвідки, матеріали / За ред. М. С.Грушевського / К. Копержинський . – К, 1928. – С.406-423.
10. Лисенко І. Словник співаків України / І.Лисенко. – К., 1997. – 354 с.
11. Майбурова К. Глухівська школа півчих XVIII ст. та її роль у розвитку музичного професіоналізму в Україні та в Росії / К. Майбурова // Українське музикознавство. – 1971. – Вип.6. – С.126-137
12. Протопопов В. Про хорову багатоголосну композицію XVII початку XVIII ст. та про Симона Пекалицького / В.Протопопов // Українське музикознавство. – 1971. – Вип.6. – С.73-101.
13. Співоче поле Чернігівщини : календар, 2004 / авт. – упоряд. І.М. Корбач. – К. : Укр. центр. духовної культурі, 2003. – 768 с.
14. Травкіна О. Чернігівський колегіум (1700-1786) / О.Травкіна ; ред.. О.В.Ткаченко. – Чернігів : ДКП РВК, 2000. – 118 с.
15. Чернігівщина : енциклопедичний довідник / за ред. А.Б. Кудрицького. – К. : Укр. Рад. Енциклопедія, 1990. – С.46.
16. Штелин Я. Музика и балет России XVIII век / Я.Штелин. – Л., 1953. – С.57-58.

УДК 78.06

Олена Миколаївна Ізваріна
кандидат мистецтвознавства, доцент, докторант
Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв

РУКОПИСНА СПАДЩИНА ВІДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО КОМПОЗИТОРА П.П.СОКАЛЬСЬКОГО (за особистим архівом)

У статті розглядається рукописна спадщина відомого українського композитора П.П.Сокальського (1832-1887) на підставі його особистого архіву та архівних матеріалів родини Сокальських. Висвітлюється процес зібрання рукописних праць митця та подальша доля його оперної спадщини.

Ключові слова: *рукописна спадщина, рукопис опери, архівні матеріали, архівна спадщина.*

In this article is considered a manuscript heritage of the famous Ukrainian composer P.P.Sokalsky (1832-1887), besides his opera creation is examined on the foundation of his own archive and archival materials of Sokalsky's family. The process of collection manuscript works and the fate of his opera heritage in future are investigated.

Keywords: *the manuscript heritage, the opera's manuscript.*

© Ізваріна О. М., 2010

Українська культура сьогодні набуває значного поступального розвою. Поступово з її сторінок зникають "білі плями", до нового життя повертаються забуті імена. Діяльність багатьох видатних представників національної культури знову розгортається перед нами, відроджуються з небуття їхні твори. Так розвиток української культури постає у новому – повному і глибокому – річищі.

Сучасний погляд на досягнення національної культури повернув до життя імена не тільки діячів нашого часу, а й митців минулого. Серед них вирізняється постать Петра Петровича Сокальського (1832-1887). Зараз вже не викликає сумнівів значущість цієї постаті в історії української культури і українського мистецтва другої половини XIX ст., адже без його різнобічної діяльності неможливо уявити розвиток національної культури взагалі – настільки значний внесок зроблено ним. Проте діяльність митця, вся її глибина й досі залишається малодослідженою. Сьогодні мистецтвознавцями і культурологами ще не повністю усвідомлюється обсяг цієї діяльності, звідси і нерозуміння місця П.Сокальського та значення його спадщини в історії нашої культури.

Діяльність Петра Петровича Сокальського, яка розгорнулася у 60-80-ті роки XIX ст., була плідною в усіх галузях, до яких зверталась ця талановита людина. Він був відомий як письменник, композитор, музичний критик, автор наукових праць з музики, хімії, сільського господарства. Його перу належать публіцистичні нариси, присвячені різним проблемам громадського життя як в Україні, так і в інших державах, зокрема у Сполучених Штатах Америки.

Все життя ним володіли три стихії: музика, хімія, публіцистика. Але чому б Сокальський не надавав перевагу – музика завжди посідала чільне місце.

Популярний у свій час композитор, який за життя користувався широким визнанням, довгий час був майже забутий.

Архів родини Сокальських допомагає показати різнобічну обдарованість, інтереси і прагнення митця. Проте й проблема творчої спадщини П. Сокальського постає гостріше. Відома лише його фольклористична праця "Руська народна музика". Певною мірою не висвітленою є проблема оперної спадщини композитора, а також повернення їй повноцінного сценічного життя. Інші галузі діяльності Сокальського теж залишаються поза увагою дослідників.

Рукописна спадщина П. Сокальського є тільки частиною архіву родини Сокальських, що містить різноманітні матеріали і документи, починаючи від нотаріальних актів і рукописів наукових праць та музичних творів і закінчуючи численною епістолярною спадщиною.

Дослідники, безумовно, звертались до рукописної спадщини П. Сокальського. Так, з архівними матеріалами працювали Т. Каришева, Л. Архімович, Г. Тюмєнєва, Р.Кулик. Серед науковців Т. Каришеву треба згадати окремо. Саме вона вперше привернула увагу музикознавців до творчості П. Сокальського, по крихтах зібрала розпорошені факти його біографії. Вона першою ознайомила науковців і широку публіку з творчим шляхом цієї видатної людини.

Пошуки Т. Каришевої почались ще у 30-ті роки минулого століття, а перші публікації з'явилися у 50-ті [3]. Дослідниця свої наукові інтереси сконцентрувала навколо творчого шляху П. Сокальського. Результатом цієї титанічної праці з'явилася монографія [4], яка згодом була доповнена новими фактами, матеріалами, розвідками [5]. Вона й досі є надійним путівником і першою відправною точкою для серйозного дослідника, який прагне до вивчення спадщини одного з найталановитіших синів України.

До останніх днів життя дослідниця постійно зверталася до архівних джерел родини Сокальських, опрацьовувала архівні документи. Проте майже 40 років публікації Т. Каришевої не мали широкого розголосу і не викликали професійної зацікавленості науковців. Лише Л. Архімович звернулася до стислого огляду оперних творів митця у зв'язку з композиторською діяльністю М. Лисенка [1], а також Г.Тюмєнєва у монографії про відбиття гоголівських сюжетів у опері [12] та Р.Кулик, під редакцією якої вперше вийшов друком збірник статей Сокальського [6]. Отже, після розвідок Т.Каришевої до архівних джерел звернулися відомі науковці при вирішенні конкретних питань з історії української музики.

Зацікавленість архівною спадщиною Сокальського пожвавилась на початку 90-х років XX ст., коли процес відродження національної культури почав набирати могутніх обертів. Ім'я П. Сокальського в цей час лунає все частіше у наукових колах. Зокрема, чільне місце відводиться його різнобічній музичній спадщині в антології "Історія української музики" [2], серед авторів якої Т. Булат, О. Олійник, С. Грица, О. Правдюк, М. Загайкевич, А. Терещенко. Оперна творчість митця (фактично не досліджена) викликає значний науковий інтерес (О.Лисяна, О.Ізваріна).

Проте слід зауважити, що дослідники хоч і звертались до архівних документів зі спадщини П. Сокальського, робилося це епізодично, у зв'язку з проблемами, які займали їх у певний момент, тож архівні джерела використовувалися виокремлено, не систематизовано. Цілісне і повне дослідження архіву і рукописної спадщини П. Сокальського на сьогодні відсутнє.

Актуальність даної статті полягає у розкритті значення рукописної спадщини П.Сокальського для розвитку української культури другої половини XIX ст.

Метою даної статті є загальний огляд архівної спадщини славетного діяча національної культури П.П.Сокальського.

Архівні матеріали, що належать особисто П. Сокальському, можна класифікувати за розділами:

1) нотні рукописи;

2) зібрання народних пісень (насамперед українських, а також білоруських і російських);

3) музичні нотатки (роздрібнені висловлювання з різних музичних проблем);

4) "Матеріали музичної науки та літератури" (містять в собі робочі записи з питань теорії та історії музики, музичної психології, музичної акустики, естетики тощо). Згодом ці чернетки були оформлені у статті та нариси з музики. Вийшли друком за життя автора лише деякі з них, зокрема, праці "Про музику в Росії" (1862), "Історія церковного співу в Росії" (1871);

5) "Основи музичної психології" (перша в Україні наукова праця, яка розглядає подібного роду проблему. Відомо, що П. Сокальський читав лекції з музичної психології в Одеському Товаристві любителів музики).

Після смерті П. Сокальського (11 квітня 1887 р.) його рукописна спадщина зберігалася родичами. За відомостями, які надає монографія Т. Каришевої [5], архів Петра Петровича після смерті його доньки Неоніли Петрівни та її подружжя українського композитора Леоніда Леонідовича Лісовського було передано до Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України. "Щоденник" П. Сокальського зберігався донькою Оленою Петрівною Сокальською-Мухановою, який вона (за свідченням тієї ж Т. Каришевої) передала до ЦММК ім. Глінки.

Дослідження архіву Сокальського дозволило авторці цих рядків з’ясувати, що численними родичами П. Сокальського була зроблена копітка праця зі збирання, класифікації, редагування та часткового видання його рукописної спадщини. Так, архівні документи, укладені сином митця Костянтином, містять списки творів Петра Петровича. Подібні списки зроблені і братом Іваном Петровичем (подані у дослідженні П. Сокальського "Руська народна музика", 1888 р.). На початку XX ст. було зроблено новий опис праць Сокальського його донькою Неонілою Петрівною "Список усіх праць П.П. Сокальського у хронологічному порядку (з деякими коментарями)" [9]. Родичами також укладались різноманітні проекти видань творів Петра Петровича. Здебільшого цим займалися його брат Іван Петрович, сини Костянтин та Леонід, а також небіж Володимир Іванович – відомий український композитор. На користь цього свідчать плани публікацій творів Сокальського у багатотомних зібраннях. Серед рукописів автором цих рядків відкриті "Список друкованих праць П.П. Сокальського (1882-1887)" [10], укладений його сином Леонідом, а також "Список XIV томів творів П.П. Сокальського" [11], за припущенням укладений також ним. Саме цей список містив повну музичну спадщину композитора. Сюди були залучені найрізноманітніші твори від перших спроб юнацьких років до масштабних хорових і симфонічних картин, від безпосередніх "польових" записів народних пісень до романсів і балад. Оперні твори передбачалося видати у трьох томах.

Існують й інші свідоцтва піклування дітей і родичів П. Сокальського про долю його спадщини. Так, Леонід Петрович склав план першочергових завдань, без вирішення яких не можна розпочинати видання зібрань творів батька. Більш за все його турбувало написання повної й докладної біографії Петра Петровича.

Сини композитора планували також видати окремо літературно-публіцистичну спадщину. До цих двох самостійних видань вони і мали намір додати повну, докладно написану біографію Петра Петровича Сокальського, яка мала б зв’язок з історією його музичної творчості і з розвитком музичної справи в Росії. Біографія, на думку братів, повинна з’ясовувати особливості епох, думок, обставин та різні впливи, котрі так чи інакше відбилися на духовному складі і творчості Петра Петровича. Готуючи твори свого батька до друку, Леонід і Костянтин першими виявили надзвичайну мізерність свідоцтв про дитинство свого батька, вплив середовища на його творчість і взагалі про стан музичної справи у 30-40-і роки у Харкові.

Як бачимо, обсяг роботи, яку взяли на себе брати, був вельми значний. На жаль, жодного з наведених проектів видання зібрань творів П. Сокальського не було здійснено. Вперше свідоцтва про творчий шлях митця були видані друком Т. Каришевою у 1950 р. [3]. Лише після смерті П. Сокальського пощастило видати його головну теоретичну працю "Руська народна музика" на користь його неповнолітніх і малих дітей. В архіві зберігся "Договір про видання музичних творів П.П. Сокальського" (1887) між опікуном його дітей В.В. Ковальовим та братом покійного Іваном Петровичем. Т. Каришева у своїй монографії повідомляє, що працю було видано на кошти грецького Генерального консула в Одесі А.Г. Вучини.

Особливо треба висвітлити долю музичної спадщини П. Сокальського. Нотні рукописи містять твори різних жанрів як написані рукою автора, так і рукою списувача нот. Головним чином, авторськими є рукописи творів дрібних форм, наприклад, романсів, п’єс для фортепіано. Твори складніші й масштабніші частіше віддавалися списувачам. Так, зокрема, було з операми П. Сокальського. Проте, допомогу у списуванні подавали і родичі, особливо старший брат Іван Петрович. Його рукою списані партитура "Марша-фантазії" і клавір кантати "Бенкет Петра Великого".

Архівні матеріали свідчать також, що родичами проводилась робота з упорядкування музичної спадщини П. Сокальського. Родиною Сокальських було укладено каталог "Надруковані музичні твори П. Сокальського" зі списком невиданих. До цього списку належать опери "Мазепа", "Майська ніч" та кантата "Бенкет Петра Великого". У списку творів, прийнятих Леонідом Петровичем після смерті Івана Петровича, надрукованих творів трохи більше, ніж у вищезгаданому каталозі, але й рукописні твори також подані повніше.

Розроблялася класифікація творів за жанрами. Це підтверджується списком "Твори П.П. Сокальського для оркестру одного та хору і оркестру", зроблений рукою його сина Костянтина. Пропонується і список теоретичних і музично-критичних статей "До видання творів з музики П.П. Сокальського", розроблений Іваном Петровичем. Тут також два розділи: надруковані роботи та ще невидані. Автор цього каталогу пропонує видати музично-критичну спадщину композитора у п'яти випусках. Кошти на видання збиратимуть за допомогою передплати на п'ятитомник. Цей задум також не було реалізовано. Дещо інший варіант п'яти випусків містить список теоретичних праць П. Сокальського, що належить невстановленому авторові. Він логічніший за попередній, що дозволяє припустити працю над списками однією людини. Проте й цьому планові не судилося здійснитись.

Авторку цих рядків особливо зацікавив рукопис опери "Майська ніч", створеної П. Сокальським у 1863 р. [7]. Вона стала першою в історії музики оперою за гоголівським сюжетом і водночас першою повноцінною українською оперою. Майже одночасно з нею створена опера, точніше музична комедія С.С. Гулака-Артемовського "Запорожець за Дунаєм", якій судилася щасливіша доля. Лібрето "Майської ночі" композитор писав самостійно, залучаючи по ходу дії, крім тексту М.В. Гоголя, поезію Т.Г. Шевченка та Л.І. Глібова, переклад яких на російську він здійснив.

Композитор постійно вдосконалював лібрето своєї опери [8]. Існує кілька варіантів, і всі вони містять сліди старанного виправлення. Не випадково, що частіше за інші позначки вживається фраза "вирівняти текст". Ці зауваження тим більше заслуговують уваги, що П. Сокальський створив віршоване лібрето. Автор довго міркував і над назвою опери. Про те, що до прийнятої назви він прийшов не одразу, свідчать примітки, зроблені олівцем: Сільський Юпітер, Сільський роман, Сільський голова, Щасливе кохання, Сільська ідилія, Українське село, Сільське кохання, Закоханий голова, Сільський Дон-Жуан, Одноокий Дон-Жуан.

До особливостей творчого методу П. Сокальського слід віднести уважне ставлення до літературного першоджерела, багаторазове стилістичне виправлення лібрето. Працюючи над текстами до останніх дій, автор постійно повертався до вже зробленого, вдосконалюючи його.

Опера зберігається у рукопису, зробленому М. Гоняєвим, який працював журналістом у газеті "Одеський Вісник" під керівництвом П. Сокальського. Існує клавір (повністю) і партитура (4-та дія незавершена). Клавір носить сліди інтенсивного опрацювання: багато авторських позначок до скорочення. З архівних джерел дізнаємось, що композитор високо цінував своє творіння, хоча вельми критично ставився до нього.

Про сценічну долю опери, про перипетії її просування на сцену свідчить листування з М.К. Бороздіним, другом і порадником у скрутних ситуаціях. Зазнавши прикру відмову дирекції Маріїнського театру прийняти оперу до постановки, композитор з гіркотою пише своєму петербурзькому другові про сваволю і примхи його суддів: він остаточно втратив надію побачити творіння своєї душі на сцені.

У листуванні з Бороздіним Сокальський виглядає людиною, що абсолютно незнайома з інтригами, залаштунковим життям музичного середовища Петербурга. Він постає дивовижно цільною людиною з високим почуттям обов'язку і особистої гідності. Вдаватися до інтриг, підкупу посадових осіб, підлабузництва і протекціонізму митець був не здатний. Знаючи про невдалі спроби П. Сокальського, М. Бороздін намагався просунути твори свого молодшого друга до постановки, користуючись зв'язками у музичних колах і протегуванням графа Борха. Проте результати були ті ж самі. П. Сокальський не міг особисто клопотатись про постановку у зв'язку з матеріальними труднощами і неможливістю приїзду до столиці. Болем і гіркотою просякнуті рядки його листів, де він говорить про становище музиканта в Росії. Відверто пише П.Сокальський старшому другові про своє матеріальне становище, яке було недостатнім для того, щоб постійно проживати у Петербургу і безпосередньо піклуватись про постановку опери на сцені столичного театру.

І все ж таки П. Сокальський з властивою йому наполегливістю продовжує клопотатись. Він звертається до О.М. Сєрова як композитор-початківець до шановного, відомого й авторитетного у музичних колах майстра. З листування не вдалося встановити міру впливу О. Сєрова на долю постановки "Майської ночі", проте відомо, що навесні 1867 р. П. Сокальський відвідав Петербург.

Про подальшу долю цієї опери відомо, що вона була поставлена фрагментарно у Петербурзі, окремі номери з неї користувались популярністю і виконувались силами Товариства любителів музики в Одесі. Популярні уривки з "Майської ночі" вийшли друком за життя автора, але побачити її на сцені Петербурзької чи Московської опери (у Києві існувала тільки італійська трупа) автору так і не вдалося (як і нам майже через півтора століття від її створення).

Поступальний рух української культури неможливий без обізнаності з її минулим. З'ясувати шляхи розвитку національної культури допомагають архівні джерела, зокрема рукописна спадщина. Звернення до них дозволяє висвітлити діяльність митців, чиї імена відроджені нашим часом, проте їхня діяльність ще не набула широкого розголосу. Серед митців, діяльність яких відроджена сьогоденням, ім'я Петра Петровича Сокальського посідає чільне місце. Незважаючи на певне використання матеріалів науковцями, повне дослідження архіву Сокальського на сьогодення відсутнє. Подані в статті документи є лише частиною архівних джерел, які потребують спеціального дослідження.

Використані джерела

1. Архімович Л.Б. Українська класична опера / Л.Б. Архімович. – К.: Музична Україна, 1957. – 256 с.
2. Історія української музики: у 6 т. – К.: Наукова думка, 1989. – Т.2. – С.183-237.
3. Карышева Т.И. Из истории украинской музыкальной культуры / П.П.Сокальский // Советская музика. – 1950. – №4. – С.83-88.
4. Каришева Т.І. Петро Сокальський / Т.І. Каришева. – К.: Музична Україна, 1978. – 176 с.
5. Карышева Т.И. Пётр Сокальский. Жизнь и творчество / Т.И. Карышева. – М.: Музыка, 1984. – 200 с.
6. Сокальський П.П. Вибрані статті та рецензії / П.П. Сокальський; упорядкування, вступ. стаття та примітки Р.Кулик. – К.: Музична Україна, 1977. – 173 с.
7. Сокальський П.П. Майська ніч. Опера. Клавір / П.П. Сокальський // Ін-т рукописів Національної Бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі: ІР НБУВ). – Ф.І-37826.
8. Сокальський П.П. Майська ніч. Лібрето опери / П.П. Сокальський // ІР НБУВ, Ф.І-37827.
9. Список усіх праць П.П.Сокальського у хронологічному порядку (з деякими коментарями) // ІР НБУВ, Ф.І-38508.
10. Список друкованих робіт П.П.Сокальського (1832-1887) // ІР НБУВ, Ф.І-38504.
11. Список 14 томів творів П.П.Сокальського // ІР НБУВ, Ф.І-38500.
12. Тюменева Г.А. Гоголь и музыка / Г.А. Тюменева. – М.: Музыка, 1966. – 215 с.

УДК 793.3

Ірина Іванівна Герц
заслужений працівник культури України,
доцент Київського національного університету
культури і мистецтв

ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ БАЛЕТМЕЙСТЕРА КАСЬЯНА ГОЛЕЙЗОВСЬКОГО: НОВІТНІСТЬ ФОРМ І ЗМІСТУ У МИСТЕЦТВІ ТАНЦЮ

У статті аналізується хореографія як постійна змінна форма мистецтва, в якому важливу роль відіграє особисте відношення хореографа до руху, а також творча діяльність К.С.Голейзовського, який увійшов у історію світового балету як художник яскравої індивідуальності, самобутнього таланту, великої винахідливості.

Ключові слова: *К.Голейзовський, модернізм, хореографічна лексика, естрадний танець, хореографічні мініатюри, народна хореографія.*

Choreography is a constant variable form of art, which plays an important role to the choreographer's personal attitude motion. K.S. Holeyzovskyy entered the world history of ballet as an artist with the bright personality, distinctive talent, great ingenuity.

Keywords: *K. Holeyzovskyy, modernism, choreographic vocabulary, variety dance, choreographic miniatures, folk choreography.*

К. Голейзовський був першим і найбільш талановитим з балетних реформаторів 20-х років XX століття, які намагалися наблизити мову танцю до нового життя, наситити її сучасними пластичними інтонаціями.

Метою статті є аналіз творчості К.Голейзовського, визначення джерела формування його як митця хореографічного мистецтва, виявлення глибоких психологічних процесів у індивідуальному мисленні балетмейстера. Естрада початку XX століття виводила на підмостки популярні мотиви мистецтва і філософії свого часу. Тут традиції і впливи проступали відкрито, чітко і визначено. У Голейзовського діяльність на естраді об'єдналась з діяльністю академічної школи.

Багато чого з того, що відкрив майстер, було в майбутньому підтримано, посилено і розвинуто. Елементи поетики Голейзовського зустрічаються й у постановках Л.Якобсона, і в роботах М.Бежара. На московських гастролях Штутгартського Балету (середина 70-х років) були представлені мініатюри Іржі Кіліана на музику Яначека, дуже схожі з тими, що робив Голейзовський – майже цитати з його сюїт.

Естрада занурювала балетмейстера в естетичне варіво часу; академічна школа заявляла на молодого художника свої права – так починались педагогічні експерименти в школі і перші досвіди у галузі танцювального мистецтва.

Горський почав реформу академічного балету з сюжету, Фокін – з його структурних форм і стилістики. Голейзовський дуже швидко звернув увагу на реформу хореографічної лексики. Це були пошуки виразного вільного людського тіла, апеляція до красивої пластики, її картинність, деяка уповільненість ритмів. Ця уповільненість дозволяла вдивлятися в природні лінії людського тіла, дозволяла зримо почути народжену емоційним відчуттям музику.

© Герц І. І., 2010

Голейзовський починав свої експерименти на малих сценічних майданчиках з малою кількістю виконавців, які з часом стали самостійними танцювальними колективами. Вони примушували хореографа працювати у сольних формах танцю в ширину і в глибину, по горизонталі, вертикалі сценічного простору.

Починав Голейзовський не тільки як художник, який розкриває світ індивідуальних відчуттів і емоцій. Одна з програмних його постановок тих років "Десята соната" Скрябіна з її масовими композиціями, колективними почуттями – пряме тому підтвердження. Голейзовського цікавило видиме народження, визрівання емоцій. Для цього був необхідний крупний план, потрібно було вдивлятися у переливи, нюанси на шляху розвитку почуттів.

Голейзовський на все життя зберіг своє розуміння і свої принципи втілення емоційного початку. Процес народження і зростання пристрасті, як стадії цього процесу, залишилися стрижнем його малих і великих балетів, визначили особливості їх хореографічної драматургії, стали важливим етапом на шляху становлення психологічного театру. У цих принципах розкривалися і втілювалися пошуки хореографом його героїв, втілювалася його творча тема. З цими принципами пов'язане і визначення театрознавцями Голейзовського як художника-мініатюриста.

У світовій хореографії ще з початку XX століття замість терміна "мініатюризм" отримало розповсюдження поняття "камерний танець". Воно з'явилося в Німеччині разом з німецьким вільним танцем і мало на увазі не камерність тем, сюжетів і форм, а танцювальне мистецтво маленької трупи, що виступає на невеликому сценічному майданчику. Зараз очевидно, що Голейзовський, організовуючи Камерний балет, мав на увазі близькість своїх пошуків до пошуків у світовій хореографії.

Намагаючись ввести свої пошуки у вируюче русло сучасності, Голейзовський придумує термін "ексцентрична еротика". Він створює концертну програму, що була сприйнята одним з критиків лише як поза художника, який раптом забажав надягти найновіший костюм ("dernier") танцювальної моди. Хоча критик і відзначав, що програма зроблена майстерно, а всі рухи, принаймні значна частина їх, були нові й оригінальні.

Більшість рецензентів не бачили у постановках Голейзовського ні сатиричної гостроти, ні сучасного музичного матеріалу (балетмейстер ще не встиг захопитися джазовою музикою, найбільш характерною прикметою ексцентричного танцю того часу) і робили висновок, "що ексцентризму в цих постановках, звичайно, немає ніякого" [8,11]. Очевидно, сам балетмейстер тоді розумів під ексцентрикою лише пошуки нової, небувалої пластичної форми. Експериментуючи, він створював "слова"-рухи, незвичні до алогічності. Для вираження емоцій він придумував найнесподіваніші пози, гротескно переосмислюючи зображувані почуття. Широко вводив у танець акробатичні трюки, які порушували певну послідовність рухів. Якщо підійти до цих пошуків, як до суто лабораторного експерименту, то вони отримають зміст максимального виявлення можливостей людського тіла, створення пластичних метафор та розширення лексики танцювального мистецтва. Хореографічні новації Голейзовського початку 20-х років XX століття увійшли у скарбничку світової хореографії і стали широко застосовуватися у всіх естрадних та сценічних танцювальних жанрах.

Створена балетмейстером сюїта "Іспанські танці" на музику Альбеніса і Гранандоса у несподіваному для нього емоційному ключі, повернула йому відчуття повноти життя і підказала необхідність більш динамічних, чисто танцювальних засобів вираження. У цій роботі балетмейстерський талант Голейзовський піднявся на вищий щабель розвитку. "Я вірю в те, що ритм є богом життя", – неодноразово стверджував Голейзовський, і ритм для нього як для митця завжди мав величезне значення. Усе зроблено в широкій, небувалій дотепер танцювально-плакатній манері – ощадливо, яскраво, але без зайвих прикрас. Танець заряджав, тонізував, захоплював у своє ритмічне коло" [6, 8]. Упіймавши властиву іспанському танцю імпровізаційність побудови, балетмейстер створив свою хореографічну композицію, де фольклорні елементи органічно увійшли у загальну структуру сюїти.

У 1928 році Голейзовський приймає запрошення стати головним балетмейстером Московського мюзик-холу, де поставив три танцювальні інтермедії у виставі "Чудеса XXX століття". Танцювальні інтермедії Голейзовського відрізнялися широким жанровим діапазоном. Вони не тільки привносили у програму жіночу чарівність, а й виконували змістовні завдання, пов'язані з драматургічною структурою вистави. В своїх танцювальних номерах Голейзовський широко використовував прийоми гротеску й ексцентрики, а іноді й народного танцю, уміло знаходив потрібну для вистави мюзик-холу міру театралізації танцювального жанру.

У номері "Карнавал абажурів", зробленому для вистави-огляду "Атракціони в дії", Голейзовський просто приголомшив публіку ефектним трюком з костюмами. Танцівниці виходили у пишних кринолінах та величезних капелюхах. Після декількох красивих плавних рухів-переходів, вони несподівано звільнялися від своїх спідниць і з'являлися перед глядачем у традиційних купальниках.

У 1930 році Голейзовський створив програму сольного вечора для китайської танцівниці Сільвії Чен, а в 1931 році – програму для Театру художнього балету під керівництвом В.Кригер. Програми концертів будувалися за принципом представлених у них танцювальних жанрів і складалися з трьох частин. Перше відділення присвячувалося класичному танцю, друге – народному танцюванню, найчастіше іспанському, третє відділення віддавалося масовому танцюванню жіночого кордебалету.

Інтерес Голейзовського до народної творчості збігся із загальною тенденцією розвитку радянської культури тих часів. Зустрічаючись з справжнім фольклором, хореограф занурювався

у стихію народної творчості, намагаючись віч-на-віч, на практиці усвідомити його традиції, його цінність та потенційні можливості для розвитку хореографії. Природно, балетмейстер і у фольклорі у першу чергу звертав увагу на те, що було ближче до його творчості: на безпосередність народного танцю, на його здоровий початок.

На початку своєї творчості Голейзовський вивчав живопис, скульптуру, архітектуру, музику для того, щоб зрозуміти національні пластичні мотиви, ритми та відтворити їх у хореографічних композиціях. Він знайомиться з етнографією і саме в ній знаходить прообрази професійного мистецтва. Працюючи над програмою Декад узбецького, білоруського, таджицького мистецтва у 40-х роках ХХ століття, Голейзовський з самого початку принципово відмовляється переносити танець на сцену таким, яким він був у оригіналі. Балетмейстер майстерно висвітлює, закладений у фольклорі образ, блискуче театралізує його, додає йому сценічну форму, зберігаючи при цьому структуру, мальовничий вигляд, зміст і характер етнографічного першоджерела. Якщо раніше вигадливі лінії східних орнаментів могли викликати в уяві балетмейстера вишуканий образ фігури танцівниці, що в’є танцювальні візерунки, то тепер зображальність фольклору, образний початок його елементів стає для Голейзовського предметом найпильнішої уваги і поклоніння. Тепер танці, поставлені Голейзовським, чимось нагадують фрески, що зійшли зі стіни. Це була вже не стилізація, а творче перетворення національного мистецтва.

Необхідно зазначити, що до кінця 20-х років ХХ століття в середині жанру балету-п’єси чітко позначилася тенденція до порушення гармонії складових його компонентів. Фабула замінила образну основу хореографії. Показ ситуації, а не розкриття її змісту засобами танцю, приводив до демонстрації, ілюстративної розповідності подій. Хореографи часто-густо пристосовували старі, вже випробувані драматургічні ситуації п’єси до танцю, нові – до пантоміми. У пантомімі відбувалися головні відкриття акторського психологізму тих років. Але парадокс ситуації полягав в тому, що саме пантоміма збіднювала хореографію, спрощувала її специфіку, а часом і зовсім від неї відступала. Національний балет того часу розглядався як п’єса з соціальним конфліктом, основою хореографічних образів вважався класичний танець з національними елементами. У подібній структурі вистави національному елементу фактично відводилася ілюстративна роль.

Голейзовський в той час стверджував, що фольклор має достатні можливості для створення власної образної сфери вистави без допомоги класики. Він наполягав на тому, що про реальні події потрібно говорити на конкретній і ясній фольклорній мові, куди менш абстрактній і більш зрозумілій, ніж класичний танець. Ще на початку свого творчого шляху балетмейстер ратував за єдність стилю у хореографічній дії, за узагальненість його тем і образів. У 30-ті роки ХХ століття таким стилем для Голейзовського стала національна специфіка, яка укрупнено розвивалася у діючому сюжеті.

Фольклорне мислення, етнографічна стилістика стають для хореографа не просто реальністю, вони накладають відбиток на його світосприйняття. "Усі мої хореографічні здобутки складаються з емоційних образів народної хореографії. Можливо це, завдяки тривалому періоду спілкування з образною народною музикою і народною хореографією, і в мене виробилася здатність, слухаючи музику, побачити її. І якщо я не побачив, я не можу втілювати її у хореографічні образи. Не переношу беззмістовної хореографії. Кожен жест є результатом думки. Так повинно бути у хореографії. Це теж, що є в старій народній хореографії" [2,35].

Наприкінці 30-х років ХХ століття Голейзовський поглиблено вивчає танці народностей Східної Європи і приходить до висновку, що винятковий інтерес по своєму колориту, динаміці, по несподіваних змінах темпу і ритму представляють танці народностей, що населяють Дунайське пониззя, особливо у її угорській частині.

У цих танцях балетмейстер виявив елементи взаємного впливу й асиміляції народностей не тільки загального походження (моравів, чехів, словаків, хорватів, словенців, сербів), але й походження зовсім різного, наприклад, мад’ярів, німців, румунів, італійців і навіть тюркських народностей – киргизів, турків-османців, татар. Велику роль у обміні мелодій і характерів танців відігравали цигани. Саме вони привнесли у фольклор придунайських народностей арабські і єврейські мотиви. Крім того, угорці, захопивши Дунайське пониззя в 80-х роках IX століття, привели із собою з Приуралля і Волги багато тюркського і монгольського.

Голейзовський поставив танці придунайських народностей під загальною назвою "Чарди", які стали сюїтою трьохкамерного балету під такою ж назвою, сюжетом для якої слугували деякі звичаї придунайських народностей.

Окремо потрібно зупинитися на постановках Голейзовським російських та українських фольклорних танців. До Голейзовського ніхто настільки сміливо не використовував у театрально-сценічному танці елементи фольклору і не створював настільки масштабно російський танець, як, наприклад, його постановка "Камаринська" М.Глінки. Танець був багатий всілякими дрібушками і переборами, хвацькими колінцями і кружляннями, плавними співучими рухами. Глибокий інтерес до народної творчості, художня обробка елементів фольклору, невичерпна фантазія Голейзовського говорили про великий талант та невичерпну творчу потенцію балетмейстера. Глибокий інтерес і повагу заслуговують його постановки: "Українські танці" на музику В.Кочеткова, куди увійшли "Романс", "Веселиха", "Веретенце", "Шевчик", "Гопак" ("Київщина").

"Якщо майстер, опанував грамотою народної хореографії, – писав Голейзовський, – стане мислити логічно, то здобуток його ніколи не буде переспівом того самого; воно буде сприйматися легко і виглядати красиво" [2,9]. Балетмейстер ототожнював народний танець з плавно-поточною хореографічною розповіддю на визначену тему з чітким сюжетом, з переказом подій дійсного життя, зі зрозумілою і реальною картиною дійсності. Він стверджував, що про реальні події варто говорити конкретною мовою і бачив таку конкретність в абстрактній фольклорній лексиці. Формулюючи свої творчі принципи, балетмейстер виступав за єдність стилю хореографічної дії, за узагальненість його тем і образів.

У пластичних "символах" Голейзовського, штрихах і натяках оживає справжність, сама сутність тих, чи інших пластичних "цивілізацій" – чи то античність, чи східні танці, чи образи російської народної хореографії. Стилі стародавніх культур оживають завдяки поетичному уявленню Голейзовського. Він дає нам відчути їх чарівний аромат; конкретність і монументальність своїх знань; досліджень та спостережень; передає нам нескінченну пластичну красу форм і ліній.

Голейзовський неодноразово підкреслював, що перенесення на сцену елементів фольклору – процес творчий, а не механічний, що кожен танець породжений визначною подією, умовами життя народу. Кожен танець передає власну думку, віддзеркалює світосприйняття.

Володіючи ерудицією, широкими знаннями в області фольклору, Голейзовський сміливо брався за постановки танців різних національностей. "Узбецькій" період творчості Голейзовського відзначився постановкою танців в опері "Фархат і Ширін". "Таджицькій" період творчості Голейзовського відзначився постановкою балету "Ду гуль". Цей балет займає особливе місце у творчій біографії Голейзовського. Ця вистава була абсолютно несхожою ні за формою, ні по змісту з тим, що раніше робив Голейзовський. Не характерним для балетмейстера було звернення до сучасної теми і до масштабної чотирьохактної дії хореографічної вистави. Самобутньою стала лексика балету, яка була цілком вирішена на етнографічному танцювальному матеріалі.

Численні Декади національного мистецтва, що проходили в 40-і роки XX століття, з одного боку, стимулювали бурхливий ріст національної хореографії, а з іншого – породжували тип вистав-парадів – монументальних, помпезних, офіційно-урочистих. На цьому фоні новаторство Голейзовського було особливо значним. Воно містилося в оригінальному трактуванні юрби, живої, багатоликої, барвистої у самому образному вирішенні вистави, поставленої не в плані повсякденної етнографії, а як поетичне видовище. Балет "Де гуль" Голейзовського був надзвичайно насичений танцями. Балетмейстер блискуче демонстрував таджикам багатство їх власної національної хореографії.

Отже можна зробити висновок, що працюючи над фольклором, Голейзовський занурювався у стихію народної творчості, намагаючись на практиці усвідомити його традиції, його цінність та потенційні можливості для розвитку хореографічного мистецтва. У фольклорі балетмейстер, в першу чергу, звертав увагу на те, що було близьким його творчості – на відсутність фальші народного танцю, на його здорову основу. Голейзовський мав обдарованість відшукувати, розкривати нескінченну кількість пластичних нюансів у класичних рухах і цим збагачувати їх.

Значення хореографічних новацій Голейзовського визначається перспективністю низки принципів: уведенням у танець елементів гімнастики і акробатики, перетворенням у пластику форм живопису, графіки, зближенням хореографії з новими течіями у суміжних видах мистецтва з метою вирішення проблем танцювальної образності, лексичної основи балетної вистави. Одна з унікальних рис творчості майстра – вміння розкривати кращі пластичні можливості артистів, відштовхуючись від тіла конкретного танцівника. Не одне покоління танцівників виховувалося і виховується на народно-сценічній хореографії Касьяна Голейзовського.

Використані джерела

1. Голейзовский К.Я. Касьян Голейзовский. Жизнь и творчество. Статьи, воспоминания, документы / Касьян Ярославович Голейзовский. – М.: ВТО, 1984. – 576 с., ил.

2. Голейзовский К.Я. Образы русской народной хореографии / Касьян Ярославович Голейзовский. – М.: Искусство, 1964. – 210 с.

3. Голейзовский К.Я. Я безумно хочу жить / Касьян Ярославович Голейзовский // Балет. – 1992. – № 1.

4. Катонова С.В. Музыка советского балета / Светлана Владимировна Катонова. – Л.: Советский композитор, 1979. – 296 с.

5. Красовская В.М. Балет сквозь литературу / Вера Михайловна Красовская. – СПб.: Академия Русского балета им. А.Я.Вагановой, 2005. – 424 с., ил.

6. Суриц Е.Я. Хореографическое искусство двадцатых годов / Евгений Яковлевич Суриц. – М.: Искусство, 1979. – 240 с.

7. Фокин М.М. Против течения / Михаил Михайлович Фокин. – Л.-М.: Искусство, 1962. – 640 с.

8. Энтелис. Ставит Голейзовский // Сов. музыка. – 1965. – №7.

УДК 792.78

Наталія Яківна Ужвенко
здобувач Київського національного університету
театру, кіно і телебачення ім. І.К. Карпенка-Карого

СТВОРЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ШКОЛИ МИСТЕЦТВА ПАНТОМІМИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЇ РЕЖИСЕРА

У статті аналізуються умови, які сприяли розвитку європейської пантоміми XX ст. у зв'язку із змінами, що відбувалися в сценічному просторі Європи в період ствердження професії режисера і вплинули на створення театральних шкіл, в тому числі професійної школи мистецтва пантоміми.

Ключові слова: *вплив, режисура, пантоміма, європейська школа, школа-студія.*

The analysis of the conditions, which assisted the development of the European pantomime at the beginning of XX century in connection with creation the profession of director and had a big influence upon creation the professional art school of modern pantomime.

Keywords: *influence, direction, pantomime, european school, the school studio.*

Незважаючи на багатовікову історію існування, мистецтво пантоміми ще й на початку XX ст. не мало своєї специфічної професійної школи. Але перша спроба створення теоретично-практичної бази виразного руху-жесту була започаткована ще в середині XIX ст. французьким педагогом Франсуа Дельсартом, у вибудованій ним "системі виразності людини". На початку XX ст. найвизначніших результатів у цьому напрямку досяг швейцарський педагог і композитор Еміль Жак-Далькроз, проводячи експерименти "(…) з невербальної комунікації, в основі якої лежали ритмічні і пластико-пантомімічні засоби виразності" [8, 410]. Вони виявилися багатим підґрунтям для подальших творчих пошуків в царині виразного дійового руху на сценічному просторі Європи початку XX ст., що формувався "(…) в часи становлення і розвитку модернізму та був пов'язаний з девальвацією вербальних засобів виразності, в той час як візуальне в театрі набувало все більшого значення" [8, 393]. Суттєві зміни, що відбувалися в суспільстві, сприяли кардинальним змінам в мистецтві пантоміми, котрі врешті-решт і реалізувались у створеній французьким театральним діячем Е. Декру системі "Mime pur", яка з часом ствердилась як класична школа "сучасної" пантоміми "La mime", на відміну від традиційної "La pantomime".

Історії та теорії пантоміми в другій половині XX ст. – на початку XXI століть присвячені таких вчених, як Е. Декру, Ж.-Л. Барро, О.О. Румнєв, Є.М.Кузнєцов, І.Г. Рутберг, О.В. Маркова, В.Є. Халізєв, Т.Ю. Смирнягіна, К.М. Чернозьомов, М. Шкарабан та ін.

Метою статті є аналіз умов, які сприяли розвитку пантоміми у зв'язку із змінами у сценічному просторі Європи в часи, коли стверджувалася професія режисера.

Пошуки реалізації новітніх тенденцій в мистецтві спонукають майстрів сцени до застосування нових виразних прийомів, використання нових технічних засобів, провокуючи зміни в естетиці світовідчуття, які "(…)збігаються за часом з переломними відкриттями у природничих науках (насамперед у фізиці) та революційними змінами у європейській філософії. По суті, нові фізика, філософія і естетика – три складових єдиного процесу: глобального перегляду питання людського буття, ролі та місця людини у світі" [8, 85].

Замість детального натуралістичного відтворення "неприкрашеної" дійсності на сцені почала утверджуватись умовність, "як сама природа театру", що більше відповідала реаліям суспільства. "Побутовий і натуралістичний театр – від мейнінгенців, Отто Брама до російського МХТ К. Станіславського – ближче до 1910 років відчув шалені поштовхи під власним фундаментом. "Лицар театральності" Макс Рейнгард, пройшовши школу натуралістичного театру, відходить до умовного й символічного. Його "Цар Едіп" і "Гамлет" наголошують на фатально-символічних прикметах сучасної театральної мови" [8, 104]. І якщо в пантомімі "Сумурун" за мотивами арабських казок "Тисяча і одна ніч" М. Рейнгардт, шукаючи нових сценічних рішень, що символізують зміни у відносинах між акторами і глядачами, руйнує "четверту" стіну і виводить акторів у глядацьку залу по "вузькому помосту, так би мовити "дорогою квітів" [3, 262], то постановку драми Софокла "Цар Едіп" в обробці Гофмансталя він робить в орендованому наприкінці 1910 р. цирку Шумана. Там, враховуючи незвичний сценічний простір та майже круговий огляд, старанно вибудовує масові сцени за участю великої кількості статистів (до 500 чол.) і змушує їх "(…) жити як єдина істота, розпластана по землі, що піднімала до неба оголені руки і простягала їх до Едипа. (…) Чітка пластика, яка допомагала розкривати драматичну взаємодію героя і натовпу, маса – як один із центральних персонажів вистави – попереджали про прихід у німецьке мистецтво експресіонізму…" [3, 262]. Відчуваючи важливу роль режисера як організатора "нового" театрального простору, яка має зв'язок ще й з тим, що змінювався погляд на театр, котрий з розважального

© Ужвенко Н. Я., 2010

доходного підприємства перетворювався у трибуну для боротьби поглядів і ідей суспільства, М. Рейнгардт робить першу в Європі спробу професійного виховання режисерів в новоствореній ним театральній школі міста Відня (1928 р.).

Професія режисера, що почала стверджуватись наприкінці Х1Х ст., в ХХ ст. стала невід'ємною частиною "нового" театру, враховуючи його різноманітні полістилістичні розгалуження. "Мова і пластика в їхній динамічній та суперечливій єдності давали безграничну свободу режисерській фантазії" [2, 9]. Режисер, як правило, перебирав на себе не тільки творчо-організаційну функцію, а й починав виступати в "ролі" єдиного творця всього сценічного простору, відповідаючи за те, "(…) щоб сценічний простір набував максимально виражену значимість і насиченість змістом" [10, 184]. Російський мистецтвознавець О.В. Маркова пише, як протягом ХХ ст. практика світового театру довела те, що поняття "режисура" та "сценічний текст" тісно пов'язані між собою: "(…) першорядним завданням режисера і є створення сценічного тексту" [6, 19]. Вона підкреслює, що саме "сценічного", а не "літературного", як визначалось багатовіковою традицією європейського театру. Саме тому одним із чинників інтенсивного розвитку режисури на рубежі Х1Х-ХХ ст. радянський дослідник В.Є. Халізєв вважає те, "(…) що європейській театр тепер активно почав опановувати наявні в ньому пантомімічні основи. Актор-декламатор, заповнюючи залу для глядачів акустично, не був в змозі хоч в якій-небудь мірі заповнити сценічну коробку рухами, які супроводжували його виступ" [10, 189]. Далі він підкреслює, що пантомімічне виконання ролей стимулює художнє опанування "сценічної коробки", яке для вистави, де актори створюють яскраві видовищні образи і вражаючі мізансцени, набуває дуже важливого значення.

Сучасна українська дослідниця театру Н. Шевченко вважає, що: "…своїм виникненням режисура має завдячувати суттєвій проблемі, що постала в театрі на зламі епох; творчі фантазії, які почали збурювати художню уяву лідерів тогочасного театру вимагали іншого матеріалу для втілення на кону. Бутафорія і живописні панно, традиційні акторські амплуа і імітаційна техніка актора, що дісталась у спадок від старого (…) театру не могла адекватно передати багатомірність і плинність світу…" [8, 494].

Спроба вирішення таких важливих проблем в європейському театральному просторі спричинила конструктивну сценічну реформу, яку насамперед треба пов'язати з іменем Гордона Крега – режисера, сценографа і теоретика театру. Його погляди на сценічне мистецтво викладені в книзі "Мистецтво театру" (1911), яка була каталізатором багатьох перетворень в європейському театрі першої третини ХХ ст.

Г. Крег, вважаючи за найважливіше впливати на фантазію глядача, пробуджуючи його уяву, заперечував натуралістичне зображення дійсності на сцені і в своїх виставах прагнув створити гармонійне поєднання музики, руху, кольору і світла. Даючи оцінку ситуації, що склалася в багатьох існуючих театрах, він зауважує, що схід ще може похвалитися театром, а західний театр вже майже відживає. Але надія на відродження є: "(…) коли театр стане досконалим інструментом і напрацює свою техніку, тоді без всякого зусилля розвинуться і творчі сили" [4, 115].

Підкреслюючи пріоритет режисера в театрі і висуваючи вимоги єдності – єдності режисури, акторського виконання і сценічного простору при реалізації певного задуму – Г. Крег постійно вказував на недосконалість людського тіла. "Навіщо моєму розуму придумувати тонкі штучки, витонченні комбінації, якщо моє тіло, яке зовсім не контролюється мною, все одно зіпсує все це", – полемізує придуманий ним актор [4, 54]. Пропонуючи замінити актора "надмаріонеткою", Г. Крег висловлює припущення: "Тоді вже не буде більше на сцені ні однієї живої фігури, яка плутає нас, примушуючи змішувати дійсність з мистецтвом" [4, 62].

Ідея актора-надмаріонетки, в якому режисер знайде бездоганного виконавця, що, не маючи ніяких тілесних перепон, відтворить "по-новому, сучасно" на сцені в зримих тілесних образах всі хвилюючі його фантазії, виявила загальну проблему, яка стосувалася багатьох режисерів і стимулювала їхню "педагогічну" діяльність. Гостро постало питання створення акторських шкіл, значення яких видатний театральний актор, педагог, режисер М. Чехов формулює так: "Створення школи це не програвання і показ перед актором ролі, а вміння дати актору технічні засоби для того, щоб досягнути необхідних результатів на сцені" [11, 158]. Для вирішення цієї проблеми необхідні були теоретичні і практичні розробки в цьому напрямку, пошуки техніки, яка забезпечила б не вміле "копіювання" дійсності і вміння збуджувати своє акторське "нутро", як було в натуралістичному театрі, а відповідало б вимогам "нового" театру – з його різноманітними напрямками, стилями і формами. В.Є. Халізєв з цього приводу пише: "Активна взаємодія "педагогічних" і "постановочних" задатків режисури (…) в ХХ столітті стала "нормою" театральної творчості"[10, 179].

Безпосередньо ж вирішити озвучену Г. Крегом проблему "надмаріонетки" спробувала тільки одна людина – учень паризької школи-студії Жака Копо при театрі "Стара Голуб'ятня" – Етьєн Декру, який, як зазначає О.В. Маркова, вирішує, що коли маріонетка є в деякій мірі моделлю ідеального актора, треба спробувати скористатися перевагами цього маріонеткового ідеалу [6, 44]. Далі він пропонує досягти результату за допомогою спеціальної гімнастики, яка і приведе всіх бажаючих до максимально керованого і виразного тіла – "тілесної міми". Саме він, дошукуючись "маріонеткового ідеалу", з часом створює "Mime corporel" – "суставно-м'язову" гімнастику, за допомогою якої він сам та його учні, розробляючи окремі частини тіла, опановуючи звичні рухи в незвичних послідовностях і ритмах, досягали у володінні тілом неабияких результатів. Враження від яких описує відомий італійський театраль-

ний режисер Джорджо Стрелер: "(…) одного разу я побачив, як Декру дійсно літає, літає в пантомімі "Le Vol". Я серйозно бачив як він відірвався від підлоги. Насправді він, певна річ, не відірвався ні на сантиметр, але координація і темп його руху з одної точки було максимально спрямовано угору, були такі досконалі, що при останньому відштовхуванні виникало фізичне відчуття польоту" [7, 132].

Але "Mime corporel" була тільки частиною теоретично-практичного обґрунтування системи "сучасної" пантоміми, якій її творець – Е. Декру – дав назву "Mime pur". Поштовхом для формування цієї системи були надбання театрально школи-студії під керівництвом Жана Копо, переосмислені і трансформовані його учнем в спеціальні принципи, прийоми та вправи.

Радянський історик театру О.Л. Фінкельштейн пише, що керівник "Старої Голуб’ятні" – режисер-реформатор, актор, теоретик театру і педагог Жан Копо, ще в 1919 році зрозумів, що: "(…) головне для нього – лабораторна робота. Якщо незрозуміло, як і на якій основі будувати театр сьогодення, то важливо готувати творців театру майбутнього. Копо твердо вірив, що новий театр може вирости тільки зі школи" [9, 90] Він вирішує, що школа повинна дати не тільки широку професійну підготовку, а й розвити ум, моральність, прищепити дисципліну, традиції, "звички існування, прийнятні для ремесла", дух колективізму, спільність цілей. "Але в той же час – навчити ремеслу, акторської техніці" [9, 59]. Є.Л. Фінкельштейн пише, що в одній групі, вихованій на загальних принципах, Ж. Копо розраховував виростити різноманітних діячів театру – поетів, музикантів, танцюристів, мімів, режисерів, акторів, хор, техніків сцени, які складали б не випадкову трупу, а об’єднаний творчий колектив [9, 91]. До того ж, Ж. Копо "(…) хотів мистецтву драми навчати, як балету й музиці – з дитинства" [9, 90]. Виховувати з дітей акторів Жак Копо збирався поступово, враховуючи природні закони дитячої гри, формуючи крок за кроком "ігровий інстинкт" та збагачуючи юних акторів виразними засобами, які дадуть можливість самовираження, "злету" фантазії, уяви. "Така школа повинна стати для театру лабораторією та резервом, конденсатором художнього досвіду" [9, 52].

При створенні програми школи-студії, як зазначає О.Л. Фінкельштейн, Жак Копо врахував висновки, зроблені ним після творчих зустрічей з Г. Крегом, відносно італійської комедії масок: "(…) тільки тепер, у Крега, він зрозумів повністю, які великі можливості розвитку акторської техніки приховані в цьому жанрі" [9, 54]. Використав він і творчі надбання від перегляду і обговорення експериментів Еміль Жак-Далькроза, "(…) до принципів ансамблевого психологічного театру і етичного виховання, які були результатом досвіду Старої Голуб’ятні, приєднались імпровізація і пластична виразність, підказана Крегом, ритмічне виховання, опановане на заняттях Жак-Далькроза" [9, 60].

Пошуки Ж. Копо у сфері нових виразних та технічних засобів сцени реалізувались безпосередньо в його творчості. О.В. Маркова пише про те, що ще в 1913 році після тріумфально показаної Ж. Копо прем’єри "Дванадцятої ночі" "(…) стало зрозуміло, що в цьому театрі приоритетним є власне сценічний текст" [6, 19]. А от О.Л. Фінкельштейн зауважує, що незважаючи на захоплення ідеями інших діячів театру, Ж. Копо залишався вірним собі і основним завданням вважав: "(…) з максимальною виразністю передати суть п’єси, виявити і донести до глядача намір автора" [9, 59]. В цих двох оцінках можливо було б вбачати деяку суперечність, якби не узагальнююче висловлювання Джорджо Стрелера: "Копо, або відчуття єдності театру, єдності слова написаного і представленого, єдності акторів, сценографів, композиторів, драматургів" [7, 104].

Ж. Копо бачив театр в поєднанні руху та тексту. Вправи та етюди пантоміми, що мали на собі вплив східного театру та італійської commedia dell’arte, використовував як один з багатьох засобів виховання драматичного актора нового типу, який повинен був добре володіти рухом тіла та імпровізацією на базі цього руху. "Пантоміма використовувалася для відпрацювання узгодженості пластики та мови, а також для уміння вести дії під час пауз" [1, 33].

На багато пізніше, вже в 1948 році, згадуючи свої відчуття під час навчання в школі-студії Жака Копо та події в навколишньому театральному світі того часу, Е. Декру зробить висновок, що тоді: "Повинна була народитись ідея сценічного мистецтва, яка мала за основу рухи тіла, мистецтва, здатного визвати не тільки сміх, але й жалість, страх та мрії. І ця ідея народилась. Вона ввійшла в практику театру в школі при "Старої Голуб’ятні" так, що мені не потрібно було нічого винаходити. Потрібно було тільки в неї повірити" [1, 32].

Е. Декру навчався в студії лише один рік, у період з 1923 до 1924 року, але вражень, знань та ідей, отриманих за цей рік, йому вистачило, щоб закласти фундамент подальшої особистої творчості на все життя. Він писав: "З пантомімою я познайомився в 1923 році в школі Жака Копо "Стара Голуб’ятня". Тоді були закладені основи цього мистецтва. Залишалось тільки розробити термінологію, намітити напрямки і визначити кордони" [1, 63].

Важливо зазначити, що, починаючи створювати свою систему, Е. Декру, як і Ж. Копо, мав на увазі використання пантоміми саме у вихованні сучасного драматичного актора, але захопившись, пішов далі в реалізації ідей Г. Крега, в бажанні віднайти через пантоміму шляхи виховання самостійності актора нового типу, актора – Творця. О.В. Маркова пише: "(…) залишаючи в 1931 році підмостки драматичного театру, Етьєн Декру зовсім не мріяв про відкриття якогось іншого, невідомого мистецтва. Його намір був більш "скромним": віднайти та усвідомить ті основи, які тільки й забезпечать Театру повнокровне існування, роблячи його мистецтвом, відмінним від усіх інших відомих людству мистецтв" [5, 37].

Пантоміма нового типу – "La mime" (щоб відрізняти її від традиційної пантоміми, Е. Декру замінив "La pantomime" на "La mime") повинна була, за його сподіваннями, збагатити драматичного актора новими виразними засобами, новими технологіями. Більше того, володіння драматичною імпровізацією на базі "Mime pur" повинно було розширити можливості реалізації у просторі сцени примхи уяви та фантазії актора, допомогти навчитись створювати акторську акцію в любих умовах, без жодних допоміжних засобів, реалізуючі девіз: "гола людина на голій сцені". "В часи Етьєна Декру ще не існувало ні "реаліті-шоу", хеппінінгів з перформансами, але він припускав можливість їх виникнення, так як добре знав, що кожна людина має "ігровий інстинкт та інстинкт глядача" [6, 25].

Шукаючи шляхи виховання сучасного драматичного актора, Е. Декру не тільки узагальнив і вдосконалив знання, набуті в театральній школі-студії Ж. Копо. Він створив свою систему виховання сучасного актора "Mime pur", виходячи з твердого принципу, що "театр – мистецтво актора", яке побудовано саме на артикульованій фізичній дії актора, впевнений в тому, що основним виразним засобом актора є пластично побудований рух-жест, внутрішньо наповнений психологічним змістом і емоційно захоплюючий глядача. Розвиваючи свою систему фізичної дії для драматичного актора, Е. Декру, створив школу "La mime", яка згодом стала не тільки класичною школою для традиційної пантоміми "La pantomime", а й акторською школою для різноманітних сучасних стилістичних напрямків та форм театру другої половини XX – початку XXI ст.

Використані джерела

1. Декру Этьен. Слово о миме / Этьен Декру ; [пер. с фр. В.Соловьева и Е. Марковой]. – Архангельськ : Правда Севера, 1992. – 128 с.

2. Зарубежное театральное искусство XX века. Взаимоотношения театра и литературы : [сб.науч.трудов / науч. ред. Левбарг Л.А. и др.]. – Л.: ЛГИТМиК, 1981. – 133 с.

3. История зарубежного театра. Часть вторая. Театр западной Европы X1X –начала XX века, 1789-1917 : уч. пособ. для студ. театр. вузов и ин. культ. /[под ред. проф. Г.И. Бояджиева и др.]. – М. : Просвещение, 1984. – 272 с.

4. Крэг Гордон. Искусство театра / Гордон Крэг ; [пер. под ред. В.П. Лачинова]. – СПб. : Живое слово, 1911. – 182 с.

5. Маркова Елена. Современная зарубежная пантомима. La mime / Елена Викторовна Маркова. – М.: Искусство, 1985. – 191 с., 15 л. ил.

6. Маркова Елена. Этьен Декру. Теория и школа "MIME PUR" /Елена Викторовна Маркова. – СПб. : Гос. акад. театр. ис-ва, 2008. – 223 с. – (Учебное пособие).

7. Стрелер Джорджио. Театр для людей / Джорджио Стрелер; [пер. з итал. С. Бушуевой]. – М. : Радуга, 1984. – 310 с.

8. Український театр XX століття / [Н.Мірошниченко, О. Левченко, В. Селіванова та ін.]; под ред. Н. Корнієнко – К. : ЛДЛ, 2003. – 512 с. – (Монографія).

9. Финкельштейн Е.Л. Жак Копо и Театр Старой Голубятни / Финкельштейн Е.Л. – Л.: "Искусство", 1971. – 136 с.

10. Хализев В. Драма как явление искусства / Валентин Евгеньевич Хализев. – М. : Искусство, 1978. – 240 с.

11. Чехов Михаил. Путь актора / Михаил Александрович Чехов. – М. : Транзиткнига, 2003. – 560 с. – (Мемуары).

І с т о р і я

УДК 81-11

Олексій Іванович Путро
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв;
Алла Олексіївна Путро
доцент Національної академії керівних
кадрів культури і мистецтв

СТУДЕНТИ-ІНОЗЕМЦІ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ (XIX – початок XX ст.)

У статті досліджується діяльність першого вищого навчально-духовного закладу на терені України – Київської духовної академії з підготовки кадрів для церков Вселенського православ’я. Особлива увага приділяється питанню навчання в Академії іноземних студентів з країн Балканського півострова, що в період XIX – початок XX ст. ставали на шлях національно-духовного відродження.

Ключові слова: *іноземні студенти, Київська духовна академія, Православна Церква, духовна освіта, Святіший Синод, митрополит, професорсько-викладацький склад.*

The article studies the activity of the first higher educational theological institution on the territory of Ukraine – Kyiv Theological Academy training the staff for churches of Universal Orthodoxy. The main problem is the studying at the Academy of foreign students from the countries of Balkan Peninsula. These countries during the period of XIX-th early XX-th century took the road of national spiritual revival.

Keywords: *foreign students, Kyiv Theological Academy, Orthodox Church, theological education, Holy Synod, metropolitan, professorship, teaching staff.*

В історичній науці на сучасному етапі значно поглибився інтерес до розробки питань, пов’язаних з освітянською діяльністю церкви і православного духовенства. Важливою складовою даної наукової проблеми є діяльність православної вищої духовної школи України в XIX – поч. XX ст. Останню в зазначений період гідно репрезентувала Київська духовна академія, відкрита 1819 року в приміщеннях Києво-Могилянської академії як принципово новий тип духовного навчального закладу. Поряд з іншими духовними академіями (Московською, Санкт-Петербурзькою і Казанською), відкритими в Російській імперії на початку XIX ст. в руслі загальних державно-політичних реформ, зокрема системи освіти, Київська духовна академія готувала викладачів для семінарій, а також кадри для духовної ієрархії. Нормативно-правовими документами, що регулювали всі аспекти діяльності духовних академій стали спеціально розроблені Статути. (За весь період існування Київської духовної академії (1819-1923) було видано чотири статути – 1814, 1869, 1884, 1910 років – авт.). Важливою ділянкою діяльності Київської духовної академії була підготовка кадрів для церков вселенського православ’я, особливо православних країн Балканського півострова, що перебували в цей період під ярмом мусульманської Туреччини.

Саме цей напрям роботи першого вищого навчально-духовного закладу на терені України практично не вивчений як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. За винятком окремих публікацій сучасної української дослідниці Н.А.Шип [9] і деяких загальних праць з історії Київської духовної академії, української церкви й освіти [2], спеціальні праці з даної проблеми в історичній літературі відсутні.

Для більш глибшого й аргументованого її розкриття наведемо короткий аналіз стану православних церков країн Балканського півострова зазначеного періоду, звідки прибувала переважна більшість молодих людей для вступу до Київської духовної академії.

XIX століття – історичний період, коли настає відчуття послаблення, а зрештою й остаточне звільнення південних слов’ян від турецького ярма. Відтоді розпочався процес їхнього національного відродження. Сербські повстання 1804 і 1815 років, виступ греків навесні 1821 року, повстання 1861 року в Боснії і Герцеговині, в Сербії, Валахії, Молдавії і Болгарії, 1866 року на острові Кріт, 1875 року – знову в Боснії і Герцеговині і нарешті російсько-турецькі війни 1828-29, 1877-78 років призводять до остаточного відродження й становлення самостійних слов’янських православних держав. Водночас в них розпочався рух за відновлення незалежності церкви.

© Путро О. І., 2010
© Путро А. О., 2010

Після виборення політичної автономії у Сербії (1830 р.) сербська церква отримала автономію від Константинопольського патріарха (1832 р.). Першим сербським митрополитом був обраний Мелетій Павлович. Після закінчення російсько-турецької війни 1877-1878 рр. і становлення Сербії як незалежної держави (князівства), Синод Константинопольського патріархату, на прохання сербського уряду, надав сербській Церкві грамоту про повну автокефалію (жовтень, 1879 р.). 1881 р. було усунуто від керівництва Церквою проросійські налаштованого митрополита Михаїла (вихованця Київської Духовної Академії – авт.), який незабаром через матеріальну скруту покинув свою країну і тривалий час мешкав у Києво-Печерській Лаврі [1, 505].

Після утворення у грудні 1918 р. Королівства сербів, хорватів і словенців і об'єднання в ньому всіх місцевих православних церков сербська православна Церква отримала статус патріархату (вересень 1919 р.).

Досить складною в цей період була історія Румунської православної церкви. Після зайняття території Румунії російськими військами в 1806 р. (внаслідок чергової російсько-турецької війни – авт.) до московського патріархату увійшли місцеві православні церкви, що утворили Молдово-Валахський екзархат, на чолі якого було поставлено колишнього Київського митрополита Гавриїла (Банулеско-Бодоні). Цей екзархат проіснував до 1812 р. (офіційно був ліквідований за рішенням російського Св. Синоду 1821 року – авт.) коли, за Бухарестським договором, росіяни покинули Молдовське і Валахське князівства. Разом з тим у Бессарабії, що залишилася під владою Росії, була утворена Кишинівська єпархія, яку очолив з титулом митрополита Кишинівського і Хотинського все той же Гавриїл (Банулеско-Бодоні).

Після утворення в 1859-1861 рр. єдиної держави – Румунського князівства (з 1881 р. – королівства) посилюється рух за становлення самостійної Румунської православної Церкви, в якому видатну роль відігравали брати єпископи Філарет і Неофіт Скрібани. Перший з них був, як відомо, вихованцем Київської духовної академії.

Після міжнародного визнання незалежності Румунії 1878 року (після закінчення російсько-турецької війни 1877-78 рр. – авт.) Румунська православна Церква отримала автокефалію. Щоправда остання спочатку мала дещо обмежений характер і лише в 1885 р. Константинопольський патріарх Йоаким IV погодився на повну незалежність румунської православної церкви. Після розпаду Австро-Угорської імперії (1918 р.) і входження до складу Румунського королівства Трансільванії, Буковини і Бессарабії, де мешкало багато православних румун, 4 лютого 1925 року румунська православна Церква набула статусу патріархату. Першим румунським патріархом став блаженніший Мирон.

На початку XIX ст. розпочався процес відродження Болгарської православної Церкви. Вже після російсько-турецької війни 1828-29 років молоді болгари отримали можливість навчатися в духовних академіях і семінаріях Російської імперії. Водночас активізувалася діяльність православної церкви за незалежність її від Константинопольського патріарха. Різко негативна реакція останнього спричинила тривалий гострий церковний конфлікт між болгарами і греками. Турецький султан, підігріваючи цю боротьбу, 28 лютого 1870 р. видав фірман (указ) про запровадження незалежного Болгарського екзархату. У відповідь на це Собор Константинопольської Церкви 16 вересня 1872 р. проголосив Болгарську православну Церкву схизматичною (відщепенською) [1, 544-545]. Російська Православна Церква офіційно не втручалася в даний конфлікт, проте всілякими дипломатичними заходами намагалася сприяти його подоланню. Водночас окремі її ієрархи, зокрема, митрополит Філарет (Дроздов) та деякі інші відкрито захищали позицію Болгарської православної Церкви. Після звільнення від турецького ярма (внаслідок російсько-турецької війни 1877-78 рр. – авт.) на частині території Болгарії було утворено незалежне Князівство, в якому церковна влада належала Святішому Синоду Болгарського екзархату на чолі з намісником. Після остаточного об'єднання болгарських земель в єдину державу (1885 р. – авт.) резиденція екзарха ще тривалий час перебувала в Константинополі. І лише після переможних Балканських війн 1912-13 рр. болгарський екзарх остаточно переїхав до столиці Болгарії м. Софії, залишивши в Константинополі свого представника [1, 546-547].

Македонська православна Церква впродовж досліджуваного періоду перебувала в складі Константинопольської патріархії (з 1767 р. – авт.). Після Балканських війн початку XX ст. територія Македонії була поділена між молодими християнськими православними державами – Болгарією, Грецією і Сербією. Відповідно, до складу їхніх церков увійшли й македонські єпархії.

Після утворення наприкінці XVIII ст. держави Чорногорії (внаслідок переможної битви з турками – авт.), місцева митрополія вийшла з підпорядкування Константинопольської патріархії й перетворилася на незалежну православну Церкву на чолі з митрополитом. Останньому належала й політична влада в країні (до 1852 р., коли відбулося розділення церковної і світської влади – авт.). Найбільш відомими державними й церковними діячами Чорногорії цього періоду були митрополити Пьотр I Негош (1782-1830) і Пьотр II Негош (1830-1851), які на противагу все ще триваючому політичному й економічному тиску турків дотримувалися відверто проросійської орієнтації. Особливо активно діяв у цьому напрямку Пьотр II Негош, який, як відомо, був висвячений на єпископський сан у Санкт-Петербурзі (як фактично й всі чорногорські єпископи і митрополити – авт.). Зі свого боку, російський уряд постійно надавав Чорногорії значну матеріальну допомогу у вигляді щорічних грошових субсидій. Та особливо важливим для кадрового зміцнення Чорногорської православної Церкви було надання можливості мо-

лодим чорногорцям безкоштовно навчатися у духовних академіях Росії. Також відомо, що наприкінці XIX ст. в Чорногорії, на кошти російського уряду, була заснована трирічна духовна семінарія [1, 751-753].

1918 р. Чорногорія добровільно ввійшла до складу новоствореної держави – "Королівства сербів, хорватів і словенців", що, своєю чергою, призвело до злиття чорногорських православних єпархій з Сербською православною Церквою.

Вищезазначені події стали водночас потужним підґрунтям для нового періоду в історії православної Церкви й духовної освіти.

Вже восени 1820 р. в Київській духовній академії з’явився перший студент-іноземець. Ним був випускник молдавського духовного училища ієродиякон Ієрофей. За нього клопотався перед київським митрополитом Серапіоном митрополит Кишинівський і Хотинський Гавриїл у листі від 1 червня 1820 р. Передбачалося, що ієродиякон Ієрофей пройде протягом року в Академії курси словесності й богослов’я і повернеться до Молдавії, щоб викладати там в Сокольській семінарії.

Ієродиякон Ієрофей отримав від цивільної влади Києва дозвіл на тимчасове перебування в місті (протягом року) в якості студента Київської духовної академії. В зв’язку з відсутністю в Академії відповідного для нього помешкання, ієродиякон був поселений у приміщенні Київської духовної семінарії [3].

Як засвідчував секретний лист новоросійського генерал-губернатора графа Воронцова від 11 січня 1843 р. до Київського митрополита Філарета, за клопотанням Константинопольського патріарха і за згодою Св. Синоду на навчання до Київської духовної академії було направлено болгарина ієромонаха Іларіона Стояновича. При цьому зазначалося, що, за даними російського посольства в Туреччині, ієромонах І. Стоянович перед тим навчався, разом з іншими молодими болгарами, в Афінах у місцевій гімназії й університеті. Останні, за офіційною думкою російських урядових кіл, належали до тих навчальних закладів, де викладалися науки в дусі атеїзму і демагогії. В зв’язку з цим, російський віце-канцлер граф Несельроде доручив послу Росії в Константинополі таємно зібрати необхідні дані щодо поведінки й напряму його (ієромонаха – авт.) думок, аби вирішити, чи може він бути відпущений до Росії. Очевидно, що болгарин виявився цілком благонадійною людиною в очах російських урядовців, оскільки вже у лютому 1843 року ректор Київської духовної академії архімандрит Димитрій надіслав митрополиту Філарету відповідне подання про зарахування до Академії І. Стояновича [4].

За рішенням Внутрішнього правління Київської духовної академії від 2 вересня 1849 р. двоє випускників Київської духовної семінарії серби Мілоє Іоанович і Василій Ніколаєвич після успішної здачі вступних іспитів, за клопотанням сербського митрополита й відповідною ухвалою Святішого Синоду, були зараховані до Академії на державний (казенний) рахунок [5].

У грудні 1849 р. генеральний консул Росії в Сербії генерал-майор Левшин повідомив своє Міністерство закордонних справ про те, що сербський уряд припинив посилати молодих людей на навчання до паризького і німецьких університетів, аби сербське .юнацтво "не заражалося" панівними в тих навчальних закладах ідеями. Очевидно, мова йшла про побоювання Сербії щодо можливості негативного впливу на її православну молодь з боку католицької і протестантської церков, а також поширених тоді в Західній Європі ліберальних революційних ідей. Натомість князь Карагеоргієвич наказав надалі посилати молодих сербів для отримання вищої освіти лише до Росії. Своєю чергою, імператор Микола I дав дозвіл на вільний пропуск у межі Росії тих молодих сербів, які за призначенням сербського уряду вступали до гімназій, університетів, а також духовних закладів Російської імперії. Слідом за тим, вже в січні 1850 року Святіший Синод ухвалив постанову, згідно з якою рекомендованих до навчання в духовних семінаріях і академіях сербів мали приймати туди як найшвидше. Разом з тим Синод вимагав від єпархій надавати всі необхідні дані про кожного такого студента, а також про його побутові умови під час навчання [6, спр. 3271, арк. 1].

Наприкінці серпня 1851 року до Києва приїхав молодий грецький архідиякон Григорій, якого, за клопотанням Константинопольського патріарха Аноіма і підтримки обер-прокурора Святішого Синоду графа Протасова, а також з дозволу київського митрополита Філарета, було прийнято на навчання до Київської духовної академії.

Враховуючи вже певну богословську підготовку архідиякона Григорія, яку він отримав в училищі богослов’я на острові Халка (Греція), його було зараховано одразу на вище відділення Академії. Мешкав він в академічному корпусі разом з іншими студентами-ченцями. Оскільки Григорій зовсім не знав російської мови, до нього на допомогу офіційно прикріпили одного зі студентів [6, спр. 3474, арк. 1, 2, 3].

На прохання грецького уряду і за розпорядженням обер-прокурора Святішого Синоду графа Протасава, вже у грудні 1852 року (тобто після початку навчального року – авт.) до Київської духовної академії було зараховано двох молодих греків − Попадопуло і Вімбо [6, спр. 3619, арк. 1, 2].

У листі до Київського митрополита від 15 травня 1853 року Сербський митрополит Пьотр просив, аби випускники Київської духовної семінарії серби Пантелеймон Сретькович, Аліпій Василієвич, Димитрій Зисич і Ніколай Златкович, після відповідних вступних іспитів, були прийняті до Київської духовної академії. А вже 19 липня 1853 року до правління Академії надійшов лист від Київського митрополита з резолюцією “имеет учинить надлежаще по сему” [7].

За даними Духовно-навчального управління при Святішому Синоді, на початок 1857 року в Київській духовній академії навчалося троє студентів – сербів. Це були Протасингел Венедикт, священик

Ніколай Попович і Сретен Крестич. Перші двоє прибули до Києва у листопаді 1856 року за рекомендаційним листом сербського митрополита Пьотра до київського митрополита Філарета, а останній, тоді ж, за власним бажанням [6, спр. 4008, арк. 1, 3, 5].

У листі від 26 серпня 1861 року до Київського митрополита Філарета сербський митрополит Михаїл просив прийняти до Київської духовної академії двох випускників Київської духовної семінарії Ілію Ставрича з Боснії і Іоанна Перовича з Герцеговини, які звернулися до нього з відповідним проханням. При цьому митрополит Михаїл, знаючи про недостатній рівень підготовки своїх земляків для вступу до Академії, звертав особливу увагу свого адресата на те, що їм необхідна вища духовна освіта для майбутньої діяльності у себе на батьківщині. Дійсно, побоювання митрополита Михаїла щодо рівня підготовки його підопічних виявилися небезпідставними. Як видно вже з листа Київського митрополита до обер-прокурора Святішого Синоду графа О.П. Толстого, Ставрич, Перович, а також ще один випускник Київської духовної семінарії серб Андрій Маріянович (подав заяву про вступ до Академії самостійно – авт.) не змогли скласти успішно вступних іспитів. Однак, враховуючи клопотання сербського митрополита Михаїла і гостру потребу в кадрах священиків в братніх православних балканських країнах, київський митрополит вважав за можливе й потрібне прийняти вищезазначених молодих сербів до Академії, в надії на те, що вони впродовж навчання і по закінченні, виявлять задовільні успіхи.

Вважаючи дане питання практично вирішеним, Київський митрополит водночас просив обер-прокурора Святішого Синоду графа Толстого виділити необхідні кошти на цих студентів-сербів по 34 крб. 28 коп. на одяг для кожного, а також на їхнє річне утримання, починаючи з 24 листопада 1861 року [6, спр. 4627, арк. 11, 17].

Наприкінці 1861 року в Київській духовній академії виникнув великий скандал. До Правління Академії надійшли скарги ("прошення") від групи студентів-іноземців на погане харчування, внаслідок якого у них з'явилися різного роду шлункові захворювання. Під скаргами стояли підписи вісьмох іноземних студентів, головним чином, сербів і румун (молдован): ієромонахів Моісея і Аверкія, священика Ніколая Поповича ієродияконів Філарета, Євфимія і Геннадія, Якова Павловича і Федора Петрова (з Болгарії) [6, спр. 4693, арк. 1, 2, 8]. Вкрай негативна реакція на ці скарги з боку Правління Академії і, зокрема, ректора Філарета Філаретова (1860-1877), призвела до того, що студенти-іноземці заявили про неможливість їхнього подальшого перебування в Академії і про бажання виїхати на батьківщину.

Останню спробу владнати конфлікт на свою користь студенти-іноземці здійснили 12 січня 1862 року, звернувшись з відповідним поясненням і коментарями до митрополита Київського і Галицького, члена Святішого Синоду Арсенія (Москвіна) (1860-1876), якому звичайно ж була вже відома ця вкрай неприємна справа [6, спр. 4790, арк. 2, 3, 17, 18].

Однак ще за день до цього звернення, митрополит Арсеній написав листа на ім'я Сербського митрополита Михаїла (Іоановича) (1849-1853), колишнього вихованця Київської духовної академії. До листа було додано копію журналу Правління Академії з коротким описом вищезазначених подій та участі в них студентів-сербів. Про зміст довідуємося лише з відповіді на нього митрополита Михаїла від 24 січня 1862 року. Перш за все, останній щиро дякував дописувача за те, що той не дав ходу проханню студентів-іноземців щодо звільнення з Академії. Поряд з цим, сербський митрополит зі свого боку, визнавав за необхідне надати можливість його підопічним отримати вищу духовну освіту, цілком щиро сподіваючись, що надалі вони підкоряться академічному начальству і будуть жити в Академії за встановленим там порядком.

Аналогічні матеріали були надіслані Київським митрополитом і до м. Ясси на ім'я ставропольського єпископа Філарета. Очевидно це був колишній вихованець Київської духовної академії Василій Попеску-Скрибан (чернече ім'я Філарет), румун (молдованин), магістр X курсу (1841 р.), про якого згадує й відомий дослідник історії Київської духовної академії Федір Тітов [2, 405]. Принаймні його відповіді Київському митрополиту від 20 і 27 лютого 1862 р. дають певні підстави для подібного припущення. Висловлюючи щире занепокоєння долею своїх вихованців-земляків ієродияконів Філарета і Геннадія, яким загрожувало виключення з Академії, єпископ Філарет водночас не може утриматися від захоплюючих спогадів про своє перебування в Києві, зокрема в Печерській Лаврі, де біля мощів св. Антонія він прийняв чернечий постриг від рук тодішнього Київського митрополита Філарета (Амфітеатрова) (1837-1857). Свою "альма-матер", Київську духовну академію, він називає "духовним вертоградом" його співвітчизника Петра Могили. Улюбленими його викладачами були відомі професори-богослови Інокентій Борисов (ректор і професор Академії 1830-1839 рр.) і Димитрій Муретов (ректор і професор 1841-1850 рр.). Останніх єпископ Філарет ставить за зразок гуманного й справедливого відношення до студентів і студентів-іноземців: "Сподіваюсь, що й освіта отця Ректора вище за дитячі пориви студентів-іноземців", – писав він – "і що він буде наслідувати природі бувших там ректорам Інокентію і Димитрію, які обезсмертили свої імена в наших країнах доброю про них пам'яттю".

Нагадуючи Київському митрополиту, що й він сам, і його учні Мелхіседек (Петрович-Стефанеску, румун, магістр XV курсу (1851 р.) – авт.) і Христофор (дані про студента-румуна не виявлені – авт.), які вчилися в Київській духовній академії пізніше, були сумлінними й зразковими студентами, єпископ Філарет у черговий раз просив вибачити "дитячу помилку" своїх вихованців ієродияконів Філарета й Геннадія і дати їм можливість закінчити повний курс наук в Академії. Головною підставою для нього, перш за все було те, що "наша церква (у тодішній Молдавії – авт.) як і уся східна, дуже по-

требує освічених духовних осіб, і звідки можна узяти цю рятівну освіту, як не з Києва?” [8, спр. 4693, арк. 1, 5, 6, 16].

Останнім виявленим нами документом, що стосується вищезазначеного конфлікту між іноземними студентами і керівництвом Київської духовної академії, є лист без підпису (вірніше чернетка листа – авт.), написаний у квітні (день не вказано – авт.) 1862 року у Києві. Зміст зазначеного документу дає підстави стверджувати, що мова йде про відповідь Київського митрополита Арсенія (Москвіна) на лист єпископа Ставропольського Філарета від 20 лютого 1862 року. Віддаючи належне почуттю глибокої шани і любові свого адресата до Академії, а також справжній його турботі про долю своїх вихованців – студентів-румунів, митрополит Арсеній повідомляє про позитивне вирішення питання й остаточне його закриття. “Нехай Ваші вихованці, - завершував свого листа митрополит Арсеній, - разом з іншими іноземними студентами, за допомогою благодаті Божої, з любов’ю і старанністю продовжують освіту свого розуму й серця для того великого служіння церкві й вітчизні, до якого вони призначаються своїм турботливим начальством” [8, спр. 4693, арк. 9].

Про щасливий кінець цієї історії, зрештою, засвідчує й той факт, що найбільш активні учасники конфлікту з керівництвом Академії, серби ієромонах Моісей, священик Ніколай Попович і Яків Павлович, уже в якості майбутніх випускників XXI курсу, зверталися до Правління Академії 20 квітня 1863 року з проханням заздалегідь фінансово забезпечити їхній від’їзд на батьківщину [8, спр. 4935, арк. 6].

На вересень 1864 року в Київській духовній академії навчалося 13 студентів-іноземців, серед яких були й інші учасники вищезазначеного конфлікту. Це були студенти вищого відділення, румуни (молдавани) ієродиякони Геннадій і Євфимій, а також болгарин Федір Петров. У вищому відділенні Академії на той час навчалося ще четверо студентів-іноземців: серби Ілія Ставрич, Андрій Мар’янович та Іван Перович, а також болгарин Георгій Каліспері [8, спр. 5090, арк. 3].

Студентами нижчого відділення перебувало 6 іноземців: серби Іосиф Ковачевич (“уроженец болгарский из г. Штипа в Македонии”, випускник Белградської духовної православної семінарії, вступив до Київської духовної академії у вересні 1863 р. за рекомендацією сербського митрополита Михаїла – авт.), Пьотр Ніколич і Ніколай Білич, болгари Феофіл Добранович та Іван Пічета, а також араб Ніфонтій Мусей. Відомо, що останній впродовж трьох з половиною років навчався в Київській духовній семінарії, після закінчення якої виявив бажання вступити до Київської духовної академії [8, спр. 4928, арк. 1, 2, 4].

Як засвідчує заява (“прошення”) Феофіла Добрановича на ім’я Київського митрополита Арсенія, він прибув до Києва у червні 1863 р. після 4-річного навчання і закінчення Карловецької православної семінарії в Австрії. Вступити до Київської духовної академії його спонукало бажання мати більш ґрунтовні знання з богословських наук, а також та обставина, що південні слов’яни мали тоді можливість отримати вищу духовну освіту тільки в Росії [8, спр. 4928, арк. 6].

Згідно з указом російського імператора Олександра II від 28 січня 1857 року, духовно-навчальним закладам було дозволено ставитися поблажливо до іноземних студентів під час вступних і випускних іспитів, а також у період їхнього навчання. Очевидно, в зв’язку з недостатнім дотриманням положень цього указу Святіший Синод ухвалив постанову від 5 квітня 1869 року про вищезазначені пільги для іноземних студентів.

Російський уряд у такий спосіб намагався відвернути молодих православних слов’ян, зокрема болгар, сербів, чорногорців та ін., від вступу до європейських світських навчальних закладів. Перш за все це були університети Парижа і Вільно, де вони, за визначенням російського міністра закордонних справ, ще у листопаді 1856 року, “отримували напрямок, супротивний слов’янському духу і нерідко православному вченню”.

Беручи це до уваги, Святіший Синод виявив готовність приймати на пільгових умовах до духовно-навчальних закладів, зокрема до академій, окрім вихідців з південнослов’янських країн, також православних греків, арабів, молдован і волохів. Поряд з тим, іноземним студентам духовних академій надавалася можливість за вибором вивчати лише одну з давніх мов (грецьку або латинську – авт.) [8, спр. 6024, арк. 1-3].

На навчання й утримання студентів-іноземців Святіший Синод виділяв окремі грошові суми. Так, Духовно-навчальне управління при Святішому Синоді, 17 липня 1864 року повідомляло Київського митрополита про те, що на виховання молодих іноземців, які навчатимуться у духовних навчальних закладах, встановлювалося 40 постійних стипендій. Шість з них, у 250 крб. кожна, мали виплачувати вступникам духовних академій, 18 стипендій у 235 крб. кожна, – для іноземних вихованців Херсонської семінарії, 16 стипендій у 200 крб. кожна, – для студентів Київської та ін. семінарій. Десять стипендій призначалося за спеціальним розпорядженням Святішого Синоду від 26 січня 1863 року на навчання 40 вихованців Белградської духовної семінарії (вихідців зі Старої Сербії, Боснії, Албанії, Герцеговини і Чорногорії – авт.), що діяла під безпосередньою опікою Сербського митрополита Михаїла [8, спр. 5090, арк. 1, 4]. До того ж, в разі вибуття студента-серба з духовної академії або семінарії, його стипендія перераховувалася до Белграда в розпорядження сербського митрополита. Особливо такі випадки почастішали з січня 1863 року, коли згідно з постановою Святішого Синоду, припинився прийом до семінарій молодих сербів. По мірі вибуття випускників з числа сербів, стипендії, які призначалися для їхніх наступників, почали активно перераховуватися до Белградської духовної семінарії.

Головним чинником, що спричинив появу вищезазначеної постанови Святішого Синоду, як виявилося, була інформація, що її надав російському урядові (через генеральне консульство Росії в Белграді – авт.) митрополит Сербії Михаїл. Останній повідомляв про свою стурбованість, у зв'язку з чутками, що дійшли до нього, про існуючі незгоди між молодими іноземцями, які навчалися в Київських духовно-навчальних закладах [8, спр. 4929, арк. 1]. Своєю чергою, згідно з відповідною вказівкою з боку Святішого Синоду, Правління Київської духовної академії, а також Київської духовної семінарії, вжили невідкладних заходів щодо з'ясування ситуації.

Вже на початку травня 1863 року професор семінарії П. Рязанов, який відповідав за роботу з іноземними студентами, доповідав секретарю Правління Київської духовної академії про те, що серби і болгари, при відвіданні своїх земляків на приватних квартирах, хоча й не вчиняють очевидних порушень ("безпорядків"), але своїми висловлюваннями діють на них несприятливо. Як виявилося, всі вони були твердо переконані, що російський уряд "викликає сюди молодих людей з південних слов'ян не для того, головним чином, аби готувати їх до служіння церкві, а для того щоби набути в них прихильних до себе людей і потім через них мати вплив на їхніх співвітчизників". Тому вони, за спостереженнями Розанова, зі зверхністю дивилися на керівництво Академії і семінарії, як на таке, що було примушене урядом в усьому догоджати іноземцям і залякане тим, що, в разі скарги іноземних студентів, воно (керівництво) мало б великі неприємності. Як випливало з цього донесення, сербські і болгарські студенти нечемно ("дурно") відзивалися про саму Академію, зокрема, скаржилися на незручні приміщення, на погане утримання і навіть на слабке викладання наук. Називалося й ім'я автора подібних висловлювань – серба ієромонаха Аверкія. (До речі, одного з ініціаторів вищеописаного конфлікту студентів-іноземців з керівництвом Академії наприкінці 1861 – поч. 1862 рр. у зв'язку з поганим харчуванням – авт.) "Як наслідок, - зауважував професор Розанов, – іноземці, які навчалися в семінарії, слухаючи подібні відзиви, набували сильної відрази до Академії і в більшості своїй, ще до закінчення семінарії, намагалися вступати до світських навчальних закладів".

Справжню тривогу в автора цього листа викликала практична відсутність у студентів-іноземців релігійних переконань. Особливо це стало помітним під час важкої хвороби одного з них, який мешкав на приватній квартирі. Коли повстало питання про передсмертну сповідь і причащання, один з присутніх студентів-іноземців (не духовного сану – авт.) зі сміхом заявив, що це цілком марна справа. "Бачачи таку холодність в людях, які отримують вищу духовну освіту, - зауважує в зв'язку з цим професор П. Рязанов, - серби і болгари, що виховуються в семінарії, стають час від часу, байдужими до церковних статутів". У своєму донесенні професор П. Рязанов підтверджував вже загальновідомий на той час факт досить недружніх, а то й відверто ворожих стосунків між болгарськими й сербськими студентами, в чому намагався переконатися й Сербський митрополит Михаїл. Як виявилося, ще в 1858 р., при розселенні іноземних вихованців Київської духовної семінарії на приватні квартири, серби й болгари просили, аби їх розміщали в окремих приміщеннях. Не бажали вони навіть харчуватися за одним столом. Все це пояснювалося з їхнього боку "давньою племінною ворожнечею" між сербами й болгарами, взаємною ненавистю, яку вони привозили з собою з батьківщини. Професор Розанов наводив конкретний епізод, коли двоє молодих сербів, незабаром по приїзду до Києва, розповідали йому, що їхній земляк, колишній студент Київської духовної академії Зисич, проводжаючи їх до Росії, настійно радив остерігатися там болгар, "як великих негідників". Факти сварок і сутичок між сербами й болгарами особливо почастішали, на думку професора, з січня 1862 року, коли болгарам вдалося схилити на свій бік серба Вучковича, переконавши його, що він за походженням був болгарин. Останній, підпавши під вплив болгарських студентів Київської духовної академії, а також університету, й не зважаючи на те, що він прибув на навчання до Київської духовної семінарії за рекомендацією Сербського митрополита Михаїла, почав негативно висловлюватися щодо окремих представників уряду Сербії. Особливе обурення його земляків і, відповідно, зловтіху болгарських студентів, викликав той факт, що Вучкович переказав багато чого, що було повідомлено йому сербами по секрету.

Ще більшої уваги складним стосункам між болгарськими і сербськими студентами приділяється у конфіденційній записці до Внутрішнього Правління Київської духовної академії від 25 квітня 1863 року ректором Київської духовної семінарії архімандритом Феоктистом. Характерно, що основна причина цієї вкрай неприємної обставини, на його думку, була у невдалому підборі кандидатів для навчання в російських і українських навчально-духовних закладах, і зокрема, в Київській духовній семінарії.

Ректор особливо нарікав при цьому на дії російських дипломатичних представників за кордоном, яким вибір не завжди вдається, тим паче, що вони вибирають учнів з місцевостей, де діють і мають вплив антислов'янські і неправославні товариства. Як приклад подібної ситуації, наводилися дії колишнього вже на той час віце-консула в м. Варні (Болгарія) Рачинського. За рекомендацією останнього, до Київської духовної семінарії прибуло на навчання семеро молодих болгар з м. Тирнова, де за інформацією того ж Рачинського, активно діяло й мало великий вплив серед місцевого населення сектантське об'єднання так зв. "американських методистів". Цей же російський дипломат направив до Київської духовної семінарії болгарина Філова, незважаючи на його тісні стосунки протягом року з єзуїтами.

Особливо обурювала архімандрита Феоктиста та обставина, що консули, посилаючи молодих іноземців до семінарії, говорили їм, що вони там перебуватимуть тимчасово, а потім їм буде надана можливість вступити до світських навчальних закладів. Це призводило до того, що дезорієнтовані по-

дібними обіцянками болгари, щойно ставши семінаристами, навіть без відома своїх наставників починали подавати заяви до Міністерства народної освіти, а то й на ім'я російського імператора, про бажання вступити до того або іншого світського навчального закладу, звичайно ж, з отриманням стипендії. Подібна невизначеність й розбалансованість їхнього становища досить відчутно впливала на взаємовідносини між болгарськими і сербськими студентами. До постійно існуючої "племінної незгоди" між ними добавився ще й майже штучно створений фактор нестабільності, за якого болгари жили в семінарії, не підкоряючись її порядкам. Відповідно, і до співвихованців своїх сербів вони ставилися з певною зверхністю, що, звичайно ж, ображало останніх. Окрім того, подібний "перехідний стан" болгарських студентів, на думку ректора семінарії, не тільки не давав можливості встановлення бажаної згоди між сербами й болгарами, а й ускладнював перебування й навчання останніх у самій семінарії. Дійсно, нерідко створювалася така ситуація, коли, сподіваючись незабаром залишити духовний заклад, студенти-іноземці зухвало поводилися щодо керівництва, вимагали паспорти для повернення на батьківщину, а іноді, в разі невиконання їхніх вимог, погрожували залишити заклад навіть без паспортів тощо.

Наприкінці цієї конфіденційної записки її автор цілком схвалює вищезазначену постанову Святішого Синоду, згідно з якою тимчасово припинявся прийом до Київської духовної семінарії сербів, убачаючи в цьому чи не єдиний шлях позбутися проблем, пов'язаних із взаємовідносинами сербів і болгар, принаймні в межах Київських навчально-духовних закладів. Водночас, від імені правління Київської духовної семінарії, ректор Феоктист висловлював побажання, аби й молоді болгари, які хотіли присвятити себе служінню православній Церкві, навчалися б не в Києві, а в Белградській семінарії (Сербія), на тих засадах, на яких навчалися там на той час вихідці зі Старої Сербії, Албанії, Чорногорії та інших православних балканських країн. Якщо й припускалося навчання болгар у духовних семінаріях на теренах Російської імперії, то хіба що в тих, що знаходилися далеко від університетів і ліцеїв, наприклад, в Орловській або Воронезькій семінаріях [8, спр. 4929, арк. 10, 11, 13, 15].

Використані джерела

1. Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан / Олександр Саган. – К., 2004.
2. Титов Ф. Императорская Киевская духовная академия 1615-1915 / Федор Титов ; 2-е доп. изд. – К., 2003.
3. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф. 127 Київська духовна консисторія. – Оп. 214. – Спр. 100, арк. 1, 8, 10.
4. ЦДІАК України. – Ф. 711 Київська духовна академія. – Оп. 1. – Спр. 2230, арк. 1, 3, 6.
5. ЦДІАК України. – Ф. 711 Київська духовна академія. – Оп. 1. – Спр. 3075, арк. 1, 2 ; Оп.2. – Спр. 4407, арк. 1.
6. ЦДІАК України. – Ф. 711 Київська духовна академія. – Оп.1.
7. ЦДІАК України. – Ф. 711 Київська духовна академія. – Оп.2. – Спр.4932., арк. 1.
8. ЦДІАК України. – Ф. 711. – Оп. 1.
9. Шип Н.А. З історії Київської духовної академії / Н.А. Шип // Український історичний журнал. – 1996. – № 3; Шип Н.А. Київська духовна академія : Центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України / Н.А. Шип // Український історичний журнал. – 1999. – № 2; Шип Н.А. Вихідці з південно і східно-слов'янських країн у Київській духовній академії (XIX поч.. XX ст.) : Історіографічні дослідження в Україні / Н.А. Шип. – К., 1999. – Вип. 9; Шип Н.А. Зв'язки Київської духовної академії з православним світом : Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. / Н.А. Шип. – К., 2001.

УДК 930.22

Валентина Василівна Бездрабко
кандидат історичних наук, доцент,
Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка

ДІЛОВОДСТВО – ДОКУМЕНТАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ – КЕРУВАННЯ ДОКУМЕНТАЦІЙНИМИ ПРОЦЕСАМИ: ТЕРМІНОЛОГІЧНІ МЕЖІ ТА РОЗМЕЖУВАННЯ ЗНАЧЕНЬ

У статті висвітлюється зміст термінів "діловодство", "документаційне забезпечення управління", "керування документаційними процесами", розкривається віддзеркалення ними стану прикладного шляху накопичення знань про документ у документознавчому контексті.

Ключові слова: *документознавство, діловодство, документаційне забезпечення управління, керування документаційними процесами.*

The article outlines the essence of the terms "office management", "documentation provision of governance", "records management", reveals how they reflect the applied knowledge accumulation regarding a document in the context of document studies.

Keywords: *document studies, office management, documentation provision of governance, managing the documentation processes.*

© Бездрабко В. В., 2010

Особливим етапом розвитку українського документознавства стали 1990–2000-і роки. Розпад Радянського Союзу прямо й опосередковано зруйнував радянську модель організації та функціонування науки. За нових обставин відбувається потужний розвиток документознавства як наукової та навчальної дисципліни. Створюються та розповсюджуються формальні структури, зокрема науково-дослідницькі центри (інститути, лабораторії, кабінети та ін.), фахова періодика, формується система відповідної освіти. У наукових виданнях, дисертаційних дослідженнях, залах конференцій відбувається обговорення об'єктно-предметної сфери, умовних меж проблемного поля документознавства, методики галузевих досліджень, певних зразків розв'язання дослідницьких завдань тощо.

З'ясування ґенези дисципліни дозволить розкриття її початковий зміст й закономірності еволюції. Лише останнім часом у вітчизняній науці з'явилися перші історіографічні праці (В. В. Бездрабко, О. М. Загорецька, С. Г. Кулешов, С. В. Сельченкова, Г. М. Швецова-Водка), які висвітлюють історію документознавства, залежності його розвитку від лона народження, зокрема діловодства [1–3, 5–10, 13–18, 21–25, 40]. Термінологічні зміни, що відбуваються з означенням практичної сфери документознавства, виявилися достатньо показовими для увиразнення особливостей побутування та розвитку науки. Відтак метою даної розвідки є висвітлення змісту термінів "діловодство", "документаційне забезпечення управління", "керування документаційними процесами" у другій половині XX ст. як віддзеркалення стану прикладного шляху накопичення знань про документ у документознавчому контексті.

Активне розроблення у досліджуваний проміжок часу актуальних завдань діловодства, що знайшло відображення у масовій появі тематичних практичних посібників, публікаціях на шпальтах наукових видань, збірників конференцій, постановах органів виконавської влади, зосереджених на поліпшенні стану архівної справи в країні та розробленні Єдиної державної системи діловодства (1965–1974) (далі – ЄДСД). Серед причин актуалізації діловодної проблематики у другій половині XX ст. називаються: 1) ускладнення управлінських функцій; 2) упровадження електронно-обчислювальної техніки в усі сфери людської діяльності; 3) необхідність раціональної організації діловодства в установі із метою економії робочого часу, ефективності реалізації управлінських завдань і рішень; 4) успішне комбінування різних напрямів роботи з документами [35, 6–18]. Багатоплановість виявів діловодства провокувала його дослідників всебічно вивчати організацію роботи з документами. Відтак у колі визначених шляхів осягнення документування й документообігу відбиваються такі моменти: найприйнятніші форми організації роботи з документами, матеріально-технічне забезпечення діловодства, вироблення технічних вимог, що пред'являються до документів у контексті можливостей закріплення інформації, зберігання і користування ними; економія робочого часу при оформленні документів; забезпечення дотримання суб'єктами діловодних процесів правових засад; урахування суб'єктивних факторів задля успішної постановки діловодства тощо [35, 18–22]. Саме ці дослідницькі напрями стали визначальними для накопичення практичних знань у межах традиційного (управлінського) документознавства, орієнтованих на модерний об'єкт вивчення.

Стрімкий розвиток діловодної сфери в управлінні миттєво знайшов віддзеркалення в галузевій термінології, яка, крім усталеного, звичного терміну "діловодство", збагачується двома іншими – "документаційне забезпечення управління", "керування документаційними процесами". Загалом у 1960–1970-х рр. склалося два основних підходи до тлумачення змісту діловодства. Перший із них полягав у визнанні діловодства різновидом управлінської праці, функцією управління, а другий – допоміжною, технічною (технологічною) ланкою управлінської діяльності установи. Діловодство стало збірною назвою для процесів документування діяльності й організації документів установи [35, 37]. При цьому під "документуванням" розумівся процес створення документів, тобто їх укладення й оформлення, а "організацією документів" – створення умов, які забезпечують зберігання і пошук документів у діловодстві, зокрема їх реєстрація, групування у справи та інші операції, що дозволяють їх використовувати в практичних і наукових цілях [35]. Власне, таке визначення "діловодства" було зафіксовано й у термінологічних словниках, датованих цим періодом, та ГОСТі 16487 "Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения", а пізніше – у загальних положеннях ЄДСД. Раціоналізація діловодства передбачала комплекс вимог до документування, документа як "першопричини усіх … діловодних операцій" [35, 38]. Окрім звичного загального терміна "діловодство", до мовного обігу входить термін-словосполучення "діловодство в державному апараті", що змістовно окреслювало сферу посиленої уваги до перебігу документування й організації роботи з документами.

Згодом, у 1970–1980-х рр., на тлі стрімкого освоєння можливостей упровадження новітніх інформаційних технологій у сферу роботи з документами, змінюється семантичне забарвлення змісту діловодства. Дедалі частіше у фаховій періодиці обговорюється питання заміни терміну "діловодства" на "документаційне забезпечення". На думку прихильників термінологічних змін подібна заміна виглядала виправданою. Це пояснювалося: 1) автоматизацією й механізацією процесів, пов'язаних із документуванням і документообігом; 2) стереотипністю сприйняття діловодства як суто канцелярської, технічної праці, що не відповідало дійсності; 3) необхідністю вживання терміну еквівалентного зарубіжному досвіду. Оскільки ні "records management", ні "documentation" адекватно не відповідали вітчизняному терміну "діловодство" фаховій спільноті було запропоновано підтримати термін "документаційне забезпечення". Практичні студіювання поняття "документаційне забезпечення" згодом знайшло суттєве

іменникове уточнення – управління як сфери його провадження, що призвело до розширення терміну-словосполучення і утворення у прикінцевому варіанті "документаційного забезпечення управління".

Початково термін "документаційне забезпечення" означав: "1) документування будь-якої діяльності державних органів у будь-якій формі; 2) контроль за якістю і кількістю утворюваних документів; 3) спрощення процесів підготовки, зберігання і користування документами; 4) забезпечення зберігання і передачі на знищення чи постійне зберігання документів; 5) забезпечення функціонування технічних засобів, пов'язаних зі створенням, обробкою і зберіганням документів" [35, с. 40]. Як бачимо, за змістом документаційне забезпечення було дуже близьким до зарубіжного керування документаційними процесами (records management), що свідчить про дійсні намагання знайти еквівалент діловодству не тільки на рівні форми, але й семантичного наповнення. Час продемонстрував успішне входження цього терміну в словник наукової лексики, а ГОСТ Р 51141–98 "Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения" закріпив синонімічність термінів "делопроизводство" і "документационное обеспечение управления", урівнявши їх у значенні і використанні.

Активізація досліджень у сфері документаційного забезпечення управління, формування ЄДСД сприяли потужному розвитку не лише діловодства, а й управлінського документознавства. Спроби по-новому витлумачити феномен документа на тлі автоматизації систем управління привернули увагу до інформації не лише в вузькому утилітарному значенні (як-от складання уніфікованих систем документації), але й загалом, тим самим опосередковано підтримавши розвій документологічних сюжетів. Характерно, що це безпосередньо й опосередковано вплинуло на розвиток книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства. Саме у цьому фаховому колі відбувається розширення аргументації на користь підміни поняття "книга" іншим – "документ". Ця пропозиція стала породженням не лише розширення змісту документаційних фондів бібліотечних, архівних установ чи інших суб'єктів інформаційної діяльності, але й відмовою від вузького значення документа, акцентуацією уваги на інформації як найширшого його тлумачення.

Як зазначає С. Г. Кулешов, "тематичне поле, полишене інформатиками, все більше заповнюється публікаціями бібліографознавців та бібліотекознавців, а пізніше книгознавців", що сприяло формуванню у їхньому середовищі новітнього розуміння документознавства [22, 36]. Відтоді дискусія про зміст документознавства, значеннєві межі документа як основи його досліджень одягається у "багато убрань": "традиційне документознавство" / "спеціальне документознавство", "загальне документознавство" / "документологія" тощо. Кожне з них прагне до часткових чи всеохопних узагальнень. Представлене ними документознавство як парадигма новітніх можливостей вивчення документа, з урахуванням усієї актуальної праці суспільства, накопичень культури, пов'язаних контекстом практичної доцільності, прагне до конституювання, яке вони не можуть забезпечити емпірично, а тому активно потребують при цьому апелювань до практики інших наукових дисциплін. "Заземлення" на вибіркових дисциплінах документально-комунікаційного циклу від початку носило обмежений характер. Тому дискусії про розвиток документознавства останніх десятиліть XX ст., його зміст, місце і роль у системі наук про документ, народжені у колі певних фахівців, не вільні від однобічного представлення теми, що, зрештою, є закономірним явищем, а претензії на загальність вимагають додаткових студіювань.

У 1980-х рр. документознавцями було порушено питання про керування документацією. Воно постало з усвідомлення необхідності управління документаційними процесами так само, як і будь-якими іншими матеріальними ресурсами суспільства. Одне із перших визначень управління документацією у вітчизняній науці належить д. і. н. А. М. Соковій. Дослідниця витлумачила його як складно структурований процес, що полягає в "організації точного і повного документування діяльності підприємств, створення відповідних форм документів; впровадженні механізму контролю за обсягом і якістю створюваних документів із метою упередження появи непотрібних і надлишкових; забезпеченні якісного виконання усіх доручень і завдань, спрощенні діяльності кожної організації зі створення, накопичення і використання документальних форм; надійному зберіганні і вчасній ліквідації непотрібних документів; юридичному обґрунтуванні всіх аспектів управління документацією" [37, 11]. Визначення змісту поняття А. М. Соковою майже не розходиться із сучасним його тлумаченням [32, 8]. Пізніше, затверджена наказом Головархіву СРСР "Государственная система документационного обеспечения управления. Основные положения. Общие требования к документам и службам документационного обеспечения" (1991) [12], уперше у вітчизняній практиці зафіксувала визначення керування документацією як "організація роботи з документами" [12, 25], а документування роз'яснювалося як створення будь-яких документів у процесі реалізації будь-яких функцій установи [12].

Найбільш примітною ознакою термінологічного визначення стало фактичне визнання універсальності терміну щодо сфери управління документаційними процесами. Це, в свою чергу, припускало входження всіх заходів, пов'язаних із документуванням, розповсюдженням, функціонуванням документів і їх зберіганням, у його значеннєві межі. Подібний підхід давно побутував за кордоном, із різними семантичними відтінками, залежно від історично сформованого терміну – records management (США), gestion des documents (Франція) чи Schriftgutverwaltung (Німеччина). Врешті-решт таке ставлення до управління документацією було підхоплено вітчизняною практикою, трансформувавши на концепційному рівні його у визначення – комплекс заходів, спрямованих на здійснювання процесів створення та функціонування службових документів [32, 8; 33, 3]. На тлі розроблення управління документацією аналізуються раціональні

обґрунтування та виправдання функційного призначення канцелярій (управління справами, загальний відділ) як первинних ланок організації роботи з документами, обов'язків службовців, задіяних у керуванні документаційними процесами.

Незважаючи на певні успіхи, досягнуті наприкінці 1980-х рр. – на початку 1990-х рр. у сфері управління документаційними процесами, А. М. Сокова критично оцінювала їх, зважаючи на суттєві, типові недоліки організації роботи з документами на рівні конкретних установ чи у державному масштабі. Цілком справедливою виглядала констатація інформаційної неузгодженості між окремими документальними системами, дублювання документних показників, відсутність нівелювання рівня уніфікованості документів, різні підходи розробників систем документації до рівня їх якості, наявність паралельних документопотоків, збільшення документообігу і т.д. Серйозним недоліком визнавалася відсутність "єдиного координаційного центра" управління документацією [37, 9].

Вивчення проблеми знайшло вихід в активному освоєнні зарубіжного досвіду – основних методів і принципів організації діловодства, пропонованими у руслі records management, їх адаптації до вітчизняних умов документування й функціонування документації (з поправкою на повний "життєвий цикл документа"). Помітніше входження до наукового обігу терміну "керування документацією", "управління документацією", а згодом – "керування документаційними процесами" засвідчило нагальність для вітчизняної науки і практики ідеї цілісності діловодних процесів і архівістики. Всеохопність "життєвого циклу документа", пропагована керуванням документацією, постулює фундаментальну єдність діловодства й архівної справи, що виражає себе на кожному з рівнів побутування документів й організації роботи з ними і складає об'єктно-предметну сферу документознавства.

Це продукувало розширення кола симпатиків керування документаційними процесами. Фактами позитивної реакції, визнання доцільності удосконалення діловодних процесів з урахуванням досягнень records management стали, наприклад, потрапляння зарубіжного досвіду керування документаційними процесами у перелік дисертаційних тем [2], навчальну літературу [9, 119–136; 21, 44–49], науково-дослідні програми провідних галузевих інституцій [29, 10–11], обговорення теми на шпальтах спеціальної періодики [36–39] і, зрештою, звершенням модифікованої національної версії ISO 15489 "Інформація та документація. Керування документацією" – ДСТУ 4423:2005 "Інформація та документація. Керування документаційними процесами" [33, 34].

Тлумачення поняття "керування документаційними процессами", подане в ДСТУ 4423:2005, різниться від пропонованих раніше. Якщо у чинному термінологічному стандарті у сфері діловодства й архівної справи до англомовного варіанту records management зустрічаємо україномовну версію керування документацією, то в ДСТУ 4423–1:2005 розробники відмовляються від буквального перекладу терміну словосполучення, мотивуючи неадекватністю віддзеркалення змісту іншомовного терміну, а також некоректністю значень лексем. Тому, замість звичного "керування документацією" маємо модифіковану версію – "керування документаційними процесами". Останнє трактується як галузь керування, що відповідає за ефективний і систематичний контроль за створенням, прийманням, зберіганням, використанням, передаванням до архіву, вилученням для знищення службових документів, охоплюючи процеси відбирання та зберігання в документальній формі свідчень, інформації про ділову діяльність [33, 3].

Таким чином, збагачення терміносистеми документознавства у прикладному сенсі стало свідченням стрімкого розвитку діловодства. Входження у науковий обіг термінів "документаційне забезпечення управління", "керування (управління) документацією" / "керування документаційними процесами" стало ознакою часу. Так склалося завдяки, по-перше, зростання ролі практичної сфери роботи з документами у суспільстві, по-друге, удосконалення інформаційних технологій продукування, розповсюдження, використання та збереження інформації, а, по-третє, освоєння відповідного зарубіжного досвіду. Це, в свою чергу, вплинуло на зміст документознавства як науки, зрослої на ґрунті досягнень роботи з документами. Проваджене термінологічне студіювання дозволить розкрити чинники еволюції документознавства, а відтак доповнити історію науки, її історіографію.

Використані джерела

1. Антоненко І.Є. Засоби класифікації та словниковий контроль у керуванні документацією / І. Є. Антоненко // Наукові праці НБУВ. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 537–547.
2. Антоненко І.Є. Керування документацією за кордоном : історія, законодавство, теоретичні основи та технології : автореф. дис. … к.і.н. 07.00.10 / І.Є. Антоненко / Держкомархів України. УНДІАСД. – К., 2005. – 20 с.
3. Антоненко І.Є. Стандартизація процесів управління документацією : досвід Австралії / І. Є. Антоненко // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність : проблеми науки, освіти, практики : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 25–26 трав. 2004 р. – К., 2004. – С. 60–62.
4. Банасюкевич В. Д., Сокова А. Н. Управление документацией (из зарубежного опыта) / А.Н. Сокова // Отеч. архивы. – 1992. – №2. – С. 100–106.
5. Бездрабко В. В. Діловодство у переддень народження документознавства : особливості побутування та вплив на еволюцію науки про документ / В. В. Бездрабко // Наукові праці. Т. 88. Вип. 75. Історичні науки. – Миколаїв, 2008. – С. 156–165.
6. Бездрабко В. В. Зародження теорії діловодства і гносеологічні ракурси формування документознавства / В. В. Бездрабко // Вісник ДАКККіМ. – 2008. – № 1. С. 78–83.

7. Бездрабко В. В. К.Г. Мітяєв і становлення документознавства / В. В. Бездрабко // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2008. – № 1. – С. 8–22.

8. Бездрабко В. В. Традиційне документознавство і діловодство : компаративний аналіз визначення понять / В.В. Бездрабко // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії і методики. Збірка наук. праць. – К., 2007. – Ч. 14. – С. 190–206.

9. Бездрабко В. В. Управлінське документознавство : навч. посіб. / В. В. Бездрабко. – К., 2006. – С. 119–136.

10. Бездрабко В. В. Формування Єдиної державної системи діловодства і розвиток управлінського документознавства : залежності й інвазії / В. В. Бездрабко // Вісник ДАКККіМ. – 2008. – № 2. – С. 80–86.

11. Берк Ф. Г. Национальный архив и управление документацией в США / Ф. Г. Берк // Сов. архивы. – 1988. – №3. – С. 92–101.

12. Государственная система документационного обеспечения управления. Основные положения. Общие требования к документам и службам документационного обеспечения / ГАУ СССР. ВНИИДАД. – М., 1991. – 99 с.

13. Загорецька О. Висвітлення проблем організації загального діловодства на сторінках журналу “Архіви України" / О. Загорецька // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвід. зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 348–355.

14. Загорецька О. Нормативне та науково-методичне забезпечення організації діловодства в Україні у 1950–1980-х роках / О. Загорецька // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 11. – С. 177–182.

15. Загорецька О. Організація діяльності діловодних служб Державного сенату (1918 р.) / О. Загорецька // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 1999. – Т. 5. – С. 113–115.

16. Загорецька О. Сучасні проблеми організації діловодства в міністерствах та державних комітетах України / О. Загорецька // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 1998. – Т. 3. – С. 80–81.

17. Загорецька О. Теорія діловодства як галузь наукових знань / О. Загорецька // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2002. – Т. 8. – С. 139–141.

18. Кулешов С. Документальні джерела наукової інформації як об’єкт дослідження інформатики / С. .Кулешов // Студії з архів. справи та документознавства. – 1996. – Т. 1. – С. 72–76.

19. Кулешов С. Документологія як навчальний курс та наукова дисципліна / С. Г .Кулешов // Студії з архів. справи та документознавства. – 2006. – Т. 14. – С. 58–61.

20. Кулешов С. З історії організації наукових досліджень процесів діловодства в Україні у 1920–1930-х роках / С. Г .Кулешов // Студії з архів. справи та документознавства. – 2004. – Т. 11. – С. 164–167.

21. Кулешов С. Г. Управлінське документознавство : навч. посіб. / С. Г. Кулешов. – К. : ДАКККіМ, 2003. – 57 с.

22. Кулешов С.Г. Документознавство : історія. Теоретичні основи / С. Г. Кулешов. – К. : ДАКККіМ, 2000. – 167 с.

23. Кулешов С.Г. Перспективні напрямки наукових досліджень у спеціальному документознавстві / С. Г . Кулешов // Студії з архів. справи та документознавства. – 2004. – Т.12. – С. 115–119.

24. Кулешов С.Г. Про базові поняття документознавства (нотатки з приводу змісту розділу "Загальні поняття" ДСТУ 2732–94 “Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення") / С. Г .Кулешов // Студії з архів. справи та документознавства. – 1997. – Т. 2. – С. 72–75.

25. Кулешов С.Г. Українське документознавство : сучасний стан і перспективи розвитку / С. Г .Кулешов // Студії з архів. справи та документознавства. – 1999. – Т. 4. – С. 95–98.

26. Ларин М. В. Управление документацией и новые информационные технологии / М.В. Ларин. – М. : Науч. книга, 1998. – 187 с.

27. Ларин М.В. Управление документацией : теория и практика (тезисы доклада) / М. В.Ларин // Делопроизводство. – 2001. – № 1. – С. 7–10.

28. Ларин М.В. Форум по электронным документам / М. В. Ларин // Отеч. архивы. – 1997. – №2. – С. 100–101.

29. Матяш І. Б. Галузева наукова установа : до підсумку 10 років діяльності УНДІАСД / І. Б. Матяш // Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. До 10-річчя заснування (1994–2004) : бібліогр. покажчик. – К., 2004. – С. 10–11. – (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки ; Вип. 10).

30. Митченко О. Ю., Рысков О. И. Международный стандарт по управлению деловой документацией ИСО 15489–2001 / О. Ю. Митченко, О. И. Рысков // Делопроизводство. – 2003. – № 3. – С. 62–66.

31. Митченко О. Ю. Распределение ответственности по управлению документацией внутри организации (требования Международного стандарта ISO 15489–2001) / О. Ю. Митченко // Делопроизводство. – 2001. – № 3. – С. 17–19.

32. Національний стандарт України ДСТУ 2732 : 2004 “Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять". – Чинний від 01.07.2005. – К. : Держспоживстандарт, 2005. – 32 с.

33. Національний стандарт України ДСТУ 4423-1 : 2005 “Інформація та документація. Керування документаційними процесами. Ч. 1. Основні положення". – Чинний із 01.04.2005. – К. : Держспоживстандарт України, 2007. – 28 с.

34. Національний стандарт України ДСТУ 4423–2 : 2005 “Інформація та документація. Керування документаційними процесами. Ч. 2. Настанови (ISO / TR 15489-2 :2001, MOD)". – Чинний із 01.04.2005. – К. : Держспоживстандарт України, 2007. – 44 с.

35. Новосёлов В. И., Сокова А. Н. Делопроизводство в госаппарате / В. И. Новосёлов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1977. – 208 с.

36. Рысков О.И. Управление документацией в Австралии / О. И. Рысков // Отеч. архивы. – 2005. – № 2. – С. 82–87.

37. Сокова А.Н. Деловая документация в сфере управления / А. Н. Сокова. – М. : Знание, 1985. – 64 с.

38. Храмцовская Н. А. Международные стандарты делопроизводства и документооборота / Н. А. Храмцовская // Делопроизводство и документооборот на предприятии. – 2004. – № 8. – С. 6–12.

39. Храмцовская Н. А. Международные стандарты, информационная безопасность и управление документацией / Н. А. Храмцовская // Делопроизводство и документооборот на предприятии. – 2005. – № 3. –С. 30–36.

40. Швецова-Водка Г. М. Документознавство : навч. посіб. / Г.М. Швецова-Водка. – К. : Знання, 2007. – 398 с.

УДК 94(477)

Ольга Рафаілівна Копієвська
кандидат педагогічних наук, доцент
Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв

КУЛЬТУРНА ФУНКЦІЯ ДЕРЖАВИ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ

У статті розкривається природа, зміст та сутність культурної функції держави. Визначаються фактори, які зумовлюють відповідні форми і межі впливу держави на розвиток та функціонування сфери культури.

Ключові слова: *культура, культурна функція, культурна політика, держава.*

The nature, content and essence of the cultural function of the state have been highlighted in the article. The factors, which predetermine corresponding forms and boundaries of the state influence onto the cultural field development and functioning.

Keywords: *culture, cultural function, cultural policy, state.*

У сучасній парадигмі розвитку суспільства культура розглядається як джерело, що стимулює соціально-економічний прогрес, як чинник, що зумовлює та забезпечує нову якість життя, як засіб зміцнення національного духу. Одним з найважливіших завдань сучасного державотворення є підтримка та розвиток національної культури.

Актуальність даного дослідження визначається зростаючим значенням культури, що пов'язано не тільки зі змінним характером сучасного суспільства, а й з природою культури як особливого і важливого феномена. Реалії сьогодення свідчать, що культура набуває характеру глобального явища. Визначаючи національну культуру як важливу складову суспільної свідомості та базову засаду державності, ми наголошуємо на необхідності її державного регулювання та підтримки, забезпечення якомога сприятливіших умов для її розвитку та функціонування. Мета, пріоритети, завдання і способи рішення у своїй сукупності складають феномен, іменований культурною функцією держави, яка, в свою чергу, охоплює культурне життя країни.

Вітчизняні науковці та практики визначають факт переосмислення відносин між культурою, культурними процесами і державою, зазначаючи при цьому, що сучасна держава повинна не просто гарантувати свободу творчості, не втручатися у мистецькі процеси, не обмежувати свою підтримку лише національною культурою у вузькому, мовно-етнічному розумінні, як передбачали традиційні підходи національного державотворення, а дбати про все різноманіття творчих проявів у суспільстві, про збереження й збагачення всього культурного, духовного потенціалу, про якнайширший доступ до нього [1].

Мета статті полягає у розкритті природи, змісту та сутності культурної функції держави, визначенні факторів, які зумовлюють форми і межі впливу держави на сферу культури.

Значення культурної функції держави як основного засобу визначення сутності та соціального призначення сучасної держави беззаперечне, але потребує предметного дослідження, що окреслює таке коло питань:

- визначити ступінь, форму, рівень, зміст та способи державного регулювання галузі культури;
- з'ясувати специфічну сутність та типологію основних форм культурного життя суспільства;
- розкрити загальнотеоретичні проблеми у використанні управлінських і правових засобів щодо реалізації напрямків, принципів та пріоритетних цілей культурної функції держави;
- визначити та проаналізувати поняття та складові державного механізму забезпечення культурної функції в Україні;
- здійснити компаративний аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду щодо особливостей практичної реалізації культурної функції;
- розробити теоретичні та практичні рекомендації щодо удосконалення управлінського, нормативного забезпечення галузі культури.

Наукова новизна огляду окреслених питань має визначається сучасною постановкою проблеми з урахуванням основних трендів реалізації культурної функції, що також є новим напрямком в сучасному культурологічному знанні. У науковій вітчизняній літературі в такому ракурсі питання до цього часу не ставились.

Науковість статті полягає в ретроспективному і перспективному аналізі досліджуваної проблематики з врахування просторово-часової специфіки сфери культури і дозоляє з'ясувати особливості її державного регулювання.

Функції держави давно є об'єктом уваги вітчизняних і зарубіжних вчених (Ю.Богуцький, О.Гриценко, Л.Луць, В.Нерсесянц, В.Погорілко, О.Скакун, В.Шаповал, Ю.Шемшученко). Проте саме функціональна

© Копієвська О. Р., 2010

діяльність держави у сфері культури розглядається недостатньо, водночас грунтовне дослідження даної проблематики дозволило б представити концептуальні основи культурної функції держави, сформувати нові сфери наукових досліджень.

В.Ф. Погорілко, як один із засновників класифікації функцій держави, визначає культурну функцію як основний об'єкт діяльності держави. За радянських часів майже в усій науковій літературі дана функція визначалась як культурно-виховна. Вона охоплювала діяльність держави: у галузі виховання (політичного, трудового, естетичного, етичного правового) як підростаючого покоління, так і дорослого населення в дусі свідомих будівників комунізму; у галузі освіти (загальної, професійно-технічної, вищої, середньої спеціальної тощо.); у галузі науки, літератури, мистецтва, видавничої та бібліотечної справи, преси, радіо, кіно, телебачення, культурно-освітньої роботи [2].

Культурно-виховну функцію Радянська держава здійснювала через розгалужену систему державних органів і організацій, закладів і установ (школи, вузи, науково-дослідні установи, бібліотеки, палаци культури і спорту клуби, театри, студії, видавництва тощо).

Часи незалежності дозволили значно розширити фактичний зміст культурної функції, включаючи питання реалізації культурних прав та свобод людини і громадянина, повноваження органів влади в галузі культури, діяльність ряду сучасних соціокультурних інститутів, тощо. В.Ф. Погорілко зазначав, що культурна (духовна, ідеологічна) функція називалась культурно-виховною функцією, чим спрощувався зміст відповідного напряму діяльності держави, принижувалась роль держави в духовній, ідеологічній сфері [3]. Сучасна наукова думка дещо інакше характеризує дану функцію. Низка науковців визначають приналежність сфери культури до ідеологічної функції, включаючи підтримку певної ідеології, організації освіти, науки, культури тощо.

Культурна функція держави, за визначенням О. Скакун, спрямована на розвиток національної самосвідомості, сприяння розвитку самобутності всіх корінних народів і національних меншин; організацію освіти; сприяння розвитку культури, науки; охорону культурної спадщини, а також підтримку і розвиток культурних і наукових зв'язків з іншими державами; забезпечення збереження історичних пам'ятників та інших об'єктів, що мають всесвітню культурну цінність; вжиття заходів щодо повернення культурних цінностей свого народу, які знаходяться за кордоном [4].

Культурна (духовна) функція держави – це організація науки та освіти, забезпечення збереження культурної спадщини і доступу громадян до неї [5]. До головних внутрішніх функцій держави відносять культурно-освітню функцію, яка спрямована на піднесення культурного та освітнього рівня громадян, на створення найсприятливіших умов для задоволення їхніх інтелектуальних потреб та участі в культурному житті суспільства [6]. Отже, вищеокреслені визначення дають підстави зробити висновок, що в сучасному науковому світі несформована єдина думка щодо даної функції держави.

Практична реалізація даної функції включає розвиток культури в широкому значенні – від системи виховання й освіти до релігії, науки і мистецтва. Культурна функція держави в якості одного з найважливіших компонентів стійкого на сучасному етапі цивілізаційного розвитку в рамках існуючої системи повинна застосовуватися в єдиному комплексі з іншими функціями на основі інтегрованого підходу. Так, забезпечуючи економічний розвиток сучасного суспільства держава має сприяти соціальному рівню споживання культурних цінностей, створювати умови, які відповідали б сучасним уявленням про людську гідність. Завдання полягає у тому, щоб держава, визначаючи пріоритети як економічного, так і соціального розвитку, обов'язково повинна враховувати культуру.

У різні історичні періоди зазначена функція держави мала різне значення. Так, радянські часи позначилися особливою активізацією та підйомом діяльності в сфері освіти, науки і культури – так звана "культурна революція" 20-х роках, коли вкрай необхідно було подолати неосвіченість. Держава повинна була послідовно впроваджувати принцип соціалістичного способу життя, виховувати нову людину – людину комуністичного суспільства, боротися з інакомисленням, затверджувати комуністичну ідеологію, пояснюючи всі суспільні явища з класових позицій [7].

Успішне здійснення функцій сучасної держави передбачає духовне відновлення суспільства, повну відмову від ідеологічних функцій, які тяжіли над нами у минулому, освоєння нового політичного мислення. Тут доречним є сміливі та науково-обґрунтовані ініціативи у формі серйозних наукових проблем, які постають перед суспільством [8].

На сучасному етапі цивілізаційного розвитку культурна функція держави повинна гнучко реагувати на самі складні й нові культурні потреби.

Функціональне регулювання культурної сфери сучасної держави є науково-теоретичною і практичною спроможністю державних органів, діяльність яких впливатиме на відносини між суспільством і культурою, між суб'єктами розвитку культури, забезпечуючи реалізацію прав, інтересів і потреб людей у сфері культури. Політико-державне забезпечення соціокультурного розвитку суспільства є особливо важливим в умовах глобалізації та цивілізаційного розвитку.

Критерієм ефективності культурної функції держави є здатність протидіяти негативним процесам руйнування культури, захищати єдиний культурний простір. Ефективність даної протидії, залежить від ступеню соціальної підтримки, як елітарної так і масової культури.

Держава повинна підтримувати творчість у всіх її формах, забезпечуючи доступ до культурної діяльності усіх громадян незалежно від національності, расової належності, соціального стану, збагачувати почуття культурної самосвідомості й належності до культурної спільності.

Реалізація культурної функції повинна бути вільна від будь-якої дискримінації, спрямована на поліпшення соціальної інтеграції і якості життя усіх громадян, на розвиток і зміцнення шляхів і способів надання більш широкого доступу до культури різних соціально-вікових категорій населення без обмеження, а також на посилення усіх процесів культурної демократизації.

Культурна функція обов'язково повинна враховувати всі елементи, що визначають культурне життя: процес творення й творчості, завдання збереження культурної спадщини, поширення культури. Для того, щоб реалізація культурної функції відповідала сучасним вимогам цивілізаційного розвитку, між цими елементами повинна існувати рівновага. Але варто пам'ятати, що доступ до культури і її поширення неможливі без підтримки динамічного творчого початку, що розвивається під захистом закону. Саме держава в системі відносин у сфері культури є тією інстанцією, яка покликана інтегрувати, забезпечувати інтереси всіх суб'єктів культурного життя. Її особливість полягає у тому, що більшість повноважень з управління справами суспільства виконують державні інститути. Отже, специфічна роль держави, як утримувача суспільних ресурсів, полягає у тому, щоб система органів управління культурним життям забезпечувала максимально можливе задоволення культурних інтересів населення щодо політичних і соціально-економічних умов.

Власну культурну політику можуть формувати і здійснювати будь-які суб'єкти культурного життя, що мають у розпорядженні для цього необхідні ресурси: окремі особи, будь-які субкультурні групи, виробничі і інші колективи, суспільні організації тощо. Але відповідальна роль держави в культурному будівництві країни в даному переліку – беззаперечна.

Стан, в якому перебуває вітчизняна культура, характеризується парадоксальністю. З одного боку, вона функціонує в суспільстві яке реформується (перебуває в транзитному стані), а з іншого – в кризовому суспільстві. Криза і реформи, що відбуваються в Україні, поставили культуру у стан невизначеного та недостатньо регульованого буття, з великими можливостями, реалізація яких залежить від дії об'єктивних та суб'єктивних чинників. Перебування культури в стані стохастичної невизначеності актуалізує проблему реалізації культурної функції держави, що безпосередньо пов'язана з державної культурної політикою як специфічного виду діяльності, спрямована на регулювання культурного життя, що впливає на особу задля формування її світогляду у відповідності інтересам суб'єктів культурного життя. Культуру при цьому розуміють як певну систему важливих для людини змістовних комплексів-цінностей, здатних виступати регулятивними принципами індивідуальної та групової поведінки.

Сучасні механізми реалізації культурної функції повинні враховувати інтереси місцевих, регіональних і національних особливостей, які повинні працювати разом над побудовою інформаційного світу міжкультурних комунікацій та взаєморозуміння, у якому різноманіття культурних цінностей, етичних і поведінкових моделей становить багатонаціональну культуру.

Сучасний етап становлення і розвитку демократичної держави ставить питання посилення ролі держави у розвитку культури; реструктуризації її інфраструктури з урахуванням перспективної потреби відродження традиційної культури; створення ефективної системи соціального захисту традиційної культури корінних нечисленних народів; вдосконалення ринкових механізмів її розвитку.

Культурну функцію необхідно активізувати з погляду загальнодержавних інтересів. Насамперед це забезпечення захисту прав і свобод людини у сфері культури, розвиток творчого потенціалу суспільства, сприяння культурному різноманіттю, можливість розвитку національної культури.

Культурна політика вимагає пристосовування цієї політики до умов і можливостей конкретних регіонів. У даному випадку йдеться не тільки про програму першочергових соціально-економічних заходів по підтримці культури в регіонах та місцях, а про збереження і розвиток культурних традицій. Розробка і реалізація цільових програм розвитку регіонів, обов'язково повинна включати питання культури.

Для розвитку національної культури необхідно переглянути питання забезпечення прав і можливостей місцевого самоврядування у цій сфері. Адже саме на місцевому рівні соціально-економічні, фінансові важелі впливу на культурне середовище, в якому живе людина, мають значне місце. Взаємодія органів місцевого самоврядування з органами державної влади мають значне місце у збереженні і доступі до культурних надбань. Без наближення влади до місцевих співтовариств, відмінних специфікою культурного життя, не буде ефективної реалізації культурної функції.

В контексті вищезазначеного можна охарактеризувати систему державного регулювання культурного життя як засіб здійснення пріоритетних цілей культурної політики. Тому ефективність і правомірність існування дієвої системи державного захисту може бути оцінена з погляду визначених принципів, пріоритетних напрямів та поставлених цілей. Перш ніж проектувати відповідну систему управління та захисту національної культури, потрібно чітко усвідомити актуальні цілі державної культурної політики і під них створювати відповідний соціальний інструментарій.

Опрацьований матеріал дозволив констатувати важливість нових досліджень з окреслених вище питань. Подальшого розвитку потребує осмислення основних теоретичних підходів до розуміння державної культурної політики; виокремлення основних тенденцій регулювання сфери культури; уточнення ролі і значення місця державно-правового механізму в культурному житті України; визначення інститутів, які впливають на перебіг соціально-культурних процесів у країні і світі. Дослідження сутності культурної функції та політики держави, особливостей її реалізації на сучасному етапі цивілізаційного розвитку мають носити комплексний міждисциплінарний характер і здійснюватися на принципах методо-

логічного плюралізму, поєднуючи компаративний, системний, функціональний, культурологічний, історико-культурні методи дослідження. Дані наукові розробки мають сприяти усвідомленню важливості культурного життя в процесі формування та реалізації державної політики в сфері культури.

Використані джерела

1. Богуцький Ю.П. Українська культура в європейському контексті / Ю.П. Богуцький, В.П. Андрущенко, Ж.О. Безвершук, Л.М. Новохатько; за ред. Ю.П. Богуцького. – К.: Знання, 2007.
2. Погорілко В.Ф. Роль місцевих Рад депутатів трудящих у здійсненні функції радянської держави / В.Ф. Погорілко. – К.: Політ видавництво, 1976.
3. Погорілко В.Ф. Основи конституційного ладу України / В.Ф. Погорілко. – К.: Ін Юре, 1997.
4. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / О.Ф. Скакун; пер. з рос. – Харків: Консум, 2001.
5. Крестовська Н.М. Теорія держави і права: Елементарний курс /Крестовська Н.М., Матвєєва Л.Г. – Х.: ТОВ "Одіссей", 2007.
6. Лисенков С.Л. Загальна теорія держави і права. Навчальний посібник / С.Л. Лисенков. – К.: "Юрисконсульт", 2006.
7. Лазарев В.В. Теория государства и права: Учебник для вузов / Лазарев В.В., Липень С.В. – 3-е изд. – М.: Спарк, 2004.
8. Пелих Н. Функції української держави / Н. Пелих // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 1.

УДК 94(477)+82.0(477)

Віктор Петрович Тихомир
директор Канівського училища
культури і мистецтв,
здобувач Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв

ПОСТАТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ТВОРЧОСТІ Т.Г.ШЕВЧЕНКА

У статті досліджується постать Богдана Хмельницького в творчості Т.Г.Шевченка крізь призму його політичних, культурних, соціальних, національних поглядів і переконань та формування засобами літературного слова образу гетьмана в українській історії, дається оцінка національно-визвольного руху козацтва до та після Переяславської Ради.

Ключові слова: *козацтво, гетьман, Б.Хмельницький, національно-визвольний рух, кріпацтво, літературна творчість, історична концепція.*

In this article they investigate the personality of Bohdan Khmelnytskyi in Taras Shevchenko work. It is closely connected with poets political, cultural, social and national views and believes. It is shown the formation of hetman character in Ukrainian history by means of literary word. Here one can find the estimation of Cossacks national-liberation movement before and after the Pereyaslavska Rada.

Keyword: *Cossacksdom, hetman, Bohdan Khmelnytskyi, national-liberation movement, serfdom, literary works, historical conception.*

Як відомо, генії належать людству, проте кожен з них є сином свого народу. Тому з роками образ Т.Г.Шевченка величніше і яскравіше постає перед усім світом, а його творчість перетворюється з національного надбання на світове. Свого часу академік О.Білецький пророче сказав, що для мільйонів людей у всьому світі Шевченко "відкрив" Україну з її вільнолюбивим народом. Він глибше за всіх пізнав українську дійсність, художньо осмислив її найважливіші історичні проблеми, показав характерні типи українського народу в усій їхній національній, соціальній і психологічній своєрідності [1, 5].

Вищезазначені обставини і викликають підвищений інтерес як до постаті Кобзаря, так і до його творчого здобутку, закарбованого в слові та пензлі. За висловом академіка І.М.Дзюби, "обсяг шевченкіани можна порівняти хіба що з обсягом літератури про найбільших світових поетів і митців" [3, 6].

І дійсно, дослідженню спадщини Т.Г.Шевченка присвятили праці В.Г.Бєлінський, Л.І.Багалій, О.І.Бортніков, О.І.Білецький, О.І.Герцен, М.С.Грушевський, К.І.Гуслистий, І.О.Гуржій, П.І.Глобенко, М.А.Добролюбов, М.П.Драгоманов, Я.Д. Дмитерко, Я.І. Дзиря, І.М.Дзюба, М.І.Жулинський, Ю.Івакін, В.К.Імедадзе, Є.П.Кирилюк, П.Комишанченко, А.В.Луначарський, М.І.Марченко, Ю.Л.Марголіс, І.Д.Назаренко, Ф.Я.Прийма, Є.Сверстюк, Г.Я.Сергієнко, А.В.Санцевич, Р.Смаль-Стоцький, В.Г.Сарбей, І.Я.Франко, М.Г.Чернишевський, К.К.Чалий, В.Шевчук, Є.С.Шабліовський, М.Шагінян, Ф.П.Шевченко, В.І.Шубравський та ін.

Аналізуючи праці Т.Г.Шевченка, вчені одностайно доходять висновку, що на творчість Великого Кобзаря глибоко вплинула визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі

© Тихомир В. П., 2010

1648-1676 рр. та її провідники, зокрема Богдан-Зіновій Хмельницький. Цій війні Т.Г.Шевченко присвячує свою драму "Микита Гайдай" чимало поезій та малюнків. Майже скрізь поет підкреслює справедливий, визвольний характер цієї війни, називає її вищим етапом в розвитку боротьби українського народу в XVI-XVII ст.

З розвитком суспільно-політичних поглядів поета, його філософського світогляду, під впливом зростаючого визвольного руху народних мас й ідей у Шевченка чітко визначається програма визвольної боротьби українського народу, дається правильна оцінка національно-визвольного руху козацтва до та після возз'єднання України з Росією.

Національне гноблення було не менш тяжким, ніж соціальне та політичне. Повалення самодержавства для пригноблених народів Росії, у тому числі для українського народу, було тісно пов'язане з національним визволенням. Це добре розумів поет. Для нього боротьба проти царизму була одночасно боротьбою проти кріпацтва, проти політичного безправ'я та проти національного гноблення. Тому Шевченко з такою пристрастю описує національно-визвольну боротьбу проти царського самодержавства, шляхетської Польщі та султанської Туреччини. В усіх творах Шевченка, в яких порушуються питання національно-визвольної боротьби, дуже яскраво виявляється світогляд поета в національному питанні. Національній проблемі він надавав великого значення, але розглядав її тільки в зв'язку з класовою боротьбою.

Виступаючи проти кріпацтва, український поет боровся проти кріпосників всіх національностей, у тому числі і проти українських поміщиків, "земляків", які знімають останню латану сорочку з українського селянина. Він добре бачив глибоку різницю між українським народом і українською козацькою старшиною, між російським народом і російським царем разом з усіма його сатрапами і поміщиками.

Класовий підхід до розуміння історичних подій, у тому числі і тих, які зв'язані з національно-визвольною боротьбою, особливо сильно позначився на оцінці політики російського царизму в Україні, історичної ролі Богдана Хмельницького, а також на оцінці акту возз'єднання України з Росією, даних Т.Г. Шевченком в поетичних творах "Розрита могила", "Чигрине, Чигрине", "Великий льох", "Стоїть в селі Суботові", "Якби-то ти, Богдане п'яний", а також в драмі "Микита Гайдай".

В усіх названих творах Шевченко оцінює возз'єднання України з Росією і особу Богдана Хмельницького, враховуючи становище, в якому перебував український народ під владою царизму в середині XIX ст. Як завжди, минуле цікавить поета тільки в зв'язку з сучасним. Думки про минуле викликають у нього біль, бо нагадують про тяжке становище українського народу під владою царизму і кріпосників.

У вірші "Стоїть в селі Суботові" Шевченко відверто звинувачує Богдана Хмельницького: "Занапастив єси вбогу сироту Украйну" [8, I – 308].

Однак неправильно було б твердити, що поет оцінює негативно возз'єднання України з Росією, а в зв'язку з цим і Богдана Хмельницького, який здійснив цей акт. Шевченко тут якраз говорить про добрі наміри Богдана Хмельницького здійснити хорошу справу, "щоб москаль добром і лихом з козаком ділився". І це викликало схвалення поетом. "Мир душі твоїй, Богдане!"— говорить він. Співчутливо і з повагою згадує він гетьмана у вірші "Чигрине, Чигрине". У вірші "Якби-то ти, Богдане п'яний" Шевченко іменує гетьмана Хмельницького "препрославлений козачий розумний батько", "великий муже, великий, славний" [8, II – 283], правда, не без деякої іронії і сарказму.

Відома оцінка Шевченком Переяславської Ради, яка оформила возз'єднання України з Росією, як загальнонародної ради, де були присутні представники "всех сословий народа украинского". На думку Шевченка, возз'єднання України з Росією було задумане як хороша справа, яку схвалював народ. Недарма у "Великому льосі" дівчина, що символізує український народ, перейшла з повними відрами дорогу, передрікаючи, таким чином, щастя Богдану Хмельницькому і старшині, що їхали в Переяслав у 1654 р.

Але "не так воно стало",— говорить Шевченко у вірші "Стоїть в селі Суботові". На Україні після перемоги над польською шляхтою ("На тій Україні, на тій самій, що з тобою ляха задавила!") разом з козацькою старшиною стали панувати царські вельможі – "байстрюки Єкатерини сараною сіли" [8, I – 308].

Саме ту обставину, що Україна возз'єдналася з Росією тоді, коли там панував царизм, який почав вести наступ на права українського народу, особливо підкреслював Шевченко.

Шевченко в своїх творах за головну мету ставив викрити і затаврувати кріпосницьку і національно-колоніальну політику царизму в Україні. Тому, розглядаючи політику царського уряду навіть у минулому, Шевченко не міг не підкреслювати моментів наступу царизму на права України. Природно, що Шевченко, спостерігаючи тяжке становище України під гнітом царизму і сам терплячи його свавілля та насильства, не міг в повній мірі оцінити значення Переяславського акту, в результаті якого Україна возз'єдналась з Росією.

Розглядаючи з класових позицій возз'єднання України з Росією та політику російського царизму на Україні, Шевченко і Богдану Хмельницькому дає соціальну характеристику, підкреслюючи його належність до класу феодалів. Він його називає другом царя:

Отаке-то, Зіновію,
Олексіїв друже! [8, I – 308].

Шевченко показує, що економічна і соціальна політика Богдана Хмельницького була спрямована проти трудового народу. Богдан Хмельницький породжував багатства України феодалам:

Ти все оддав приятелям,
А їм і байдуже.

В радянській історіографії у деяких дослідників творчості Т. Г. Шевченка спостерігалася тенденція замовчування віршів поета, в яких він дає соціальну характеристику Богдану Хмельницькому.

Ряд дослідників історичних поглядів поета доводили, що Шевченко помилявся в оцінці Богдана Хмельницького. Навіть М. І. Марченко, автор цінної праці "Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка", в якій в основному правильно визначаються головні риси історичних поглядів поета, не був цілком вільний від однобічності в оцінці поглядів Шевченка на Богдана Хмельницького. Зокрема, він пише, що поет "обрушував гнів і прокляття на Богдана", коли він впадав у "тяжку розпуку і безнадійність", "хоч взагалі Богдана Хмельницького поет глибоко шанував і в багатьох своїх творах справедливо прославляв і возвеличував його діла".

Перша частина цього твердження неправильна. Ні в якому разі не можна вважати, що висловлювання Шевченка про Богдана Хмельницького зв'язані з станом розпуки і відчаю. Вони відбивали систему його поглядів. Програмним твором щодо цього і є розглянутий вище вірш "Стоїть в селі Суботові", де поет віддає належне заслугам Хмельницького, визначає історичне значення возз'єднання України з Росією і чітко, без застережень, підкреслює феодальний характер політики Богдана Хмельницького, яка українського гетьмана зближувала з російським царем.

Дуже характерно, що цей вірш Т. Г. Шевченка закінчується надзвичайно оптимістично – надією на повстання і визволення українських народних мас.

Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти! [8, I – 309].

Закінчуючи розгляд названої групи поезій, слід підкреслити, що Шевченко, навіть критикуючи Богдана Хмельницького за його соціальну політику, спрямовану на підтримку феодального класу, ніколи не об'єднував його в один ряд з гетьманами і верхівкою старшини – українськими панами, прислужниками шляхетської Польщі, російського царизму,— яких він затаврував у ряді своїх творів і насамперед у вірші "І мертвим, і живим, і ненародженним землякам моїм...".

Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття – ваші пани,
Ясновельможнії гетьмани [8, I – 334], –
іменує цих гетьманів Шевченко.

Для такого гетьмана, як Скоропадський – захисника інтересів феодалів, прислужника царя, – поет знаходить епітет "дурний" [8, II – 88]. Самойловича – "гетьмана-поповича" – він також називає "дурним".

Шевченко засуджував міжусобну боротьбу, яка розгорілась за гетьманство в другій половині XVII ст. після смерті Богдана Хмельницького. Обурення викликало у поета використання старшинською верхівкою в міжусобних братовбивчих війнах і в боротьбі з народними рухами військових сил агресивних держав, зокрема орд кримського хана. Гетьмани закликали татарські орди на Україну, від чого терпіли трудящі народні маси. "Срамотна година", "тяжкі діла" – так характеризував поет цей період історії України.

Шевченко викриває не тільки гетьманів, а й ту частину старшинської верхівки, яка зраджувала український народ. В той же час поет таврує і їх нащадків – це "нове богопротивне" панство. Дуже характерним щодо цього є вірш "Бували войни й військовії свари...". З нищівною іронією Шевченко, перелічуючи прізвища найбільш відомих козацьких старшинських родів – Галаганів, Кисилів, Кочубеїв-Ногаїв, завершує цей список характеристикою: "було добра того чимало". А їх нащадків поет іменує "шашелями", які "гризуть, жеруть і тлять старого дуба".

Нащадок Скоропадського взагалі втратив людське обличчя:
Оцей годований кабан!
Оце ледащо. Щирий пан,
Потомок гетьмана дурного [8, II – 88].

В оцінці гетьманів і старшини та їх нащадків найяскравіше виявилась одна з особливостей історичних поглядів Шевченка. Для поета історичне минуле важливе і цікаве тільки тоді, коли з його допомогою він може пояснити і визначити сучасне. Історичні погляди поета завжди були складовою частиною його суспільно-політичних поглядів, його ідеології революціонера, демократа, борця.

Т.Г. Шевченко вперше в історіографії визначив роль української старшини – панства в минулій і сучасній історії України і по суті виступив проти "теорії" безкласовості української нації, яку вже починали пропагувати деякі історики в 40-х роках XIX ст.

Прагнучи визначити цілі і історичні наслідки багатовікової визвольної боротьби українського народу, Шевченко цілком вірно характеризує роль верхівки козацької старшини в цій боротьбі як негативну. Про це поет заявляє своїм сучасникам – нащадкам козацької старшини – українським панам, які "гірше ляха... розпинають" Україну. Він прямо до них звертається: "І знову шкуру дерете з братів незрячих гречкосіїв".

Шевченко гостро виступав проти ідеалізації минулого українськими панами, які намагались сховати своє експлуататорське обличчя, хизуючись заслугами своїх предків:

Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної України! [8, I – 334].

З іронією запитує Шевченко у нащадків гетьманів і старшин, яким батьки "передали свої кайдани, свою славу". Може героїчним історичним минулим України, переможними походами козаків на Синоп і Трапезонд?, запитує далі поет. І рішуче заявляє, що не їм належить це минуле і земля, напоєна кров'ю запорожців. Навпаки, доводить поет, ці "ясновельможні гетьмани" – українське панство – несуть історичну відповідальність за всі нещастя України.

Загалом кажучи, Т.Г. Шевченко вважав возз'єднання України з Росією рятівним актом у житті і в історії українського народу. Як відомо, до Переяславської ради 1654 року, український народ зазнавав тяжкого гніту не лише з боку "своїх" панів, козацької старшини, але й особливо з боку польської шляхти, турецьких султанів, татарських мурз і ханів. В цих умовах до соціального і національного гніту долучався ще гніт релігійний – нав'язування католицизму та мусульманства.

Політика грабежу, розорення й насильства, політика придушення національної мови та культури, яку вогнем і мечем здійснювали іноземні загарбники, не лише гальмувала економічний, політичний і культурний розвиток України, але загрожувала знищенню українського народу як нації.

У багаторічній боротьбі українського народу проти польських панів, турецьких султанів і татарських ханів головною рушійною силою, на думку Кобзаря, були широкі маси трудового селянства України, які найбільше страждали від гніту іноземних загарбників. Не шкодуючи свого життя, селяни героїчно боролися проти іноземного гніту, за свободу і незалежність своєї батьківщини.

Разом з ними в цій боротьбі приймали участь і панівні верстви. Але коли боротьба трудящих мас проти "чужих" польських чи то турецьких поневолювачів переростала в боротьбу і проти "своїх" поневолювачів, а це відбувалося тоді, коли народні маси вимагали землі й свободи, тоді панівні верстви українського суспільства, боячись втратити панування над народом, ішли на зговір з іноземними загарбниками, продавали інтереси українського народу, інтереси України. Це сприяло, на думку Шевченка, поступовому зростанню в українському народі та широких козацьких масах переконання в тому, що тільки шляхом збройного виступу при допомозі Росії він доможеться звільнення від загрози цілковитого розорення й знищення з боку польської шляхти і турецько-татарських мурз, ханів і султанів.

В творчості Т. Г. Шевченка підкреслюється, що в результаті героїчних народно-визвольних повстань 1648-1676 років проти польської шляхти султанської Туреччини та Кримського ханства український народ на чолі зі своїм козацтвом з допомогою російського народу вигнав з більшої частини України іноземних загарбників і під керівництвом видатного державного діяча і полководця Богдана Хмельницького домігся возз'єднання з російським народом, що так само, як і український та білоруський народи, вийшов з єдиного кореня староруської народності.

Стало фактом, що возз'єднання України з Росією в майбутньому відзначило особливості національного розвитку України, які полягали в тому, що вся її історія, розвиток економіки, культури і політичної боротьби були органічно, нерозривно зв'язані з історією російського народу.

Шевченко розумів, що, здійснивши возз'єднання на началах довір'я і братерської дружби, об'єднавши свої економічні ресурси та військові сили, український і російський народи зміцнили Росію, підняли її міжнародний авторитет. Ця обставина дала можливість українському народові врятувати себе від іноземного поневолення і від навислої загрози знищення, і не тільки зберегти себе як націю, але й домогтися в тих конкретних історичних умовах подальшого національного розвитку.

Україна захистила себе від небезпеки бути знищеною. Загроза стати жертвою польської шляхти або султанської Туреччини була, відтак, ліквідована. Після возз'єднання на Україні почала швидко розвиватись економіка і культура, стали ще більше зміцнюватися дружні зв'язки народних мас України та Росії.

Незважаючи на те, що царизм і поміщики з часом почали затягувати петлю великодержавності і якоюсь мірою вбивали клин у дружбу та взаємне довір'я між народами, дружні зв'язки між народами України та Росії все-таки міцніли й розвивалися насамперед тому, що їм довелося спільно боротися проти спільного ворога. "Найлютішим ворогом російського, українського і інших народів Росії було царське самодержавство. Спираючись на реакційну верхівку місцевих поміщиків та буржуазії, царизм проводив політику жорстокого національно-колоніального гноблення неруських народів. На Україні царизм ліквідував місцеве самоврядування, люто придушував національно-визвольний рух, присікаючи прагнення до створення української державності, проводив насильственну політику русифікації, перешкоджав розвиткові української мови і культури" [5, 48-49].

Ліберально-поміщицька та буржуазно-націоналістична література й історіографія з усієї сили намагалися доказати, що Хмельницький зробив страшенну помилку і що його роль в історії України була "злочинною". Л.Білецький з Канади писав, що, наприклад, Переяславською радою "був порушений порядок, визначений долею України, і Бог відступив від дальшого керівництва долею України" [7, 194].

Протягом багатьох десятиліть деякі автори всіляко критикували Богдана Хмельницького, за те, що він здійснив возз'єднання України з Росією, а Хмельниччину називали явищем, котре зганьбило український народ. Свого часу в "Хуторній поезії" Куліш різко лаяв Богдана, називав його зрадником з "єхидною і хижою душею", говорив, що образ його "пам'ятний в історії українських розбоїв", що він здійснив "злочинний акт" та ін. У вірші "Покута козацького батька" він цинічно називає Переяславський акт фатальною помилкою Богдана. В цьому самому вірші Куліш намагається зобразити Богдана, та-

ким, що кається за свій вчинок, і вкладає йому в уста фальшиві слова про те, що він начебто став джерелом пекла, освятив своїм ім'ям страшну зраду і ніби закликає Україну відокремитись від Росії і йти до Європи. Поряд з цим Куліш звеличував ката українського народу польського магната С. Чарнецького, котрий у злобі спалив у Суботові останки Богдана Хмельницького. Куліш називав великим воїном того самого Чарнецького, якого Т. Шевченко називав "поганим Степаном" [2, 182-183].

Що стосується Шевченка, пише Куліш, то він – "єдиний спадкоємець Хмельниччини і гайдамаччини", талановитий, як і вони, і, як вони, "неосвічений", і, як вони, "знищує науку, поезію і самого себе, оспівуючи і виправдуючи їх".

В той час коли Шевченко захоплювався героїчним минулим свого народу і змальовував його фарбами величезної любові й найглибшої поваги до нього, Куліш, як вірно зазначав І. Франко, плював на це минуле, називаючи його безумною відвагою гірких п'яниць та розбишак [2, 182-183].

Вище ми вже говорили, що Т. Шевченко в окремих своїх ранніх поетичних творах в оцінці Б. Хмельницького помилявся, негативно характеризував його, називаючи "нерозумним сином України". Причиною цього є те, що ненависть до російського царизму, який жорстоко пригнічував Україну, настільки була гострою і великою, що поет часом у розпалі гніву до самодержавства не завжди міг розрізнити ненависть до нього від взаємовідносин народів. Не слід також забувати й того, що при всій величезній історичній ролі Богдана Хмельницького в його діяльності мали місце факти такого ставлення до простого люду, які не могли не викликати у Тараса Григоровича, як ідеолога і завзятого захисника трудових мас народу, обурення та осуду. Власне кажучи, він не стільки лаяв Богдана, скільки ту політику, що її після возз'єднання провадили російські царі. Незважаючи на це, саме Т. Шевченко вперше в українській літературі вірно оцінив величезну прогресивну роль Богдана Хмельницького і Хмельниччини, яку вони відіграли в історії України, у визвольній боротьбі й історичній долі українського народу. "Принятием присяги, – пише Шевченко, – на верность московскому царю Алексею Михайловичу ... со старшинами и депутатами всех сословий народа украинского" [8, IV – 15] гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький прославляв себе, поєднавши, таким чином, долю України з Росією. Шевченко не раз у своїх творах зокрема у п'єсі "Микита Гайдай" називав Богдана Хмельницького благородним, славним і славнозвісним гетьманом, геніальним бунтівником, мудрим державним діячем і полководцем.

Перебуваючи на засланні, Т.Г.Шевченко прочитав працю М. Костомарова "Богдан Хмельницький" і дав їй високу оцінку. Справді, хоч Костомаров і стояв на ліберальних позиціях і не завжди поділяв ідеї Т. Г. Шевченка, проте він один з перших поставив і загалом правильно висвітлив у ряді своїх історичних праць, особливо у монографії "Богдан Хмельницький", питання про його роль в історії України і значення возз'єднання України з Росією. Після прочитання книги Костомарова Шевченко у своєму "Дневнике" робить такий запис: "Читал "Богдана Хмельницького" Костомарова. Прекрасная книга, вполне изображающая этого гениального бунтовщика. Поучительная, назидательная книга! Историческая литература сильно двинулась вперед в продолжение последнего десятилетия. Она осветила подробности, закопченные дымом фимиама, усердно кадимого перед порфирородными идолами" [8; V – 104].

Завершуючи дослідження історичної події, вважаємо за необхідне підкреслити, що возз'єднання України з Росією зміцнило й умножило сили українського та російського народів у їх спільній боротьбі проти самодержавства й кріпосництва, проти національного гніту та іноземних загарбників. Воно сприяло взаємозбагаченню їх культурного життя. У "Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією" зазначається, що "російська культура благотворно впливала на розвиток всієї української культури (літературу, театр, живопис, музику). В свою чергу, передова українська культура збагачувала культуру російського народу і вносила гідний вклад в розвиток світової культури" [5, 66-67].

Основою для цього єднання і нерозривного зв'язку були багатовікове співробітництво російського та українського народів, спільність їх історичної долі. Вище підкреслювалось, що протягом всього свого багатостраждального життя, невтомної боротьби і літературної творчості Т. Г. Шевченко відчував не тільки благотворний вплив передової революційної думки Росії, але й справді турботу і постійну увагу до себе з боку видатних російських діячів. Водночас своєю революційною діяльністю і своєю творчістю він вносив величезний вклад у загальноросійський революційно-демократичний рух.

Використані джерела

1. Білецький О. Поет трудового народу / О. Білецький // Тарас Шевченко. – Т.1. – К., 1961.

2. Гончарук П.С. Суспільно-політичні та історичні погляди П.О.Куліша: До 110-ї річниці його світлої пам’яті (1819—1897) / Петро Степанович Гончарук. – К., 2006. – С. 182-183.

3. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / Іван Дзюба. – Вид. 2. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – С. 5, 6, 686-694.

4. Жемчужников Л. М. Спогади про Тараса Григоровича Шевченка, його смерть і похорони / Л.М.Жемчужников // Основа. – СПБ, 1861. -№3. – С. 19.

5. Тези про 300-річчя возз`єднання України з Росією (1654-1954). – К., 1954. – С. 48-49; 66-67.

6. Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч.: В 15 т. / Н. Г. Чернышевский – М.: Гослитиздат, 1948. – Т.IV. – С. 702; М., 1949. – Т.VI. – С. 337; М., 1950. – Т.VII. – С. 935-936; 792-793.

7. Шевченко Т.Г. Кобзар / Тарас Шевченко. – Канада, Вінніпег, 1955. – Т.II.

8. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: в 10 т. / Тарас Шевченко / Відп. ред. В. І. Касіан. – К., 1953-1963. – Т.1. – С. 108, 225, 308-309, 334; Т.2 – С. 6, 88, 283, 381; Т.3. – С. 63; Т.4. – С. 15; Т. 5. – С. 104; Т. 6. – С. 147, 267-268.

УДК 93(477)

Михайло Іванович Мошкола
історик, заслужений працівник освіти України

ІСТОРИЧНА РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ У ЗБЕРЕЖЕННІ ТА РОЗБУДОВІ СИСТЕМИ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

У статті аналізується роль національної еліти у збереженні і розбудові системи освіти в Україні наприкінці XX – на початку XXI століття – періоду, який, з одного боку, характеризувався ліквідацією всіх перепон на шляху розбудови системи освіти, знесенням цензурних заборон, звільненням від ідеологічних штампів тощо, з іншого – труднощі переходу до ринкової економіки зумовили кризу, яка найбільш болюче позначилася на становищі освіти і культури.

Ключові слова: *державотворення, еліта, громадсько-культурні діячі, освіта, вища школа.*

The article examines the role of national elites in preserving and developing the education system in Ukraine in late XX – early XXI century – a period which, on the one hand, characterized the elimination of all obstacles to the development of the educational system, abolition of censorship bans, dismissal from ideological stamps, etc. on the other – the difficulties of transition to market economy caused crisis which affected the most painful situation of education and culture.

Keywords: *state, elite, social and cultural figures, education, high school.*

Людині одвічно притаманне прагнення зазирнути в майбутнє: яким буде завтрашній день, як житимуть її нащадки, яким буде суспільство, держава та світ за її межами? Економісти, соціологи, політологи, філософи, історики, футурологи висувають чимало прогнозів щодо майбутнього людства. Головне, на що звертають увагу дослідники: провідну роль у майбутньому націй відіграватимуть не лише матеріальні та силові засоби, а й чинники нематеріальної характеру: інтелектуальність, ментальність та духовність. Особливо, коли їх продукує еліта на "неелітне" населення [5, 11].

Доля історичного прогресу, як наголошував іспанський філософ Х.Ортега-і-Гассет, здебільшого залежить від людей з передовими поглядами, палким серцем, високим рівнем загальної культури. Справжнім аристократом, стверджував Х. Ортега-і-Гассет, є не той, хто отримав цей титул у спадок чи має певну суму знань, а той, хто ці знання постійно вдосконалює і, що надзвичайно важливо, реалізує на користь суспільства. Тож кожне суспільство, за Х. Ортега-і-Гассетом, завжди є динамічною єдністю двох чинників: "меншості" і "маси" [8, 39]. До "меншості" належать окремі люди або групи, які володіють відповідною кваліфікацією і певним соціальним статусом.

З того часу, як усвідомлення соціальної неоднорідності набуло концептуального осмислення у західній філософській традиції, з'ясування суспільної ролі феномена еліти перетворилося на одну з провідних тем у межах наукових розробок соціальної проблематики. Як слушно зауважує К. К. Баранцева, "цікавість до феномена еліти багаторазово посилювалася та послаблювалася, набуваючи вигляду своєрідних хвиль, потужність яких залежала від домінуючої соціально-філософської парадигми" [2, 57].

1884 р. один із засновників теорії еліт Г. Моска у праці "Теорія управління і парламентське правління" зазначав, що, як і в малорозвинених суспільствах, так і в найцивілізованіших, є два класи: меншість (яка керує) та більшість (якою керують). Меншість, за визначенням Г.Моски, відрізняється від більшості наявністю певних якостей, які надають їй матеріальну, інтелектуальну або моральну перевагу [7].

Український філософ В'ячеслав Липинський, розвиваючи теорію еліт, зазначав, що керівництво в перетворенні пасивного, хоча і відмінного від інших, але часто національно несвідомого колективу в організовану, самосвідому націю, і керівництво у створенні нових форм громадського життя такої нації виконує скрізь і завжди певна активна меншість, яка завдяки своїй матеріальній, моральній та інтелектуальній силі очолює націю і творить динамічні – матеріальні й духовні – громадські цінності, які згодом переймаються і присвоюються пасивною більшістю нації, об'єднуючи її в один суцільний національний організм [3, 444]. Активну правлячу та організовуючу меншість нації В. Липинський називає національною аристократією, тобто найкращими людьми, на підставі того, що вони в даний момент очолюють організаційні (політичні, культурні, економічні) установи нації.

Ґенезі та дедалі зростаючій ролі національної еліти в процесі державотворення присвячено низку наукових досліджень вітчизняних авторів. Зокрема, праці В. Липинського, В.М. Бебика, М.Ф. Головатого, С.Ф. Вовканича, В.І. Кізіми, В.М.Князева, В.Г.Кременя, А. М. Пойченка, П.К. Ситника, М. О Шульги та ін., у яких багато уваги приділяється проблемам взаємовпливу особистості ісуспільства. Теоретико-методологічні аспекти дослідження культурно-освітньої та духовної національної еліти відображені у працях В.П. Андрущенка, Є.К. Бистрицького, І.В. Бойченка, М.М. Бровка, Л.В.Губерського, І.А. Зязюна, В.П. Іванова, Л.Т. Левчук, М.П.Лукашевича, М.М.Мокляка, І.Ф. Надольного, В.І. Шинкарука, І.М. Дзюби, О.Є.Манохи, М.І.Михайличенка, А.І. Комарової, Б.К.Новікова, Б.І. Олійника, В.С. Пазенока, М.В. Поповича, О.М. Семашка, Л.В.Сохань та ін.

© Мошкола М. І., 2010

Освічена людина завжди мала більшу особисту цінність, ніж неосвічена. Таку особливість помітив ще давньогрецький мислитель Геракліт, який відверто заявляв: "Для мене один важить десяти тисяч, якщо він кращий". "Китайський мандарин, – писав польський соціолог Ф.Знанецький, – викликав поклоніння простолюдина не стільки тим, що був мандарином, а скільки тим, що був освіченою людиною на противагу неосвіченому натовпу" [9, 232–233]. Розвинена система освіти, покликана забезпечити подальший розвій держави, завжди була серед пріоритетних завдань будь-якого цивілізованого суспільства.

Для культурно-освітньої сфери українського суспільства роки незалежності стали часом глибоких трансформаційних процесів, які, з одного боку, проявилися в розпаді радянської ідеологічної машини, кризі традиційної системи цінностей, а з іншого – вимагали раціонального ставлення до успадкованої від радянської доби мережі культурних та освітянських закладів, на основі яких поступово формувалася якісно нова національна культурно-освітня інфраструктура незалежної, демократичної, європейської України. Такі процеси не могли бути лише позитивними, несуперечливими, тому насамперед вимагали сконцентрованих зусиль громадсько-культурної та державницької еліти.

Відтак, розвал планової економіки тоталітарного СРСР вимагав вирішення подвійного завдання: з одного боку, варто було сформувати інфраструктуру, в тому числі управлінську, пристосовану до ринкових умов; з іншого – не допустити розвалу існуючої мережі закладів культури і освіти. Тому актуальність дослідження конструктивної ролі національної еліти у подоланні негативних явищ у культурно-освітній сфері, а також у запобіганні їх виникненню не викликає заперечень.

Мета розвідки – дослідити роль і місце української громадсько-культурної еліти у комплексному розв'язанні проблем національного державотворення, зокрема у сфері збереження і розбудови сучасної системи освіти в Україні.

Колишнє тоталітарне управління державою жорстко регламентувало культурно-освітній процес, зокрема в межах фінансових зобов’язань. Водночас у країнах ринкової економіки, до яких примкнула і незалежна Україна, установи і заклади освіти неспроможні існувати лише за кошти державного бюджету, який може фінансувати їх лише на рівні третини потреб. Серед працівників не було досвідчених очільників – менеджерів, директорів, які взяли б на себе бізнесові проблеми. А тому зменшення державних асигнувань призвело до істотного скорочення мережі установ освіти, культури та науки, відпливу кваліфікованих кадрів тощо [5, 259].

Утім, українська еліта опанувала ситуацію і зробила відчутні кроки на шляху збереження та розвитку тих надбань, які дісталися Україні у спадок від радянського минулого. Було ініційовано створення безлічі асоціацій, товариств, об'єднань, фондів, які поставили собі за ціль відродити національні культурні традиції, примножити українське культурно-освітнє багатство.

Так, велику роботу здійснював Фонд культури, впродовж багатьох років очолюваний поетом Борисом Олійником. Масштабну діяльність розгорнув українсько-американський фонд "Відродження", головним співзасновником якого є відомий бізнесмен і меценат Дж. Сорос.

В Україні плідно запрацював Фонд обдарованих дітей, очолюваний ректором Київського національного університету культури і мистецтв М. Поплавським, Фонд допомоги хворим дітям під керівництвом Катерини Ющенко, Фонд вшанування пам'яті історичних діячів України під опікою академіка І. Юхновського, Фонд інтелектуальної співпраці "Україна-XXI століття" та багато ін.

У відродження забутих українських культурно-освітніх цінностей внесла посильну допомогу західноукраїнська діаспора. Активну діяльність розгорнули в Україні такі меценати-історики, як Є. Гуцуляк, Ю. Емець, П. Яцик – з Канади; В. Баранецький, О. Воскобійник, А. Лисий – із США; М. Гоян – з Австралії та ін. Не можна не відзначити, що демократична Україна відкрила доступ до цінностей і шедеврів світової культури, які раніше були неприступні через ідеологічну заборону [1, 148].

Громадсько-політичною елітою та освітянами була проведена значна робота з налагодження цілісної системи освіти в Україні. Насамперед, завдяки нормативно-правовому забезпеченню. Серед правових актів найбільш важливими стали нова Конституція України, Закони України "Про освіту", "Про загальну середню школу", "Про мови в Українській РСР", Державна Національна програма "Освіта (Україна XXI століття)", Концепція середньої загальноосвітньої школи України, Положення Міністерства освіти України "Про середній загальноосвітній навчально-виховний заклад", "Про експериментальний педагогічний майданчик" та ін. Цими та іншими актами, підготовленими очільниками освіти та державними установами, визначені основні напрямки модернізації змісту, форм і методів навчання, виховання й управління у сфері освіти [6, 426-430].

Загальновідомо, що інтелектуальний потенціал народу значною мірою залежить від рівня системи вищої та середньої спеціальної освіти. На час проголошення незалежності в Україні було 156 вищих та 735 середніх спеціальних закладів освіти. Переважна більшість із них розташовувалась в індустріальних та науково-культурних центрах.

Протягом розбудови власної державності українська еліта, яка працювала в галузі вищої освіти, провела низку системних нововведень, які змінили не тільки кількісні показники вузів, а й суть їхньої роботи.

Насамперед було внесено зміни в організацію структури керівних органів вищої освіти та забезпечення змісту роботи вузів, деканатів і кафедр. Для тіснішого зв'язку з загальною середньою освітою

Міністерство народної освіти та Міністерство вищої і се редньої спеціальної освіти були об'єднані в одне – Міністерство освіти України. У 1999 р. до нього приєднали Міністерство у справах науки та технологій. На основі Закону України "Про освіту" (1991) була реорганізована вся структура вищої та середньої спеціальної освіти для наближення її до реальної практики суспільного життя. Здійснено перехід на триступеневу підготовку – бакалавр, спеціаліст, магістр. Почалося інтенсивне розроблення та впровадження нових навчальних планів і програм [6, 438-442].

Держава, керівництво Міністерством освіти та науки України, менеджери у справі вищої освіти зробили рішучий крок до створення вищих навчальних закладів, базованих на інших, недержавних формах власності. Наприкінці XX – на початку XXI століття в Україні виникло більше 500 вузів недержавної власності.

Силами освітян, юристів, державних менеджерів були врегульовані такі важливі питання, як: порядок створення та ліквідації навчальних закладів; звільнення керівників та працівників; порядок організації навчального процесу; працевлаштування випускників тощо.

Одночасно були зміцнені кадрові склади та матеріальні бази вузів, ліквідовані малопотужні навчальні заклади. Важливим заходом стало включення до складу вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації технікумів і коледжів із правами структурного підрозділу [6, 438-442].

Вагомим внеском у процес національного інтелектуального відродження України стало відкриття в 1992 р. Національного університету "Києво-Могилянська академія" (1992) [5, 126-135]. В його відроджені велику роль відіграла матеріальна та інтелектуальна допомога українців західної діаспори. В університеті утвердилася оригінальна чотирирічна програма підготовки бакалаврів, базована на вільному виборі навчальних дисциплін, а з 1996–1997 навчального року відкрито дворічну магістерську програму. У 1995 р. навчальні плани і програми університету були схвалені на спеціальній нараді експертів ЮНЕСКО. Університет швидко здобув визнання і авторитет як в Україні, так і в світі; заснував власну мережу навчальних закладів різних рівнів – Острозький Києво-Могилянський, Запорізький січовий, Черкаський "Берегиня", Феодосійський колегіуми – як нові типи вищих та середніх навчальних закладів, які у своїй діяльності орієнтуються на критерії Києво-Могилянської академії [4, 160-161].

У нове тисячоліття Україна вступила з розвиненою системою освіти. В її арсеналі 48 тис. закладів та установ, у яких навчається майже 15 млн. учнів та студентів, працює понад 2 млн фахівців. Адже, кожен третій громадянин сучасної України навчається або навчає. Понад 20 провідних закладів освіти одержали від держави статус національних.

Завдяки зусиллям керівної освітянської еліти в Україні збережена кількість студентських місць, яка склалася протягом попередніх десятиліть. Ми з певністю можемо стверджувати, що за розвитком вищої освіти (170 студентів вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації на 10 тис. населення) Україна не поступається розвиненим європейським країнам [4, 161].

Міністерство освіти і науки, здійснюючи науково-організаційну адміністративну та методичну роботу, акредитуючи та ліцензуючи вузи, зберегло контроль за якістю навчання та його відповідності затвердженим критеріям.

Характерною особливістю сучасної вищої школи є те, що в ній студенти навчаються на бюджетній та контрактній основі. Важливим є те, що більшість юнаків та дівчат навчаються державним коштом. І тут хочеться підкреслити те, що чимало комерційних закладів освіти створюють умови для безплатного або пільгового навчання талановитої молоді.

Пільги для навчання надають такі комерційні заклади, як Вища школа економіки та ділової адміністрації "Ажіо Коледж", Інститут економіки, права та систем управління, Київський Славістичний університет, Міжнародний науково-навчальний центр ЮНЕСКО та ін. [4, 161].

Аналіз популярності професій, які сьогодні здобувають студенти в Україні, дає підстави дійти висновку, що найпрестижнішою залишилася фахова підготовка з міжнародних економічних відносин, міжнародного права, правознавства, філології, насамперед англійської, німецької та французької, економіки та журналістики, обліку та аудиту, культурології. В технічних університетах студенти обирають такі спеціальності, як автоматизоване керування технічним процесом, технологія машинобудування, інформаційні керуючі системи і технології. Отже, молодь відчуває, що за цими технологіями майбутнє України, то ж зростання інтересу до них є певною ознакою оздоровлення суспільства [6, 438-442].

До позитивних тенденцій щодо становлення та розвитку національної вищої школи можна віднести пожвавлення та розширення зв'язків із зарубіжними освітніми установами та організаціями. Вченими підраховано, що за 10 останніх років вузи Республіки уклали понад 70 міжнародних угод в галузі освіти.

В одній із офіційних довідок "Вища освіта" сказано, що "державні структури, громадські організації й заклади вищої освіти підтримують тісні контакти з Радою Європи, ЮНЕСКО, органами управління освітою країн СНД, Австрії, Греції, Іспанії, Франції, Китаю, Ізраїлю, Польщі, Румунії, Німецькою службою академічних обмінів, Британською радою. Вони беруть участь у реалізації програм фонду Фулбрайта, Хемфрі, Франкліна, Маскі та ін. Розвиваються безпосередньо зв'язки між навчальними закладами України та зарубіжних країн. Зокрема, близько 80 українських вищих навчальних закладів здійснювали у 1990-і роки пряме співробітництво на основі угод з понад 400 іноземними навчальними закладами" [6, 438-442].

Проте у діяльності менеджерів вищої школи існує й низка недоліків та проблем, які потребують нагального вирішення. Оскільки сучасна вища школа стала не тільки засобом підготовки спеціалістів для сучасного ринкового господарства, а й ступенем загальноінтелектуального розвитку людини, держава неспроможна у повному обсязі профінансувати всі потреби вищої освіти. Так, недостатнє фінансування породжує недостатню кадрову ситуацію у вищій школі. Вчені підрахували, що на 2005 р. окремі кафедри втратили до 30-40 % викладачів. Лише протягом 1994-1995 навчального року із вищих навчальних закладів пішло 7 тис. найбільш кваліфікованих спеціалістів, докторів та кандидатів наук.

По-друге, перестала діяти система розподілу випускників. Так, у 1995 р. в культурно-освітні і мистецькі установи України пішло працювати лише 20 % випускників вузів відповідного профілю. Аналогічна картина спостерігалася і з працевлаштуванням випускників педагогічних вузів. Вище ми вже зазначали, що в основі цього негативного явища ще й досі заважає низька престижність згаданих професій [4, 163].

Керівництво державою, менеджмент народної освіти вживає заходів щодо зупинення цієї тенденції. Президент України у 1996 р. навіть Указ підписав "Про заходи щодо реформування системи підготовки спеціалістів і працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, який повинен був допомогти народному господарству розв'язати цю важливу кадрову проблему. Великі надії тут покладаються на контрактні умови між ректором та абітурієнтом. На 2005р. 40% студентів охоплені цією формою навчання. На нашу думку, важливим недоліком в роботі еліти сучасної вищої освіти є недосконала сертифікація дипломів державної та недержавної форм навчання, різних рівнів акредитації вузів та фаховості їх викладачів. У державі не визначена чітка структура потреби в кадрах з вищою освітою. На цій базі спостерігається перевиробництво фахівців з окремих процесів господарювання. Не задовольняє дедалі зростаючих вимог і універсалізації знань випускників багатьох вузів. Немає потреби доводити, що ці проблеми і зараз у фокусі уваги менеджерів, які займаються розбудовою вищої освіти в Україні.

Відтак, кінець XX – початок XXI століття став переломним у діяльності української освітянської еліти. З одного боку, він характеризувався ліквідацією всіх перепон на шляху розбудови системи освіти, знесенням цензурних заборон, звільненням від ідеологічних штампів тощо, з іншого – труднощі переходу до ринкової економіки зумовили кризу, яка найбільш болюче позначилася на становищі освіти і культури. Та українська еліта провела значну роботу з перебудови освіти в Україні, її наближення до кращих світових надбань, залучення до світового освітнього процесу.

Зусилля із збереження та розбудови вищої освіти заклали майбутні підвалини для подальшого відкриття закладів освіти недержавної форми власності, збагачення вищої школи кваліфікованими кадрами, проведення акредитаційних заходів, зміцнення творчих зв'язків із зарубіжними вузами, а загалом – приєднання України до Болонського освітнього процесу.

Використані джерела

1. Алєксєєв Ю. М. Україна на зламі історичних епох (державотворчий процес 1985-1999 рр.) / Ю. М. Алєксєєв, С. В. Кульчицький, А. Г. Слюсаренко. – К., 2000. – 294 с.

2. Баранцева К. Історична еволюція елітиського дискурсу: теорія та методологія / К. Баранцева // Філософська думка. – 2002. – №1. – С. 57-69.

3. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія. – Львів: Світ, 1996. – С. 328-477.

4. Путро О. Історія України. Документи і матеріали / Олексій Путро. – К., 2005. – Ч.3. – С. 112.

5. Україна: інтелект нації на межі століть / Кол. монографія; кер. авт. В. К. Врублевський. – К., 2000. – 516 с.

6. Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001) / Кол. монографія. – К., 2001. – 129 с.

7. Mosca G. Teorica dei governi e governo parlamentare / G. Mosca. – Milano, 1968.

8. Ortega-y-Gasset J. La rebellion de lasmasas / Ortega-y-Gasset J. – Madrid, 1969.

9. Znaniecki F. Spoleczne roze uczonych / F. Znaniecki. – Warszawa: PWN, 1994.

УДК 930.1 : 355.433

Михайло Володимирович Гребенюк
полковник, здобувач Національної академії
оборони України

ОЦІНКА РЕЗУЛЬТАТІВ ВІЙ НИ З ІРАКОМ 1990-1991 рр. В АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Розглянуто проблему оцінки перемоги у війні в Перській затоці 1990-1991 рр. Висвітлений широкий спектр думок щодо отриманих результатів війни проти Іраку за звільнення Кувейту та її геополітичних наслідків для США, Великобританії та країн Перської затоки. Розкрито основні особливості та відмінності в підходах британських та американських авторів.

Ключові слова: *історіографія, Перська затока, війна за звільнення Кувейту, оцінка результатів війни, критерії оцінки.*

This studied the assessment issue of the victory achievement in the Gulf War in 1990 – 1991. A broad spectrum of opinions and contradictions on victory results in the war against Iraq for liberation of Kuwait as well as geopolitical consequences for the USA, the Great Britain and the Persian Gulf states has been examined. The main trends and key differences in approaches of American and British authors were discovered.

Keywords: *Historiography, Persian Gulf, War for liberation of Kuwait, war results assessments, assessment criteria.*

На питання "чи була отримана перемога над Іраком" намагались відповісти у своїх дослідженнях багато американських і англійських авторів, учасників подій і політичних гравців. Метою статті є аналіз висвітлення змісту основних підходів до оцінки перемоги, виявлення їх особливостей та суперечностей, знаходження ключових відмінностей у висновках американських і британських авторів.

На варіант відповіді суттєво впливав фактор Саддама Хусейна. Через те, що президент Саддам Хусейн був фактичним диктатором своєї країни, який одноосібно приймав ключові рішення, перемога над Іраком у розумінні авторів трансформувалася у перемогу над іракським лідером. Їх оцінка найчастіше будувалась на двох неписаних критеріях. Для одних дослідників критерієм перемоги було виконання резолюції ООН зі звільнення Кувейту, розгром іракських військ у Кувейті, для інших цього було замало. Вони вважали необхідним зміну політичного режиму Іраку, злам його військової потужності, знищення запасів зброї масового ураження та засобів її доставки, можливостей її виробництва. Перший критерій у цілому підходив усім країнам-членам антиіракської коаліції, тому його можна умовно назвати "коаліційним". Другий підхід до оцінки успіху у війні мав на меті розширене коло цілей, включаючи зміну балансу сил у регіоні, створення передумов для початку арабо-ізраїльського діалогу тощо. Цей "розширений" критерій не міг бути сприйнятий всіма членами коаліції, особливо арабськими. Таким чином, відповідно до вищезазначених підходів, усіх авторів можна поділити на дві групи.

Маючі різні критерії, дослідники робили різні висновки щодо отриманих результатів війни. У свою чергу, кожну групу дослідників можна розділити на три підгрупи авторів за їх оцінками результатів війни: 1) "оптимісти", які вірили в безумовну перемогу; 2) "помірковані", які схилялись у своїх оцінках до часткової перемоги; 3) "песимісти", які вважали, що це була зовсім не перемога.

До першої групи авторів, які орієнтувались на "коаліційний" критерій, можна зарахувати представників офіційно-консервативного напряму в англо-американській історіографії зазначених подій, нечисленних дослідників воєнно-політичного та воєнно-історичного напрямків, авторів офіційних документів, спогади політиків. Наприклад, держсекретар США Джеймс Бейкер стверджував, що всі політичні та військові завдання були виконані, перемога була повною, продовження бойових дій було непотрібно та ризиковано з огляду на потенційні втрати особового складу та негативне відношення до цього арабських членів коаліції. У першій групі дослідників авторів-"песимістів" щодо отриманої перемоги практично не було, а тільки "оптимісти" або "помірковані".

Пояснюючи позицію американського уряду, Джеймс Бейкер у своїх спогадах висловлював припущення, що наступником Саддама Хусейна міг би бути ще більш жорстокий тиран, або могла статися "балканізація" Іраку. Щодо політичної мети позбавлення Саддама Хусейна владі, то вона взагалі не обговорювалась у середині коаліції [15].

Серед інших авторів "оптимістичної" підгрупи можна окремо виділити високопосадовців, які брали участь у процесі прийняття рішення про припинення бойових дій, наприклад, міністра оборони США Ричарда Чейні [13], голову об'єднаного комітету начальників штабів збройних сил США генерала Коліна Пауела, командувача коаліційними військами генерала Нормана Шварцкопфа [12], які у своїх спогадах переконують, що перемога та цілі війни були досягнуті повністю. Радник президента США з Близького Сходу в 1990 році Роберт Гейтс навіть стверджував, що Республіканська гвардія була роз-

© Гребенюк М. В., 2010

бита [11], а генерал Колін Пауел у своїх мемуарах підкреслював, що в будь-якому разі головним противником для США в регіоні був і залишатиметься Іран, тому американцям і надалі буде потрібний Ірак, як загроза та противага йому [7].

Пригадуючи питання атаки на столицю Іраку, генерал Шварцкопф підтверджував, що цей похід протягом усіх подій не розглядався й не планувався. А по закінченню бойових дій жоден лідер країни, дипломат, експерт з питань Близького Сходу, високопоставлений військовий не закликав до продовження війни та захоплення Багдаду [9].

З безперспективністю походу на Багдад згоден і британський військовий історик Данкан Андерсен. Він зазначав, що, пам'ятаючи уроки В'єтнаму, американці поспішили вийти з війни та стояли осторонь від втручання у внутрішню ситуацію Іраку. Захопивши Багдад, що, на думку автора, було би непростою задачею, та замінив Саддама Хусейна на лояльний до США уряд, США та Великобританія (решта країн коаліції це би не підтримали) отримали би війну на десятиліття. Війна би не закінчилась у 1991 році, а можливо, в 2001 році або пізніше [17].

Другу групу авторів, що орієнтувалися на "розширений" критерій оцінки результатів війни складає більшість авторів, дослідників, представників різних напрямків в англо-американській історіографії війни у затоці 1990-1991 років. За напрямками досліджень серед підгрупи "оптимістів" переважають представники воєнно-історичного напрямку в англо-американській історіографії зазначених подій, серед "поміркованих" – представники воєнно-академічного, а серед "песимістів" – воєнно-політичного.

Хоча пропорційна кількість авторів усіх трьох підгруп приблизно однакова, за державною ознакою дослідники США, країни, яка фактично визначала умови припинення бойових дій, оцінювали рішення своїх політиків та військовим керівникам більш схвально. Британські автори оцінювали досягнуті результати за "розширеним" критерієм переважно поміркувано-песимістично.

Серед них виділяються спогади такого відомого політика, як екс-прем'єр-міністр Великобританії Маргарет Тетчер. У своєму інтерв'ю американському журналу "Фронтлайн" (Frontline) вона визнавала, що, на її думку, завданням Британії було не просто видворити агресорів із Кувейту. А було необхідним знищити військову міць Іраку, щоб агресія не повторилася. І цього не було повною мірою зроблено. Крім того, за переконанням Маргарет Тетчер, "коли хтось має справу з диктатором, він має буди не тільки переможеним, але й виглядати, як переможений", чого не було досягнуте, а напівміри ніколи не спрацьовують. Прості іракці так і не побачили свого лідера побитим та приниженим [14].

До схожого висновку прийшов і американський автор, генерал-лейтенант запасу морської піхоти США Бернард Трейнор. Він стверджував, що основне завдання, яке було поставлене генералом Пауелом – "оточити, розсікти та знищити іракське військове угрупування в Кувейті", не було виконане. Дві третини частин Республіканської гвардії, яким вдалося відступити неушкодженими, невдовзі придушували повстання шиїтів. Проблеми з Іраком продовжувались, ресурси США залишались прив'язаними до цього регіону.

Цей автор також згадував, що президент Буш розглядав Саддама Хусейна, як ще одного Гітлера, та надіявся, що як і після Другої світової війни диктатор та його партія зійде зі сцени. Але цього не сталось. Тому американці, які знали про цю надію президента із його публічних виступів, були також розчаровані [10].

Заступник редактора британського видання "БіБіСі ньюснайт" (BBC's Newsnight) Імон Мат'юз стверджував, що як тільки Саддам Хусейн почув, що коаліція припинила вогонь і не збирається рухатися на Багдад, він зрозумів, що найгірше вже позаду, та що прийшов час зосередитись на збереженні своєї влади. Посилаючи двох своїх генералів на переговори в Сафран, Саддам Хусейн вимагав від них добитися підтвердження цілісності території Іраку і свободи дій Саддама Хусейна в межах своєї території. На переговорах іракці досягли своєї мети.

Імон Мат'юз нагадував, що ще перед самим початком бойових дій, на Женевській конференції, представник Іраку Тарік Азіс казав держсекретарю США Джеймсу Бейкеру, що у випадку війни, Ірак понесе великі втрати, але вистоїть. І теж саме керівництво Іраку буде визначати майбутнє своєї країни. Як зазначав Імон Метью, в результаті війни Саддам Хусейн залишився при владі, що в очах іракців означало, що, якщо вони й не змогли виграти цю війну, то вони її й не програли. З часом, радник президента з питань національної безпеки Крауфорд визнав помилку в тому, що коаліція не наполягла, щоб на переговори про припинення вогню прибув особисто Саддам Хусейн [16].

Британці Джон Пімлот і Стефен Бадсі відмічаюли, що президент Буш втратив частку своєї популярності через те, що не зміг забезпечити цілковитої перемоги над Саддамом Хусейном, який залишився при владі. Хоча офіційним завданням на війну для США було звільнення Кувейту та встановлення миру та стабільності в регіоні, та часто підкреслювалось, що відсунення іракського лідера або його смерть не розглядається, як завдання військовим, у розумінні західного суспільства, лідер, який програв війну та спустошив країну, мав позбутися влади. Залишаючись при владі, в очах західного світу, Саддам Хусейн не поніс покарання за свою злочинну агресію, тобто агресор не був покараний, а тому мети війни не досягнуто [18].

Ще один американський дослідник, Алан Дауд, у своїй статті для щоквартального видання воєнного коледжу сухопутних військ США аналізував причини та наслідки війни в Іраку в 1991-1992 рр. Цікаво, що цей аналіз зроблено в 2003 році, вже після позбавлення влади Саддама Хусейна. Автор

переконаний, що в 1991 році Вашингтон припинив бойові дії занадто швидко, до знищення головних сил Республіканської гвардії Саддама Хусейна. Це і дозволило йому залишитись при владі. Автор також погоджувався з висловлюванням історика Дерека Лібаерта (Derek Leebaert) про цю війну як "тактичний успіх, який був помилкове прийнятий за стратегічний тріумф". Алан Дауд не вважав, що зупинення наземної операції в Іраку запобігло перетворенню американських військ на окупаційні на ворожій території. Навпаки, він переконаний, що після окупація була неминучої. Мабуть тільки США в решті решт окупували не ту країну. Саддам був ще в силі, тоді як багата на нафту Саудівська Аравія не повинна була залишатися незахищеною. Разом з цим, перманентна присутність американських військ на святій для всіх мусульман землі гальванізувала Аль-Каїду, яка здійснила свої атаки 11 вересня 2001 року. Це, в свою чергу, змусило Америку розпочати її глобальну війну з тероризмом, що неминуче привело її знову до Іраку. Крім того, автор упевнений, що існував зв'язок між незавершеною війною в Іраку та фінансуванні Талібана Саудівською Аравією задля утримання Осама бен Ладана подалі від королівської сім'ї. Таким чином, Саудівська Аравія може й не була ворогом Америки, але насправді не була її другом [2]. А повоєнний Ірак залишився країною, яка продовжувала розробляти зброю масового знищення та підтримувала міжнародний тероризм.

Щодо менш категоричних оцінок про неотримання очікуваних результатів війни, то їх надають, у першу чергу, дослідники з академічних кіл. Так, із точки зору Вільяма Флавіна, асоційованого професора інституту миротворчості Сухопутних військ США, надзвичайно важливим було визначення політичної та військової ситуації, що повинна бути створена після закінчення війни та свідчила би про досягнення поставленої мети. Але навіть головні фігури оборонного відомства пізніше визнавали, що чіткої політичної мети в них не було, крім того, щоб викинути Ірак із Кувейту. Директиви Ради Національної Безпеки США № 26, 45 і 54 забезпечили чіткі цілі для проведення бойових операцій. Проте після видворення військ Іраку з Кувейту були потрібні додаткові роз'яснення деяких завдань, як "стабільність у регіоні". Що було робити з шиїтськими операціями опору іракським збройним силам попереду військ коаліції, курдами та їх операціями на півночі Іраку? Яким чином було можливо стабілізувати обстановку, якщо саудівське радіо, за підтримки ЦРУ, закликало населення до повстання з метою скинути диктатора? Та що означала задача "знищити іракські військові сили та засоби", якщо було дозволено дивізії "Хамурабі" відійти разом із бойовою технікою? Автор також відмічає певні розходження в поглядах союзників на умови закінчення війни. Висвітлення розгрому іракських військ та показ правдивих сцен великої кількості загиблих іракських солдат засобами масової інформації руйнували імідж військ коаліції. 27 лютого 1991 року президент Буш прийняв рішення, що мета війни з визволення Кувейту була досягнута. Вимога, щоб іракці залишили свою зброю, в промові Буша не прозвучала, і це означало, що задача роззброєння Іраку була відкладена на невизначений термін.

Вільям Флавін також упевнений в тому, що коли за місяць після закінчення бойових дій була прийнята резолюція Ради Безпеки ООН № 687 щодо для урегулювання кризи, це позбавило законної сили війська коаліції. Маючи безумовну військову перевагу, союзники втратили можливість ведення подальших переговорів. Психологічна ініціатива перейшла до Іраку. Саддаму Хусейну вдалося виграти пропагандистку війну в арабському світі, пояснюючі всім, що санкції "оонівських агресорів" приносять страждання його людям, у той час як він відчайдушно намагається їм допомагати [3].

З тим, що лідер Іраку виграв інформаційну війну, повністю згодні провідні воєнні історики британської академії сухопутних військ [17]. Вони вважали, що для Саддама Хусейна було краще отримати поразку в героїчній боротьбі з імперським Заходом, ніж погодитись на ганебний відступ із Кувейту, який іракці вже встигли пограбувати. Більш того, Саддам Хусейн зміцнив свою позицію всередині Іраку. Після ірано-іракської війни та "перемоги" над Іраном іракці відчули великі економічні труднощі як наслідок цієї "перемоги". Зараз Саддам Хусейн міг перекласти відповідальність за важку економічну ситуацію в країні на коаліцію.

Водночас деякі автори підтверджували своєчасність зупинення бойових дій та переконані у більш широкій відповідальності світової спільноти за стратегічні результати вирішення конфлікту в Перській затоці. Так, американський військовий історик Ричард Лоурі переконаний, що президент Буш був правий, коли зупинив війну не очікуючи повалення іракського лідера. Було зовсім невідомо хто прийде йому на заміну. Крім того, ООН мала всі повноваження повністю позбавити Ірак зброї масового ураження та можливостей її виробництва і, таким чином, зробити Ірак безпечним для сусідів. Автор звинувачував ООН та деяких колишніх союзників по анти-іракської коаліції у проведенні млявої політики щодо Іраку, яка привела до необхідності нової війни проти нього. Одночасно, автор згоден, що незважаючи на переконливу військову перемогу на іракцями в Кувейті, війна завершилась підписанням угоди про припинення вогню, а не закінчилась остаточно [5].

Лектор з питань оборонних досліджень Лондонського Королівського коледжу Кріс Так вважав результати війни такими, що не відповідають довготерміновим планам Великої Британії. Разом з цим, він підкреслював відсутність чітких, зрозумілих планів завершення конфлікту. На думку автора, очевидним завданням США та Британії було примусити Ірак виконати вимоги резолюції ООН щодо роззброєння. Крім того, автор був упевнений, що зміна режиму була би зрозумілим, другім виміром воєнних зусиль Британії. Це могло би статися шляхом або примушення Саддама Хусейна покинути країну, або через підбурювання певних груп населення до повстання, або через безпосередню військову

акцію. Автор вважав, що Ірак мав би бути більш стабільним і демократичним, хоча й не поділяє погляди адміністрації США про те, що новий і демократичний Ірак мав стати каталізатором змін у напрямку більшого плюралізму в інших країнах регіону. Багато питань для автора залишались без відповідей. Який ступень зміни режиму вважати за успіх всієї компанії? Наскільки глибоко США хотіли б розрушити Баасістську державу або просто обезглавити її? Яку роль будуть грати опозиційні групи [19]?

Інші британські автори, професор з питань воєнних досліджень Королівського коледжу в Лондоні Лоуренс Фрідман та його колега по коледжу, професор близькосхідних і середземноморських досліджень, співавтор декількох книг Ефрейм Карш, також відмічали, що Саддам Хусейн, залишившись при владі та придушивши повстання всередині країни, в очах світу залишився не зовсім переможеним. Однак вони мали великі сумніви щодо доцільності можливого продовження бойових дій та легкості захоплення Багдаду. Саддам Хусейн завжди серйозно відносився до захисту столиці та тримав необхідні дивізії в резерві, про які не було достатньої інформації із-за відсутності такої задачі для розвідки коаліції [4].

Серед авторів, які оптимістично дивляться на досягнуті результати в широкому спектрі задекларованих і неоголошених цілей, домінують американські дослідники.

Так, вивчаючи досягнення США у війні з Іраком, американський полковник Ентоні Лупо дійшов до висновку, що всі військові завдання були виконані, навіть якщо припинення вогню дозволило частинам Республіканської гвардії вийти з оточення. Політично це було, на думку автора, виправдано. По-перше, арабські союзники продовжували розглядати Ірак як братську арабську країну, й тому не хотіли просуватися в глибину Іраку або наступати на Багдад. По-друге, повне знищення частин Республіканської гвардії могло привести до паралічу режиму Саддама Хусейна та виникненню вакууму влади на Близькому Сході, який міг би заповнити фундаменталістський Іран. За його підтримки, вслід за Іраком повстання могли б охопити Саудівську Аравію, Бахрейн і Кувейт.

Автор також нагадував про тверду позицію керівництва США не перевищувати мандат ООН і не допустити другого В'єтнаму та підкреслює важливість економічного внеску в перемогу союзників у розмірі більш ніж 53 мільярди доларів США від Японії, Німеччини, Кувейту, Саудівській Аравії та Об'єднаних Арабських Еміратів. Зрозуміло, що у випадку атаки на столицю Іраку або окупації частки його території, ця допомога була би припинена [6].

Ще один американський дослідник Рік Аткінсон був переконаний, що військові цілі були повністю досягнуті при дуже незначних втратах особового складу військ коаліції, Кувейт був звільнений, іракська військова машина отримала серйозне ушкодження, програма Іраку зі створення зброї масового ураження зірвана, хоча й не настільки сильно, як це казалося зразу по закінченню війни. Тобто, здавалось, що всі завдання, які були поставлені, виконані. У політичному вимірі, автор виділяв такі здобутки: 1) поновлення підірваної після В'єтнаму віри у військову сила як засіб міжнародної дипломатії; 2) значне покращення іміджу збройних сил США та виправдання великих оборонних витрат попередніх років; 3) зникнення іракської загрози для регіону та перешкоди початку переговорів між Ізраїлем і його арабськими сусідами; 4) підвищення авторитету ООН; 5) демонстрування США, як наддержави, своєї спроможності створювати та очолювати широкі коаліції [1].

Обмірковуючи стратегічні наслідки американського втручання в іраксько-кувейтський конфлікт, американський дослідник Джеймс Расел [8] відмічав посилення позицій США в регіоні, підвищення рівня військового співробітництва з країнами-партнерами в Перській затоці, досягнення домовленостей про створення необхідних резервів озброєння і військової техніки та необхідної інфраструктури для перекидання американських військ, збільшення їх присутності та створення для цього необхідних законодавчих умов. Наявність великої кількості американських військ мала логічне пояснення через можливу необхідність захисту Кувейту та Катару, а також забезпечення торгового ембарго проти Іраку та зон, вільних від польотів іракської авіації на півночі та півдні Іраку. За переконанням автора, це повною мірою відповідало стратегічним інтересам США на Близькому Сході, а саме: гарантування доступу до нафтових ресурсів, забезпечення безпеки морських перевезень у регіоні та підтримання арабо-ізраїльського миру.

У цьому з ним згоден британський історик Арік Насбахер. Після поразки в Кувейті Ірак уже не міг контролювати видобуток нафти в регіоні. І хоча на думку автора, на оперативному рівні коаліція не досягла всіх цілей, це було неважливим, якщо була досягнута стратегічна мета [17]. Отже, в англо-американській історіографії подій у Перській затоці у 1990-1991 роках не існує єдиного підходу до оцінки перемоги у війні. Виявлені автором різні оцінки отриманих результатів війни часто суперечать самим собі та одні другим. Це особливо характерно для другої групи дослідників, які виходять із "розширеного" критерію успіху у війні. З одного боку, "скептики" хотіли би бачити знищення військової моці Іраку, з іншого боку "поміркованим" був потрібний достатньо сильний Ірак, як противага фундаменталістському Ірану. З одної сторони, підкреслювалась хибність того, що ресурси США залишились прив'язаними до регіону, з іншої – це гарантувало доступ до нафтових ресурсів Перської затоки. Закріплення США своєї військової присутності в регіоні авторами-"оптимістами" розглядалось позитивно з огляду на розвиток військового співробітництва з багатими країнами затоки, більшу стабільність на Близькому Сході, створення умов для арабо-ізраїльського діалогу. Інші були переконані, що ця перманентна присутність на святій землі мусульман була для них образою та посилила тероризм у світі.

Виявлено, що американські автори більш прихильно оцінюють отримані результати у війні, де США грали домінуючу роль, тоді як британські дослідники, розуміючи, що британські сили здебільшого виконували оперативні плани американців, оцінювали результати конфлікту більш стримано та критично.

Переважна більшість як американських, так і британських дослідників вірили, що це була вражаюча перемога. Іраку було нанесено серйозну поразку, Кувейт було звільнено, мандат ООН було вичерпано, хаосу та "балканізації" Іраку з посиленням впливу Ірану в регіоні не сталося, а США подолали "В'єтнамський синдром" і продемонстрували свої можливості наддержави. Але, за висновком автора, недостатньо виграти війну силою зброї та досягнути задекларованих політичних цілей. Цього виявилося замало без перемоги в пропагандистській війні. Як показує аналіз, перемога не може бути неспростовною, якщо противник в очах власного народу та світової спільноти не виглядає розбитим, приниженим і пригніченим.

Завдяки розбіжностям та суперечностям в оцінках результатів війни англо-американська історіографія не змогла вирішити завдання формування однозначної світової думки, особливо в арабському світі, про отримання коаліцією беззаперечної перемоги.

Схожа ситуація прослідковується під час останньої російсько-грузинської війни у 2008 році. Незважаючи на нанесену збройним угрупуванням Росії однозначної військової поразки збройним силам Грузії, керівництво останньої не виглядало переможеним та подавленим. Як і у випадку з Іраком, пропагандистська війна Росією була програна, а підбурення та підтримка спецслужбами опозиційних сил у середині країни не здатні змінити ненависне керівництво країни противника та поставити переможну точку у війні.

Використані джерела

1. Atkinson R. Crusade : The Untold Story of the Persian Gulf War / Rick Atkinson. – Boston : Houghton Mifflin, 1993. – 575 p.

2. Dowd A. W. Thirteen Years : The Causes and Consequences of the War in Iraq / Alan W. Dowd // Parameters : US Army War College Quarterly. – 2003. – Vol 33, № 3, Autumn. – P. 46–60

3. Flavin W. Planning for Conflict Termination and Post-Conflict Success / William Flavin // Parameters : US Army War College Quarterly. – 2003. – Vol 33, № 3, Autumn. – P. 95–112

4. Freedman L. The Gulf conflict, 1990-1991 : diplomacy and war in the new world order / Lawrence Freedman, Efraim Karsh. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1995. – 504 p.

5. Lowry R. S. The Gulf War Chronicles / Richard S. Lowry. – New York : Lincoln Shanghai, 2003. – 267 p.

6. Lupo A. T. Did Desert Storm Complete the Mission? / Anthony T. Lupo (Col). – Carlisle Barracks, PA : U.S. Army War College, 1996. – 30 p.

7. Powell C. My American Journey / Colin Powell, Joseph E. Persico. – New York : Random House, 1995. – 490 p.

8. Russell J. A. Strategy, Security, and War in Iraq : The United States and the Gulf in the 21st Century / James A. Russell. – Cambridge : Cambridge Review of International Affairs, 2005 – Vol 18, № 2, July. – P. 283–301

9. Schwarzkopf N. It Doesn't Take a Hero / Norman Schwarzkopf, Peter Petre. – New York : Bantam Books, 1992. – 295 p.

10. The Gulf War : Oral history : Interview with Bernard Trainor, co-author of "The Generals' War" [Електронний ресурс] / Frontline. – Режим доступу до журн. : http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/gulf/oral/ trainor/1.html. – Назва з екрану.

11. The Gulf War : Oral history : Interview with Deputy National Security Adviser Robert Gates [Електронний ресурс] / Frontline. – Режим доступу до журн. : http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/gulf/oral/gates/1.html. – Назва з екрану.

12. The Gulf War : Oral history : Interview with General Norman Schwarzkopf (Commander-in-Chief, Central Command) [Електронний ресурс] / Frontline. – Режим доступу до журн. :
http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/gulf/oral/schwarzkopf/1.html. – Назва з екрану.

13. The Gulf War : Oral history : Interview with Richard Cheney, Secretary of Defense [Електронний ресурс] / Frontline. – Режим доступу до журн. :
http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/gulf/oral/cheney/1.html. – Назва з екрану.

14. The Gulf War : Oral history : Interview with UK Prime Minister Lady Thatcher [Електронний ресурс] / Frontline. – Режим доступу до журн. :
http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/gulf/oral/thatcher/1.html. – Назва з екрану.

15. The Gulf War : Oral history : Secretary of State James A. Baker [Електронний ресурс] / Frontline. – Режим доступу до журн.:
http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/gulf/oral/baker/1.html. – Назва з екрану.

16. The Gulf War [Електронний ресурс] / Eamonn Matthews. – The BBC's six parts military documentary television series, 2005. – 2 електрон. опт. диски (Video DVD). – Назва з контейнера.

17. The Gulf War 1991 : Line of Fire [Електронний ресурс] / Duncan Anderson, Aryck Nusbacher, Stephen Hart, Sean McNight. – Cromwell Production Ltd., 2002. – 1 електрон. опт. диск (Video DVD). – Назва з контейнера.

18. The Gulf War Assessed / Edited by John Pimlott and Stephen Badsey. – London : Arms and Armour Press, 1992. – 287 p.

19. Tuck C. Iraq and Rational Conflict Termination : War Without End States? / Chris Tuck // Defence Studies : The Journal of the Joint Services Command and Staff Collage. – 2002. – Vol 2, № 3, Autumn. – P. 131–138

УДК: 94(438)[“08/10"+"18/19"(092)
Т.Войцієховський]:001.891

Сергій Орланович Козловський
аспірант Львівського національного
університету ім. І. Франка

МЕДІЄВІСТИЧНІ СТУДІЇ ТАДЕУША ВОЙЦЕХОВСЬКОГО

Стаття присвячена медієвістичним студіям відомого польського історика Тадеуша Войцеховського (1838-1919), який працював у Львівському університеті у 1875-1919 рр. На основі архівного матеріалу та опублікованих праць вченого з’ясовано, що основними напрямками його медієвістичних досліджень були: етнічна історія слов’янських племен, історія середньовічної культури, релігійне та суспільно-політичне життя Польської держави IX-XIст., звичаєве, релігійне та мистецьке життя, а також аналіз джерельної бази періоду правління династії П’ястів.

Ключові слова: *Львівський університет, львівські історичні школи, Тадеуш Войцеховський, медієвістичні студії, історія Польщі.*

The article deals with the studies of the famous Polish historian Tadeush Voytsekhovskyy (1838 – 1919), who was working in the Lviv University in 1875-1919 years. Based on the archive materials and published works of the scientists, it was proved that the main directions of his medievalist researches were the ethnical history of the Slavonic tribes, the history of the medieval culture, the religious and the social-political life of the Polish Republic in the 9 – 11 century, the religious and the artistic life, and also the analysis of the basis during the period of the Pyastiv dynasty.

Keywords: *the Lviv university, Lviv historical schools, Tadeush Voytsiekhovskyy, medievalist studies, the history of Poland.*

Важливою складовою історичних студій у Львівському університеті у ІІ половині XIX ст. була медієвістика. Дослідження з історії Середньовіччя у Львівському університеті розпочалися ще у XVIII ст. з наукової та педагогічної діяльності відомих німецьких істориків Г. Уліха (1743-1794 рр.), Й. Вінівітера (1806-1827 рр.), Й. Маусса (1778-1856 рр.) та Л. Е. Ценмарка (1753-1814 рр.) [1, 54-56; 4, 73-75]. Проте, детальні дослідження з історії середніх віків у Львівському університеті почалося з праць Ф.К. Ліске (1838-1891 рр.) та його учнів – Л. Фінкеля, Ф. Буяка, С. Закшевського, О. Бальцера, В. Абрахама, Ш. Ашкеназі, котрі започаткували комплексне вивчення різноманітних аспектів середньовічної історії [6, 449–460; 9; 16]. В цей час у навчальних закладах і наукових установах Львова працювало чимало знаних медієвістів, які стали гордістю польської науки. Почесне місце серед них займав відомий знавець історії Польщі періоду раннього Середньовіччя професор Львівського університету Тадеуш Войцеховський (Tadeusz Wojciechowski) – (1838-1919).

Життєвий і творчий шлях Т. Войцеховського, його науковий доробок неодноразово аналізували польські та українські історики. Найґрунтовніші розвідки та спогади йому присвятили Станіслав Закшевський, Люція Харевічова, Кароль Олейнік, Леонід Зашкільняк, Єжи Матерніцький, Роман Лаврецький, Оксана Руда та ін. Зважаючи на плідну творчу спадщину Т. Войцієховського, різновекторність його наукових зацікавлень, а також відсутність спеціального дослідження присвяченого медієвістичним студіям ученого, в даній статті здійснена спроба комплексно висвітлити його внесок, як медієвіста у розвиток польської історичної науки.

Т. Войцеховський народився 13 червня 1838р. у м.Кракові в родині заможного польського міщанина. По закінченню гімназії (1854 р.) вступив до Ягеллонського університету (м.Краків), де навчався протягом 1854-1860 рр. Під час навчання молодий історик почав проявляти інтерес до історичних пам’яток м.Кракова, де маючи доступ до багатьох архівних матеріалів, досліджував архітектуру та культуру середньовічного міста. Ці перші дослідження визначили головний напрям його наукових інтересів – історія культури та політична історія Польщі періоду раннього Середньовіччя. Пізніше, Т. Войцеховський деякий час перебував на навчанні у Віденському університеті, де студіював історію, юриспруденцію, філософію, антропологію, класичну філологію, польську літературу та астрономію [19, 68-67].

Після повернення до Кракова (1860 р.) Т. Войцеховський пише першу велику монографію “Zabiegi cesarza Maksymiliana II o koronę polską w latach 1572-1576" на здобуття ступеня доктора філософії. У ній Т. Войцеховський критично проаналізував історичні підстави посягання правлячого дому Габсбургів на польський трон. Проте, ця праця молодого дослідника була негативно сприйнята консервативними істориками Ягеллонського університету – зокрема А. Валевським (A. Walewski) та А. Вахольцом (A. Wachholz), котрі у великій мірі перебували під впливом німецьких історичних шкіл. Варто, також відзначити й слабкі сторони цього дослідження – Т. Войцеховський в основному використовував польські джерела, оминаючи при цьому австрійські та чеські. Так, як зазначали пізніші дослідники творчості науковця, у цій роботі не було використано ні однієї з численних наукових праць австрійського історика Р. Гайденштайна (R. Heidenstain) – відомого дослідника австрійсько-польських

© Козловський С. О., 2010

відносин XVI-XVIII ст. Також, поза увагою історика залишилося фундаментальне джерело з “періоду безкоролів’я" авторства Свієтослава Оршельского (Swiętoslaw Orzelski). У великій мірі робота була пройнята патріотичним духом, що було навіяне тодішнім історичним тлом – поширенням ідей пангерманізму та панславізму [18, 71-72].

Незважаючи на поразку на початку наукової кар’єри Т. Войцеховський продовжує займатися історичними пошуками, а саме – пише невелике дослідження “O powtórnej elekcji Stanislawa Leszczyńskiego" (1863 р.), котре вийшло друком у 1888р. Пізніше молодий дослідник почав вивчати польсько-чесько-угорські відносини часів Казимира Ягеллончика. Саме ці дослідження з історії пізнього Середньовіччя стануть основою його роботи на повторне здобуття ступеня доктора філософії (Ph.D) у 1865 р. та визначать коло його подальших наукових зацікавлень. Варто також зазначити, що у 1863р. Т. Войцеховського було заарештовано за підготовку до повстання у Зх. Галичині, проте, за браком доказів у 1864р. його було звільнено [19, 67-69].

Здобуття ступеня доктора філософії дало змогу Т. Войцеховському працювати в Ягеллонській Бібліотеці та паралельно продовжувати наукові дослідження. Їх результатом стала монографія “Chrobacja. Rozbiór starożytności slowiańskich" (Краків, 1873 р.), котра мала стати основою габілітаційної роботи Т. Войцеховського, проте, університетське середовище сприйняло її досить неоднозначно, оскільки дослідник подав лише її першу частину. Рецензенти, відзначивши високий науковий рівень роботи, оригінальність методу дослідження та першість у цій сфері, також зазначили, що остаточне оцінювання можливе лише за наявності усієї роботи. Саме ця праця забезпечила визнання молодого дослідника у науковому середовищі тогочасної Польщі. Головною тематикою цього дослідження була спроба доведення автохтонності слов’янських племен на території Центральної Європи та початків їх державності з родоплемінного ладу (Моравія, Чехія/Богемія, Польща). Варто зазначити й своєрідний науковий метод дослідження використаний Т. Войцеховським – він полягав у залученні історичної топоніміки, у відчитуванні слов’янських назв на місцевості, котру здавна заселяли слов’янські племена. Робота мала й полемічний характер з тогочасною німецькою історіографією раннього Середньовіччя, оскільки остання відстоювала думку про те, що слов’янські племена шляхом розселення осіли на території, де спочатку проживали германські племена. Також, характерною для німецької історіографії була думка про “германський фактор" у становленні чеської та польської державностей. Ці ідеї відображали потребу правлячого дому Габсбургів у легітимізації володіння слов’янськими землями у Центрально-Східній Європі [18, 72-73].

У 1875 р. Т. Войцеховський переїжджає до м. Львова, де влаштовується на посаду скриптора в університетській бібліотеці. До цього часу він остаточно сформувався як дослідник-медієвіст. Як пізніше зазначали біографи Т. Войцеховського – Л. Фінкель та С. Закшевський, вибір саме цього міста став визначальним для наукової і педагогічної кар’єри історика, оскільки саме тут, він зміг займатися науковими пошуками, незважаючи на опір краківських істориків та політичній атмосфері у культурному середовищі Ягеллонського університету. Проте, слід відзначити що, хоча Тадеуш Войцеховський і вважався радикалом та позитивістом у середовищі консервативних польських науковців, він часто друкувався у краківському науковому журналі “Час" (“Czas") поряд з відомими тодішніми істориками, професорами Ягеллонського університету – Йозефом Шуйським (J. Szujski) та Станіславом Тарновським (S. Tarnowski) [10, 12-14].

У 1880 р. виходить друком монографія “O rocznikach polskich X-XV w.", котра торкалася проблеми найдавніших польських джерел – літописів, їх походження, факсимільності та зв’язків з європейською анналістикою. У ній, історик застосовуючи допоміжні історичні дисципліни – палеографію, дипломатику, сфрагістику, генеалогію, одним з перших почав досліджувати внутрішню і зовнішню структури джерел [15, 377-382].

У 1880 р. на Першому з’їзді польських істориків у м. Кракові Т. Войцеховський виголосив наукову доповідь про артикули Казимира I Відновителя (Kazimierz I Odnowiciel), (польського короля у 1034 – 1058 рр.), а у 1881р. вийшла друком праця “O życiu i pismach Wincentego z Kielc", у котрій спробував дослідити авторство і походження джерела, відомого у польській історіографії як “Kronika Mierzwy". Ці дослідження були підсумком наукових розвідок історика у сфері джерелознавства, а саме – у дослідженнях найдавніших польських літописів. Завдяки їм, як зазначають сучасні дослідники, у 1883р. він отримав звання професора надзвичайного та зайняв посаду керівника кафедри польської історії у Львівському університеті. Варто також зауважити, що претендентами на цю посаду були також не менш відомі тодішні історики – Анатоль Левицький (A. Lewicki), Людвік Кубала (L. Kubala) та Олександр Хіршберг (A. Hirschberg) [5, 541-544; 7, 215-216].

З початком викладацької діяльності Т. Войцеховський приділяє увагу дидактиці, методології та філософії історії. В цей час виходить друком збірник його викладів під загальною назвою “Co to est historia i po co się jej uczymy" (1883р.), котрий надав можливість студентам ближче ознайомитися з матеріалом, котрий виголошувався професором на лекціях. Ці збірники викладів, за браком фахової історичної літератури в той час, слугували тодішнім студентам в ролі підручників. Основними темами викладів Т. Войцеховського були: історія слов’ян до 1000 р., династія П’ястів та найдавніша історія Польської держави.

У інавгураційній доповіді з нагоди обрання Т. Войцеховського професором “Podzial i zakres dziejów polskich" (1883 р.) були викладені основні огляди науковця на історію взагалі та історію Польщі

зокрема. В ній дослідник запропонував на основі приведених фактів свою модель періодизації польської історії, а саме: перший період – від становлення Польської держави до 1241 р. (татарська експансія на Центрально-Східну Європу), другий – від середини XIII ст. до кінця XIV ст. (1389 р. – унія з Литвою), третій – від початку XV ст. до Тридцятилітньої війни (1618-1648 рр.), четвертий – від другої половини XVII до трьох поділів Польщі (1772-1795 рр.). Визначальним для історичного розвитку тих чи інших народів, вчений вважав територіально-етнічний фактор [19, 11-14].

Слід зазначити, що методика викладання Т. Войцеховського історії викликала неоднозначну реакцію у науковому товаристві Львівського університету, оскільки педантичний професор вичитував свої лекції з наперед написаного на листі тексту, що в тогочасній дидактичній науці сприймалося досить негативно, оскільки могло б свідчити про некомпетентність викладача з одного боку, та брак дидактичного таланту з іншого. Як зазначали у своїх спогадах тодішні студенти Тадеуша Войцеховського, його особлива дидактична манера читання лекцій і такі риси характеру як: індивідуалізм, надмірна суворість та замкнутість, стали основною причиною того, що йому не вдалося створити власної "наукової школи" та виховати учнів. Проте, основний вплив на наукове історичне середовище і розвиток історичної науки вчений здійснював через свої публікації [12, 84-87].

Варто також додати, що у тогочасній польській історичній науці домінували три основних центри: краківська школа (основними напрямками досліджень котрої були: середньовічна історія Польщі, історія Католицької Церкви, аграрна і політична історії, основними представниками її були: Валеріан Калінка (1826—1886), Юзеф Шуйський (1835—1883), Михайло Бобжіньський (1849—1935) та Станіслав Смолька (1854—1924), котрі орієнтувались на середньовічну шляхетську ідеологію, католицький світогляд та правлячий дім Габсбургів); варшавська школа (основними представниками були: Тадеуш Корзон (1839—1918) та Владислав Смоленський (1851—1926), котрі досліджували соціально-економічний розвиток Речі Посполитої, формування прошарку міщанства, культурну історію та орієнтувалися на правлячий дім Романових) та львівська школа, яку представляли Ф. К. Ліске (1838—1891), та Т. Войцеховський, котрі зосереджували свої історичні дослідження на середньовічній історії Польщі, регіональній історії, історії слов’ян та проблемах унії з Литвою [11].

Представники львівської історичної школи були у меншій мірі пов’язані з правлячими династіями Габсбургів та Романових, стояли на патріотичних позиціях та перебували під впливом позитивізму. У 1886 р. місцеві історики утворили у м. Львові Історичне товариство та почали видавати науковий журнал “Kwartalnik Historyczny" (Історичний Квартальник), котрі сприяли підготовці кадрів істориків, організації досліджень, публікації джерел та розвитку історичної науки взагалі. Т. Войцеховський виступив як один з співзасновників, а пізніше й почесним головою Історичного Товариства, членом польської Akademia Umiejętności (Академії знань, заснованої у 1873 р. в Кракові). Саме ці фактори, а також своєрідне політичне і культурне середовище Сх. Галичини та м. Львова, сприяли успішному науковому і викладацькому зросту Тадеуша Войцеховського як дослідника [8, 311-321].

У 90-тих роках XIX ст. Т. Войцеховський займається генеалогією династії П’ястів, їх династичних зв’язків та спадковим правом. Результатом цих досліджень стала монографія “O Piaście i piaście" (1895 р.), в котрій вчений висвітлив проблеми становлення права наслідування та походження династії П’ястів. Наукові зацікавлення професора вплинули й на його педагогічну діяльність – у цей час, він читає лекції з генеалогії та історії П’ястів у Львівському університеті, визначивши на майбутнє одні з пріоритетних напрямків досліджень у цьому академічному закладі – історичну генеалогію та династичні зв’язки [13, 68-69].

У 1900 р. вийшла друком праця “Kościół katedralny w Krakowie", в ній автор дослідив краківську середньовічну архітектуру, вплив на неї італійського та німецького сакрального будівництва, їх синтезу та історії розвитку. Слід відзначити, що це була одна з перших спроб використання у історичних дослідженнях пам’яток давньої архітектури. Також, варто зауважити, що ілюстрації до книги були зроблені самим Т. Войцеховським, що свідчить про багатогранність його таланту [13, 66-68; 16, 46-49].

У 1900-1910 рр. Тадеуш Войцеховський досліджує історію Центральної Європи у період VII-IXст., етнічну історію слов’янських племен та аналізує джерела з цієї проблематики. В цей період виходить друком найбільша та найвідоміша робота вченого – “Szkice historyczne XI wieku" – збірника нарисів і життєписів видатних діячів польської історії XI ст. Збірник містив дев’ять нарисів, котрі більшість дослідників поділяють на дві частини: перша, куди увійшли перших чотири нариси – “Eremici reguly św. Romualda, czyli Benedektyni wloscy w Polsce XI wieku", “Astryk-Atanazy, opat trzemeszeński (1001)", "Piastowicz eremita i biskup krakowski Lambert I", "Arcybiskup Bogumił" і друга частина, куди увійшли наступні нариси – п’ятий “Królestwo Polskie ta koronacja Bolesława II w 1076 r.", шостий “Arcybiskup Henryk", сьомий “Stracenie i zegnanie króla Bolesława II", восьмий “Faktum biskupa Stanisława" та заключний дев’ятий “Władyslaw Herman. Zatrata korony i pierwszy kult Stanisława". У них автор досліджує становлення Польської держави, процеси централізації влади, відносини з Ватиканом, становлення церковної адміністрації та поширення культу св. Станіслава. Варто зауважити, що дослідження Т. Войцеховського з історії католицизму на території Польщі та його боротьбі з королівською владою у XI ст. викликали негативну реакцію з боку католицького духовенства та були піддані нищівній критиці тогочасними польськими істориками [18, 71-74].

Наступний, десятий нарис “Dalsze losy zatraczonej korony. Następcy Stanisława", в котрому автор описав події після вигнання короля Болеслава II, початки централізації королівської влади та подолання

князівської опозиції, виходить окремим друком аж у 1917р., але був включений до “Історичних нарисів XI ст." у пізніших перевиданнях (1925, 1951, 1971рр.). Останній нарис – “Plemię Kadłubka" (1910 р.) був присвячений дослідженню середньовічного польського джерела “Kronika Mistrza Wincentego", більш знаного у історіографії як “Kronika Kadłubka". Автор проводить його детальний внутрішній та зовнішній аналізи, порівнює з іншим тогочасним джерелом “Kronika Galla Anonima" та методом верифікації відтворює події у Польській державі кінця XI ст. [19, 68-69].

Активна наукова і педагогічна діяльність Т. Войцеховського, його авторитет у академічних колах, стали вирішальними у професійній кар’єрі історика – у 1888-1889рр. він займав посаду декана філософського факультету, а у 1894-1895 рр. ректора Львівського університету.

У 1909 р. Т. Войцеховського було обрано депутатом до австрійського парламенту у Відні, де він відстоював позиції галицьких наукових кіл та сприяв піднесенню історичної освіти у Галичині [17, 38-39].

З початком Першої світової війни (1914-1919 рр.) Т. Войцеховський, за свідченням очевидців, не припиняє педагогічної діяльності та наукових досліджень, проте більшість праць з цього періоду були втрачені. Помер Т. Войцеховський 21 листопада 1919 р. у Львові та похований на Личаківському цвинтарі.

Отже, головними напрямками медієвістичних студій Тадеуша Войцеховського були: етнічна історія слов’янських племен, історія середньовічної культури, релігійне та суспільно-політичне життя Польської держави IX-XIст., звичаєве, релігійне та мистецьке життя, а також аналіз джерельної бази періоду правління династії П’ястів. Цінністю праць Т. Войцеховського є те, що практично всі вони збудовані на ґрунтовному архівному матеріалі, подекуди документи подаються повністю і мовою оригіналу, дослідження відзначаються точністю і зберігають своє наукове значення. Пізніші польські історики, торкаючись цих проблем, лише поглибили їх, в багатьох питаннях продовжуючи напрямки, започатковані Т. Войцеховського. Варто, також відзначити його організаторську працю в науці, на посадах декана та пізніше ректора у Львівському університеті, педагогічну діяльність і численні дослідження над окремими, невідомими до того аспектами медієвістики та славістики.

Використані джерела

1. Історія Львівського університету / Відповідальний редактор В. П. Чугайов. – Львів: Видавництво при Львівському державному університеті Видавничого об'єднання "Вища школа", 1986. – 148 с.
2. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів, 2002. – 752 с.
3. Качмар В. Питання про створення українського університету у Львові в австрійському парламенті на початку XX ст. / В. Качмар // Львів: місто – суспільство – культура. – Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. – Т. 3: Збірник наукових праць / За редакцією Мар'яна Мудрого. (Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск). – С. 421-430.
4. Кріль М. Кафедра дипломатики, геральдики і хронології у Львівському університеті (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М. Кріль // Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. – Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. – Вип. 2. – С. 73-75.
5. Лаврецький Р. Історична медієвістика на гуманітарному факультеті Львівського університету в 1918–1939 роках / Р. Лаврецький // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku / pod red. L. Zaszkilniaka i J. Maternickiego. – Lwów–Rzeszów, 2006. – T. IV. – S. 449–460.
6. Руда О. Людвік Кубала як дослідник історії польсько-українських відносин XVII століття / О. Руда // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / Pod red. J.Maternickiego, L.Zaszkilniaka. – Rzeszyw: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. – T. 2. – S. 209–217.
7. Руда О. Українська тема на сторінках львівського часопису “Kwartalnik Historyczny" (“Історичний квартальник") в 1887–1914 рр. / О. Руда // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий збірник наукових праць, присвячений пам’яті доктора історичних наук, професора І.М.Кулинича. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – Вип. 13. – С. 308–321.
8. Шуст Р. Нумізматична наука у Львівському університеті (кінець XVIII – XIX ст.). / Р. Шуст // Львів: місто – суспільство – культура. – Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. – Т. 3: Збірник наукових праць / За редакцією Мар'яна Мудрого. (Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск). – С. 249-257.
9. Bujak F. Dwa przyczynki do historji Uniwersytetu Jagillonskiego / F. Bujak. – Kraków, 1901. – 24 s.
10. Charewiczowa Ł. Historiografia i miłośnictwo Lwowa (Biblioteka Lwowska. T. 37). / Ł. Charewiczowa. – Lwów: Nakładem Towarzystwa Miłośników Przeszłości Lwowa, 1938. – 291 s.
11. Charewiczowa Ł. Wspomnienie uczniowskie / Ł. Charewiczowa // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1930. R. 44. T. 1. Z. 1. S. 84–87.
12. Finkel L., Starzyński S. Historya Uniwersytetu Lwowskiego. Cz. 1-2 / L. Finkel, S. Starzyński. – Lwów: Nakładem Senatu akademickiego c. k. Uniwersytetu Lwowskiego, 1894. – Cz. 1. – 16, 351 s.; – Cz. 2. – 443 s.
13. Inglot S. Rozwój historii społecznej i gospodarczej / S. Inglot // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1937. – R. 51. – Z. 1-2. – S. 377-411.
14. Kaczmarchyk K. Studja nad dziejami miast polskich / K. Kaczmarchyk // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1930. – R. 44. – T. 1. Z. 1. – S. 46-65.
15. Maternicki J. Historiografia polska XX wieku. Część I: lata 1900-1918 / J. Maternicki. – Wroclaw, 1982. – 482 s.
16. Serejski M. Zarys historii historiografii polskiej. Część I. / M. Serejski. – Łodź, 1956. – S. 71-74.
17. Tymienicki K. Zarys dzieów historii historiografii polskiej / K. Tymienicki. – Kraków, 1948. – S. 68-69.

18. Wojciechowski T. Przemówienie rektora Uniwersytetu Lwowskiego Tadeusza Wojciechowskiego przy inauguracyi roku szkolnego 1894 / 5 dnia 9 padziernika 1894 / T. Wojciechowski. – Lwów, 1894. – 20 s.
19. Wojciechowski T. Szkice historyczne Jedenastego wieku / T. Wojciechowski. – Wyd. 2-gie – Warszawa, 1923. – 390 s.
20. Wojciechowski T. Szkice historyczne XI wieku / T. Wojciechowski. – Warszawa: PIW, 1970. – 382 s.
21. Wojciechowski T. Chrobacja. Rozbiór starożytności słowiańskich / T. Wojciechowski. – Kraków: Kraj, 1873. – 341 s.
22. Wojciechowski T. O Piaście i piaście / T. Wojciechowski // Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie. – Kraków, 1895. – T. XXXII – S. 171-221.

УДК 356. 13 (477)

Алла Вікторівна Каленська
здобувач Волинського національного
університету ім. Лесі Українки

СЛУЖБОВО-БОЙОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОДІЛЬСЬКИХ ПРИКОРДОННИХ ЗАГОНІВ У 1924-1939 рр.

У статті розглядається діяльність прикордонних загонів Поділля щодо виконання ними прямого службового обов'язку: від створення до моменту, коли вони були переміщені на нові рубежі внаслідок історичних обставин.
Ключові слова: *прикордонний загін, кордон, прикордонники, прикордонна охорона.*

In the article activity of boundary detachments of Podillya is examined in relation to implementation by them direct official duty vid creation to the moment when they were moved to the new borders as a result of historical circumstances.
Keywords: *frontier detachment, frontier, frontier quards, frontier quard.*

Обов'язковим атрибутом кожної держави є кордон. Міняються часи і епохи, але кордони залишаються незмінними символами державності. Країна починається з кордонів…

За всіх часів непорушність кордонів була однією з головних ознак могутності держави, її спроможності захистити свої національні інтереси, протистояти будь-яким посяганням на територіальну цілісність і суверенітет. Така особлива місія має виконуватись і особливими людьми, якими по праву наш народ вважає прикордонників. Вони є першими повноправними представниками своєї рідної землі, Вони – візитна картка держави. Необхідність у формуванні в найкоротший час професійної прикордонної охорони була актуальною і на зорі існування Радянської держави. У цьому було зацікавлене політичне керівництво країни, Головне управління прикордонної охорони, Генеральний штаб, тому що відсутність спеціальних прикордонних частин загрожувала існуванню радянської влади. Питання, як у найкоротші терміни спочатку РСФСР, а пізніше СРСР, зокрема УРСР, зуміли організувати досконалу систему охорони державного кордону, актуальне і сьогодні, в Україні продовжуються пошуки шляхів формування надійної прикордонної структури, яка забезпечила б недоторканність її рубежів.

Отже, наразі ця проблема є актуальною і має практичне значення. Дослідження дозволило б відкрити невідомі сторінки нашої історії, збагатило б вітчизняну історичну науку.

Сучасні вчені, які присвятили себе дослідженню історії Поділля, дедалі частіше приділяють увагу висвітленню історії його окремих сторінок. Так В.М. Олуйко та І.А. Стасюк у своїй праці "Ямпіль на Горині" відображають історичні сторінки Ямпільщини – населеного пункту Білогірського району Хмельницької області. При цьому у дослідженні поряд з іншими історичними подіями наводиться в загальних рисах діяльність Ямпільського прикордонного загону. І.П. Кадук в своєму дослідженні "Край білих гір" також частково торкається історії Білогірського району. Подібна дослідницька праця належить С. Ковальчук та А. Ковальчук, де автори поряд з викладенням історії Славутського району Хмельницької області згадують про Славутський прикордонний загін. Дослідник історії прикордонної варти М.І. Кабачинський у монографії "Історія охорони кордонів України" також наводить окремі факти з історії прикордонних загонів Поділля та характеризує їхне місце в загальній системі радянської прикордонної служби.

Отож, враховуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що на сьогоднішній день відсутні фундаментальні дослідження історії службово-бойової діяльності прикордонних загонів, що розташовувались на Поділлі, тому метою цієї статті є аналіз службово-бойової діяльності прикордонних загонів, які дислокувалися на Поділлі протягом 1924-1939 рр.

Прикордонні загони на Поділлі були створені з метою охорони кордону СРСР з Польщею та Румунією: 1 квітня 1924 року – 20-й у Славуті, 25 березня 1924 року – 21-й в Ямполі, лютий 1924 року – 22-й у Волочиську, лютий 1924 року – 23-й у Кам'янці-Подільському, 14 березня 1924 року – 24-й у Могильові-Подільському.

© Каленська А. В., 2010

Для забезпечення належного військового рівня прикордонних загонів ОДПУ 30 липня 1925 року була видана відповідна “директива відділу прикордонної охорони ОДПУ про підняття боєздатності прикордонної охорони". В даному акті було викладено перелік заходів, які необхідно було здійснити прикордонним загонам для посилення їхньої боєздатності [15, 217].

Важливе місце серед нормативно-правових актів, які регламентували діяльність прикордонної охорони, займало Тимчасове Положення, прийняте 29 вересня 1927 року. Згідно з Положенням, до обов’язків прикордонної охорони входило завдання забезпечення недоторканності кордонів і боротьба з їх порушниками; політична охорона кордонів і боротьба з контрабандою; підтримка революційного порядку в межах 22-кілометрової зони; захист прикордонного населення від військового нападу [8, 261].

З метою залучення до охорони кордону місцевого населення і підтримки ними самих прикордонників у травні 1931 року була затверджена “Інструкція про порядок залучення населення прикордонної смуги до охорони державного кордону СРСР". Застосування даної інструкції швидко дало бажаний результат [18, 37].

Щодо службово-бойової діяльності, яку проводили прикордонники на Поділлі, то вона була дуже насиченою різними подіями. Так, славутський прикордонний загін було створено 1 квітня 1924 року у складі 3 комендатур, що складались з 19 застав. Штаб і служби загону розмістилися у будівлях, що знаходилися у парку м. Славути. Першим начальником Славутського прикордонного загону з квітня 1924 року по грудень 1929 року був Р.А. Чирський, який очолював охорону відповідальної і важливої ділянки кордону з Польщею, через яку на радянську територію неодноразово закидалися диверсійно-розвідувальні групи.

В умовах складної оперативної обстановки Славутський загін стійко і надійно охороняв рубежі держави, при цьому особовий склад загону показував зразки військової майстерності, кмітливості і мужності [10, 83].

Так, за період з 1935 року по вересень 1939 року застави Славутського прикордонного загону затримали 65 агентів іноземних розвідок. Постановою ЦВК СРСР від 14 лютого 1936 року “за видатні заслуги по охороні кордону, пильність та нещадну боротьбу з порушниками кордону" Славутських прикордонників нагороджено орденом Червоного Прапора. В наступному році загін одержав назву “20-й Славутський Червонопрапорний ім. тов. Єжова прикордонний загін НКВС" [4].

Ямпільський прикордонний загін було створено 25 березня 1924 року в складі 3 комендатур по 9 застав кожна. Першим начальником Ямпільського прикордонного загону з березня 1924 року по серпень 1925 року був Л.М. Кассовський. З перших днів своєї діяльності на посаді він приступив до розробки та введення в дію ефективної структури діяльності всіх підрозділів загону, що вже в перший рік дало бажаний результат, порушників кордону значно зменшилась.

У квітні 1924 року відбулася передислокація управління Ямпільського прикордонного загону з с. Білогородки у містечко Ямпіль, ближче до кордону.

Минуло ще півтора року. Становище на кордоні дещо стабілізувалося, і в грудні 1925 року кількість застав було зменшено з 27 до 17; при цьому 5 застав залишилось у першій комендатурі і по 6 у другій та третій [9, 82].

У 1936 році знову була проведена часткова реорганізація загону за новими штатами: дві застави – 16 і 17 – було передано сусідньому Волочиському прикордонному загонові, а натомість прийнято – 18 і 19 застави – від Славутського Червонопрапорного прикордонного загону.

Після реорганізації Ямпільській загін контролював дільницю кордону в межах тодішніх Плужненського, Ляховецького і Теофіпольського районів. Комендатури загону знаходилась в містечках Кунів, Сивки, Ільківці.

Застави розміщувалися у таких селах: Дорогоща, Слобідка, Прикордонне, Кам’янка, Кунів, Долоччя (тепер Ізяславського району), Карпилівка, Зіньки, Велика Боровиця, Степанівка, Баймаки, Сивки, Лепесівка,.“Лісова Дача", Паньківці, В’язовець (Білогірський район), Лисогірка, Немиринці, Шибено (Теофіпольський район) [11].

Внаслідок реорганізації особовий склад Ямпільського загону було збільшено на 137 чоловік, добавлено також 35 коней. До того ж, дві перших застави було повернуто 20 Славутському прикордонному загону. Крім того, у Ямпільському загоні було створено оперативну групу особливого реагування. Введені в штат загону одна лінійна застава з розміщенням у селі Малі Калетинці, і три резервних застави з дислокацією в містечку Кунів і селах Сивки та Ільківці. Застави у селах Кам’янка, Зіньки і В’язовець отримали статус першої категорії. Створено було також саперний взвод.

За новою нумерацією до першої комендатури ввійшли 1-6 застави в селах Прикордонне, Кам’янка, Кунів, Долоччя, Карпилівка, Зіньки; до другої комендатури – в селах В. Боровиця, М. Калетинці, Степанівка, Баймаки, Сивки, Лепесівка, “Лісова Дача": до третьої – в Паньківцях, В’язівці, Лісогірці, Немиринцях, Шибені.

У жовтні 1939 року значна частина особового складу Ямпільського загону, склала основу створенного на новому кордоні Надвірнянського прикордонного загону. А зменшений майже на 800 чоловік Ямпільський загін, його комендатура і застави залишилися на старому місці – в так званій, зоні загородження, де несли службу до серпня 1940 року, коли загін був розформований. Особовий склад комендатури і застави були передані 20 Славутському загонові, який разом з 22 Волочиським залишилися на старому кордоні до часу нападу на Радянський Союз Німеччини [16].

Волочиський прикордонний загін було створено у лютому 1924 року у складі 3 комендатур, що складались з 18 застав.

Першим начальником Волочиського прикордонного загону з лютого 1924 року по вересень 1925 року був О.М. Бунченко. Спільно з митними органами він забезпечив дійову схему боротьби з контрабандою.

Особовий склад Волочиського прикордонного загону розміщався у колишніх володіннях графа Л.Я. Ледуховського в районі сучасного Старого парку м. Волочиськ. Там же знаходилась маневрена група кіннотників. Волочиська застава була розташована неподалік р. Збруч, на пагорбі.

Ділянка кордону, яку охороняв загін, охоплювала Городокський и Волочиський райони.

Комендатури були розташовані: Залучьє – перша комендатура, Волочиську – друга комендатура, Сатаново – третя комендатура. Ділянка кордону Волочиськ-Сатанов була найбільш дієвою. Застави розміщувалися у таких селах: хутор Гальчевського, Красна Поляна, Мислова, Голеніщево, Боднарівці, Вільхівці, Волочиськ, Сатанівка, Подчанинці, Мисловая, Щасновка, Ожеговци, Авратин, Подфіліпье, Мартиковці, Пальчинці. У жовтні 1939 року значна частина особового складу Волочиського загону склала основу створенного на новому кордоні Коломиївського прикордонного загону [12].

Кам’янець-Подільський прикордонний загін було створено 1 лютого 1924 року у складі 4 комендатур, що складалися з 33 застав.

Першим начальником Кам’янець-Подільського прикордонного загону з лютого 1924 року по січень 1929 року був І.С. Кібартас. Зважаючи на те, що на очолюваний ним прикордонний загін була покладена відповідальність охорони державного кордону на дуже складному напрямку, тобто він діяв на рубежі з Польщею та Румунією. І.С. Кібартас з метою ліквідації особливо небезпечних добре організованих диверсійних груп створив у складі загону спеціальний підрозділ. Цікаво, що свою діяльність підрозділ здійснював не лише в межах зони відповідальності Кам’янець-Подільського загону, а також надавав безпосередню підтримку у зазначеній боротьбі решті прикордонних загонів Поділля. Зважаючи на таку активність командир загону І.С. Кібартас користувався авторитетом не лише серед підлеглих, а також був наставником для решти особового складу прикордонних загонів Поділля [2].

Управління загоном знаходилося в м. Кам’янець-Подільському. Комендатури були розташовані в Гусятині, Гузові, Жванці і Старій Ушиці. Ділянка кордону, яку охороняв загін, охоплювала Чемеровецький, Оринінський, Кам’янець-Подільський і Новоушицький райони.

За значні досягнення у справі охорони державного кордону Кам’янець-Подільському прикордонному загону вручено від колегії ГПУ УССР перший революційний Червоний Прапор – символ революційної готовності [13].

У 30-х роках у прикордонних округах часто проводилися крупні військові навчання – маневри. Залучалися до них і прикордонні частини. Так, у 1933 році підрозділи Кам’янець-Подільського прикордонного загону брали участь в крупних маневрах, що проводилися в Українському військовому окрузі. Прикордонники показали, що уміють не лише пильно охороняти кордон, але і вести бій з перевершуючими силами противника тощо. Особовий склад загону, що брав участь в маневрах, був відзначений командувачем округу [20].

У зв’язку із загостренням міжнародного стану в 1938 році охорона кордону була ущільнена. На ділянці кордону, що охоронялася Кам’янець-Подільським прикордонним загоном, замість 4, було створено 7 прикордонних комендатур, а число застав в них з 35 збільшено до 42. Комендатури дислокувалися: 1-а – в Гусятині, 2-а – в Гукові, 3-я – в Залуччі, 4-а – в Завольє, 5-а – в Жванці, 6-а – у Врублівцях і 7-а – в Старій Ушиці. 1-5 комендатури охороняли ділянку радянсько-польського кордону по річці Збруч, 6-а і 7-а – демаркаційну лінію з Румунією по Дністру [3].

Могилів-Подільський прикордонний загін утворено 14 березня 1924 року у складі 3 комендатур, що складались з 16 застав. Першим начальником Могилів-Подільського прикордонного загону з березень 1924 року по грудень 1928 року був Т. Строкач. Завдяки налагодженню під його керівництвом тісних взаємоз’язків з місцевим населенням прикордонникам загону вдавалося часто ліквідовувати канали контрабанди і затримувати порушників кордону [21].

Здійснювалися заходи щодо покращення побутових умов прикордонників, так була проведена робота по розширенню приміщень, будівництво печей, настилка підлоги, ремонт конюшень на 100% [5].

Прикордонним загоном в 1924-1926 роках затримано контрабанди на суму 58456 крб. 80 коп., а також 400 порушників кордону. Серед порушників кордону 2/3 припадає на 7,5 км. смугу і на лінію демаркації.

Контрабандний потік зменшився, у зв’язку з застосуванням комбінованих методів охорони кордону та посиленням агентурного апарату тощо [6].

З метою подальшого покращення рівня охорони державного кордону у Могилів-Подільському загоні вжито заходи щодо забезпечення зручного зв’язку між заставами, а також для роз’їздів та обходів прикордонної охорони, видано розпорядження прикордонного загону про відведення в межах 7,5 км. прикордонної смуги дозорної дороги, шириною в 4 метри [7].

Хочеться відмітити, що при виконанні своїх службових обов’язків прикордонники внаслідок досконалого вміння застосовувати особисті навички досягали значних службових результатів. Так,

прикордонник Славутського загону Борисов здійснив затримання 12 контрабандистів, за що наказом ГПУ СРСР був нагороджений срібним годинником [14]. Прикордонник Волочиського загону Мозгалов на протязі 1927 року мав 4 значних затримання контрабанди, за що його також було нагороджено срібним годинником [12]. В історії діяльності Ямпільського загону відомий вчинок прикордонника Трусова, який знаходячись в наряді, вступив у бій з чотирма порушниками кордону, при цьому вбивши одного з них. Колегією ГПУ УССР він нагороджений срібним годинником [22].

Прикордонники, які здійснювали героїчні вчинки, досить часто наражалися на небезпеку загинути в бою з переважаючим в чисельності супротивником. Так, 7 квітня 1933 року прикордонник 17-ої застави Славутського загону Варавін зіткнувся з порушниками, які прорвалися через кордон, зіткнувся з ними. У перестрілці, що зав'язалася, відважний прикордонник був смертельно поранений, але не здався, а вогнем приковував до землі диверсантів і тримав їх до тих пір, поки не прийшли на допомогу товариші. У червні цього ж року заставі було присвоєно його ім'я [1].

В історії прикордонної служби відомі й інші факти героїчного виконання своїх службових обов'язків прикордонниками, так прикордонник Кам'янець-Подільського загону Кравцов у 1929 році затримав 10 порушників державного кордону, але одного разу, внаслідок запеклої сутички з переважаючим кількісно ворогом, відважний прикордонник героїчно загинув [17].

Після того, як 1 вересня 1939 року Німеччина розпочала війну з Польщею, Радянські війська 17 червня 1939 року зробили зустрічний хід щодо оволодіння землями, на яких проживали в переважній більшості українці і білоруси. Після закріплення на нових рубежах, 20 вересня 1939 року охорону нової лінії кордону було доручено прикордонним військам Київського і Білоруського округів [19].

Формування прикордонних загонів на нових рубежах відбувалося на базі тих, що вже існували: 93-й у м. Лесько – на базі 24-й Могилів-Подільський, 94-й у м. Сокалі – на базі 20-го Славутського, 95-й у м. Надвірній – на базі 21-го Ямпільського, 96-й у м. Коломиї – на базі 22-го Волочиського, 97-й у м. Чернівцях – на базі 23-го Кам'янець-Подільського. Основою формування загонів був кадровий склад існуючих прикордонних загонів [8, 267].

Отже, подільські прикордонні загони відіграли важливу роль в забезпеченні охорони державного кордону з Польщею та Румунією. В подальшому досвід даних загонів став базовим для розбудови радянської прикордонної охорони.

У наступних дослідженнях буде розглянуто службово-бойову діяльність кожного прикордонного загону, що діяв на Поділлі.

Використані джерела

1. Брагін Е. Ф. Обеліск / Е. Ф. Брагін // Корчагінець. – 1967. – № 45. – С. 4.
2. Воєнна історія Поділля та Буковини: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (Кам'янець-Подільський, 25-26 листопада 2009 р.). – Кам'янець-Подільський.: Центральний музей Збройних Сил України, 2009. – 491 с.
3. Голіков О. І. Поділля – край прикордонний / О.І. Голіков // Моя газета. – 2007. – № 4. – С. 5.
4. Гуменюк С. В. Двадцятий прикордонний / С.В. Гуменюк // Радянське Поділля.– 1973. – № 113. – С. 3.
5. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р.-925 – Оп.8. – Спр.55. – Арк. 25.
6. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р.-925 – Оп.8. – Спр.50. – Арк. 1-6.
7. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р.-489 – Оп.1. – Спр.46. – Арк. 204-204 об.
8. Кабачинський М.І. Історія охорони кордонів України / Кабачинський М. І. – Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б.Хмельницького, 2005. – 354 с.
9. Кадук І.П. Край білих гір. До 80-річчя утворення Білогірського району (1923-2008) / Кадук І.П. – Шепетівка : Шепетівська міжрайонна друкарня, 2008. – 406 с.
10. Ковальчук А. Славута. Минуле і сучасне / А. Ковальчук, С. Ковальчук – К. : ВАТ "Видавництво, Київська правда", 2003. – 268 с.
11. Краткая справка о дислокации пограничных отрядов на территории Каменец-Подольской области / Справку составила начальник хранилища Центрального архива пограничных войск КГБ СССР – Скворцова Г. В.
12. Краткая справка о боевой деятельности 22-го Волочиского пограничного отряда / Справку составила начальник хранилища Центрального архива пограничных войск КГБ СССР – Скворцова Г. В.
13. Краткая справка о боевой деятельности 23-го Каменец-Подольского пограничного отряда / Справку составила начальник хранилища Центрального архива пограничных войск КГБ СССР – Скворцова Г. В.
14. Краткая справка о боевой деятельности 20-го Славутского пограничного отряда / Справку составила начальник хранилища Центрального архива пограничных войск КГБ СССР – Скворцова Г.В.
15. Летопись пограничных войск КГБ СССР. – М. : Воен.изд-во МО СССР, 1981. – 250 с.
16. Олуйко В.М. Ямпіль на Горині / В. М. Олуйко, І. А. Стасюк – К. : Науково-популярне видання, 2005. – 228 с.
17. Рачкевич Є.В. Відгукніться, очевидці! / Є.В. Рачкевич // Прапор Жовтня. – 1965. – С. 3.
18. Сальников В.А. Государственные границы: история и современность / В. А. Сальников – М., 1990. – 367 с.
19. Спікер В.С. Грудьми захищали червоний кордон / В.С. Спікер // Радянське Поділля. – 1984. – № 28. – С. 2.
20. Станкевич П.И. 23-й дважды Краснознаменный пограничный отряд на защите социалистического отечества / П. И. Станкевич – Хмельницкий, 1985. – 51 с.
21. Тези доповідей III Могилів-Подільської науково-краєзнавчої конференції. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – 294 с.
22. Шептицький В.К. Неспокійна служба / В. К. Шептицький // Радянське село. – № 30. – С. 4.

П о л і т о л о г і я

УДК 316.6

Ірина Юріївна Вільчинська
кандидат політичних наук, доцент,
професор Київського національного університету
культури і мистецтв

ІДЕЯ ПРОГРЕСУ І ПРОБЛЕМА ВІДЧУЖЕННЯ У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

У статті порушуються питання співвідношення традицій і суспільного прогресу в контексті міжнародної взаємодії, що відображає динамічний погляд на глобалізацію як драматичний процес зіткнення, взаємовпливу, синтезування, трансформації і самовираження культур субстанційно єдиного людства.

Ключові слова: *традиції, прогрес, відчуження, глобалізація, модернізація.*

The article raised issues of balance of tradition and social progress in the con-text of international cooperation that reflects a dynamic view of globalization as a process of dramatic collision, interference, to synthesize, transformation and cultural expression substan-tion common humanity.

Keywords: *tradition, progress, exclusion, globalization, modernization.*

Сучасні процеси глобалізації мають суперечливі наслідки для міжнародної взаємодії: з одного боку, вони забезпечують планетарні взаємозв'язки і взаємовпливи, сприяють демократизації глобального управління на противагу авторитаризму та ізоляціонізму, відкривають нові можливості для досягнення толерантності, а з іншого – формують нові типи поляризації, сприяють виключенню національних спільнот із загального цивілізаційного процесу.

Мета дослідження – проаналізувати основні аспекти протистояння, яке зумовлює формування різних видів відчуження, та можливості поєднання ідей прогресу і традицій в контексті міжнародної взаємодії.

За всього розмаїття цивілізаційних типів (наприклад, А. Тойнбі виділив і охарактеризував двадцять одну цивілізацію) можна виокремити два найбільших – традиціоналістський тип цивілізації і цивілізацію, яку зазвичай називають західною, але яку доречніше було б назвати техногенною. У системі домінуючих життєвих смислів такої цивілізації особливе місце займають цінності інновацій і прогресу, яких немає в традиційних суспільствах, в яких інновації завжди відмежовувалися традицією або маскувалися під традицію. Крім того, традиційні культури ніколи не мали на меті перетворення світу, забезпечення влади людини над природою – на відміну від техногенної цивілізації, де людина уявляється діяльнісною істотою і підпорядковує природу своїй владі.

Сучасна картина глобалізації, яку нав'язують прихильники західного шляху розвитку, виглядає як сприятливий вплив Заходу на інший світ "застою і деспотизму". Та замість взаємодії відбувається ламання не тільки господарської системи, а й всієї соціокультурної регуляції, яке наразі доповнилося технотронними засобами, які інколи є більш дійовими, ніж зброя. Все це більше схоже на культурний імперіалізм – нав'язування культури та культурних цінностей однієї нації іншим. Як зазначає Б. Єрасов, модернізація в незахідних країнах – це не пристосування ринкової економіки і соціальної інфраструктури до специфічних форм поведінки, прийнятих в інших культурах, а розрив в усталених і життєво важливих системах цінностей, структур. При цьому відрив між розвиненими і тими країнами, що розвиваються, нині набуває остаточного характеру [6].

На жаль, техногенні суспільства продовжують впливати на традиційні задля їх видозмінення. Інколи ці зміни стають результатом військової агресії, колонізації, а частіше – наслідком наздоганяючої модернізації, яку змушені здійснювати традиційні суспільства під натиском техногенних.

Одна з основних ідей, на яких ґрунтуються західні ідеї модернізації – це ідея прогресу, яка існувала вже в давній монотеїстичній релігії, іудаїзмі, і означала віру в месіанське вирішення історії. Вчення про прогрес були пов'язані з вірою в тисячолітнє царство Бога на землі, у те, що ідеал справедливості буде реалізований ще до кінця світу. М. Бердяєв взагалі пов'язував виникнення ідеї прогресу з релігією. Згодом вчення про прогрес втратило свій релігійний характер, секуляризувалося, перетворившись у світське і навіть антирелігійне.

Найбільш завзяті намагалися реалізувати подібний ідеал про побудову "царства правди й справедливості" в нашому матеріальному світі. Подібне розуміння прогресу призводить до того, що

© Вільчинська І. Ю., 2010

майбутнє людства обожнюється, а минуле й сьогодення оголошується лише сходинкою до майбутнього, своєрідною підготовкою, а все має сенс лише в тій мірі, в якій може слугувати засобом для побудови раю на землі, заради якого виправдані будь-які жертви сьогодні. М. Бердяєв зазначає: "Вчення про прогрес припускає, що завдання всесвітньої історії будуть вирішені в майбутньому, настане такий момент в історії людства, коли буде досягнуто вищого стану, і в цьому вищому стані будуть примирені всі протиріччя, якими наповнена доля людської історії, будуть вирішені всі завдання (...) людство висходить...до вищого стану, до якого всі попередні покоління є лише ланками, лише засобом, знаряддям, а не самоціллю" [2, 514]. Подібні думки можна зустріти і в Л. Гумільова, який писав, що у вченні про прогрес минуле відкидається як зникле, сьогодення як неприйнятне, а реальною визнається тільки мрія.

Ідея прогресу як одна з найважливіших ідей, на яких ґрунтується сучасна західна ідеологія важлива для обґрунтування необхідності будь-яких змін. Суть її зводиться до наступного: всі людські суспільства, незалежно від рівня їхнього розвитку, природно й закономірно рухаються від нижчого щабля до вищого, до справедливого й раціонально влаштованого устрою. Рух також відбувається від різноманіття, яке асоціюється з нераціональністю, до однаковості й загальної уніфікації – як найбільш раціональної організації суспільства. Тому, на жаль, культурне розмаїття сучасного світу здебільшого недооцінюють. Люди в США і Європі зазвичай вважають, що всі хочуть жити як вони, бути схожими на них, а все інше – претензії. Те, що рівень споживання і матеріальних потреб, технології і система цінностей індустріального світу домінують – правда, але у поглядах людей на себе, суспільство, природу, свободу і справедливість зберігається багатоманітність. Варто також пам’ятати, що матеріальні та духовні надбання людства є не чим іншим як предметним втіленням його здібностей, сутнісних сил і відносин. Ці надбання – зовнішня форма існування культури. Дійсним же (внутрішнім) змістом її існування є розвиток людини як суспільної істоти, тобто вдосконалення її творчих сил, потреб, здібностей, форм комунікації тощо.

Відтак на площині цінностей у відносинах між індивідуумом і спільнотою формується значний релевантний конфліктний потенціал. Найбільш очевидно це проявляється у складних відносинах між Заходом та ісламським світом. Як зазначає Д. Галлер, наші політичні та економічні моделі ліберальної ринкової економіки ґрунтуються на силі дії індивідуума. Демократію, права людини і правову державність ми виводимо з індивідуалізму Просвітництва. Ми легко пропускаємо повз увагу те, що в інших культурних колах суспільства групуються навколо клану, сім’ї й об’єднання станів та розвиваються зсередини [4].

Людина, насамперед через науку, може розкрити природну послідовність етапів суспільного розвитку. Тоді майбутнє вже не буде непередбаченим, людина, озброєна знанням, зможе сама направляти розвиток і сприяти прискоренню прогресу. При цьому неминуче зіткнення із силами регресу, які прагнуть загальмувати цей рух. Тому суспільство, яке перебуває під впливом ідей прогресу, виправдовує будь-які засоби придушення сил регресу, переконане в тому, що це необхідно для руху суспільства до процвітання й щасливого майбутнього. Ставши політичною ідеологією, сама ідея прогресу призвела до виправдання самих жорстоких форм насильства. Досить глянути на мапу і проаналізувати що, де й коли відбувалося й відбувається. І виявиться, що самі нищівні нещастя й руйнування принесли ті, хто мав і має більше знань.

В остаточному підсумку ідея прогресу перетворюється в ідеологію, для якої характерні догматизм, заперечення всього, що не вписується у вже сформовану модель, яка вважається єдино правильною. Люди перетворюються в об'єкт маніпулювання для тих, хто озброєний цією теорією й діє нібито заради блага всіх в ім'я прогресу.

Про ідею прогресу багато міркував Ф.М. Достоєвський. Обґрунтування насильства в ім'я примарного "світлого" майбутнього він пов’язував саме з ідеєю прогресу Тут можна виділити два підходи. Людина повинна прийняти той факт, що є об'єктивна надлюдська воля, противитися якій неможливо. Для одних людей ця воля зрозуміла й доступна для пізнання, для інших – ні. Це дає можливість одним людям панувати над іншими й підкоряти їх в ім'я своєї мети. Об'єктивна надлюдська воля може розумітися як воля Бога (ідея провіденціалізму) або як певна тенденція розвитку матерії (ідея прогресу) [5, 251-255]. Як результат – перетворення ідеї прогресу в могутню ідеологію поневолення. Нею вершилися й вершаться акти разючої жорстокості, які виправдуються щасливим майбутнім, а тому припустимі, більше того, уявляються безпосередніми обов'язками еліти.

Безумовно, техногенна цивілізація дала людству багато досягнень. Технологічний прогрес і економічне зростання призвели до зростання якості життя, забезпечили дедалі зростаючий рівень споживання, медичного обслуговування, збільшили середню тривалість життя. Однак ніхто не сподівався, що саме ця цивілізація приведе людство до глобальних криз – екологічної, антропологічної, ціннісної тощо. До дедалі зростаючих процесів відчуження, створення нових засобів масового знищення, які загрожують людству самознищенням.

Збільшення ступеня складності та поширення у суспільстві всього штучного, створеного людиною, може призвести до руйнації природної або соціальної дійсності. Тому всім раннім цивілізаціям притаманне свідоме обмеження технічних інновацій, зокрема механізмів, які замінювали людину в технологічних процесах. Зростання продуктивності праці призводить до *відчуження людини від результатів прац*і та перевиробництва. Відчуження збільшує соціальний хаос. Перевиробництво зумовлює вивільнення зі сфери виробництва широких верств населення. Відтак наслідком неконтрольованих технологічних інновацій стає збільшення соціальних видатків та маргіналізація суспільства.

Філософія Заходу звела весь смисл людського життя до збагачення, до споживацтва. Життя заради грошей, породжуючи бездуховність, руйнувало в особистості гармонію розуму, інтуїції і почуттів. А це – причина стресів, деградації, масового розпаду сімей, *особистісного відчуження* і хворобливого ізоляціонізму.

Крім того, в умовах техніко-інформаційного диктату змінюються виробничі пріоритети: виробництво інтелектуального продукту, нових технологій стає прибутковим бізнесом і монополізується країнами "золотого мільярда". У результаті поділу праці на міжнародному рівні розвинені країни перетворилися на аналоги марксівських панівних класів, оскільки займають привілейоване місце у системі виробництва і, відповідно, отримують більшу і кращу частину виробленого продукту. Це, зрозуміло, призводить до поглиблення *міжнаціонального відчуження*, яке іноді приймає антагоністичні форми, сприяє поширенню міжнародного тероризму.

Поняття відчуження має давню традицію у науковій думці. Різні дослідники трактували його по-своєму (З. Фрейд, Ж.-П. Сартр, Р. Мілс та ін.). Так, Г.Зіммель, як і К.Маркс, пов'язує відчуження з поділом праці. О.Шпенглер вбачає витоки відчуження в процесі перетворення культури на знеособлену цивілізацію. М.Бердяєв будь-яке матеріальне буття вважав відчуженим і пов'язував його з виникненням машинної технології. Е.Фром вбачає причини відчуження в могутніх силах капіталу та ринку. На думку Є. Муньє, створює нові форми відчуження, центр якого з економічної переміщується в соціальну сферу, культуру та мораль, технократична цивілізація, яка принижує людину.

Звичайно, повернення до традиціоналістського типу розвитку неможливе. Він міг забезпечити життєвими благами лише невелике населення планети. В епоху Ренесансу, коли підготовлювався старт техногенної цивілізації, на Землі проживало 500 млн людей. А нині – більше 6 млрд, і без сучасних технологій неможливе навіть мінімальне життєзабезпечення населення планети.

Утім, це тільки на перший погляд здається, що глобалізація – це тріумф західної техногенної цивілізації і її поширення на весь світ. На жаль, сама західна культура (у постмодерністському розумінні) стає метанаративною, хоча й декларує свою відкритість та повагу до інакшості під гаслами постмодерної "рівності різноманітного" та мультикультурності. Інколи поширення універсальної цивілізації призводить в інших частинах глобальної структури до "неоархаїзації", "деіндустріалізації", "деградації", "негативного розвитку", "світового підпілля", "антиісторії", "антицивілізації" тощо.

Однак такий стан речей не може тривати вічно. Тому недивно, що центр глобального управління починає активно зрушуватися в сторону Азії. Вже сьогодні лев'яча пайка глобальних фінансів знаходиться в руках азійців. Три чверті світових золотовалютних резервів – в успішних країнах Азії. Зовнішній борг США становить два трильйони доларів (більша частина – азійським країнам), а торговий дефіцит на користь Китаю і Японії – близько 1 трильйона. Китай і Японія утримують 40% американських цінних паперів. У результаті – в країнах Заходу, особливо в ЄС, виникає безробіття, послаблення національної валюти, збільшення боргів, виникнення торгового дефіциту. Причин такого азійського злету багато, але здебільшого він викликаний специфікою культурних цінностей.

Незабаром провідні країни Азії – Китай, Індія, Японія – стануть основним провідником глобалізації, яка традиційно вважається надбанням Заходу. Глобалізація набуде азійського забарвлення. На думку американських аналітиків, до 2020 р. ЄС відстане від лідерів Азії, а США ледь втримає власні позиції. Отже, на зміну євроатлантичній глобалізації прийде глобалізація азійська. На думку директора Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України Ю. Пахомова, така трансформація глобалізації може виявитися для нас рятівною з точки зору екологічної безпеки. Азійці, які сповідують цінності буддизму, намагаються жити в гармонії з природою, тоді як західні транснаціональні компанії природу не цінують [8].

На відміну від Заходу успішні азійці спираються на здорові і енергетично переважаючі цінності. Причому це цінності, які, на думку Ю. Пахомова, за критерієм вибірковості і конструктивності поки що не мають рівних. І саме ця обставина виводить країни, зокрема Китай, на траєкторію розвитку, який випереджає весь світ. Підґрунтям цього слугують взаємодоповнюючі конфуціанство і буддизм, які забезпечують гармонійне поєднання працелюбства, прагнення до знань і посилення державності [8].

У майбутньому, коли вплив Заходу зменшуватиметься, азійські цивілізації нарощуватимуть свою економічну, воєнну і політичну могутність. І саме між Заходом і Азією пролягатимуть основні лінії розлому суспільних протиріч на глобальному рівні, що вже проявляється в рецидивах релігійного фундаменталізму, причому не тільки ісламського, а й західно-християнського, іудаїстського. Такі західні ідеї, як індивідуалізм, права людини, рівність, свобода, верховенство права, демократія, вільний ринок, відокремлення церкви від держави, майже не знаходять прихильників у інших культурах.

Відтак, на противагу західному культурному імперіалізму посилюються фундаменталістські течії в інших цивілізаціях, які підтримують незмінні цінності окремішних великих культур. На думку, С. Ханінгтона, основний цивілізаційний розлом виникає між мусульмансько-конфуціанським блоком і Заходом переважно з таких базових для останнього цінностей, як демократія і права людини [11, 517].

Для вирішення проблем відчуження, пов'язаних з ідеями прогресу, можна використовувати сучасну стратегію діяльності "технічний пристрій – людина", який породжує діалог між культурою західної цивілізації і давніми східними культурами. Це дуже важливо, якщо мати на увазі проблеми комунікації культур як чинника вироблення нових цінностей і нових стратегій цивілізаційного розвитку. Тривалий час наука і технологія розвивалися так, наче вони погоджуються тільки з західною системою

цінностей. Наразі з'ясувалося, що сучасний тип науково-технологічного розвитку можна погоджувати і з альтернативними та, здавалося б, чужими західним цінностям ідеями східних культур.

Глобалізація в умовах існуючого цивілізаційного протистояння, що на сьогодні загрожує не лише кривавими конфліктами, а насамперед чумою XXI ст. – міжнародним тероризмом – не повинна призводити до придушення того, що вважається незахідним, тобто не може ототожнюватися з універсальним, сучасним, прогресивним тощо. Так, зростання фінансової та політичної могутності США, з їхньою "американською мрією" і зверхністю американського стилю життя, що у побуті трансформується у "гамбургеризацію" та "макдональдизацію", а у політичному аспекті – у неогегемонізм США, сьогодні викликає відразу в Європі. Американська пропаганда змальовувала глобалізацію як шлях до прогресу і всезагального процвітання, "третій світ" відчув себе обманутим – і сьогодні антиглобалізм набув форм антиамериканізму.

Настійний пошук способів розв'язання суперечностей між національним та загальнолюдським у духовному житті народів повинен продовжуватися, чому повинно сприяти: врахування розмаїття культурного життя народів, специфіки загального та особливого в національних культурах, реальних протиріч їхнього розвитку, подолання конфлікту між національними традиціями і вимогами цивілізаційного розвитку. Однак прихильникам традицій теж потрібно з розумінням відноситися до сучасних реалій. "Ми вважаємо свою поведінку варварською, коли демонструємо фанатизм, оберігаємо свою винятковість настільки, що не хочемо обміркувати рації інших, якщо не можемо сумніватися у собі..." [7].

Традиція і прогрес виступають різними аспектами безперервного соціального процесу. Тому, як відзначає відомий російський політолог Ю. М. Павлов, їх взаємовідносини не дихотомічні, а діалектичні. Традиції і суспільний прогрес постійно взаємодіють один з одним. Саме завдяки цій діалектичності традиції можуть як підкріплювати взаємодію, так і протистояти їй [9, 235]. Таке розуміння співвідношення традицій і прогресу відображає динамічний погляд на глобалізацію як драматичний процес зіткнення, взаємовпливу, синтезування, трансформації конкретних форм соціально-економічної і соціально-культурної самоорганізації різнохарактерних шляхів духовного самоформування і самовираження культур субстанційно єдиного людства.

Використані джерела

1. Бердяев Н.А. Смысл истории / Н.А. Бердяев. – М: Мысль, 1990.
2. Бердяев Н.А. Философия неравенства / Бердяев Н.А. // Судьба России: Сочинения, – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Изд-во Фолио, 2000. – С.479-730.
3. Вільчинська І. Ю. Україна і глобалізований світ: соціокультурний вимір / І.Ю. Вільчинська, О.Р.Копієвська: Монографія. – К., 2007. – 230 с.
4. Галлер Д. Амортизатор на шляху глобалізації/ Д. Галлер // Незалежний часопис Ї. – 2000. – № 19.
5. Достоевский Ф.М. Преступление и наказание / Достоевский Ф.М. // Собрание сочинений в 12 т. – М.: Правда, 1982. – Т. 5.
6. Ерасов Б. Унификация мира / Б. Ерасов // Свободная мысль. – XXI. – №6. – 2004.
7. Колаковський Л. Пошуки варвара. Ілюзії культурного універсалізму / Л. Колаковський. – 1998.
8. Пахомов Ю. Возможно, весь мир уже через 25–30 лет будет жить по законам Азии / Ю. Пахомов // Бизнес. – 2006. – 16 октября.
9. Павлов Ю. М. Традиции и общественный прогресс / Ю.М. Павлов // Индия 1980. Ежегодник. – М.: Наука. ГРВЛ, 1982. – С. 235-250.
10. Франк С.Л. Ф. Ницше и этика "любви к дальнему" / Франк С.Л. : Сочинении. – Мн. – М., , 2000. – С. 3-80.
11. Ханингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Ханингтон // Сравнительное изучение цивилизаций: хрестоматия. – М., 1999.

УДК 321.6

Віктор Миколайович Співак
кандидат політичних наук, доцент,
заступник начальника ДОН МВС

ГЛОБАЛЬНЕ ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: РЕАЛІЇ ТА МАЙБУТНЄ

Аналізуються наукові підходи до оцінки глобального розвитку світового співтовариства, формування глобального громадянського суспільства. Розглянуті економічні, політичні, соціокультурні аспекти функціонування глобального простору. Обґрунтовано необхідність економічних, суспільно-політичних змін у процесі майбутнього глобалізаційного розвитку.

Ключові слова: *глобалізація, глобальне громадянське суспільство, глобальний простір.*

Scientific approaches to estimation of global development of the world community, formation of global civil society are analyzed. Are considered economic, political, social and cultural aspects of function-

© Співак В. М., 2010

ing of global space. Necessity economic, socially – political changes in process future globalization developments is proved.

Keywords: *globalization, global civil society, global space.*

Минуле століття дослідники досить часто характеризують як століття глобалізації. Залежно від власного бачення і оцінки фундаментальних процесів, які відбуваються, кожен трактує їх по-своєму: як безмежні можливості і перспективи, відкриті інформаційною революцією перед людством, історичну перемогу принципів ліберальної демократії, віртуальну реальність тощо. Безперечно, в окремих напрямках процес глобалізації розвивається більш інтенсивно. Це, наприклад, світові комунікаційні мережі, економічні відносини, інформаційно-технічне забезпечення, фінансові інститути, засоби масової інформації, міжнародне співробітництво у сфері захисту прав людини, природоохоронній діяльності тощо. Не варто залишати поза увагою передумови формування нового суспільства, в межах якого національно-державні утворення виступають не лише самостійними структурними одиницями, а й гарантами стабільності, миру, захисту прав і свобод людини.

За всієї багатогранності проявів глобалізації сучасні дослідники виокремлюють головний вектор її розвитку – формування цілісного світу, глобального людського співтовариства, нового типу цивілізації [1, 22]. Контури такого співтовариства лише формуються, його становлення є справою XXI століття.

У науковій літературі останнім часом досить вживаними стали такі поняття, як "глобальне суспільство", "глобальне громадянське суспільство", "мегасуспільство", "всепланетне людство" та ін.

Тематика генези, проблем та перспектив суспільного розвитку дістала відображення у працях зарубіжних та вітчизняних дослідників М. Вебера, Е. Гіденса, Дж. Розенау, М. Чешкова, В.Кувалдіна, М. Марченка, С. Пролеєва, В. Шамрая, О. Костенка та ін. Однак проблеми глобальної трансформації суспільства, його інституалізації та обґрунтованого прогнозування потребують подальшого опрацювання.

До основної характеристики сучасного суспільства окремі дослідники відносять не лише те, що воно індустріальне чи постіндустріальне, класове, демократичне чи авторитарне, а насамперед глобальне. Останнє зовсім не означає, що певний соціальний порядок (скажімо, західне суспільство, громадянське суспільство чи "суспільство споживання") поширюється всією планетою та стає загальним зразком для всіх соціумів. Ознака глобальності (інакше "всепланетності") полягає в іншому, навіть у протилежному. По-перше, глобальність суспільства означає, що не може існувати локального соціуму, який би міг самовизначатися поза світовою спільнотою. Самодостатнє, замкнене існування неможливе. Автаркія нездійсненна ані для наймогутніших націй, ані для найменших держав. Друга головна ознака глобального суспільства – відсутність єдиного нормативного соціального зразка чи моделі для всіх суспільств, визнання неспростовної різниці існуючих у світі соціумів. Глобальне суспільство – не особливий соціальний устрій, а всепланетна система співробітництва та співіснування різних соціумів і культур. Вона означає існування світової спільноти як глибоко диференційованого цілого. Феномен глобального суспільства створює новий контекст для сучасного цивілізаційного вибору. Тепер обирається не та чи інша парадигма власного розвитку, а режим співіснування з іншим. Різні цивілізаційні культури, залишаючись собою, обирають в контексті процесу творення всепланетного людства інтерсуб'єктну єдність світової спільноти. Цивілізаційний вибір XXI століття – це вибір усіх на користь глобального суспільства, що є соціальною формою існування всепланетного людства. Інша альтернатива – замкненість на власних цивілізаційних засадах, що унеможливлює всепланетне людство і має перспективою нескінченний конфлікт "всіх з усіма" [2, 43,48].

Глобальне громадянське суспільство – поняття, яке вживається в окремих західних концепціях глобалізації для визначення широкої поза політичної спільноти людей, що об'єднує однотипні в соціально-політичному сенсі соцієтарні спільноти на основі загальних цінностей з метою вирішення загальнозначущих проблем людства. Вперше у науковий обіг таке поняття ввів американський політолог Х. Булл. На його думку, таке суспільство є глобальним не лише тому, що воно зіткане із зв'язків, які перетинають національні кордони і проходять через "глобальний, позатериторіальний простір", а й тому, що серед членів глобального громадянського суспільства набирає сили глобальне мислення [3, 232-233].

З метою уникнення "стримуючого ефекту" в розвитку "єдиної цивілізації" у літературі 60-80-х років XX ст. були запропоновані такі "форми організації життєдіяльності людства", як регіональне і глобальне (світове) громадянське суспільство. Про можливість формування регіонального громадянського суспільства в західній науковій літературі пишуть не лише щодо європейської чи азійської, а й інших частин світу. Головне, щоб для цього була відповідна матеріальна, соціальна, культурна та інша цивілізаційна основа. Щодо глобального громадянського суспільства, то воно, на думку дослідників, формується як на регіональній, так і національній основі [4, 154-155]. Однак у майбутньому, прогнозують західні політологи, юристи і соціологи, це буде не регіональне і не національне, а глобальне "космополітичне співтовариство", в якому люди не будуть пов'язані відносинами з тими чи іншими національними державами, а матимуть справу з міжнаціональними і наднаціональними інститутами [5].

Російський дослідник В. Кувалдін розглядає глобалізацію як процес багатогранних сплетінь соціальних змін, який веде до формування нового історичного соціуму – мегасуспільства. Мегасуспільство, на його думку, це хаотичний набір глобальних зв'язків, норм, настанов, цінностей, моделей поведінки, режимів, систем, інститутів. І це не може не змінити наші уявлення про соціум, громадянство, право,

політичну владу, міжнародні відносини та інші не менш важливі, фундаментальні категорії, на яких базується суспільство. Глобалізація руйнує бар'єри в житті, але не в нашій психології і свідомості. Людина залишається засобом, а не метою. Становлення мегасуспільства, в якому хоча б суто теоретично всі ми наділені рівними правами і обов'язками, дає нам унікальну можливість творення більш справедливого і гуманного світопорядку. Лише можливість, і не більше того. Щоб реалізувати її, потрібні феноменальні зусилля. Адже, за великим рахунком, незважаючи ні на що, йдеться про те, що у майбутньому глобалізація повинна розвиватися демократичним шляхом, щоб у мегасуспільстві, яке народжується, всі мали право на життя, свободу і прагнення до щастя [6, 98].

Об'єктивні зміни у розвитку світу потребують перегляду політичних рецептів та політичних приписів і зумовлюють поступову зміну політичного мислення. Заслуговує на підтримку позиція дослідників, які вважають, що нову форму світового управління слід розуміти так: держави, навіть поступившись частиною своїх повноважень міжнародним організаціям, продовжують бути важливими дійовими особами і у формуванні політики міжнародних організацій, і в реалізації такої узгодженої наддержавної політики. Завдяки цьому збільшення ваги світового громадянського суспільства у механізмах світового управління здійснюється частково через традиційні форми національної демократичної підзвітності. Заклики до більшого соціального регулювання економічної конкуренції, до більшої відповідальності міжнародних фінансових організацій, до реформи ООН, захисту світових політичних, юридичних і соціальних прав, до подальшого зміцнення міжнародного громадянського суспільства посилюватимуться, а відтак їх уважніше слухатимуть [7, 296-297].

Міжнародний, міжцивілізаційний, міжорганізаційний діалог на тему майбутнього напряму економічної й соціальної політики в контексті глобалізму ще далекий до завершення. Ключовими конструкторами тієї мови, якою ведеться обговорення світових змін і якою успішно оперують у світовому оточенні, є наддержавні та міжнародні НУО. Глобалізації, яка ґрунтується на економічній логіці ринку, повинна бути протиставлена нова глобалізація з принципами впровадження економіки у світове суспільство.

Один з російських дослідників, полемізуючи з М. Маклуеном у питанні функціонування та розвитку "глобального села", аргументовано доводить значимість електронних засобів спілкування, які постійно відтворюють дедалі щільнішу інформаційну оболонку планети. До того ж, такий "контейнер" поводить себе досить активно хоча б у тому, що постійно діє на свідомість населення Землі та є невід'ємним учасником вирішення будь-яких суспільно значущих проблем. Цей продукт людської діяльності по-своєму формує весь соціокультурний простір нашого життя, позбавляючи його лінійно-історичної перспективи. Людство опинилося в принципово іншому шароподібному соціокультурному просторі, де присутні "всі часи і простори відразу". "Глобальне село" не є раєм, але в ньому доводиться жити.

На відміну від панівних раніше уявлень, відповідно до яких розвиток суспільства – це здебільшого послідовний і нібито гарантований перехід людства зі сходинки на сходинку суспільного прогресу (в межах таких підходів формувались уявлення і про прогрес, з його уявними формаційними стадіями, і про біполярність світу), глобальне суспільство дотримується головним чином інших конфігурацій. По-перше, вирішення більш-менш значущих проблем людства потребує не стільки їх всебічного розуміння, скільки осмислення системи "людина-суспільство-природа", що динамічно розвивається, маючи верхню і нижню межі свого існування. По-друге, оскільки за такого погляду на сучасне суспільство в поле зору потрапляє все буття людства, не може не виявитися, що саме буття має досить напружений, гостроконфліктний, кризовий характер, розраховувати на подолання якого у найближчому майбутньому не доводиться. По-третє, якщо всі різноманітні конфлікти і кризи сучасності "пустити на самоплив", то вони можуть призвести людство до глобальної катастрофи, а то й загибелі. Відтак домінантою глобального світосприйняття є управлінський імператив, або таке ставлення до дійсності, коли природним є намір осмислити будь-яку проблему задля її практичного вирішення [8, 105-106].

Сучасна форма організації людського суспільства перебуває у стані системної кризи і трансформації. На початку третього тисячоліття спостерігається конкуренція і симбіоз двох кодів управління. Перша система пов'язана з публічною політикою і національно-державним облаштуванням. Її можна назвати політичною, або адміністративно-політичною, владою. Інший тип світового управління перебуває у стадії становлення, проявляється у численних та різноманітних ТНК, його можна назвати економічним. Особливість такої транснаціональної системи полягає в тому, що вона здійснює не лише господарську діяльність, економічне чи геоекономічне управління, а й владну діяльність, яка виходить за межі найскладніших виробничих і ринкових зв'язків, підноситься до політичної сфери життя суспільства.

На думку дослідників, нині дихотомія, розщеплення пронизують всю соціальну феноменологію – політичну, економічну, правову, підкреслюючи її транзитивний характер. Можна скласти розширений реєстр близьких за предметом, але різних за змістом діад, пов'язаних із життям сучасної людини, які підтверджують співіснування у соціальній тканині досить різних реальностей. Скажімо, громадянське суспільство і суспільство масове; демократія представницька і керована; лібералізм у розумінні свободи та повноти прав особи і неолібералізм як універсальність цінностей ринку, яка акцентує функціональний аспект індивіда (фактичний суб'єкт неолібералізму – не особистість, а підприємство); національний суверенітет і сформована на інших принципах транспарентна система міжнародних зв'язків тощо. Але реаліями сучасного світоустрою є не лише феномен масового суспільства, неолібералізм, керована демократія, поствестфальська система міжнародних відносин, уніфікація і транспарентність

національних правових систем, елементи глобального управління, мережеві організації, фінансова економіка, віртуальна реальність. Існує низка досить специфічних явищ, пов’язаних з кодексом політкоректності: від фемінізму, утвердження прав сексуальних та інших меншин, права розпоряджатися власним тілом (переривання вагітності, фетальна терапія, нові репродуктивні технології, зміна статі, генетичне маніпулювання, а в перспективі – клонування) до легалізації евтаназії, легких наркотиків тощо. В такому наборі різноманітних цінностей проглядається легалізація інших кодів буття, певної невпізнанної культури (мережева культура), і нам залишається лише розпізнати її, частково за сухими політичними та економічними феноменами [9, 27-28].

Досить часто сучасне суспільство визначається масовим суспільством, що дійсно відповідає реаліям певного етапу його глобалізаційного розвитку. Поряд з інтернаціоналізацією економіки й уніфікацією ролі грошей, як зазначає О.М. Чумаков, характерною рисою сучасної глобалізації і певною мірою її закономірністю стало формування масового суспільства і відповідної йому масової культури, для яких сприятливим підгрунтям виявилися, з одного боку, інтернаціоналізація суспільного життя і різко зростаючий взаємовплив різних культур на фрагментарному і спрощеному рівні, що призвело до імітації і тиражування зразків високої культури, а з іншого – активний розвиток засобів масової інформації, які відтворюють у будь-якій кількості уніфіковану культуру, світоглядні кліше, стереотипи мислення, поведінки і способу життя [10, 257]. У такому суспільстві під впливом всемогутньої руки ринку губляться і не працюють окремі його складові, що згубно впливає на стан самого суспільства.

Функції, які не можуть і не повинні бути керовані виключно ринковими силами, як відзначає Дж. Сорос, стосуються базових речей – від моральних цінностей до стосунків у родині, естетичного й інтелектуального розвитку. Проте ринковий фундаменталізм постійно намагається поширити свій вплив і на ці сфери у формі ідеологічного імперіалізму. Згідно з принципами ринкового фундаменталізму, всі форми суспільної діяльності та взаємовідносин між людьми повинні розглядатись як трансакційні, контрактні взаємозв’язки і оцінюватися за єдиним спільним мірилом – грошима. Будь-яка діяльність, наскільки це можливо, не повинна регулюватись нічим, окрім невидимої руки ринкової конкуренції, спрямованої на підвищення прибутку. Вторгнення ринкової ідеології у сфери, далекі від бізнесу та економіки, здатне викликати деструктивні та деморалізуючі соціальні ефекти. Проте ринковий фундаменталізм набув такої могутності, що будь-яким політичним силам, які наважуються йому протистояти, одразу ж наклеюється тавро сентиментальних, нелогічних та наївних.

Однак правда полягає в тому, що ринковий фундаменталізм сам по собі є наївним та нелогічним. Навіть якщо залишити осторонь численні моральні, етичні проблеми і зосередитися виключно на економічній сфері, ідеологія ринкового фундаменталізму виглядає глибоко і безнадійно хибною. Простіше кажучи, ринкові сили, якщо дати їм цілковиту свободу, навіть у чисто економічних і фінансових сферах спричиняють хаос і однозначно ведуть до розвалу світової капіталістичної системи.

На практичному рівні сучасне суспільство, схоже, страждає на гострий дефіцит соціальних цінностей. Звичайно, люди оплакують занепад моралі впродовж усієї своєї історії, проте є один чинник, вплив якого відрізняє сучасну ситуацію від усього того, що було раніше. Це поширення ринкових цінностей. Ринкові цінності проникають у ті сфери суспільного життя, де раніше переважали неринкові міркування. До останніх Дж. Сорос відносить особистісні відносини, політику і деякі професійні сфери, зокрема медицину та юриспруденцію. Навіть більше, у цих сферах відбулося зовні непомітне й поступове, але глибоке перевтілення. У ці сфери було запроваджено принципи, аналогічні тим, на яких функціонує ринковий механізм. Суспільство, позбавлене соціальних цінностей, не зможе вижити, і глобальне суспільство потребує універсальних цінностей, здатних утримати його від розпаду. Епоха Просвітництва залишила нам у спадок низку універсальних цінностей, і пам'ять про них ще жива, хоча вони й видаються іноді дещо застарілими. Нам не слід відкидати ці цінності, нам треба їх переглянути. Принаймні ідея глобального суспільства має представляти щось більше, ніж просто сукупність ринкових сил та економічних трансакцій. Вихід полягає в тому, щоб пояснити (або нагадати) людям необхідність розрізняти категорії "правильно" та "доцільно" і діяти правильно, навіть якщо це часом видається недоцільним. Це важливе завдання. Його не можна обґрунтувати підрахунками вузьких власних інтересів. Власні інтереси змушують людей говорити, думати і діяти з позиції доцільності. Обстоювання власних вузьких інтересів через ринковий механізм призводить до несподіваних і часто негативних наслідків. Можливо, найсерйозніший із них на сьогодні – нестабільність фінансових ринків [11, 106-120].

Нині існує серйозний дисбаланс між індивідуальним ухваленням рішень, вираженим у ринках, і колективним ухваленням рішень, вираженим у політиці. Ми маємо глобальну економіку, але не маємо глобального суспільства. Зведення корисливих інтересів у ранг моральних принципів скорумпувало політику, а неспроможність політики, в свою чергу, стала найсильнішим аргументом на користь надання ринкам повної свободи [11, 24-27].

Економічне зростання, розвиток ринків, ефективність функціонування публічних інститутів є надзвичайно важливими чинниками суспільного розвитку. Однак не варто заперечувати і того, що політика неоліберального глобалізму, існуючий світопорядок у цілому переживають глибоку кризу. Глобалізація несе нові загрози для безпеки людини, а це засвідчує бідність філософії, яка панує у світі протягом останніх десятиліть. Вихід вбачається у переосмисленні світових реалій, зміні панівної системи цінностей, мотивів, пріоритетів. Більш справедливий і демократичний світовий порядок вимагає

нового міжнародного консенсусу, заснованого на соціальних цінностях [12, 18-19]. Глобалізація з "людським обличчям", якщо говорити про альтернативу, потребує нового політичного облаштування світу, адекватного характеру і масштабу проблем, які стоять перед людством. Надзвичайно важливо, щоб глобальні та національні публічні інститути керувалися принципами справедливості й солідарності, реально проявляли турботу про захист прав і гідності людей, основних свобод, включаючи свободу вибору способу життя і права на забезпечення власної культурно-цивілізаційної самостійності.

Реальними кроками до вироблення нових підходів у вирішенні сучасних кризових проблем вже стали пропозиції Президента США Барака Обами щодо скорочення бізнес-банків та обмеження їхніх ризиків. На думку окремих експертів, це є повторенням закону, який був прийнятий у часи Великої депресії. Серед інших метою закону є відмежування операцій комерційних банків (кредитних, депозитних, розрахункових) від спекулятивних [13], а це не що інше, як вимога нового змістовного наповнення сучасної фінансової системи, яка вже стала глобальною і не змогла задовольнити сучасне суспільство.

Про необхідність докорінної трансформації сучасного капіталізму заявлено і на 40-му Всесвітньому економічному форумі в Давосі, який 2010 року відбувся під гаслом "Покращити ситуацію у світі: переосмислити, перетворити, перебудувати". "Глобалізація породила світ, у якому все віддано на відкуп фінансистам і нічого – людям виробництва", – заявив Президент Франції Н. Саркозі, відкриваючи форум. Підприємців підім'яли під себе спекулянти. Вони створили систему, за якої нормою стала ризикована гра з чужими грошима. Без втручання держави міг статися повний занепад і розлад. З того моменту, коли ми почали говорити, що "ринок завжди правий", глобалізація вийшла з-під контролю. Альтернативи ринковій економіці немає, але врятувати капіталізм і ринкову економіку можливо лише за умови їх перебудови.

Фактично до глобального порядку денного внесене питання про фундаментальний перегляд ролі, значення і меж участі держави в регулюванні та здійсненні контролю за економічними процесами. Саме дискусія про те, наскільки держава може втручатися в економіку, стала найбільш актуальним сюжетом в Давосі-2010, і не виключено, що він увійде в історію як форум, на якому визнали крах ринкового фундаменталізму, що процвітав у світі в останні два десятиліття [14].

Нова економіка (економіка знань), має стати фундаментом майбутнього глобального суспільства, яке поступово формується, конструктивною основою глобального світу. Її науково-технічна, соціальна, екологічна складові проглядаються дедалі чіткіше і наполегливіше, вимагають суттєвих перетворень. Проте економічна діяльність, хоча і є "двигуном" розвитку, але далеко не вичерпує його. У соціальній сфері, політичному житті, сфері культури глобалізація має не менше бар'єрів, ніж в економіці. Новизна феномена створює додаткові труднощі в розумінні глобального суспільства, але комплекс проблем, породжених культурною багатоманітністю людства, дедалі частіше нагадує про себе, вимагає вирішення. До того ж глобальне суспільство, яке формується, не має надійного і ефективного політичного каркасу, що робить його аморфним та малокерованим. Проблемною в глобалізації також є сфера відносин між глобальним громадянським суспільством, яке перебуває у стадії становлення, і національно-державними інститутами.

Використані джерела

1. Глобализация: Учебник [Абрамова О.Д., Астафьева О.Н., Бакушев В.В. и др.]; под общ. ред. В.А. Михайлова и В.С. Буянова. – М.: Изд-во РАГС, 2008. – 544с.

2. Пролеєв С.В. Глобальне суспільство і модерна культура / С.В. Пролеєв В.В. Шамрай // Людина і культура в умовах глобалізації: Зб. наукових статей. – К.: ПАРАПАН, 2003. – 400с.

3. Резник Ю.М. Глобальное гражданское общество// Глобалистика: Энциклопедия/ Гл. ред. И.И. Мазур, А.Н. Чумаков. – М.: Радуга, 2003. – 1328с.

4. Марченко М.Н. Государство и право в условиях глобализации /М.Н. Марченко. – М.: Проспект, 2008. – 400 с.

5. Berman P. The Globalization of Jurisdiktion /P. Berman // University of Pennsylvania Law Review. – 2002. – №2.- P. 545.

6. Кувалдин В. Глобальность: новое измерение человеческого бытия // Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития /В. Кувалдин. – М.: Альпина Паблишер, 2003. – С. 31-98.

7. Дікон Б. Глобальна соціальна політика //Міжнародні організації і майбутнє соціального добробуту /Дікон Б., Халс М., Стабс П.; пер. з англ. А. Олійник та інші. – К.: Основи, 1999. – 346с.

8. Терин В.П. Социокультурные аспекты глобализации // Глобальное сообщество: Картография постсовременного мира / Рук.проекта, сост. и отв. ред. А.И. Неклесса. – М.: Вост. лит. 2002. – С.105-108.

9. Неклесса А.И. Неопознанная культура. Гносеологические корни постсовременности // Глобальное сообщество: Картография постсовременного мира / Рук. проекта, сост. и отв. ред. А.И.Неклесса. – М.: Вост. лит., 2002. – С.17-47.

10. Чумаков А.Н. Глобализация. Контуры целостного мира: монография. – 2-е изд., перераб. и доп. / А.Н. Чумаков. – М.: Проспект, 2009. – 432с.

11. Сорос Дж. Криза глобального капіталізму: (Відкрите суспільство під загрозою) /Дж. Сорос; пер. з англ. Р. Ткачук, А. Фролкін. – К.: Основи, 1999. – 259с.

12. Горбачев М.С. Предисловие. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития /М.С. Горбачев. – М.: Альпина Паблишер, 2003. – С.11-21.

13. Бочкарева Т. Обама вернул американские банки в эпоху Великой депрессии //Режим доступу: http://bin.com.ua/templates/news_artikle_big.shtml?id=97133.

14. Котенко А. Давос 2010 – конец эпохи рыночного фундаментализма// Режим доступу: http://socinform.net/publicistic/1380-davos-2010-konec-yepxi-rynochnogo-fundame.

УДК 321+172.1

Світлана Степанівна Бульбенюк
кандидат політичних наук,
доцент Київського національного економічного
університету ім. Вадима Гетьмана

АНАЛІЗ МОГУТНОСТІ І ВПЛИВУ В КОНЦЕПТІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ТА НАПРЯМИ

Розглядаються особливості вияву могутності і впливу як найважливіших соціопсихологічних засад функціонування політичної влади. Аналізуються теоретичні витоки та еволюція поглядів на зазначені феномени. З’ясовується специфіка владної могутності та владного впливу, а також чинники політичного життя, які найтісніше з ними пов’язані. Визначаються провідні напрями трансформації могутності і впливу у концепті політичної влади за умов розгортання процесів демократизації.

Ключові слова: *політична влада, могутність, вплив.*

We consider the particular expression of power and influence as one of the most important foundations of sociopsychological functioning of political power. Analyzes the theoretical origins and evolution of views on the idicating phenomena. We study the specificity of the power and the powerful influence, as well as the factors of political life that are most closely associated with them. Identify key trends of transformation of power and influence in the concept of political power in the deployment of processes of democratization.

Keywords: *political power, power, influence.*

Політична влада у сучасному світі є так само динамічною за своїм змістом, перебігом функціонування та результатами, як і політичне життя загалом. Сутність політичної влади, її зміст визначаються низкою факторів: деякі з них є незмінними, сталими, інші – залежать від конкретної політичної ситуації. До групи відносно незмінних складових у структурі політичної влади належать: могутність, сила, вплив, авторитет, панування, примус, легітимність. Утім, аналіз специфіки функціонування політичної влади у тій чи іншій країні доводить, що навіть такі відносно незмінні складові мають особливості реалізації, зумовлені впливом на них конкретно політичних умов і чинників. Вага та значення останніх впродовж кінця XX – початку XXI століття постійно зростає, що свідчить про безперечну актуальність дослідження природи та вияву таких соціопсихологічних засад політичної влади, як могутність, сила та вплив.

Розгляд основних політологічних підходів і напрямків щодо аналізу могутності й впливу в концепті політичної влади є метою статті. Дослідження мети забезпечується через вирішення таких завдань:

• аналіз могутності як однієї з базових засад політичної влади у контексті розгляду поглядів Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Б. Спінози, К. Шмітта, Г. Лассуела, Е. Каплана, П. Морріса;

• з’ясування специфіки владного впливу та чинників політичного життя, які найтісніше з ним пов’язані.

У процесі підготовки статті були використані праці К. Гаджиєва, В. Желтова, Е. Каплана, Г. Лассуела, В. Ледяєва, А. Макаріна, В. Теплова, В. Трошихіна та інших науковців у царині загальної теорії політики, кратології, політичної філософії, політичної соціології та теорії політичної культури.

Влада є одним з головних факторів життя будь-якої людини та водночас одним з центральних питань політики. Владу можна розглядати як своєрідний стрижневий елемент політики, на який "нанизуються" всі інші – політичні інтереси, відносини, норми, традиції тощо. Влада інституціоналізує політику, використовуючи особливі механізми керівництва й управління, координації й організації, інтеграції та мобілізації суспільства. Дуже часто про могутність, силу влади (power) як на побутовому рівні, так і на рівні політичної науки судять на основі того, чи здатна влада ефективно здійснювати названі функції. Причому, саме організаційні функції влади вважаються найбільш важливими. Скажімо, група російських дослідників під головуванням знаного науковця, професора А. Мельвіля зазначає: роль влади полягає у тому, що вона виступає як "організуюче начало політики та/або посередник, який забезпечує у сучасному світі узгодженість дій людей" [1, 62].

Соціопсихологічними засадами політичної влади є: могутність, сила, вплив, панування, авторитет, переконання, примус (насильство). Комбінація цих складових при аналізі здійснення влади у конкретному суспільстві варто враховувати низку чинників, найважливішими з яких є історичний період, політичні традиції, тип політичного режиму. Скажімо, англійський філософ Т. Гоббс у XVII ст. визначав владу через поняття могутності: "Влада є не що інше, як надлишок могутності однієї людини над іншою". Сучасник Т. Гоббса, голландський філософ Б. Спіноза, у свою чергу, доповнив це визначення: могутність людини зростає тоді, коли вона використовує свій розум або об’єднується з іншими людьми, стаючи "політичною твариною" [1, 64].

© Бульбенюк С. С., 2010

Могутність влади є, безумовно, однією з найвизначніших характеристик політичної влади, яка вказує на соціальні засади її функціонування у полі політики. Принцип конкурентності у політичному житті будь-якого суспільства є базовим, адже політика передбачає відносини суперництва різних соціальних суб'єктів й акторів. Час від часу такі відносини виходять на рівень політичної боротьби, що зумовлює необхідність застосування з боку політичної (державної) влади сили (прямого або опосередкованого насильства). Відповідно, могутність влади можна визначати як можливості ефективного застосування сили з боку політичної влади: чим більше таких можливостей, тим "могутнішою" є влада. Причому, навіть за умов розвитку інформаційного суспільства, коли знання стають основою владної могутності, її силові ресурси залишаються доволі значимими. Так, російський вчений, фахівець у царині кратології В. Желтов переконаний: "Немає і не може бути володаря влади, який не здійснював би силових відносин та стратегій" [2, 22].

Такий "силовий" підхід до визначення могутності влади має давні історичні традиції. Окрім Н. Макіавеллі і Т. Гоббса, розгляд політики й влади у "силовому" вимірі, у категоріях "друг-ворог" був широко застосований німецьким політичним філософом К. Шміттом, який вважав, що соціальні відносини, стаючи більш щільними, перетворюються у політичні, цей процес супроводжується надзвичайним зростанням інтенсивності суспільних суперечностей. Фактично, науковець розглядав політику і владу крізь призму відносин "друг-ворог", вважаючи цю дихотомію головною конституюючою ознакою власне політичного загалом і політичних відносин зокрема [3, 62]. Таким чином, спираючись на дихотомічну політичну концепцію К. Шмітта, можна виводити могутність влади з апріорі конфліктних відносин у царині політики і варіантів розв'язання таких конфліктів.

Надзвичайно високий ступінь конфліктності у царині політичного життя і відповідно – владних відносин зумовлюється також і так званим "феноменом субординації". Адже саме субординаційність виступає однією з суттєвих ознак (властивостей) політичної влади, яка віддзеркалює її управлінсько-регулятивні якості. Це наслідок того, що специфікою соціального феномена політичної влади є неможливість існувати, функціонувати і розвиватися у ситуації відсутності належним чином сформованих механізмів саморегуляції і самопідпорядкування всіх елементів владно-управлінського механізму. Субординаційні основи політичної влади мають цілком об'єктивну основу, бо через субординацію владної структури відображаються і реалізуються найефективніше її управлінські функції. Тому не дивно, що деякі російські дослідники тлумачать субординацію як об'єктивний вимір суспільної свідомості [4, 23]. Як бачимо, з позицій аналізу базових засад могутності влади, субординаційність можна розглядати як необхідну умову і важливий принцип функціонування влади.

Дослідження влади через вивчення категорій суперництва і боротьби є одним з домінуючих у сучасній політичній науці. Такі авторитетні науковці, як Г. Лассуел, Е. Каплан, П. Морріс, у різні роки дійшли висновку, що феномен функціонування політичної влади найдоцільніше вивчати, спираючись на формулювання "контроль, заснований на владі", "контроль над владою", "влада перетворювати владу". Скажімо, Г. Лассуел та Е. Каплан тлумачили політичну владу як "заснований на владі контроль над політикою владарювання". В якості прикладів такого контролю вчені наводили практику застосування права президентського вето та права президента призначати на визначені законом посади тих чи інших осіб, яке реалізується у політичній системі США. Названі процедури вони вважали показовими тому, що вказані процедури є "типовими прикладами застосування політичної влади у цьому сенсі: контроль здійснюється над самими формами контролю й умовою контролю є володіння владою" [5, 335].

Інший американський дослідник П. Морріс пропонує розглядати політичну владу у широкому розумінні як "владу добиватися того, щоб в процесі прийняття колективних рішень наші індивідуальні влади перетворювалися в інші різновиди влади". Відповідно до наведеного визначення, науковець визначає характерні властивості політичної влади в цілому та її суб'єктів й акторів зокрема. Так, пише П. Морріс, люди мають здатність влади впливати на предмети і процеси безпосередньо, особисто, а також опосередковано – через інших людей – політичних посередників. "Ці посередники діють в якості "перетворювачів влади", допомагаючи владі переробити щось у владі, зробити щось ще" [5, 335].

Представлений підхід дає змогу більш системно розглянути можливості влади у царині застосування нею власної сили та могутності, показуючи, що межі контролю влади обумовлюються багато в чому саме її могутністю. Проте даний підхід має низку недоліків. По-перше, таке розуміння влади робить поняття політичної влади доволі "розмитим" – і надто широким, і надто вузьким. По-друге, дослідницька увага за цих умов є досить однобічною, бо зосереджується на суто функціональних вимірах реалізації політичної влади. Втім, не враховувати базові ідеї запропонованого Г. Лассуелом, Е. Капланом, П. Моррісом підходу до сутності політичної влади не можна, адже саме таке розуміння політичної влади дозволяє аналізувати "будь-які організації і групи… з типовими відносинами субординації й управління", – зазначає авторитетний російський науковець В. Ледяєв [5, 336].

Однак зводити феномен політичної влади виключно до відносин сили і могутності, субординації й управління є недоречним. Влада як фокус політичного життя нерозривно пов'язана явищем впливу, тому що концепт політичної влади передбачає наявність особливого роду впливу. Такий владний вплив можна розглядати по-різному: як здатність досягати конкретних цілей; як можливість використання певних засобів; як специфічні відносини керування-підпорядкування.

Так, визначення політичної влади, яке пропонують у спільній праці "Влада та суспільство" Г. Лассуел та Е. Каплан, поєднує обидва підходи, які розглядаються у статті, – тлумачення влади як могутності та як впливу. Американці науковці пишуть: "Влада являє собою особливий випадок здійснення впливу: мова йде про процес, який впливає на політику інших погрозою або ефективним застосуванням суворих обмежень за невідповідність дій реалізації бажаної політики" [6, 74]. Як бачимо, специфічною ознакою такої властивості політичної влади як впливу є ідея взаємності – здійснення влади одного суб'єкта над іншим у формі впливу можливе тільки за умов наявності певного типу взаємодії. Наприклад, авторитетна німецько-американська дослідниця Х. Арендт вважала, що влада не належить одній особі, а виключно групі людей, які діють спільно: "Влада означає здатність людини не стільки діяти одній, скільки взаємодіяти з іншими людьми. Влада не є власністю одного індивіда – вона належить групі доти, поки ця група діє узгоджено" [7, 1].

Розумінню політичної влади як впливу, що передбачає взаємодію між суб'єктами та акторами політики, надається значна увага у працях вітчизняних та зарубіжних науковців. Проблеми взаємодії у структурі політичної влади розглядаються у сучасній політології та політичній соціології в декількох напрямках. По-перше, здійснюється аналіз структури самої політичної влади з метою виявлення тих її складових, які сприяють підвищенню адаптивних можливостей влади щодо зовнішнього середовища та посиленню її соціальної ефективності. Зазначений напрямок досліджень базується на засадах системної концепції влади. Прихильники цієї точки зору стверджують: для того щоб досягти більшої ефективності політичної влади, необхідно спланувати процес розвитку її механізму в цілому, зрозуміти весь комплекс факторів, які на неї постійно впливають, та ступінь втручання у процес розвитку політичної системи в цілому. Німецький дослідник І. Хаас зазначає: якщо професійні політики та вчені не будуть в змозі завчасно передбачити усі зміни у структурі політичної влади, які можуть відбутися під впливом політичних та соціально-економічних факторів (скажімо, політичних, соціальних, економічних, технологічних стресів), та виходячи з цього не будуть здатні своєчасно виробити відповідні заходи для її захисту і збереження у ній панівного становища попередніх, але радикально змінених політичних інституцій, то таку політичну систему можуть очікувати "серйозні соціальні струси" [8, 124]. Прикладів на підтвердження думки німецького науковця можна знайти достатньо, один з найпереконливіших, на нашу думку, історія розпаду СРСР як тоталітарно-авторитарної політичної системи наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX століття, який відбувся у тому числі внаслідок неефективності політичної влади, її нездатності адаптуватися до змін, які спостерігалися у суспільстві.

По-друге, у теоретичних побудовах останнього часу все частіше повторюється думка про необхідність збереження у майбутньому "соціальної рівноваги" між політичної системою та оточуючим її соціальним середовищем з метою збереження та зміцнення внутрішньої політичної стабільності політичної влади і політичної системи. Виходячи з визначення політичної стабільності як "регулярності потоку політичних обмінів" (під "регулярністю" розуміється "загальноприйнятий образ поведінки"), науковці доводять, що досягнення такого роду стабільності можливе лише за умов налагодження ефективної взаємодії всередині політичної системи [8, 125].

Така ефективна взаємодія передбачає передусім встановлення і налагодження каналів взаємозв'язку між різними рівнями влади та суспільства, держави і громадян заради задоволення інтересів всіх без виключення прошарків населення. Подібне розуміння шляхів забезпечення ефективності політичної (державної) влади багато в чому спирається на концепцію партиципаторної демократії – "демократії для всіх". Адже згідно з базовими постулатами концепції партиципаторної демократії, розробленими П. Бахрахом, Н. Боббіо, К. Макферсоном, К. Пейтманом та іншими відомими політологами, "свобода, рівне право на саморозвиток можуть бути досягнуті тільки в партиципаторному суспільстві, яке вдосконалює почуття політичної ефективності і сприяє вияву піклування про колективні вимоги" [1, 200].

По-третє, для того, щоб краще зрозуміти особливості взаємодій людини і влади. зокрема специфіку виявів механізмів впливу і взаємовпливу, варто розглядати такі взаємодії в умовах стресових ситуацій, дисфункцій, політичних і соціальних криз та вироблення заходів щодо їх врегулювання. Такі вимоги обумовлюються тим, що розвиток людства у післявоєнний час в XX столітті та впродовж першого десятиліття XXI століття засвідчив: стан соціальних і політичних потрясінь, локальних, регіональних та світових криз, політичних стресів і ризиків стає, як це не прикро, радше нормою політичного життя сучасного суспільства, аніж патологічним явищем (за умов визначення соціальної норми згідно з концепцією Е. Дюркгейма). Отож, не дивно, що "проблема визначення можливих стресових ситуацій, політичних і соціальних напружень у політичній системі та розробка найбільш ефективних засобів їх послаблення, а потім повної ліквідації стала однією з найважливіших у сучасній політології і соціології проблем", – стверджує російський соціолог Ж. Тощенко [8, 125].

Аналізуючи феномен впливу у структурі політичної влади, варто враховувати дію двох універсальних законів функціонування влади – закону межі дії та закону поділу праці. Так, дія першого закону виявляється у тому, що верховна влада має бути обмежена у сучасному складному суспільстві своїм кількісним змістом. Вона здатна охопити своїм безпосереднім впливом лише чітко визначені, доволі обмежені сфери. Тому створення посередницького апарату – бюрократії – є логічним і необхідним для забезпечення ефективного функціонування всього владного механізму у будь-якій державі

сучасного світу. Другий закон функціонування влади реалізується через створення, закріплення та здійснення принципу поділу влади на законодавчо-контрольну, виконавчо-розподільчу та судову гілки, який виступає обов'язковою умовою демократичного розвитку сучасного світу [9, 31-32].

Засади вивчення феномена політичної влади з позицій впливу заклали представники біхевіористського напрямку політичної науки, передусім науковці Чикагського університету, які почали досліджувати поведінку людей у царині політики. Біхевіористи як основу пояснення всіх явищ і феноменів політичного життя розглядали властиві людині особливості поведінки, волі, почуттів, емоцій, що концентруються у прагненні до влади. Саме прихильники поведінкового підходу заявили про те, що "у політиці все є влада, і будь-яка влада є політика". Політика, таким чином, є цариною соціальної взаємодії людей, які вступають у відносини з приводу влади. Тому політичну владу слід аналізувати через відносини її суб'єктів, розглядаючи такі відносини як ринок влади.

Відповідно до ринкової моделі влади, суб'єкти влади вступають у певні угоди, виконання яких залежить від дії двох факторів: доброї волі учасників і наявності зовнішньої сили, що примушує цих учасників дотримуватися взятих на себе зобов'язань. Отже, біхевіористи порівнюють ринок влади зі своєрідною грою, специфікою якої є виграш – збільшення обсягів влади. Г. Лассуел вважав, що виграш у політичній грі щодо здобуття і реалізації влади визначається участю або можливістю участі у прийнятті політико-управлінських рішень [10, с. 103, 104]. Іншими словами, вплив у структурі політичної влади багато в чому зумовлюється залученням тих чи інших суб'єктів й акторів влади у процеси прийняття та реалізації політичних рішень. Ще однією особливістю політичної гри щодо проблеми влади є вимога до її саморегулювання: правила політичної гри мають виходити з неї самої, а не нав'язуватися ззовні, тобто політична гра повинна сама себе санкціонувати. Боротьба за владу, згідно з базовими постулатами концепції політичного ринку, мотивується не лише метою завоювання влади, а й власним ігровим характером. Політика є великим ігровим простором, на якому цілком можливі як виграші, так і програші [10, 104–105].

У наведених твердженнях не важко прослідкувати прямі паралелі між політикою і ринком. По-перше, влада продається і купується за базовими ринковими правилами (покупцем стає той, хто пропонує найвигіднішу для продавця ціну; процес купівлі-продажу заснований на дії принципу конкуренції тощо). По-друге, ідея саморегуляції політичної гри була запозичена біхевіористами з постулатів класичного лібералізму про ринок як царину саморегулювання і самокорегування. По-третє, як на класичному економічному ринку, так і на ринку політичному можливі зловживання, встановлення монополізму, а правила гри зазвичай визначають ті, хто має потужні фінансові ресурси, та намагається конвертувати власність у голоси виборців, а відповідно – у владу. Таким чином, не варто ідеалізувати дію механізмів політичного ринку, бо, як і на ринку економічному, на ньому домінуюче значення мають особисті або вузькогрупові зиски, а не суспільне благо, досягнення якого залишається навіть за умов сучасної демократії лише політичним ідеалом, символічною метою функціонування політичної влади.

Ґрунтовне дослідження у структурі політичної влади таких складових, як могутність, сила і вплив передбачає врахування наступних соціопсихологічних особливостей особистості як суб'єкта політичної влади – політичних потреб; політичних знань, умінь та навичок; політичних почуттів. Якщо політичні потреби особистості найбільш тісно пов'язані з її індивідуальним досвідом, то політичні почуття характеризують емоційні відносини індивідів до політичних цінностей, а політичні знання, уміння та навички виступають вихідним моментом засвоєння політичної культури того чи іншого суспільства. Саме обсяг засвоєних знань багато в чому визначає соціальну спрямованість особистості. Складовою соціальної спрямованості особистості є її політична замученість, рівень її політичної соціалізації та політичної самореалізації. Політична спрямованість особистості безпосередньо залежить від умов політизації того суспільства, в якому вона функціонує. Водночас, рівень політичної активності громадян у тому чи іншому суспільстві може обумовлювати ступінь його демократизації. Причому, в останні десятиріччя спостерігається посилення впливу активності громадян на розвиток національних політичних систем загалом та особливості здійснення політичної влади зокрема. "Особистість стає суб'єктом політичної культури – це найвеличніший критерій демократії і гуманізму" [11, 146-147], – підкреслюють російські дослідники В. Трошихін та В. Теплов.

Таким чином, можна стверджувати, що під впливом інтенсифікації процесів демократизації кардинально змінюється роль особистісного фактору у структурі політичної влади, специфіка якої все більше залежить від рівня політичної культури суспільства. Чим вищим є рівень політичної культури конкретного суспільства, зокрема становлення і розвиток її партисипаторних засад, тим більше спостерігається можливостей для вияву будь-якого громадянина передусім як суб'єкта, а не об'єкта владних відносин. Для найрозвинутіших демократій сучасності потреба у самореалізації особистості (в тому числі політичної самореалізації) стає дедалі значимішою.

У межах представленої статті була здійснена спроба проаналізувати основні аспекти вияву таких складових, як могутність, сила та вплив у структурі політичної влади. Проте, як зазначалося вище, зміст влади значно ширший: він включає також авторитет, панування, примус, легітимність, дослідження сутності яких необхідно для ґрунтовного вивчення феномена політичної влади.

Використані джерела

1. Политология: учеб. / А.Ю. Мельвиль [и др.]. – М.: МГИМО (Университет) МИД России, Проспект, 2010. – 624 с.
2. Желтов В.В. Теория власти: Учебное пособие / В.В. Желтов. – М.: Флинта: МПСИ, 2008. – 584 с.
3. Гаджиев К.С. Введение в политическую философию. Учебное пособие / К.С. Гаджиев. – М.: Логос, 2004. – 336 с.
4. Политика как общественное явление. Сборник статей. – М.: Московский государственный педагогический институт, 1972. – 287 с.
5. Ледяев В.Г. Власть: концептуальный анализ / В.Г. Ледяев. – М.: РОССПЭН, 2001. – 384 с.
6. Lasswell H.D., Kaplan A. Power and Society. – N.Y.: New Haven, 1950. – 377 p.
7. www. politnauka.org./ library/ teorial/ ball.php
8. Политическая социология: Ученик для вузов / Под ред. Ж.Т. Тощенко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 495 с.
9. Макарин А.В. Бюрократия в системе политической власти / А.В. Макарин. – СПб, 2000. – 156 с.
10. Гриневецкий С.Р. Политологические теории и политические технологи: Научно-учебное пособие / Гриневецкий С.Р., Левчук В.В., Паламарчук В.В. и др. – Одесса: Астропринт, 2008. – 472 с.
11. Трошихин В.В. Культура политического процесса / В.В. Трошихин, В.И. Теплов. Учебное пособие. – М.: Издательство РДЛ, 2001. – 224 с.

УДК 351.004

Дмитро Володимирович Дубов
кандидат політичних наук,
державний експерт Національного інституту
проблем міжнародної безпеки РНБОУ;
Світлана Володимирівна Дубова
старший викладач Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МОДЕЛЕЙ eУРЯДУВАННЯ В КОНТЕКСТІ АКТУАЛІЗАЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ВЕБ 2.0 У СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Стаття присвячена виявленню основних підходів до трансформації системи державного управління та його інформатизації з урахуванням формування систем Веб 2.0. шляхом проведення порівняльної характеристики моделей eУрядування.

Ключові слова: *Веб 2.0, eУрядування, eУрядування 2.0, Соціальні обчислення, моделі*

The article is devoted to finding the main approaches to the transformation of public administration and its information systems, in context wide using Web 2.0. in this processes by comparative characteristic pattern of eGovernment.

Keywords: *Web 2.0, eGovernment, eGovernment 2.0, Social Computing, pattern*

Трансформація системи державного управління в контексті широкої інформатизації всіх сфер життєдіяльності суспільства набула практичного вигляду у розбудові системи електронного урядування (еУрядування). Водночас моделі, розроблені для науково-теоретичного обґрунтування поетапності впровадження цих систем та очікуваних внаслідок їх впровадження результатів, піддаються суттєвому корегуванню з огляду на динамічні процеси (характерні не лише для самої системи державного управління), трансформацію принципів функціонування мережі Інтернет та загальне переосмислення соціально-політичної складової інформаційного суспільства.

До ключових причин таких трансформації можна віднести:

1. Економічну кризу 2008 року, яка вкотре порушила перед провідними державами світу питання про необхідність фундаментального перегляду архітектури систем державного управління, щоб зробити їх більш ефективними та гнучкими задля відповіді на нові виклики.
2. Посилення трансформаційних процесів, які зачіпають політичну сферу життєдіяльності суспільства та зумовлюють інтенсифікацію процесів політичної соціалізації молоді і виникнення нових політичних процесів на базі використання новітніх інформаційних технологій та мережі Інтернет.
3. Значне зростання кількості користувачів мережі Інтернет. Станом на 2009 рік їх кількість вже перетнула відмітку в 1 млрд [4], а, за даними аналітиків маркетингової агенції IDC, у 2013 році кількість користувачів мережі Інтернет, які використовують для доступу мобільні пристрої, сягне 900 млн, а загальна кількість Інтернет-користувачів – 2,2 млрд [3].

© Дубов Д. В., 2010
© Дубова С. В., 2010

4. Розповсюдження "систем, які шляхом врахування мережевих взаємодій стають тим кращими, чим більше людей ними користуються" [1], тобто так званого Web 2.0, або технології, орієнтованої на соціальні взаємодії та "горизонтальне" спілкування в межах соціуму (блоги, мікроблоги, соціальні мережі, mash-up'и тощо).

Розвиток останніх активізує спроби науковців щодо перегляду основних трендів розвитку систем еУрядування саме з урахуванням новітніх соціально-орієнтованих технологій мережі Інтернет та можливих шляхів використання урядовими структурами подібних технологій у формуванні більш відкритих систем державного управління.

Отже, наявне протиріччя між традиційним підходом до формування систем еУрядування та новітніми трендами, пов'язаними з розвитком систем Веб 2.0, зумовлює актуальність дослідження та необхідність вивчення концептуальних шляхів впливу технологій Веб 2.0 на систему еУрядування та формування моделі еУрядування 2.0.

Мета статті – виявити основні підходи до трансформації системи державного управління та його інформатизації з урахуванням формування систем Веб 2.0.

Проблемам електронного урядування присвячено праці зарубіжних та вітчизняних дослідників. Так, питаннями застосування технологій Веб 2.0 у державному управлінні займались Д.Осімо [6], В.Еггерс [20], С.Кліфт [10], А.Антоніо [17]. Серед вітчизняних дослідників, які займались проблемами трансформації суспільства та політичної системи в процесі інформатизації сфери державного управління та впровадження еДемократії, варто виокремити Дубова Д.В, Дубову С.В. [2], Чукут С.А., Почепцова Г.Г. [5].

Стрімкий розвиток соціально-орієнтованих технологічних рішень в мережі Інтернет (соціальні мережі, Веб 2.0 тощо), з одного боку, є чинником необхідності перегляду домінуючих на сьогоднішній день поглядів на еУрядування, а з іншого – надає нові можливості встановлення ефективного зв'язку з цільовою аудиторією користувачів послуг органів державної влади. Саме з можливістю імплементації технологій Веб 2.0 фахівці пов'язують подальший процес створення нового типу еУрядування. На думку Д.Тапскотта, одного з співавторів поняття "вікіноміка", "...стара портальна модель еУряду, орієнтована на надання контенту для пасивних громадян, вже зараз змінюється моделлю на базі Веб 2.0, що створює платформу для співробітництва між будь ким, хто має що вкласти [в систему державного управління]" [11].

Поняття "еУрядування 2.0" є відносно новим терміном, що з'явився у 2005 році [20], під яким малось на увазі "...залучення соціальних мереж та інтеграція можливостей Веб 2.0. у практику державного управління". Водночас до лексикону професіоналів даний термін увійшов у 2007-2008 рр. До сьогоднішнього дня термін все ще не є усталеним з точки зору чіткого науково обґрунтованого визначення. Водночас, на думку М.Рохен, голови підрозділу ІКТ для уряду та державного сектору Генерального директорату Інформаційного суспільства та медіа Європейської комісії, "...технології Веб 2.0 більше не є трендом, а стали реальністю. Однак еУрядування 2.0 знаходиться ще на початкових стадіях щодо наданих обіцянок (відносно можливостей), а більшість параметрів ще мають бути підтверджені. Суспільство має бути готове прийняте це, зокрема всі громадяни, бізнес-структури та організації повинні бути здатні використовувати нові технології задля задоволення власних потреб. Використання технології Веб 2.0 для надання державних послуг потребує не лише технологічних інновацій, а й організаційних, законодавчих та соціальних" [16].

Базовий елемент еУрядування 2.0 – Веб 2.0 перестає сприйматись дослідниками в якості виключно технологічного рішення і розглядається як такий, що стає рушієм соціальних трансформацій та виникнення нових типів відносин у суспільстві. Суспільно-центрична платформа Веб 2.0, здешевлення широкосмугового доступу до мережі Інтернет та політика провідних держав та міжнародних організацій із стимулювання розвитку інформаційного суспільства актуалізували саме людську компоненту нового типу комунікацій, що фактично залишила поза увагою суттєві технологічні проблеми та сформулювала нові можливості суспільного розвитку: "...нова соціальна структура призводить до виникнення ситуації, коли технології кардинально збільшують силу громад, а не інституцій" [15]. В дослідженні Forrester Research "Соціальні обчислення: Як мережі знищують інституціональну могутність та що з цим робити" така еволюція соціальної дійсності названа "соціальними обчисленнями" (Social Computing) [15], при чому зазначається, що такі зміни не є виключно ефектом Веб 2.0: "Ми не вважаємо, що це Веб 2.0, і ось чому: Веб 2.0 є специфічною технологією (блоги, підкасти, вікі тощо), яка хоча і є надзвичайно простою для адаптації та керування, однак лише технологією. Соціальні обчислення – це новий тип відносин – нова потужна структура". З наукової точки зору, "соціальні обчислення" є системною інтеграцією соціальних наук та Computer Science (комп'ютерних наук), що базуються на системному підході (прямі та зворотні взаємодії між соціальними науками та комп'ютерними інформаційними Web технологіями) і реалізують ідею Social Intelligence (соціального інтелекту) [13]. З цієї точки зору еУрядування 2.0 є не стільки технологічним рішенням прикладної проблеми надання державних послуг в світі, що змінюється, принципово новою структурою не лише трансформації зв'язків по лінії "уряд-громадяни/бізнес", а й потенціалом кардинальної перебудови самої системи державного управління, передусім – на рівні культури та соціальних взаємовідносин.

З методологічної точки зору багато питань виникає і відносно визначення місця еУрядування 2.0 в традиційних моделях розбудови еУрядування (що іноді називають еУрядування 1.0). Низка

дослідників вказує на принципове протиставлення цих систем, протистояння на рівні культури сприйняття нового типу державного управління, аналогічне тому, яке відбувалося при перших спробах впровадження традиційних механізмів еУрядування в практику державного управління. Причиною зіткнення є якісне збільшення прозорості та відкритості державного управління, виникнення послуг, що генеруються самими користувачами та зменшенням інформаційної асиметрії (що вступає в певне протиріччя з адаптацією "теорії різноманіття" У.Р. Ешбі відносно управлінської інформації). Крім того, радикально переглядаються питання конфіденційності та безпеки, виникають нові чи актуалізуються старі конфлікти (в тому числі з боку самих державних службовців, що в даному випадку можуть переходити на позиції своєрідних NIMBY*), зростає вірогідність збільшення цифрового розриву.

Водночас ООН, не надаючи новому типу урядування кінцівку "2.0", в своїй доповіді "Global E-Government Survey 2008: From E-Government to Connected Governance" [1] вважає його 5 елементом в розбудові традиційної чотирьохкомпонентної теоретичної моделі еУрядування, що отримав назву "Під'єднане управління" (Connected Governance). Однак деякі фахівці (Д.Хаген [12]) звертають увагу на те, що, власне кажучи, прогнозований четвертий етап впровадження еУрядування, незважаючи на часткове досягнення попередніх трьох (презентаційного, односторонньо та двосторонньо-комунікаційного), так і не був досягнутий: "Передбачалось, що на четвертій фазі впровадження еУрядування державні послуги "магічним" чином трансформуються. Природа державного управління зміниться. Відносини між державою та громадянами вийдуть на новий рівень. Однак цього не сталося. І в цьому немає нічого дивного. Деякі зміни в державному управлінні відбулись, однак це не ті зміни, що обіцяло еУрядування". Відповідно, це зумовлює необхідність трансформації зазначеної моделі у більш складну, що зможе пояснити дану суперечність та концептуалізувати шляхи її подолання і може включити в себе як традиційну компоненту еУрядування, так і нові можливості Веб 2.0.

1. Презентаційний етап (традиційний етап: органи державної влади репрезентують через веб-портали базову інформацію).
2. Одностороння комунікація або "взаємодія" (традиційний етап: надання можливості громадянам отримати доступ до офіційних форм, що можуть заповнюватись ними у звичайному режимі надання державних послуг).
3. Двостороння комунікація або "транзакційний" (традиційний етап: можливість часткового отримання державних послуг через веб-портали органів державної влади).
4. "Єдине вікно" (новий етап: будь яка подія у житті людини часто потребує взаємодії зі значною кількістю державних установ, при чому різнорівневих. Саме технології Веб 2.0 мають забезпечити ефективність та швидкість подібних взаємодій).
5. Внутрішня співпраця (новий етап: практично неможливо примусити державний апарат взаємодіяти та співпрацювати з громадянами та бізнесом, якщо державні інституції взаємодіють між собою на вкрай низькому рівні. Ефективне державне управління потребує співробітництва крізь кордони організацій. І в такому співробітництві варто застосовувати найбільш ефективні на сьогоднішній день інструменти такого співробітництва – Веб 2.0 та побудовані на його базі соціальні мережі).
6. Трансформація (трансформація старого етапу: державні установи, що мобілізували соціальні мережі для внутрішнього співробітництва отримують можливість розширюватись і в зовнішніх напрямах. Це дозволить на якісно новому рівні залучити громадськість до процесу державного управління, оптимізувати систему надання державних послуг та сформувати ефективну технологічну базу для розвитку еДемократії).

Водночас знаний європейський дослідник проблем інформатизації сфери державного управління та проблеми впровадження еУрядування 2.0 Д.Осімо наполягає [6], що моделі розбудови еУрядування 2.0 та 1.0 є принципово різними. На противагу традиційній 4-х ступеневій моделі впровадження еУрядування 1.0 він пропонує альтернативну модель розбудови еУрядування 2.0, що має стати основою подальшої інформатизації органів державної влади.

1. Стадія 1. Опис процедур для отримання інформації через можливості так званої "Свободи інформації" (Freedom of information).
2. Стадія 2. Інформація доступна у небагаторазових (non reusable), немашиночитаних форматах.
3. Стадія 3. Інформація доступна у багаторазових та машиночитаних форматах, таких як xml чи dbase.
4. Стадія 4. Інформація доступна так само, як і на стадії 3, та візуалізована за допомогою попередньо визначених інструментів (географічна прив'язка, гістограма тощо).

З огляду на вже зазначену вище відсутність чітких визначень, у більшості випадків, піднімаючи проблему еУрядування 2.0, кажуть про цілі, на досягнення яких спрямовано впровадження нової системи, та засоби, за допомогою яких мають бути досягнуті ці цілі.

До цілей відносять:

1. Досягнення нової якості прозорості державного правління.
2. Досягнення принципово нового формату відкритості.
3. Зменшення інформаційної асиметрії.
4. Поява послуг, що створюються користувачами.
5. Участь громадян [7; 8].

Схожу систему цілей окреслив і президент США Б.Обама у Меморандумі керівникам департаментів та структурних підрозділів "Прозорість та відкритість уряду" [18] в контексті розбудови принципово нової системи надання інформації громадянам “White House 2.0":

1. Уряд має бути прозорим. Прозорість веде до підзвітності та надання інформації громадянам щодо того, що робить їх керівництво.
2. Уряд має бути відкритим для участі громадян. Залучення громадськості посилює ефективність урядових дій та покращує якість рішень, що приймаються.
3. Уряд має бути готовий до співробітництва. Співробітництво активно залучає американців до роботи їх уряду.

В системному вигляді досягнення зазначених цілей відносно системи державного управління спрямовано на оптимізацію таких елементів управлінських механізмів сфери державного управління [8]:

Внутрішній контур (сукупність взаємодій, що описують управлінські процеси всередині системи державного управління)	Зовнішній контур (сукупність взаємодій органів державної влади, що спрямовані на зв’язки із зовнішніми акторами)
Регулювання	Надання послуг
Взаємодія між різними органами державної влади	Електронна участь (eParticipation)
Управління знаннями	Правоохоронна діяльність
Сумісність	Інформація органів державної влади
Управління людськими ресурсами	Зв’язки з громадськістю
Державні закупівлі	Прозорість та підзвітність

Якщо проблема визначення поняття еУрядування 2.0 та тих цілей, що мають бути досягнуті, є предметом широкого обговорення, то щодо засобів реалізації цих цілей дискусія фахівців досягла певного консенсусу. У більшості випадків виділяють використання [7]:

1. Блогів (Wordpress, LiveJournal, Blogger, Blogspot). Мета: поширення цільових повідомлень; пояснення діяльності державного органу та його політики; заохочення діалогу, встановлення зворотнього зв’язку.
2. Мікроблогів (Twitter, GovTwit.com, Twhirl). Мета: колективні ідеї для покращення послуг; зв’язок з громадянами; публікація посилань на важливу інформацію; повідомлення про інциденти та повідомлення про небезпечні ситуації; просування результатів досліджень, подій тощо)
3. Соціальних мереж (Facebook, MySpace, Вконтакте). Мета: ділитися/отримувати знання/інформацію; зв’язок з колегами/спільні інтереси; відтворення найкращих рішень більш швидко.
4. Подкастів** (RussianPodcasting, Podomatic, Talkshoe). Мета розповсюдження аудіо інформації: надавати об’яви про державні послуги; тренувати/надихати персонал державних структур; записувати та оприлюднювати важливі події/зустрічі)
5. Вебкастів (YouTube, Gabble, вбудовані відео-гаджети соціальних мереж). Мета: розповсюдження відеоінформації: контроль за Вашим повідомленням; зберегти знання попередніх працівників; набирати нове покоління державних службовців.
6. Mash-Up’и (Recovery.gov, Data.gov). Мета: створення сервісів, що повністю або частково використовують в якості джерел інформації інші сервери, надаючи користувачу нову функціональність для роботи. В результаті такий сервіс може ставати новим джерелом інформації для інших сервісів. Так формується мережа інтегрованих, залежних один від одного сервісів) [14]
7. Wiki-технології (Wikipedia, Intellipedia). Мета: створення простору для взаємодії між різними органами державної влади; структурування колективного інтелекту; розширення мережі для більш широкого розуміння інформації; створення ресурсів, що можуть корегуватись суспільством.

Висновки. Питання трансформації системи державного управління на базі використання технологій Веб 2.0 все ще залишається малодослідженою проблемою, що знаходиться у фокусі уваги невеликої групи дослідників. Водночас вже зараз дослідники констатують, що зміни, причиною яких стають технології Веб 2.0, мають значно концептуальніший для суспільства характер, ніж просте покращення технології міжособової комунікації. Це призводить до формування нових напрямків соціології – "Соціальні обчислення".

Наукове осмислення процесу становлення еУрядування 2.0 перебуває на початкових стадія, що характеризується відсутністю загальноприйнятих визначень терміна "еУрядування 2.0", відсутністю науково обґрунтованих моделей залучення технологій Веб 2.0 до сфери державного управління.

Особливо значущою методологічною проблемою є невизначеність у взаємовідносинах технологічних рішень еУрядування 1.0 та еУрядування 2.0. На сьогоднішній день переважає два основних підходи:

1. еУрядування 2.0 є розширенням (доповненням) технологій еУрядування 1.0, що має допомогти достягти поставлених в межах інформатизації державного управління завдань;
2. еУрядування 2.0 є принципово новою системою, що має власну логіку впровадження і має повністю замінити (на всіх рівнях) структурні елементи, побудовані в рамках програм еУрядування 1.0.

Зважаючи на широкі масштаби залучення технологій Веб 2.0 до сфери інформатизації державного управління, до перспективних майбутніх наукових розвідок можна віднести концептуалізацію

самого поняття еУрядування 2.0, дослідження концептуальних моделей впровадження еУрядування 2.0 та шляхів узгодження взаємодії систем, побудованих в рамках програм еУрядування 1.0, з новітніми рішеннями у сфері державного управління, базованих на технологіях Веб 2.0.

Примітки

* NIMBY – (англ. not in my back yard – "не на моєму задньому дворі") супротивник змін, якщо вони зачіпають його персонально.

** Подкастинг (англ. podcasting, від iPod та англ. broadcasting) – спосіб публікації звукових передач (зазвичай у форматі MP3) у Всесвітній мережі, за якого слухачі можуть підписуватись та отримувати нові випуски у порядку їх появи.

Використані джерела

1. Веб 2.0 [Электронный ресурс] / Википедия. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D0%B1_2.0
2. Дубов Д.В., Дубова С.В. Основи електронного урядування. Навч. посібник / С.Дубова, Д.Дубов. – К.:ЦУЛ, 2006. – 175 с.
3. К 2013 году 1 млрд мобильных устройств выйдет в сеть [Электронный ресурс] / Борис Лихтман. – Режим доступа: http://infox.ru/hi-tech/gadget/2009/12/10/V_2013_godu_budyet_1.phtml
4. Количество пользователей Интернет превысило 1 миллиард [Электронный ресурс] / Дело. – Режим доступа: http://delo.ua/tehnologii/mobilnaya-svyaz/kolichestvo-polzovatelej-internet-prevysilo-1-milliard-99266/?rb
5. Почепцов Г.Г., Чукут С.А. Інформаційна політика: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2006 р. – 663 с.
6. Benchmarking eGovernment in the Web 2.0 era: what to measure, and how [Electronic resource] / D.Osimo. – Access mode: http://www.epractice.eu/files/Osimo%20-%20Benchmarking%20eGovernment%20in%20the%20Web%202.0%20era.pdf
7. Blogs as Bridges: How Web 2.0 Connects People Across the Ages (and Across Agencies!) [Electronic resource] / A.Krzmarzick.- Access mode: http://www.slideshare.net/akrzmarzick/blogs-as-bridges-web-20-creates-connections-across-the-ages
8. Clash of cultures: openness and safety in government 1.0 and 2.0 [Electronic resource] / D.Osimo. – Access mode: http://www.slideshare.net/osimod/presentation-at-enisa-summer-school?src=embed
9. E-Government and Democracy – Report to the United Nations [Electronic resource] / S.Clift. – Access mode: http://stevenclift.com/?p=112
10. Government 2.0 Meets Everyday Citizens and Democracy – Speech to Council of Europe [Electronic resource] / S.Clift.- Access mode: http://stevenclift.com/?p=273
11. Government 2.0: Rethinking Government and Democracy for the Digital Age [Electronic resource] / Don Tapscott.– Access mode: http://www.egov2009.se/2009/11/19/government-2-0-rethinking-government-and-democracy-for-the-digital-age/
12. Government Performance Management needs Government 2.0 [Electronic resource] / Doug Hadden.- Access mode: http://www.freebalance.com/blog/?p=646
13. Liu H., Salerno J., Young M. Social Computing and Behavioral Modeling. Berlin.: Springer, 2009.- 264 pages
14. Mash-up [Электронный ресурс] / Википедия.– Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D0%B1_2.0#Mash-up
15. Public Services 2.0: The Impact of Social Computing on Public Services [Electronic resource] / Noor Huijboom, Tijs van den Broek, Valerie Frissen, Linda Kool, Bas Kotterink, Morten Meyerhoff Nielsen and Jeremy Millard // European Commission.- Access mode: http://ftp.jrc.es/EURdoc/JRC54203.pdf
16. Public services 2.0: Web 2.0 from the periphery to the centre of public service delivery [Electronic resource] / D.Osimo, Dominic Campbell, J.Kerr-Stevens, C.Bishop, L.Bryant.- Access mode: http://www.epractice.eu/files/Public%20services%202.0%20-%20ePractice%20workshop%20report.pdf
17. The European Union and its Egovernment development policy: Following the Lisbon Strategy Objectives [Electronic resource] / A.Antonio.- Access mode: http://www.eurocities.org/eurocities/documents/egov.alabau.pdf
18. Transparency and Open Government [Electronic resource] / B.Obama. – Access mode: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/TransparencyandOpenGovernment
19. United Nations e-Government Survey 2008: From e-Government to Connected Governance [Electronic resource] / UN.- Access mode: http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan028607.pdf
20. William D. Eggers. Government 2.0: Using Technology to Improve Education, Cut Red Tape, Reduce Gridlock, and Enhance Democracy / William D. Eggers.- USA:Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2005.- 310 p.

УДК 321.011.5

Тетяна Іванівна Мармазова
кандидат історичних наук,
проректор Донецького
національного університету

ОСНОВНІ ВЕКТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ БАЗОВИХ ФУНКЦІЙ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Розглядаються особливості здійснення базових функцій політики (функції соціального управління, функції політичної соціалізації, функції політичної комунікації) за умов становлення і розвитку інформаційної цивілізації. Простежується еволюція державної бюрократії, шлях перетворення чиновника-службовця на бюрократа-політика, що зумовило необхідність перегляду функціонального змісту політики. Аналізується трансформація функцій політичної соціалізації і політичної комунікації під впливом "четвертої хвилі інформаційної революції".

Ключові слова: *політика, бюрократія, управлінська функція політики, політична соціалізація, політична комунікація, інформаційна цивілізація.*

We consider the particular realization of the basic functions of policy (the functions of social management, functions of political socialization, functions of political communication) in the formation and development of the information civilization. Traces the evolution of the state bureaucracy, the road to becoming an official, an employee in the bureaucrat-politician, that necessitated the revision of the functional content of the policy. We analyze the transformation of the functions of political socialization and political communication under the influence of "fourth wave of information revolution."

Keywords: *policy, politics, bureaucracy, managerial policies, the policy management function, political socialization, political communication, information civilization.*

Сучасний етап розвитку світової цивілізації отримав назву інформаційного, що зумовлено надзвичайною інтенсифікацією процесів інформатизації суспільства, розширенням меж політичної та соціальної комунікації, "розмиванням" сфер функціонування політики, економіки, соціальних та духовно-культурних відносин під впливом дії новітніх інформаційно-соціальних технологій. Зрозуміло, що за таких умов суттєвих змін зазнають усі аспекти життя суспільства, у тому числі політична. Кардинальні трансформації спостерігаються й у царині функціонування політики, оскільки саме реалізація функцій політики вказує на її основні завдання, її соціальне призначення.

Метою статті є розгляд основних векторів трансформації базових функцій політики (функції соціального управління, функції політичної комунікації та функції соціалізації) під впливом посилення процесів інформатизації сучасної цивілізації. Основними завданнями запропонованого дослідження є:

• аналіз специфіки здійснення управлінської функції політики та визначення факторів, які вплинули на трансформацію її реалізації в останні десятиріччя;

• з'ясування особливостей розвитку функції політичної комунікації за умов становлення інформаційного суспільства;

• вивчення взаємозв'язку функцій управління, комунікації та соціалізації за умов якісної зміни сутності й основних завдань політики.

При підготовці представленої статті були використані дослідження таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як: А. Макарін, Ф. Шамхалов, П. Шляхтун, О. Соловйов, О. Мясніков, М. Масловський, В. Брудер, Р. Арон, В. Цвєтков, А. Лернер, Т. Мешкова, Р. Доброхотов, у працях яких розглядаються найбільш актуальні проблеми сучасної політичної науки.

Одне з найпоширеніших тлумачень політики – це розгляд політичного життя як царини політичних взаємовідносин, взаємодії різних соціальних інститутів. У політологічній традиції, починаючи з Аристотеля, значно пізніше – у працях М. Вебера та Г. Лассуела, сформувалося розуміння політичних взаємовідносин як таких, що включають у себе відносини керівництва, авторитету або влади. Іншими словами, політику можна трактувати з точки зору взаємодії представленої тріади, і відповідно доцільним уявляється розгляд функцій політики у зазначених площинах: у царині керівництва, у сфері владарювання та крізь призму феномена авторитету.

Російський дослідник А. Макарін, виходячи з вищезазначеного, пропонує здійснювати аналіз дії і функціонування політики, спираючись на вияв двох законів – закону межі дії та закону поділу праці. Перший закон виявляється у тому, що задля ефективного функціонування політики верховна влада має бути обмежена, особливо у складних суспільствах, своїм кількісним змістом. Адже верховна влада здатна охопити своїм безпосереднім впливом тільки чітко визначені межі, усі інші царини суспільства підлягають впливу професійних посередників, які виконують функції поєднуючого, зв'язуючого механізму. Таким професійним посередником у більшості сучасних суспільств виступає бюрократія.

© Мармазова Т. І., 2010

Дія другого закону у функціонуванні політики реалізується через принцип поділу влади у системі державного управління [1, 31-32].

Зрозуміло, що дія і вплив названих законів на політичне життя суспільства залежить від багатьох умов: історичного періоду, політичних традицій, особливостей політичної культури, типу політичного режиму, конкретної соціополітичної ситуації, що склалася у певний час. Значні зміни щодо дії даних законів відбулися впродовж XX століття. Так, на думку А. Макаріна, внаслідок порушення функціонування управлінської царини політики у минулому столітті часто спостерігалося недотримання принципу збереження природних людини у державах з авторитарними і тоталітарними режимами. Тому "простір між політикою й управлінням є необхідним і неминучим", – стверджує вчений. Управління, на його переконання, – це лише "видимість політики". Саме політика акумулює та аналізує найгостріші проблеми суспільства у контексті усіх інших інститутів, сил, факторів, інтересів, які виявляються у процесі еволюції того чи іншого соціуму. Як наслідок, виконавчі і суто політичні функції політики втілюються у функціонуванні організаційних структур двох типів: бюрократії, з одного боку, та виборчої системи, з іншого. Отож, необхідною умовою ефективного функціонування політики стає вимога її "виходу за межі інституціонального "статус-кво", інакше вона лише відображатиме суспільне буття, "але не віддзеркалюється у ньому" [1, 33-34].

Таким чином, при розгляді функцій політики та їх трансформації за умов розгортання цивілізаційних змін у сучасному світі необхідно враховувати такі її властивості, як: верховенство, універсальність, управлінський вплив на суспільство, субординація. Скажімо, субординація є яскравою ознакою і власне політики, й управління, бо дієва система управління базується на ієрархії, відносинах влади і підпорядкування, свободи і залежності. Причому, вказані принципи функціонування управлінської системи політики підпадають під істотну дію суб'єктивних факторів. "Від волі людей, їх налаштованості, знань, досвіду багато в чому залежить те, як здійснюються ролі і функції, вбудовані як у державно-політичну систему загалом, так й в систему державно-адміністративного управління", – зазначає російський автор Ф. Шамхалов [2, 133].

Динамізм сучасної політики є тим фактором, який суттєво впливає на її функціональні характеристики, на особливості вияву її управлінських складових, у тому числі – на межі повноважень, роль і завдання державної бюрократії. Ступінь динамізму політики є вищим у тих суспільствах, які перебувають у стані системних перетворень, модернізаційних змін. За цих умов у функціональній структурі політики безпрецедентно зростає значення державної бюрократії, адже саме вона може або прискорити, або загальмувати прийняття найважливіших управлінсько-політичних рішень щодо тих чи інших суспільних перетворень. У таких ситуаціях розширюється роль експертів і спеціалістів, політика стає більш професійно орієнтованою та вузько спеціалізованою цариною діяльності. Але водночас змінюється і розуміння сутності і покликання як професійного політика, так й чиновника-бюрократа. Скажімо, за часів М. Вебера ідеальний образ чиновника формувався на кшталт бюрократа-служаки. Сьогодні ж найпоширенішим типом професійного державного службовця є тип експерта-фахівця, технократа.

Бюрократія у сучасній політологічній теорії розуміється як виконавець волі еліти та безпосередній керівник населення. Вона породжена поділом праці у політиці та управлінні, потребою у спеціалізації й раціоналізації суспільних процесів [3, 444–445]. Отож бюрократія виступає своєрідним посередником у виконанні такої важливої функції політики, як регулятивно-координуюча. До того ж, бюрократія поступово перетворюється на прошарок, що прагне самостійності, являючи собою групу осіб (спеціалістів), які професійно займаються виконанням адміністративних функцій у рамках політичних структур й організацій [4, 33].

Інакше кажучи, сьогодні бюрократія покликана забезпечувати професіоналізацію виконання базових функцій політики (наприклад, управління та керівництва суспільними процесами, інтеграції суспільства, творення дійсності тощо). Необхідність підвищення рівня професійного функціонування політики, у свою чергу, обумовлена низкою факторів: ускладненим характером та неоднозначністю перебігу соціальних, політичних, економічних процесів життя сучасного суспільства; суперечливістю та часто непрогнозованістю результатів системних перетворень; багато в чому невизначеністю наслідків тих чи інших цивілізаційних змін.

З огляду на необхідність професіоналізації функцій політики, на нашу думку, доволі цікавою для вивчення постає концепція "політичного поля" авторитетного французького соціолога П. Бурдьє. Згідно з зазначеною концепцією, політичне поле являє собою арену боротьби, на якій різні соціальні групи намагаються зміцнити своє становище, використовуючи ті чи інші форми капіталу. Влада групи у політичному полі може бути встановлена шляхом делегування її офіційним представникам. Делегування виступає подвійним процесом: спочатку група передає свої повноваження постійному представницькому органу, а згодом цей орган наділяє владою якогось одного індивіда – главу організації [5, 53]. Відповідно, можна зробити висновок про те, що виокремлення такої групи офіційних представників влади – фахових чиновників-бюрократів сприятиме зростанню професіоналізації політики загалом та ефективнішій реалізації її базових функцій зокрема.

Розглядаючи взаємовідносини між бюрократичним апаратом і довіреною особою, яка його очолює, вчений підкреслює, що апарат має свої власні тенденції, які необхідно враховувати при аналізі цих відносин. Так, часто-густо інтереси апарату переважають над інтересами окремих довірених

осіб. І саме тому найкращі можливості для просування в апараті отримують ті, хто найбільше від нього залежить і нічого не має поза апаратом. Завдяки цьому у межах функціонування бюрократичного апарату формується специфічна ідеологія, що слугує меті виправдання пануючого становища самої бюрократії. "Зміцненню апарату сприяє його здатність маніпулювати ситуаціями, в яких він має взаємодіяти з тими, хто делегував апарату свої владні повноваження", – вважає П. Бурдьє [5, 53-54].

Варто зауважити, що далеко не всі дослідники визначають зростання політичного значення бюрократії, її широке залучення до забезпечення здійснення суто політичних функцій як позитивне явище сучасного політичного життя. Скажімо, німецький вчений В. Брудер переконаний у тому, що перетворення професіональних знань бюрократії у засіб її панування несе небезпеку переродження апарату управління у політично самостійну силу, яка може протистояти владі і контролю з боку вибраного парламенту і депутатів. За таких умов парламентський контроль стає неефективним, втрачаючи особливості стилю роботи професійного законодавчого і контрольного органу влади, передусім на комунальному рівні. Отож, не дивно, що управлінський апарат, який рухається по шляху професіоналізації і спеціалізації, все більше набуває політичних функцій, внаслідок чого бюрократизуються і самі політичні інститути [6, 144]. Отже, з одного боку, бюрократизацію функцій політики та одночасну політизацію чиновницького апарату державного управління не можна оцінювати однозначно позитивно або негативно. З іншого боку, така неоднозначність вказаних тенденцій досить яскраво засвідчує багато в чому невизначений, доволі суперечливий характер самого розвитку сучасної світової цивілізації.

Специфічна реалізація управлінських функцій політики, яка полягає у зростанні політичного значення бюрократії, окрім вищезазначених небезпек, може призвести також до суттєвого згортання вияву функції політичної соціалізації. Як відомо, політика, особливо у демократичних країнах, покликана сприяти залученню громадян до суспільно значимих відносин і процесів, вона має активізувати соціальний потенціал суспільства, вмотивовуючи особу брати участь у політичному житті. Проте, певні вектори розвитку сучасної демократії демонструють протилежні тенденції: у більшості держав світу склад осіб, причетних до політики, має спеціалізований характер – управляють ті, для кого зайняття політики стало професією. Причому розширення адміністративної діяльності і спеціалізація політики за таких умов призводять до конфліктів, що торкаються не лише носіїв владних повноважень, а й побудови органів влади, суспільства в цілому. Тому, як зазначає французький соціолог Р. Арон, носії політичної влади у таких країнах утворюють окрему, автономну від інших правлячих груп, спільноту. Особливостями такої групи осіб є те, що "управлінням займаються ті, чий особистий статок або авторитет можуть бути досить незначними". "Ця особливість зумовлена природою законності, відповідно до якої управління являє собою вже не традицію або право, що успадковується, а визначений спосіб призначення управлінців", – пише науковець [7, 59-60].

Підтвердженням зазначеної позиції Р. Арона можна вважати думку авторитетного вітчизняного дослідника проблем державного управління Б. Цвєткова про те, що інтенсивний процес бюрократизації, що охопив увесь соціальний механізм сучасного суспільства, все більше набирає гіпертрофічних форм, які загрожують демократичним цінностям і процедурам, відчужують людину від її власного середовища [8, 139].

Отож, специфіка розвитку сучасної цивілізації, зокрема її інформаційний, постіндустріальний характер, спричиняють зміни векторів впливу у політиці. Так, з одного боку, збільшується вага й авторитет громадянського суспільства, яке часто вирішально впливає на прийняття ключових політичних рішень. З іншого боку, спостерігається поступове розмивання меж, які відокремлюють суто політичне життя від царини суспільних відносин або бюрократичного функціонування. Це виявляється в тому, що відбувається політизація вищого чиновництва (чиновник-політик, політично орієнтований бюрократ замінює політично нейтрального чиновника), що не може не враховуватися при аналізі особливостей реалізації функцій політики за сучасних умов. Як зазначав американський дослідник А. Лернер ще у середині 70-х років минулого століття: "Якщо ми зрозуміємо фактори, які впливають на поведінку експерта у політичному житті, нам вдасться створити більш вірну картину сучасного політичного життя, ніж та, яка утворюється без врахування впливу експерта на процес прийняття рішень" [9, 117].

Процес прийняття та реалізації політичних рішень є осереддям ще більш складного процесу – управлінського. Політичне управління, у свою чергу, являє собою одну з найбільш сутнісних характеристик політики в цілому та політичного життя того чи іншого суспільства зокрема. Обидва названі процеси (прийняття і реалізація політичних рішень та політичне управління) є одними з найсуб'єктизованіших сфер функціонування політики, адже вони здійснюються конкретними людьми – суб'єктами політичних процесів. І хоча владні прерогативи та повноваження зазвичай чітко визначаються правовими нормами й законодавчими актами, але реалізуються вони конкретними індивідами. Тому саме від їх волі, налаштованості, знань, досвіду, психологічних особливостей залежить те, як здійснюються ролі і функції політики загалом та політичного управління зокрема. У зв'язку з цим авторитетний німецький філософ та політолог А. Гелен стверджував, що система державно-політичного управління являє собою "фундаментальну антропологічну інституцію" [2, 133].

Врахування впливу цієї "фундаментальної антропологічної інституції" при розгляді реалізації функцій політики є особливо важливим, адже впродовж минулого століття спостерігалося надзвичайне розширення сфери діяльності державно-адміністративного апарату – бюрократії. Професійний чи-

новник-бюрократ, який не залежить від електоральних циклів і водночас володіє особливими знаннями, поступово витісняє політиків від процесу прийняття політико-управлінських рішень, перетворюючись на одну з центральних фігур у системі державно-політичного управління. Відтак, можна зауважити, що простежується поступово взаємне заміщення функцій політики суто бюрократичними й виконавчими функціями.

Названий феномен можна визначити як дифузію влади, а в більш широкому розумінні – дифузію політики, політичного життя. Дифузія влади та політики зумовлює зростання впливу низових політичних і громадських структур – громадських організацій та рухів, груп тиску і зацікавлених груп. За умов становлення базових засад інформаційної цивілізації явище дифузії влади та політики набуває нового забарвлення – відбувається перегляд класичних моделей державно-політичного управління, які виявилися непідготовленими й неадекватними сучасним умовам розвитку людства. Виникають концепції "електронної демократії" (e-democracy) та "електронного уряду" (e-governance).

Концепції "електронного уряду" та "електронної демократії" свідчать про якісні зміни управлінської та комунікативної функцій політики, які відбулися в останні десятиріччя. Так, відповідно до ключових ідей концепції "електронної демократії", новітні засоби масової інформації покликані покращити інформаційну структуру сучасного суспільства, розширити можливості для переходу від принципу представництва до принципу партисипаторності, від епізодичної електоральної участі – до залучення всіх громадян до вирішення актуальних державних проблем шляхом проведення інтерактивних форумів, діалогів, конференцій, телеголосувань, змінюючи, таким чином, основи функціонування провідних демократичних політичних систем [10, 28–29]. Розширення можливостей для вияву прямих форм політичної участі громадян за умов сучасної демократії має призвести до кардинальної трансформації сутності політики, а відповідно – перегляду призначення її функцій.

Становлення інституцій "електронної демократії" й "електронного уряду" є показником розгортання процесів трансформації ролі, місця та змісту політичної влади як ядра політичних процесів будь-якого суспільства за умов розвитку інформаційної цивілізації. Поступ інформаційної цивілізації, посилення впливу демократичних перетворень на політичне життя більшості держав сучасного світу мають наслідком те, що політична влада все частіше сьогодні виявляється в якості головного ньюсмейкера, формуючи соціополітичний феномен медіакратії. Причому, національні медіакратії не просто мають різний політичний потенціал, а й визначаються різноспрямованими векторами майбутньої політичної еволюції. На думку знаного російського науковця О. Соловйова, специфіка розвитку сучасних процесів у царині політичної комунікації визначається "посиленням транснаціоналізації інформаційних світових потоків з одного боку та активізацією національних політичних субкультур, які пропагують альтернативні типи політичної ідентифікації й орієнтації з іншого. Відбувається медіакратизація влади, яка поступово починає займати домінуючі позиції не лише у політичному полі суспільства" [11, 130]. Причому, в останні роки спостерігається зростання державної бюрократії з медіакратією.

Посилення впливу медіакратії на перебіг політичного життя як на загальносвітовому, так і на національному рівнях призводить до суттєвої трансформації функції політичної комунікації, вияв якої спостерігається за такими напрямками:

- стан політики та політичних відносин як в національному, так і в світовому масштабі у значній мірі визначається та спрямовується характером інформаційного середовища;
- управління інформаційним середовищем постає як ключ до управління суспільством, причому у залежності від структури інформаційного простору, маніпуляції масовою свідомістю можуть мати і корисні, і шкідливі наслідки для інтересів суспільства;
- сучасні політичні комунікації створюють сприятливі умови для розвитку громадянського суспільства, яке стає все більш автономним;
- розширення демократії і посилення процесів глобалізації безпосередньо пов’язані з розвитком інформаційного середовища [12, 161].

Як бачимо, аналіз досвіду розвитку сучасних політичних систем під впливом змін, викликаних "четвертою комунікативною революцією", дає підстави стверджувати про посилення ролі процесів політичної комунікації, впливу на її розвиток новітніх техніко-інформаційних засобів в організації політичного життя. Особливо яскраво виявляються вказані тенденції у появі додаткових технічних можливостей для проведення голосувань (наприклад, електронних систем інтерактивного зв’язку), підвищення ролі і значення засобів масової інформації у політичному процесі, руйнування багатьох попередніх ієрархічних зв’язків у системі державного управління, у тому числі посилення автономності низових структур державного управління. Як пише О. Соловйов, сутністю функції політичної комунікації сьогодні є взаємодія різноманітних інформаційно-комунікативних систем, тобто сукупність зв’язків і відносин, котрі формуються навколо того чи іншого сталого потоку повідомлень, пов’язаних з вирішенням певного кола завдань політики [13, 396].

На переконання деяких дослідників, посилення процесів інформатизації сучасного суспільства, зростання ролі медіакратії та значні трансформації у царині політичної комунікації, зокрема розвиток мережевих структур (передусім інтернету) стало поштовхом для народження надій на формування більш досконалого і справедливого політичного устрою, який має характеризуватися розмиванням ієрархізму владних структур [2, 313], тобто сподівань на зменшення впливу управлінської функції полі-

тики. Такі сподівання та надії зумовлені тим, що подальший розвиток віртуального інформаційного простору, втілення в життя принципів функціонування "електронної демократії" та "електронного уряду" призведуть до розширення прямих каналів взаємообміну інформацією між владою та суспільством. Інтернет та інші мережеві структури дають змогу збільшувати можливості формування ефективних мереж горизонтальних зв'язків, через які громадяни можуть виявляти свою політичну і соціальну активність. Можна стверджувати, що в останні роки інформаційна цивілізація з суто теоретичної конструкції перетворюється у досить поширену соціополітичну практику.

Відтак, розвиток інформаційної цивілізації зумовлює кардинальну зміну ключових функцій політики – управлінської, практико-перетворювальної, комунікативної та функції соціалізації. Причому, неоднозначність перебігу процесів "четвертої комунікативної революції" спричиняє доволі високий ступінь невизначеності подальших трансформацій функціонального спрямування політики, що, на нашу думку, має стати предметом подальших дослідницьких пошуків у межах представленої проблематики.

Використані джерела

1. Макарин А.В. Бюрократия в системе политической власти / А.В. Макарин. – СПб., 2000. – 156 с.
2. Шамхалов Ф. Собственность и власть / Ф. Шамхалов. – М.: ЗАО "Изд-во "Экономика", 2007. – 412 с.
3. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки) / П.П. Шляхтун // Підручник.— К.: Либідь, 2002.—576 с.
4. Мясников О.Г. Субъекты политики / О.Г. Мясников // Социально-политический журнал.—1993. – № 5-6. – С. 26 – 34.
5. Масловский М. Политическая социология бюрократии. Перевод с английского / М. Масловский. – М.: Институт социологии РАН, 1997.—211 с.
6. Брудер В. Бюрократия /В. Брудер// Полис. – 1991. – № 5. – С. 142–145.
7. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. Перевод с французского.— М.: Текст, 1993. – 303 с.
8. Цвєтков В.В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект) / В.В. Цвєтков. – Харків: Право, 1996.—164 с.
9. Lerner A.W. The politics of decision-making. Strategy, cooperation and conflict. – Beverly Hills etc, 1976. – 241 p.
10. Мешкова Т.А. Социально-политические аспекты глобальной информатизации / Т.А. Мешкова // Полис.—2002. – № 6.— С. 24–33.
11. Соловьев А.И. Политический дискурс медиакратий: проблемы информационной эпохи / А.И. Соловьев // Полис. – 2004. – № 2.— С. 124–132.
12. Доброхотов Р.А. Политика в информационном обществе / Р.А. Доброхотов // Полис.—2004. – № 3. – С. 154–161.
13. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов / А.И. Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 559 с.

УДК 321.01

Сергій Владиславович Рудницький
кандидат філологічних наук, доцент
Житомирського державного університету
ім. Івана Франка

ІНТЕРЕСИ І ГРУПИ ІНТЕРЕСІВ: СТАДІАЛЬНИЙ І СТРУКТУРНИЙ АСПЕКТИ

У статті розглянуто співвідношення інтересів і груп інтересів, описано умови і стадії розвитку груп інтересів, а також основні підходи до їх класифікації, встановлено взаємозалежність стадіальних і структурних аспектів групових інтересів.

Ключові слова: *суспільно-політичні інтереси, групові інтереси, групи інтересів, становлення груп інтересів, стадіальні і структурні аспекти інтересів.*

The question concerning relations between interests and group of interests was examined, were described circumstances and stages of development of group interests. Were described different approaches concerning classificaion of group interests, was observed interdependence of stage and structural aspects of interests.

Keywords: *common political interests, group interests, group of interests, formation of group interests, stage and structural aspects of interests.*

© Рудницький С. В., 2010

Представництво групових інтересів у політичній системі суспільства має важливе значення для стабільності її функціонування, тому що саме групи інтересів постають рушійними силами суспільно-політичних процесів. На думку В. Биковця, на сучасному етапі розвитку українського суспільства групи інтересів відіграють роль однієї з провідних форм самоорганізації соціуму й водночас виступають провідними політичними акторами [1]. На нашу думку, розв’язанню проблеми представлення групових інтересів у політичній системі у теоретичному аспекті можуть сприяти дослідження, що аналізують інституціалізацію групових суспільно-політичних інтересів, що, у свою чергу, вимагає аналізу співвідношення інтересів як таких і груп інтересів, етапів їх становлення і структури.

Розглядаючи поняття "суспільно-політичні інтереси" і споріднену з ним категорію "групи інтересів", слід зазначити, що історію становлення теорії груп інтересів розглянуто авторським колективом українських вчених у посібнику "Теорія демократії" [2]; історію питання досліджували у своїх працях українські науковці О. Лісничук [3] і В. Биковець [1;4], а російський автор Л. Бакун присвятив окрему статтю класичним американським теоріям груп інтересів [5].

Першим сформулював теоретичні і практичні засади групового представництва інтересів громадян на політичному рівні Дж. Медісон у XVIII ст. [6]. Ідеї інтересу як такого, плюралізму інтересів, зв’язків інтересу і групи стануть пізніше ключовими для теорії групової політики, проте розгорнуті теорії, які обрали за базову одиницю суспільства групи інтересів, виникли в США лише на початку XX ст. Засновником напрямку досліджень групової політики вважають А. Бентлі, який у праці "Процес управління" (перше видання 1908 р.) виділив групу як об’єкт політологічного аналізу [7]. Незважаючи на появу в США окремих праць, що розвивають концепції А. Бентлі [8], наступний етап у розвитку теорії групової політики припадає на 70-80 роки XX ст., коли набули поширення ідеї плюралістичної демократії. Внесок у теорію групової політики зробили Д. Трумен своєю роботою "Управлінський процес. Політичні інтереси і громадська думка" [9], а також автор теорії непередбачуваних наслідків М. Олсон, який в книзі "Логіка колективної дії" поділив потреби на селективні і колективні [10]. Теоретиком напрямку групової політики вважають також Р. Солсбері, автора "теорії обміну" [11], Дж ілсона [12] і Р. Дарендорфа [13;14].

В українській політологічній думці протягом останнього часу з’явилося чимало праць, присвячених саме груповим інтересам. Вони висвітлюють групи інтересів у багатоскладовому суспільстві [3], групи інтересів у системі "держава – громадянське суспільство" [15], стадії їх розвитку на прикладі малого бізнесу [16], лобізм у системі представництва інтересів [4]. Українські вчені С. Рябов і О. Трипольський розглядають категорії "соціальний інтерес" і "політичний інтерес" [17, 238-239, 519-520]. Дослідження політологів стосуються ідеологічної структуризації інтересів [18], їх артикуляції у контексті виборчої системи України [19], інституціалізації інтересів національних меншин [20]. Про структурні і етапні аспекти політичних інтересів в умовах демократичної трансформації пише молдовський дослідник В. Сака [21].

Попри значний масив літератури, присвячений груповим інтересам і групам інтересів в західній і українській науковій думці, недостатньо представлено співвідношення інтересів і груп інтересів, структуру і стадії розвитку інтересів і, відповідно, груп інтересів.

Отже, метою даної розвідки є з’ясування співвідношення інтересів і груп інтересів, дослідження стадій їх розвитку, а також встановлення співвідношення між розвитком інтересів і груп інтересів.

Інтереси – це об’єктивно зумовлені мотиви діяльності соціальних суб’єктів (окремих людей, соціальних спільнот), які складаються з усвідомлення ними власних потреб і з’ясування умов і засобів їх задоволення [17, 238]. Під групою інтересів засновник теорії групової політики А.Ф. Бентлі розумів об’єднання громадян, що мають спільні інтереси [8:221-222]. Залишаючи в стороні розмежування між групами інтересів і групами тиску (про це йтиметься в іншій частині тексту), слід зазначити, що ми окреслюємо групу інтересів в широкому, первинному розумінні Бентлі.

Слід насамперед звернути увагу на той факт, що не кожний збір індивідів, що знаходиться в однаковій соціальній позиції і має однакові потреби, є групою. На стадії групи з неусвідомленими інтересами, на думку багатьох дослідників, ми маємо справу з латентними інтересами (або квазі-групами з точки зору теорій груп інтересів). Квазі-групи знаходяться на межі індивідуальних і групових інтересів, цей стан є початком розвитку інтересів і відповідно – становлення груп (до питання стадіальної характеристики інтересів ми ще повернемося). На думку Р. Дарендорфа, квазі-група є множиною представників позиції, що передбачає їх схожість, сама множина не потребує усвідомлення цієї схожості. Приналежність до утворення у формі квазі-групи постійно передбачає очікування захисту певних інтересів, на стадії квазі-групи можна говорити про латентні інтереси, які належать соціальним позиціям; інтереси не є усвідомленими і визнаними представниками цих позицій, а квазі групи досягають порогового стану організації груп інтересів. Групи постають тоді, коли відбувається кристалізація інтересів, тобто їх усвідомлення [14, 142]. Усвідомлені інтереси (за термінологію деяких дослідників – вторинні) носять груповий характер і мають властивості інтегративності (формують систему чи комплекс), артикульованості (сформульованість і вербальна вираженість) і дієвості (передбачається їх практична реалізація – конституювання чи видозміна дійсності) [18].

Важливим є питання про умови становлення групи. Щоб квазі-група (латентні або первинні інтереси) стала групою (усвідомлені інтереси) повинні існувати певні умови: технічні (особистісні,

ідеологічні, матеріальні), соціальні (систематичне рекрутування, комунікація) і політичні (свобода об'єднань). На думку Р. Дарендорфа, якщо відсутні деякі або всі умови, інтереси залишаються на рівні латентних, а квазі-група не переходить порогу, коли стає групою [14, 142]. З іншого боку, Р. Солсбери у процесі становлення групи особливу роль відводив фігурі "політичного підприємця", який повинен мати певний круг зв'язків і можливостей. Функціонування групи згідно "теорії обміну" Р. Солсбері забезпечується за рахунок обміну послугами: члени групи задовольняють свої специфічні потреби, а політичний підприємець – свої індивідуальні [11, 57-63].

Іншим суттєвим моментом, який стосується групових інтересів, що вимагає пояснення, є питання можливості зміні соціальної позиції і відповідно – зміни інтересів. Можливість зміни соціальної позиції відсутня у випадку груп, приналежність до яких детермінована фактом народження, показником приналежності до групи у таких випадках є етнічність, релігія, кровні зв'язки, належність до певної касти чи клану (у класичному розумінні), раси. Групи такого типу класифікуються як неасоційовані або звичаєві [2, 422, 424]. Не всі вказані вище визначники приналежності, на нашу думку, унеможливлюють перехід до іншої групи – можливою є зміна релігії (якщо не йдеться про етноконфесійну приналежність), а у випадку етнічності проблема зміни етнічної групи по-різному вирішується представниками примордіалістського і конструктивістського підходу – у першому випадку зміна етнічної приналежності (відповідно, групи) неможлива, в іншому – навпаки.

Група (квазі-група, що осягнула запороговий стан) повинна розглядатися не як стабільна структура, а скоріше як динамічне поле взаємодій індивідів, зумовлених їхніми інтересами. Так, на думку М. Лапіна, група інтересів може бути представлена як "мережа інтересів", що виражає життєві шанси, можливості розширити доступ до ресурсів, вийти за тісні межі наявних статусів [22].

Слід зазначити, що наявні у конкретному суспільстві сегменти (етнічні, демографічні, регіональні, релігійні тощо) і сфери, в яких реалізуються їхні інтереси (економічна, культурна, політична, освітня, екологічна, наукова тощо), дають скінченну, але надвелику їх множину. Потрібно враховувати також факт, що інтереси бувають коротко і довготермінові, а кожна група може мати не один, а декілька інтересів. Тому в дослідницькій практиці приймаються певні обмеження, що стосуються інтересів, сфери їх реалізації тощо. Так, О. Лісничук, аналізуючи групові утворення, наявні в сучасній Україні, до першого типу відносить групи, пов'язані з проблемами ідентичності і її обслуговування (етнічні спільноти, мовні групи, регіональні соціальні утворення, культурні сегменти), і групи, утворені за клієнт-патронажним принципом, зорієнтовані на спільні колективні дії для отримання політичної ренти (т.зв. політичні чи номенклатурні "клани", різноманітні вітчизняні лобі – галузеві та регіональні, політичні "холдинги" та олігархічні об'єднання) [3].

Аналізуючи розвиток інтересів і груп інтересів, слід зазначити, що вже в надрах американської школи групової політики виникло розмежування груп інтересів і груп тиску як різновиду груп інтересів. На цьому акцентував увагу представник американської школи групової політики Д. Трумен, який під групами тиску (політичними групами) розумів групи інтересів, які діють через державні інститути [9, 37]. На думку багатьох зарубіжних і вітчизняних дослідників, відмінність між групами інтересу і групами тиску полягає не у різниці інтересу як такого, а у зовнішній динаміці групи інтересу у суспільно-політичному просторі, процес вивчення груп тиску – це аналіз зовнішньої динаміки групи інтересів у політичному просторі, група тиску є групою інтересів, яка спричиняє тиск і ці два явища значною мірою (якщо не повністю) співпадають [2, 420]. Близьким до груп тиску є поняття "лобізм", яке останнім часом набуло популярності у вітчизняній політологічній думці. В українській політології немає консенсусу щодо того, чи вважати лобізм тільки тіньовою діяльністю особливих груп тиску, чи специфічною (спрямованою на прийняття політичних рішень) діяльністю груп тиску, утвореними групами інтересів, а отже, й об'єднаннями громадян. Деякі автори окреслюють лобізм як явище, а лобіювання – як діяльність, а виразом "лобі" пропонують називати лобістські організації (угрупування). Ми приймаємо, що це різновид груп інтересів у широкому розумінні цього слова і залишаємо проблему поза межами цієї наукової розвідки.

Торкаючись питання класифікації груп інтересів, слід зазначити, що є такі класифікації, які спираються на інші, ніж інтереси, критерії. Зокрема, група українських дослідників, приймаючі за основу особливості організаційної структури, методи і характер дії, особливості функціонування тощо, виокремлює спілки інтересів, групи тиску – або групи інтересів у дії або певні групи інтересів, які уникають ініціативних пропозицій щодо нових законів, а лише впливають на прийняття чи неприйняття того чи іншого рішення, підтримку чи зрив тої чи іншої акції, різноманітні види спонтанно утворених, слабо організованих спільнот – інституційні, неасоційовані, громадських ініціатив, аномійні групи [2, 420-422]. Існує класифікація відомого політолога Ж. Блонделя, що спирається на рівні взаємовідносин між групами інтересів та владними структурами (групи захисту, що намагаються відстоювати інтереси своїх прибічників чи групи підтримки, зорієнтовані виключно на певні суспільні цілі) [2, 423]. Можна також відіслати зацікавлених до опрацювань інших українських авторів – О. Лісничука [3] і Б. Сторощука, що протиставляють анемічні групи інституційним [23]. Є, врешті-решт, класифікації, що спираються на характер виникнення і спеціалізацію діяльності, згідно з якими групи поділяють на неасоціаційні й асоціаційні [24], одноцільові і багатоцільові [30], є також градації груп за територіальними ознаками чи рівнем і масштабом діяльності, за типами соціального капіталу, що є у суспільстві, за соціокультурним

простором і культурною традицією [1]. Якщо врахувати, що, на думку В. Биковця, можна досліджувати специфіку, причини, ситуації прийняття рішень і вибір тактик політичної боротьби групами інтересів, аналізуючи їхні методи діяльності в структурі влади та стосовно влади за видами, цілями, стилями артикуляції інтересів, загальну природу процесу прийняття політичного рішення та дій груп інтересів, еквівалентну функціональність груп в різних локальних просторах [1], то стає зрозумілим, що українська політична думка має достатньо дослідницьких пропозицій стосовно аналізу груп як таких. Так само, як класифікацію груп, окремо слід розглядати функції груп інтересів чи їх функціонування, чого ми в своїй розвідці також не робимо.

Потрібно натомість згадати про структурний аспект інтересів. На думку молдавського дослідника В. Саки, структурно розвинені інтереси характеризуються багатоманітністю елементів на макро-, мезо- і мікрорівнях політичного процесу і створюють різні політичні поля – позиційне (соціальна позиція актора), досяжне (ступінь усвідомлення вигідності), телеологічне (соціально-політичні цілі і завдання, засоби і методи їх реалізації), нормативні (політичні норми, принципи і правила). Сукупність полів формує специфічний тип взаємодії акторів, що реалізується в особливу політичну підсистему "інтерес – відношення", що є складовою політичної системи. Підсистема "інтерес-відношення" має свої специфічні риси, такі як цілісність і динаміка структурних елементів, стан механізму організації, функціонування і реалізації інтересів [21].

Наприкінці нашої розвідки слід зазначити, що стадіальний фактор відображає ступінь зрілості інтересів в окремих полях політичної системи, в політичному часі і просторі. На етапі виникнення інтересу, коли потреба стає очевидною, на перше місце виходить суб'єктивний аспект структури, спрямований на усвідомлення потреби, а по мірі реалізації інституційних і трансформаційних етапів посилюється роль суб'єктивного фактора, пов'язаного з максимізацією ідентифікації і освоєння структурної об'єктивності. Протиріччя в структурі інтересу між статусом актора і рівнем його усвідомлення, соціальною потребою і її усвідомленням, політичною потребою і її усвідомленням, політичною потребою і усвідомленням цілей, методів і засобів політичної участі суттєво впливають на етапну складову. З'являється дисфункція між вхідними (input), рефлективними і вихідними (output) структурними елементами підсистеми. Система виходу не знаходить шляхів до системи входу, політичний інтерес структурно інволюціонує, відбувається його деетапізація. Стадіальна інволюція відбувається в умовах транзиту, неокресленість елемента однієї стадії (становлення і розвиток) накладається на неокресленість елемента другої (інституціалізації) [21]. З огляду на це, дискусійним виглядає твердження Г. Потеряйко щодо механізму реалізації політичних інтересів національних меншин у сучасній Україні, який на думку автора виглядає наступним чином – створення громадських організацій – усвідомлення політичних інтересів – набуття діяльністю культурно-просвітницьких організацій політичного змісту – створення власне політичних інституцій [20]. Повертаючись до питання про стадії розвитку груп (про усвідомлення потреби як умови її переходу з квазі-групи до власне групи вже згадувалося вище) слід погодитися з твердженням Н. Балабанової, яка представляє процес розвитку соціальних груп за схемою "соціальний стан" – "потреба" – "інтерес" – "мотив" – "соціальна дія" (в класичному Веберовському тлумаченні) [16]. Автор поділяє групи інтересів на соціально зрілі (мають достатню згуртованість або спільну ідентичність, що перетворює їх у реальних агентів соціальної дії; спільне уявлення про специфіку будування співтовариства, а отже, і про своє положення в цій структурі; про найкращий і найгірший свій стан; у своїй діяльності керуються засадами, які властиві даній групі, а не іншій) і соціально незрілі. Тому можна говорити про спонтанну стадію ("клас в собі"), організовану ("клас для себе"), (консолідаційну і "усвідомлювану" стадію), на якій члени соціальної групи доходять до розуміння того, що реалізація їхніх інтересів можлива тільки на ґрунті політичної боротьби – боротьби за владу і стадію, на якій члени суспільної групи, часто-густо і кількох, згуртовуються в громадсько-політичні організації як знаряддя боротьби за владу.

Резюмуючи зазначимо, що групові інтереси відіграють ключову роль у самоорганізації соціуму. Інтереси на неусвідомленій стадії характеризують збір індивідів, що знаходяться в однаковій соціальній позиції, усвідомлені інтереси конституюють групу, яка через наступні стадії соціальної зрілості врешті-решт може діяти у суто політичній сфері. Для процесу самоорганізації і становлення групи потрібні певні умови і наявність фігури "політичного підприємця", який, здійснюючі обмін послугами, забезпечує її функціонування. Наявні у конкретному суспільстві сегменти (етнічні, демографічні, регіональні, релігійні тощо) і сфери, в яких реалізуються їхні інтереси (економічна, культурна, політична, освітня, екологічна, наукова тощо), дають скінчену, але надвелику множину інтересів, які бувають коротко- і довготерміновими; кожна група, у свою чергу, може мати не один, а декілька інтересів.

Використані джерела

1. Биковець В. Групи інтересів у політиці: досвід типологізації [Електронний ресурс] / Віче. – Режим доступу до журн.: www.viche.info/journal/440

2. Представництво інтересів громадян через групову політику / Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: М.Бессонова, О.Бірюков, С.Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект "Демократична освіта", Інститут вищої освіти. – К.: вид-во "Ай Бі", 2002. – С. 413-447

3. Лісничук О. Групи інтересів у багатоскладовому суспільстві. Політологічний аналіз. Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / О.В. Лісничук; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К., 2000. – 20 с.
4. Биковець В. Лобізм у системі представництва інтересів [Електронний ресурс] / Політичний менеджмент. – 2008. – №1 (28). Режим доступу до журн.: http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=63&c=1401
5. Бакун Л. Группы в политике. К истории развития американских теорий. [Електронний ресурс] / Полис. Политические иисследования. – Режим доступу до журн.: http://www.politstudies.ru/N2004 fulltext/1999/1/13.htm
6. Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея. – М., 1993.
7. Bentley, Arthur F. The Process of Government: A Study of Social Pressures / Bentley, Arthur F. – Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press, 1967.
8. Ehrmann H. W. Interests Groups on Four Continents / H. W. Ehrmann. – Pittsburgh, 1958. – 316 c.
9. Truman D. B. The Governmental Process. Political Interests and Public Opinion / D. B. Truman. – N. Y., 1971 – 156 c.
10. Olson M. The logic of Collective Action / M. Olson. – Cambrige, 1965.
11. Salisbury R.H. Interest Groups Politics in America / R.H. Salisbury. – New York, 1970. – 437 c.
12. Wilson G. Interest Groups /G. Wilson. – Oxford and Cambridge (Mass.), 1990.
13. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы /Р. Дарендорф. – М., 2002.
14. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта [Електронний ресурс] / Социс (Социологические исследования). – 1994. – №5 (28). – С. 142-147. Режим доступу до журн.: http://www.ecsocman.edu.ru/ images/ pubs/2005/03/16/0000205960/019_darendorf.pdf
15. Коляса О. Групи інтересу в системі "держава – громадянське суспільство" [Електронний ресурс] / "Ї". – 2001. – № 21. Режим доступу до журн.: http://www.ji.lviv.ua/n21texts/kolasa.htm
16. Балабанова Н. Від соціального стану до соціальної дії (малий бізнес і суспільство) [Електронний ресурс] / Режим доступу до публікації: www.sociology.kharkov.ua/docs/chten.../balabanova.doc
17. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П.Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П.Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 735 с.
18. Волинський А. Ідеологічна структуризація суспільних політичних інтересів / А. Волинський // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5 (8). – С.71-81.
19. Бойко Н. Виборча система України: суспільно-політичний аспект [Електронний ресурс] / Режим доступу до публікації: www.nbuv.gov.ua/e-journals/Dutp/2006.../06bnsusa.pdf
20. Потеряйко Г. Особливості політичної суб'єктивації національних меншин в Україні / Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Г.В. Потеряйко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2005. – 16 с.
21. Сака В. Политические интересы в условиях демократической трансформации: структурные и етапные аспекты [Електронний ресурс] / Режим доступу до публікації: http://www.sociology.kharkov.ua/docs /chten_01/saka.doc
22. Лапин Н. Социокультурный подход и социально-функциональные структуры /Н. Лапин // Социологические исследования. – 2000. – № 7. – С.3-12.
23. Сторощук Б. Економічні інтереси регіону в умовах трансформаційної економіки: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.01.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 20 с.
24. Представництво інтересів соціально вразливих дітей та сімей: Навч. посіб. / А. Бойко, Н. Бондаренко, О. Брижовата, Т. Брижоватий, О. Волгіна; Ред.: Т. Семигіна; Благод. орг. "Соц. служба "Віфанія", Шк. соц. роботи ім. В.І. Полтавця НаУКМА. – К.: Четверта хвиля, 2004. – 216 с.
25. Цвих Б. Профспілки і громадянське суспільство: особливості парадигми відносин: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 36 с.

УДК 321.01

Віктор Васильович Теремко
аспірант Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРИКЛАДНОГО ПОЛІТИЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті з'ясовуються основні концептуальні підходи до розуміння політичного аналізу як науково-прикладної дисципліни. Розглядаються основні етапи здійснення прикладного політичного аналізу.

Ключові слова: *політичний процес, політичний аналіз, прикладний політичний аналіз, теоретичний політичний аналіз, політична ситуація, аналіз політичної ситуації.*

The article clarifies the fundamental conceptual approaches to understanding of political analysis as scientifically-applied discipline. The basic stages of applied political analysis are considered.

Keywords: *political process, political analysis, applied political analysis, theoretic political analysis, political situation, the analysis of political situation.*

За минулі півстоліття в управлінні державою постали нові вимоги до керівництва. Техногенний розвиток, стрімке демографічне зростання, збільшення кількості суб'єктів діяльності на міжнародній

© Теремко В. В., 2010

політичній арені, а також швидка та гнучка зміна економічної ситуації, світового та регіонального ринків потребують і більш швидкої реакції як керівництва держави, так і певних її інститутів. Керівництво державою за обставин, які швидко змінюються, вимагає від політичних акторів роботи в режимі реального часу, що зумовлює необхідність прийняття державних рішень у максимально стислі строки. Процес прийняття рішень нерозривно пов'язаний з політичним аналізом, адже чим ретельнішим буде аналіз, тим ефективнішими можуть бути рішення, що охоплюватимуть увесь спектр ризиків і спиратимуться на дослідження підґрунтя поточної політичної ситуації.

Політичний аналіз як науково-прикладна дисципліна виник в другій половині XX століття, з того часу в країнах Заходу він відіграє важливу роль у прийнятті політичних рішень. Найґрунтовніше проблематика політичного аналізу досліджена в Сполучених Штатах та у Великобританії. У цьому плані Україна, та й інші країни колишнього Радянського Союзу дуже відстали. Галузь політичного аналізу на пострадянському просторі робить тільки перші кроки до своєї інституціоналізації. Лише наприкінці XX – на початку XXI століття в українському суспільстві, а особливо в наукових колах пожвавився інтерес до політичного аналізу. У різних аспектах ця проблематика утвердилася на сторінках суспільно-політичних видань. Серед українських дослідників політичного аналізу найпомітнішими є праці С.Телешуна, А. Бароніна, А.Коваленка, О.Валевського, В.Ребкала, В.Тертички. Більших успіхів у цій сфері досягнули російські вчені, зокрема досить цікавими є праці К. Сімонова, А. Дегтярьова, І. Яковлєва, С.Туронока, Д. Балуєва. Втім на результати досліджень українських і російських науковців вплинули праці відомих зарубіжних фахівців з політичного аналізу – Д. Веймера і Е. Вайнінга, Л. Пала, В. Данна, П. Брауна, Б. Гогвуда і Л. Гана, В. Парсонса.

Політичний аналіз ґрунтується на політичній науці і використовує її методологію. Він, з одного боку, узагальнює велику кількість інформації, пов'язаної з економічними, соціальними, психологічними факторами, які утворюють основу певної політичної проблеми, з іншого боку, є одним із чинників, які використовують при побудові прогностичних моделей, складанні певних рекомендацій суб'єктові політичного процесу стосовно його подальших політичних рішень.

Інтерес до політичного аналізу як до науки, навчальної дисципліни та сфери професійної діяльності вимагає чіткого тлумачення понять та дефініцій. З огляду на це, варто звернути увагу на деякі лінгвістичні особливості англійської мови, де термін "політичний аналіз" можна перекласти двома способами: як "public policy analysis" і як "political analysis". Тут виникає і проблема перекладу самого терміна "політика", який в англійській мові має два еквівалента: "public policy" і "politics". Перш за все варто розглянути, як науковці тлумачать термін "public policy". Л.Пал в праці "Аналіз державної політики", розглядає його як курс дій обраний органами влади і спрямований на вирішення певної проблеми або групи проблем" [7, 42]. Український науковець В.Тертичка зазначає, що взагалі в наукових колах Заходу це поняття визначають як "план, курс дій або напрям дій, прийнятий і дотримуваний владою, керівником, політичною партією" [11, 2]. Отже, можна зробити висновок, що політика як "public policy" обов'язково пов'язана з діяльністю структур державної влади.

Термін "politics", також має безліч визначень, проте, за словами К.Сімонова в більшості випадків він зводиться до розуміння "poltics" як "стосунків між індивідами і їх групами з приводу розподілу влади. При цьому ці стосунки як правило мають конфліктний характер, оскільки вони пов'язані з боротьбою за володіння тими чи іншими владними ресурсами" [9, 27]. В.Тертичка визначає "poltics" як "сферу взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів у використанні інститутів публічної влади для реалізації своїх суспільно значущих інтересів та потреб" [11, 2].

Політика як "politics" часто асоціюється з фундаментальною політологією а політика як "policy" – з прикладною. Проте більшість вчених схиляються до думки, що таке розмежування не є достатнім, оскільки теоретична політологія може займатися дослідженням конкретного політичного курсу порівнюючи його, наприклад з політичним курсом минулого, а практична політологія в своєму дослідженні конкретної політичної проблеми не може не враховувати здобутків фундаментального дослідження політики.

В наукових колах політичний аналіз вважають особливою прикладною дисципліною зі своїм предметним полем. Він, на відміну від теорії політики, завданням якої є фундаментальне дослідження політичних явищ, пов'язаний, як стверджує Л.Пал, з "досить прагматичними завданнями – справляти вплив і вносити зміни до сучасної політики" [7, 18]. Іншими словами, політичний аналіз покликаний дати аналітичну оцінку конкретній проблемі і запропонувати відповідні рекомендації суб'єкту політичної діяльності для оптимальної реалізації його політичних інтересів. А взагалі, в сучасній політологічній літературі термін "політичний аналіз" прийнято використовувати в двох значеннях: теоретично-фундаментальному та практично-прикладному. З'ясування відмінностей між цими двома аспектами дозволить визначити сутність та основні ознаки прикладного політичного аналізу.

Дослідники політичного аналізу, в розмежуванні його теоретичного і прикладного рівнів, послуговуються такими критеріями, як мета та об'єкт, іншими словами те на, що він спрямований і, які основні завдання покликаний вирішити.

Теоретико-фундаментальний рівень політичного аналізу охоплює базові концептуальні дослідження політичної сфери, її структури і динаміки, тобто він спрямований на пізнання механізмів і закономірностей політичних явищ. Цей рівень політичного аналізу називають об'єктивним, оскільки він не

втручається в політичний процес, не стає на бік тієї чи іншої політичної сили, він виконує свою особливу функцію: збирає інформацію і вибудовує абстрактно-теоретичні моделі. Політолог-теоретик не обмежений у своїх дослідженнях жорсткими просторово-часовими рамками, тому може порівнювати сучасні йому політичні системи із системами минулого, а також системи, які існують в одному часовому періоді, але в різних географічних точках. З урахуванням цього об'єктом теоретичного політичного аналізу можна вважати: "сукупність всіх політичних акцій, які відбувалися в минулому і відбуваються зараз, їх реалізаторів, та всіх причин, які обумовлювали ці акції та їхні результати" [9, 11]. Крім того, дослідники цієї проблематики відносять до об'єкту теоретичного пізнання і створені політологами теоретичні конструкції. Суб'єктами теоретичних досліджень виступають так звані корпорації політологів-науковців, які представляють великі університети та інститути.

Прикладний політичний аналіз завжди заглиблений в окреслену замовником проблему, унікальні політичні події, підпорядкований досягненню конкретних цілей. Як правило, він зосереджується на проблемних ситуаціях і процесах, планах, цілях і діях суб'єктів політики, впливі внутрішніх і зовнішніх чинників на політичну ситуацію і політичну діяльність. Головним інструментом аналізу є індуктивне узагальнення. У прикладному політичному аналізі (аналізі політики) головне – потреби клієнта, без клієнта він нічого не вартує, бо нікому не потрібен. Наслідком його ігнорування є неефективна політика. Прикладний політичний аналіз з'ясовує, оцінює конкретну, здебільшого – проблемну політичну ситуацію, чинники, що її обумовлюють, конструює моделі її вирішення відповідно до її особливостей і потреб замовника. В роботі аналітика домінує експертний стиль мислення, а підготовлений документ має рекомендаційний характер. Ця проблематика належить до сфери фахових інтересів незалежних, державних або підпорядкованих певним політичним силам аналітичних структур.

З'ясувавши, відмінності між теоретичним і прикладним політичним аналізом, варто окреслити предметне поле політичного аналізу як прикладної дисципліни. Так, професор Каліфорнійського університету А.Вілдавскі до сфери прикладного політичного аналізу відносить діяльність, пов'язану з визначенням суспільних проблем, а також з подальшим їх вирішенням. Схожої думки дотримується і канадський політолог Л.Пал, який визначає політичний аналіз як "кваліфіковане застосування інтелекту для вирішення актуальних суспільних проблем" [7, 14]. В свою чергу, британські політологи Б.Гогвуд і Л.Ган характеризують політичний аналіз як сферу соціальної науки, яка має прескриптивний характер і зосереджена на прикладних дослідженнях, орієнтованих на конкретну проблему клієнта і планування його політичної діяльності [4, 44-50]. На думку А.Дегтярьова, досить повним є визначення професора Пітсбурзького університету В.Данна, який тлумачить політичний аналіз як "інтелектуальну і практичну діяльність з метою створення, критичної оцінки і обміну знаннями про процес прийняття рішень", а також зазначає, що це "прикладна соціальна дисципліна, яка застосовує численні методи дослідження для того, щоб критично оцінювати і обмінюватися важливою політичною інформацією" [5, 157-158]. Іншими словами, політичний аналіз є процесом накопичення і обробки інформації, пов'язаної з політикою, яка може бути використана при розв'язанні політичних проблем. З таким визначенням політичного аналізу не погоджуються вітчизняні політологи О.Валевський і В.Ребкало, які вважають його занадто загальним і таким, що не відображає всі аспекти політико-аналітичної роботи. За їх твердженням політичний аналіз – це "процес збирання і узагальнення інформації про політичну систему загалом і окремі її складові, виявлення зв'язків, взаємозалежностей та механізмів взаємодії суб'єктів політичного процесу, його закономірностей, з метою прогнозування напрямів і майбутніх результатів, наслідків політичних дій та їх впливу на розвиток суспільства" [2, 18-19]. Ще одне варте уваги визначення, запропонували Д.Веймер і Е.Вайнінг: "Аналіз політики – це порада, яка стосується державних рішень, вона є орієнтованою на клієнта і базується на суспільних цінностях" [3, 11]. На їхню думку, порада як продукт аналізу політики повинна стосуватися державних рішень, і ґрунтуватися на суспільних цінностях.

Синтезувавши ідеї представників різних шкіл політичного аналізу, можна визначити прикладний політичний аналіз, як сукупність методологічних підходів, методик дослідження конкретних політичних подій, ситуацій, вироблення рекомендацій учасникам політичного процесу щодо прийняття і реалізації політичних рішень.

Іншими словами, прикладному політичному аналізу притаманні прагматизм, обумовленість конкретною політичною ситуацією, цілями, потребами та інтересами, спрямованість на пізнання і вирішення конкретних політичних проблем. Він пов'язаний з ідентифікацією, діагностуванням політичної ситуації, дослідженням розстановки, стратегій, інтересів, поведінки суб'єктів політики, узагальнення факторів, які обумовлюють суть політичної проблеми, прогнозування розвитку, моделювання розвитку подій і вироблення рекомендацій щодо прийняття і реалізації політичних рішень.

Прикладний політичний аналіз іноді необґрунтовано ототожнюють із прикладними політичними дослідженнями, хоч вони є різними пізнавальними процедурами. Політичні дослідження починаються за відсутності інформації про політичні події, процеси та їх учасників і полягають у зборі й обробці політичних даних. А політичний аналіз неможливий без політичної інформації. Результати прикладних політичних досліджень є вхідною інформацією для прикладного політичного аналізу, який повинен завершитися характеристикою проблеми, виробленням рекомендацій щодо її подолання. Іноді потреби аналітика ініціюють дослідження певних політичних питань, процесів тощо.

Відмінності між прикладними політичними дослідженнями і прикладним політичним аналізом полягають не лише їх місцем у системі пізнавальних процедур, а й у використовуваному пізнавальному інструментарії. Основними інструментами прикладних політичних досліджень є опитування, спостереження, контент-аналіз, а прикладного політичного аналізу – порівняння даних, моделювання ситуацій, оцінювання проект-моделей, формулювання висновків, рекомендацій.

Предметом прикладного політичного аналізу можуть бути будь-які політичні процеси, події, проблеми, які постають перед суб'єктами політики, результатами – інтелектуальний продукт, який стосується реалізації політики у близькій чи віддаленій перспективі. У цьому сенсі головне для аналітика – побачити, діагностувати проблему, об'єктивно проінформувати про неї клієнта, запропонувати варіанти рішень, оскільки не побачені або приховані аналітиком проблеми з часом обов'язково використають на свою користь його опоненти.

Компонентами прикладного політичного аналізу є: ідентифікація, діагностування, формулювання проблеми; збір, опис, дослідження політичних фактів; аналіз і прогнозування розвитку політичних процесів, ситуацій; вироблення рекомендацій для ухвалення політичних рішень.

Завдання прикладного політичного аналізу пов'язані з дослідженням природи політичної проблеми, результатів політичного курсу в минулому і в актуальному для політика часі, пошуком способів вирішення проблеми. Позиція аналітика завжди зорієнтована на політичну практику, а безпосередні результати його старань виконують перетворювальну функцію, на підставі чого прикладний політичний аналіз кваліфікують як мистецтво соціального інжинірингу (обґрунтування соціальних змін) і як певну кон'юнктурну практику, змістом якої є пошук для клієнта оптимального рішення. Аналітик не висуває нових доктрин, не обґрунтовує нових теорій, а використовує теоретичні надбання, власний досвід, навіть інтуїцію для пізнання політичних подій, явищ, процесів, вироблення практичних рекомендацій щодо поведінки в конкретній і передбачуваній політичній ситуації. У цій справі важливі не лише ідеї, теоретичні знання, досвід, навички, інтуїція, а й масштаб думки, здатність бачити проблемну ситуацію у різних вимірах, незаангажовано використовувати для її пізнання найефективніші підходи, методи, інструменти.

У політичній практиці прикладний політичний аналіз здійснюється постійно, оскільки весь час змінюються політичне середовище, до все нових дій вдаються суб'єкти політики. Залежно від зорієнтованості на проблему виокремлюють:

– прикладний політичний аналіз як основу підготовки політичних планів, вироблення і прийняття політичних рішень. Зміст його полягає в обґрунтуванні перспектив розвитку політичних явищ і процесів, чинників, що на них впливають;

– прикладний політичний аналіз як засіб контролю за реалізацією стратегії, тактики, планів у політиці. Актуальний після завершення політичних кампаній, акцій тощо.

У прикладному політичному аналізі особливу роль відіграє фактор часу, тому недостатньо досконалий аналітичний матеріал, поданий до прийняття рішення, значно цінніший, ніж найдосконаліший, поданий після прийняття його. За часовим виміром розрізняють:

– стратегічний прикладний політичний аналіз (передбачення розвитку політичних процесів, подій і явищ, цілей і змісту діяльності суб'єктів політики на основі вивчення політичного середовища, можливих його змін). Для цього потрібні масштабна інформація, стратегічне мислення, здатність до екстраполювання;

– оперативний прикладний політичний аналіз, який полягає в повсякденному вивченні політики і політичних акторів, вмотивованому коригуванні дій задля досягнення їх цілей, реалізації планів.

Для постійного відстеження змін у політичному середовищі використовують політичний моніторинг – систему спостережень за політичними процесами, діяльністю суб'єктів політики.

Інтерпретації, оцінки, пропозиції аналітика не мають імперативного статусу, оскільки замовник, зважаючи на свої знання, досвід, оцінки інших експертів, політичні реалії, які з різних причин не могли бути охоплені аналітиком, нерідко привносить і своє бачення політичних подій і свого місця в них, що впливає на його рішення і подальші дії. Тому не варто приписувати політичному аналізу ухвалення політичного рішення, а також авторство політичного рішення, оскільки ця проблематика остаточно розв'язується суб'єктом політики.

Аналітик інтерпретує політичну ситуацію не тільки в її об'єктивних вимірах, а й через призму інтересів замовника, тому в одній і тій самій проблемі йому доводиться бачити різні аспекти, виконуючи, наприклад, замовлення партії, що перебуває при владі, й опозиційної партії. Це означає, що зосереджений на певному об'єкті погляд аналітика завжди залежатиме від ситуації, в якій перебуває замовник, його політичних цілей та інтересів. У таких ситуаціях неабияке значення мають інтелектуальна, етична стійкість аналітика, який, виконуючи свої зобов'язання перед клієнтом, не повинен порушувати норм фахової етики, іти всупереч логіці подій і фактів, підганяючи свої висновки лише під кон'юнктурні інтереси.

Залежно від проблеми, яка постає перед суб'єктом політичного процесу, аналітична структура здійснює певний тип аналізу політичної ситуації, прогнозує можливі варіанти її вирішення і надає відповідні рекомендації замовнику. Результатом такого процесу є політичне рішення, ефективність якого залежить від компетенції тієї структури, яка здійснювала аналіз політичної ситуації. Важливою особливістю дослідження політичної ситуації є її часові обмеження, тому до аналізу повинні залучатися

потужні аналітичні ресурси, використання яких здатне здійснити повний аналіз політичної ситуації. Також необхідний вибір відповідного виду аналізу політичної ситуації і ефективних методів його здійснення. Далі все залежить від замовника, передусім від його готовності прислухатися до порад аналітиків. В Україні цей процес не позбавлений проблематичних ознак оскільки політична еліта країни не завжди здатна прислухатися до професійних порад політичних аналітиків, недостатньо сформованою є й індустрія професійної політичної аналітики.

Використані джерела

1. Браун П. Посібник з аналізу державної політики / Браун П. : пер. з англ. Л. Тарахан. – К. : Основи, 2000. – 244 с.

2. Валевський О.Л. Теорія і практика політичного аналізу / Валевський О.Л., Ребкало В.А. – К., 2003.

3. Веймер Д. Аналіз політики: концепції і практика / Веймер Д., Вайнінг Е. ; пер. з англ. І. Дзюб, А. Олійник; наук. ред. О. Клієвич. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2000. – 654 с.

4. Гогвуд Б. Аналіз політики для реального світу / Гогвуд Б., Ган Л. ; пер. з англ. А. Олійник; наук. ред., пер. В. Тертичка. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2004. – 396 с.

5.Дегтярев А.А. Политический анализ как прикладная дисциплина: предметное поле и направления развития / А.А. Дегтярев // Полис. – 2004. – № 1.

6. Коваленко А. Політичний аналіз і прогнозування / А. Коваленко. – К.: Науковий світ, 2002. – 201 с.

7. Пал Л. Аналіз державної політики / Л. Пал ; пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Основи, 1999. – 422 с.

8. Парсонс, Вейн. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики / Вейн П. ; пер. з англ. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – 549 с.

9. Симонов К.В. Политический анализ: Уч. пособие / К.В. Симонов. – М.: Логос, 2002. – 152 с.

10.Соловьев А.И. Политология: политическая теория, политические технологии: Учеб. пособ. / А.И. Соловьев. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 559 с.

11. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / В. Тертичка. – К., 2002.

УДК 324 (477)

Тетяна Богданівна Мадрига
аспірантка Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ВИБОРЧИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРЧИХ КАМПАНІЯХ 2006-2007 рр.

Проаналізовано виборчі технології, які використовувалися під час парламентських виборчих кампаній 2006-2007 рр. Звертається увага на особливості застосування виборчих технологій у західних областях України. Розглянуто характер маніпулятивного впливу на виборців, який здійснювався з метою завоювання їхніх голосів.

Ключові слова: *вибори, виборча кампанія, виборчі технології, Західна Україна.*

The electoral technologies which was used during parliamentary electoral campaign 2006-2007 are analysed. An attention applies on the feature of application of electoral technologies in relation to the western areas of Ukraine. Character of manipulation of electors, which was carried out with the purpose of conquest of their voices, is considered.

Keywords: *election, electoral campaign, electoral technologies, Western Ukraine.*

Сьогодні, як показує практика суспільно-політичного життя в Україні, вже неможливо брати участь у боротьбі за виборні посади без застосування виборчих технологій, які забезпечують високі шанси на перемогу. Саме виборчі технології дають змогу впливати на волевиявлення електорату, тому дедалі інтенсивніше використовуються у кожній виборчій кампанії. Починаючи з виборів до Верховної Ради України 2002 р., спостерігається активне використання нових засобів проектування електоральної поведінки. Виходячи з цього, наукове вивчення способів, методів та прийомів впливу на голосування виборців, дозволяє істотно наблизитись до їх розуміння, а згодом – і виробити механізмів протидії виборчим технологіям.

Серед останніх досліджень, в яких започатковано розв'язання окресленої вище проблеми, і на які спирається автор, слід виокремити праці таких дослідників як А.Круглашов та М.Гуйтор [6], Н.Тернавська та Г.Шумицька [11]. В них здійснено аналіз практичних проблем застосування виборчих технологій під час виборчих кампаній в Україні. Монографія вітчизняної дослідниці Л.Кочубей [5] присвячена комплексному дослідженню сутності та тенденцій розвитку виборчих технологій у сучасній Україні. Дослідження Ю.Бутусова [3], Я.Макітри [8] розкривають особливості маніпулятивного впливу виборчих технологій, які використовувалися на парламентських виборах 2006 р.

© Мадрига Т. Б., 2010

Мета статті полягає у висвітленні особливостей виборчих технологій, які набули поширення під час парламентських виборчих кампаній 2006-2007 рр. Досягнення поставленої мети пов'язане з вирішенням таких дослідницьких завдань: 1) Описати виборчі технології, які застосовувалися у парламентських виборчих кампаніях 2006-2007 рр.; 2) Проаналізувати особливості маніпулятивного впливу на електорат.

Парламентські вибори 2006-2007 рр. проходили в умовах нової системи координат, пов'язаної з переходом до пропорційної системи голосування, яка передбачає обрання депутатів за партійними списками. Виборчий бар'єр для політичних партій було знижено з 4 до 3%.

У парламентській виборчій кампанії 2006 р. взяло участь 45 політичних партій (блоків), з яких одна частина носить імена лідерів, наприклад "Блок Юлії Тимошенко", "Блок Юрія Кармазіна", "Народний блок Литвина", "Блок Наталії Вітренко "Народна опозиція", "Блок Лазаренка", Політична партія України "Партія політики Путіна" та ін., друга – представляє інтереси певної групи, наприклад Партія Пенсіонерів України, Блок Безпартійних "Сонце". Це дає можливість стверджувати про відсутність партій, які б претендували на виразника інтересів нації [1, 81]. Тому виборці дедалі частіше орієнтуються на ім'я лідера, а не на ідеологічні позиції, на яких стоїть очолювана ним політична партія.

Виборча кампанія 2006 р. відзначилася значною експлуатацією конфліктних для суспільства питань, тем загрози та небезпеки і головним чином, апеляцією до минулого. Події 2004 р. та "образ Майдану" виступили головною віхою для побудови політичними силами власних кампаній та рекламних стратегій. Власне, "помаранчевість" набула значення самостійного індикатора, який автоматично розподіляв аудиторію виборців за принципом "свій-чужий" [11, 113]. Тому виборчі технології і будувалися під цим кутом зору. А зміни в системі координат "влада-опозиція" зумовили нові методи впливу на електорат.

Опозиційність, як одна з виборчих технологій 2006 р., активно використовувалася політичними партіями, які нещодавно перебували при владі (Партія регіонів, "Трудова Україна", СДПУ(о), на основі якої утворився "Опозиційний блок НЕ ТАК!"). Очевидні труднощі визначення партіями "нової опозиції" змісту власної опозиційності свідчать про те, що її головні підстави полягають не в програмних протиріччях між ними та новою владою, а скоріше – у самому факті відсторонення їх від влади [7, 9]. Опозиційними залишалися КПУ та утворений на основі ПСПУ блок Н.Вітренко "Народна опозиція". Відставка Ю.Тимошенко з посади Прем'єр-міністра України у 2005 р. закріпила за нею імідж опозиційного лідера, сформований ще з часів парламентських виборів 2002 р. Табір "провладних" політичних сил був представлений партіями, що підтримували на виборах В.Ющенка [7, 5]. Провладною вперше ішла на вибори СПУ О.Мороза. Як центристи позиціонували себе "Народний блок Литвина", партія "Віче", "Партія екологічного порятунку "ЕКО+25", ПЗУ [4, 7].

Виборча кампанія-2006 відзначилася застосуванням технологій, пов'язаних з регіональними відмінностями геополітичних пріоритетів населення. Питання зовнішньополітичних орієнтацій, до якого в різних регіонах України ставляться по-різному, стало предметом виборчої боротьби. Зокрема, "Наша Україна" демонструвала орієнтацію на інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур. Оскільки більша частина населення Східної України не підтримує євроінтеграційні гасла, то, зрозуміло, що блок намагався заручитися підтримкою електорату Західної України.

Проблема геополітичних пріоритетів як виборчої технології використовувалася і "Опозиційним блоком НЕ ТАК!". Загалом, антинатовські гасла були основою його виборчої кампанії, яскравим прикладом чого є такі передвиборчі месиджі: "НАТО – ні, ЄЕП – так, російська мова – так" – написано на плакатах блоку. Однак під цим підпис "НЕ ТАК!" [3]. А сама назва блоку покликана завдати удару по іміджу "Нашої України", яка нагадувала про "цінності Майдану" та завоювання помаранчевої революції, уособленням чого у 2004 р. був слоган "Так! Ющенко!". Тому у 2006 р. запереченням поширеного під час президентської кампанії "Так!" виступив блок "НЕ ТАК!", що дає підстави стверджувати про застосування ним технологій контрпропаганди щодо "Нашої України". "Опозиційний блок НЕ ТАК!" використовував і такий метод психологічного впливу на виборців, як "посилання на авторитети", рекламуючи у власних роликах першого Президента України Л.Кравчука (№1 у виборчому списку), який, критикуючи дії помаранчевої влади, наголошував: "Я знаю як". Тому блок застосовував негативну стратегію, покликану створити антиобраз "Нашій Україні".

"Громадянський блок Пора-ПРП", навпаки, демонстрував підтримку "помаранчевої влади". І гасла "Так Кличко!", "Бандитам тюрми" є яскравим прикладом цього. Блок використовував іміджеві технології, намагаючись заручитись підтримкою, з одного боку, симпатиків відомого боксера В.Кличка, а з іншого – прихильників В.Ющенка.

Проблема геополітичних пріоритетів як технології використовувала і Партія регіонів, яка виступала за нормалізацію відносин із Росією та створення Єдиного Економічного Простору. На подібних позиціях стояли КПУ та блок Н.Вітренко "Народна опозиція". Окрім того, Партія регіонів обстоювала позаблоковий статус України та проведення референдуму з питань вступу в НАТО. А експлуатація Партією регіонів питання надання російській мові статусу офіційної, що виразилося у гаслі "Дві мови – один народ!", призводила все ж таки до поширення її електоральної підтримки за регіональним принципом. Тому виборчі технології вибудовувалися відповідно до критики та враховуючи незадоволення діяльністю партії "влади", зокрема "педалювання" теми підвищення цін, вирішення газової проблеми,

критику зовнішньополітичного курсу "помаранчевими" (проамериканська теза, запущена ще під час президентської виборчої кампанії 2004 р.) тощо [5, 254-255].

Блок Ю.Тимошенко в передвиборчих програмах 2006-2007 рр. основний акцент робить на соціально-економічних проблемах, упускаючи питання зовнішньополітичної орієнтації України. Це було пов'язано з посиленням тенденції чіткої диференціації електоральних симпатій за регіональним принципом, що призводило до того, що порушення таких конфліктних тем створювало перешкоди на шляху залучення електорату тією чи іншою політичною силою в небазових для неї регіонах. Зі сторони БЮТ спостерігалося і використання маніпулятивних технологій, спрямованих на формування громадської думки, настроїв виборців у бажаному напрямку.

У виборчій кампанії-2006 БЮТ використав технологію "центрального месиджу". Так, базовим месиджем БЮТ під час виборів до ВРУ 2006 р. виступив такий: "Справедливість є. За неї варто боротися!". Соціально-психологічний вплив на свідомість виборців для досягнення цілі у ролику з цим слоганом здійснюється за допомогою прийомів привернення й утримання уваги глядача на потрібному об'єкті. Спочатку демонструється практично на весь екран серце, яке б'ється. Коли серце починає віддалятися, голос за кадром промовляє: "Справедливість є, за неї варто боротися". Відділяючись, серце опиняється в руках Ю.Тимошенко, яка тримає його у складених долонях, що символізує оберігання. Тут використовується ментальна ознака українців – архетип жінки як берегині [9]. Конструювання іміджу БЮТ на основі пануючих у суспільстві архетипів колективного несвідомого має значний вплив на формування електорального вибору. Окрім того, такий слоган забезпечував сприйняття Ю.Тимошенко як втілення справедливості, тому голос, відданий за неї – це крок на шляху наближення до справедливості. У агітаційних матеріалах та рекламній продукції БЮТ використовувалось інше гасло – "Весна переможе". Плакати із зображенням Ю.Тимошенко, яка була "в білому" і тримала в долонях пригорщу землі з проростком паростком, відзначилися апеляцією до емоційного стану виборця, адже прихід весни асоціюється у громадян з теплом, пробудженням життя, радістю, надією, що сприяло створенню в свідомості людини певних образів, які стимулювали появу відповідних почуттів та думок.

Варто звернути увагу і на кольорове забарвлення агітаційної продукції Ю.Тимошенко: білий колір – як уособлення чистоти і чесності, червоне розмите серце – як близький для українців символ (згадаємо "філософію серця" П.Юркевича або філософські погляди Г.Сковороди), зелений паросток – як символ життя. Тому без технік НЛП, які покликані впливати на людину, її погляди та поведінку, тут не обійшлося.

Маніпулятивні технології використовували й інші учасники виборчої кампанії 2006 р. Зокрема, головний слоган "Нашої України" − "Не зрадь Майдан!" мав на меті вплинути на почуття та пам'ять громадян та нагадати про "помаранчеві" цінності. В телерекламі блоку домінували кадри з подіями 2004 р., які отримали назву помаранчевої революції (помаранчева символіка, сам В.Ющенко, естрадні зірки, відомі політики). Поряд з цим, був створений образ "могутніх ворогів – бандитів", які прагнуть реваншу. Для досягнення цієї мети демонструвались телевізійні кадри часів попередньої виборчої кампанії, які повинні викликати в пам'яті виборця страх перед їхнім поверненням [8]. Йдеться про використання технологій залякування, які мали на меті сформувати загрозу для кожної людини у випадку здобуття влади "бандитами" та "криміналітетом".

Під час виборчої кампанії 2006 р. "Народний блок Литвина" застосовував технологію демонстрації власних можливостей, намагаючись виконувати роль "миротворця", який прагнув помирити конфліктуючі сторони, знайти між ними порозуміння, зв'язуючи кінці розірваного канату. Власне канат, розірваний на дві частини, символізував розділену політичними чварами Україну (проблема Схід-Захід). Такий рекламний ролик був уособленням здатності В.Литвина примирити два береги Дніпра.

Блок НДП вдавався до маніпуляції поведінкою населення через поширення різноманітних кількісних тверджень. У телевізійних роликах подається кількість вчинених протягом кожного дня зґвалтувань (9), вбивств (11), а також смертей від вживання наркотиків (329) та пропонується як спосіб боротьби з цим "найвища міра покарання", тобто смертна кара. Однак не подана статистика цих злочинів до відміни смертної кари і після; рівень злочинності в державах, де застосовується смертна кара, і де її немає тощо [8].

Блок Костенка-Плюща також використовував технології впливу на підсвідомість людини, її емоційну сферу. Тому відеореклама блоку мала на меті донести до виборців гасло: "Не купись на писок – подивись у список!". Зокрема, в рекламних роликах блоку наголос робився на переліку тих професій, які є (вчителі, фермери, підприємці, лікарі, військові, юристи, дипломати, студенти) і які відсутні (співаки, спортсмени, олігархи, бандити) у його виборчому списку. Застосувавши прийом виділення "галочками" потрібних професій, автори реклами автоматично надали загалом нейтральним словам позитивної цінності. У той же час негативного забарвлення надано професіям співака та спортсмена, оскільки вони вміщені в один ряд зі словами з негативною семантикою – "олігархи" та "бандити" [11, 114].

Технології розколу застосовував блок Н.Вітренко "Народна опозиція", прикладом чого є відеоролик, який мав на меті переконати виборців у наявності загрози щодо заборони вживання російської мови. Було використано образ дівчинки, яка на уроці попросила вчительку вийти з класу, на що та їй агре-

сивно відповіла такі слова: "Розмовляй державною". Без сумніву, дана реклама була спрямована на російськомовний електорат.

Технології прямої роботи з виборцями застосовували блок "Наша Україна" та СПУ, здійснюючи агітацію "від дверей до дверей", що активно проявлялася на регіональному рівні. "Віче" на повну силу демонструвала свою близькість до народу, наголошуючи на тому, що вона є партією "середнього класу". Тому партія "Віче" застосовувала технології, які були направлені на забезпечення її відокремлення від інших політичних партій.

Першість у застосуванні технології партійного бренду, в основі якої лежить використання імен відомих політиків, тримали "Блок Юлії Тимошенко" та Партія регіонів. За ними ідуть блок "Наша Україна", СПУ, "Народний блок Литвина", "Опозиційний блок "НЕ ТАК!", Громадянський блок "Пора-ПРП" та Український Народний Блок Костенка і Плюща.

В Західній Україні мало місце і використання нечесних методів виборчої боротьби, пов'язаних з "чорним піаром". Зокрема, у Львівській області лідером провокацій та антиреклами став БЮТ. 15 січня під Львівською обласною радою, де відбувалася прес-конференція Ю.Тимошенко, було розповсюджено листівки "Ю.Тимошенко – політична та економічна аферистка". А 16 січня у Львові з'явились плакати із зображенням своєрідного вертепу, персонажами якого є М.Томенко, О.Турчинов, М.Бродський, Ю.Тимошенко, А.Шкіль та Б.Губський, який тримає у руках різдвяну зірку, зображену у вигляді відомої "зірки Давида". На плакаті напис: "З Різдвом Христовим та Новим роком! Завжди ваші Юлія Тимошенко та друзі!" [10].

Парламентська виборча кампанія 2006 р. відзначилася широким використанням технологій залякувань задля впливу на переконання виборців. Наявність у суспільстві конфліктних тем зумовила появу нових прийомів виборчої боротьби (використання технік НЛП, маніпулювання почуттями та емоціями виборців, апелювання до підсвідомості людини).

Виборча кампанія 2007 р. була обмежена у часових рамках, що і зумовило схожість технологій, агітаційних матеріалів, стратегічної лінії загалом, з тими, що використовувалися під час виборів до Верховної Ради України в 2006 р. Це особливо стосується Партії регіонів та "Нашої України – Народної Самооборони". Зокрема, Партія регіонів знову використовувала проблематику 2006 р.: надання російській мові статусу державної, вирішення питання вступу в НАТО на Всеукраїнському референдумі (гасла: "російська як друга державна", "антиНАТО"), критики "помаранчевої" влади і т.д.

Аналізуючи виборчу кампанію блоку "Наша Україна – Народна Самооборона", слід виокремити технологію "центрального месиджу". Йде про такі месиджі, котрі він прагнув донести до виборців: "Закон один для всіх" та "Скасуємо депутатську недоторканність". При цьому головні заклики до виборців виголошувалися передусім В.Ющенком з метою переконання людей у правоті Президента та закріплення у масовій свідомості образу "останнього бастіону" законності та справедливості в країні [2, 46].

Партія регіонів тримала першість у застосуванні технології демонстрації власних можливостей. В ході виборчої кампанії В.Янукович постійно наголошував на економічних досягненнях очолюваного ним уряду, підвищенні соціальних виплат для населення, що мало на меті продемонструвати роботу його команди. Цю технологію експлуатував і БЮТ, доказом чого є гасло: "Зробила тоді – зробить і зараз", нагадуючи про досягнення першого уряду Ю.Тимошенко, які визнаються пересічними громадянами ("Як добре було при Юлі!"). Крім утвердження тези про найкращого кандидата на прем'єрську посаду, цей напрям телевізійної агітації мав контрпропагандистську спрямованість і мав розвіяти негативні стереотипи сприйняття лідерки БЮТ [2, 53].

БЮТ застосовував і психотехнології у своїй відеорекламі. Зокрема, варто згадати виступи-монологи Ю.Тимошенко із поясненням політичної позиції її блоку, критикою конкурентів, закликами-зверненнями до виборців та озвученням найважливіших передвиборчих обіцянок: Ю.Тимошенко у білому одязі, на білому фоні, під звуки класичної музики спокійним, врівноваженим і дуже впевненим голосом довірливо "вела розмову" з виборцем через екран телевізора; її майже невідривний погляд немов гіпнотизував аудиторію, викликав легкий стан трансу [11, 116]. Така стриманість, м'якість та спокійний голос лідерки БЮТ, до якого треба було прислухатись, здійснювали значний вплив на емоційний стан людини. Беззаперечний вплив на аудиторію мав і документальний фільм "Мати і мачуха", знятий лідером БЮТ, про нелегке життя українських заробітчан за кордоном. При цьому Ю.Тимошенко виступила в ролі ведучої, що дозволило продемонструвати її розуміння нелегкої долі десятків тисяч заробітчан.

Технологію залякування БЮТ застосовував з метою дискредитації лідера Партії регіонів, задля чого діяльність В.Януковича відображується як така, котра створює загрозу добробуту громадян. Поряд з цим, протидіяти такій небезпеці можна шляхом реалізації свого активного виборчого права на користь БЮТ.

На регіональному рівні БЮТ використовував, в дещо видозміненому вигляді, технологію "сімейний агітатор". Її зміст полягав у тому, що за кожною виборчою дільницею закріпляли людину (агітатора), яка проживала на території дільниці. Між агітатором з одного боку та партією з іншого укладався договір, в якому зазначалося, що агітатор буде включений у партійний список БЮТ кандидатом у депутати на майбутніх виборах до місцевих органів влади на конкурсній основі. Від кількості голосів, які отримає БЮТ на дільниці агітатора, залежить його номер у партійному списку на майбутніх виборах [6].

Партія регіонів використовувала і прийоми для дискредитації своїх опонентів, найпоширенішими з яких стали критика ідей противників ("скасування депутатської недоторканності"), поширення інформації про розкол серед "помаранчевих", які не спроможні реалізувати власні обіцянки перед виборцями.

У ролі технології виступили ініціативи учасників виборчих перегонів щодо підвищення виплат при народженні дитини. Зокрема, "НУНС" заявляв про збільшення з 2008 р. допомоги при народженні першої дитини до 12 тис. грн., другої – до 15 тис. грн. і кожної наступної – до 25 тис. грн.; БЮТ обіцяв при народженні першої дитини – 12240 грн., другої – 25 тис. грн. і третьої – 50 тис. грн.; Партія регіонів переконувала, що з 2008 р. родина на першу народжену дитину отримає 11,7 тис. грн., на другу – 25 тис. грн., на третю та кожну наступну дитину – по 50 тис. грн.

Технології, які політичні сили застосовували під час виборчої кампанії 2007 р., мали на меті заручитися підтримкою виборців, які вже підтримували їх на попередніх виборах.

Проведений аналіз практики використання виборчих технологій під час кампаній з обрання народних депутатів України в 2006-2007 рр. довів необхідність формування адекватного рівня політичної свідомості і політичної культури виборців та українського суспільства загалом для вироблення ефективних способів протидії їм. Наявність механізмів протистояння виборчим технологіям, за допомогою яких здійснюється маніпулятивний вплив та тиск на електорат є запорукою досягнення раціонального голосування і, відповідно, уникнення управління громадською думкою.

Використані джерела

1. Бориславський Л. Парламентські вибори-2006: недоліки і проблеми / Л.Бориславський // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. №2(4). – С. 81-85.

2. Бурковський П. Вплив маніпулятивних технологій у ЗМІ на перебіг політичного процесу у 2007 році / П.Бурковський, С.Черненко; [зб. аналіт. мат-ів] / за ред. В.М.Яблонського. // Політична ситуація в Україні: кризові тенденції та шляхи їх подолання: (2007 р. – вересень 2008 р.). – К.: НІСД, 2009. – С. 42-81.

3. Бутусов Ю. "Аффтары жжут!" [Електронний ресурс] / Ю.Бутусов // Дзеркало тижня. – 2006. – 11-17 лютого. − Режим доступу: http://www.dt.ua/1000/1030/52580/

4. Костенко Н. Парламентські вибори – 2006 в новинах, рекламі, пресі: Моніторинг матеріалів ЗМІ / Н.Костенко, В.Іванов, С.Макєєв. – К.: Академія Української Преси, Інститут соціології НАН України, Інститут журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка, 2006. – 93 с.

5. Кочубей Л. О. Виборчі технології: політологічний аналіз (на прикладі виборів до парламенту сучасної України): монографія / Л.О.Кочубей. – К.: ТОВ "Видавництво "Юридична думка", 2006. – 280 с.

6. Круглашов А. Особливості політичного процесу на Буковині у 2007 році [Електронний ресурс] / А.Круглашов, М.Гуйтор. – Режим доступу: http://postua.info/news.php?nid=16

7. Литвиненко О. Політичні партії України за рік до виборів: майбутнє, що починається сьогодні / О.Литвиненко, Ю.Якименко // Національна безпека і оборона. – 2005. № 3. – С. 2-12.

8. Макітра Я. Маніпуляція свідомістю та політична телереклама – 2006. Частина 2. [Електронний ресурс] / Я.Макітра // Українська правда. – Режим доступу: http://pravda.com.ua/news/2006/3/3/39356.htm

9. Макітра Я. Маніпуляція свідомістю та політична телереклама – 2006. Частина 3. [Електронний ресурс] / Я.Макітра // Українська правда. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news/2006/3/13/39671.htm

10. Моніторинг виборчого процесу у Львівській області. Січень 2006 [Електронний ресурс] // Виборчий процес-2006 в Україні: політико-правові аспекти та регіональні особливості / укл. А.С.Романюк, Л.С.Скочиляс. – Львів: ЦПД ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 202 с. – Режим доступу: http://postua.info/an_zvit_2006/monitoring-lviv_01_06.htm

11. Тернавська Н. Особливості української телевізійної політичної реклами: основні прийоми впливу на цільову аудиторію (на прикладі рекламних сюжетів 2006-2007 років) / Н.Тернавська, Г.Шумицька // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія. Випуск 19. – С. 111-120.

УДК 327 (73)

Аліна Олексіївна Матвійчук
аспірантка Національного педагогічного
університету імені М.П.Драгоманова

ТЕОРЕТИЧНІ МОДЕЛІ ПРИЙНЯТТЯ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ

У статті розглянуто моделі процесу прийняття політичних рішень у зовнішній політиці Сполучених Штатів Америки, зокрема модель раціонального вибору, модель обмеженого раціоналізму, інкрементальна модель та організаційно-бюрократична модель. Показані переваги кожної з моделей, а також межі їхнього застосування. Проаналізовано вплив ідеологічного чинника на процес прийняття зовнішньополітичних рішень.

Ключові слова: *політичні рішення, раціональний вибір, інкрементальна модель, ідеологія, зовнішня політика США*

© Матвійчук А. О., 2010

The article is devoted to the models of decision-making process in foreign policy of the United States of America. Particularly, there is provided an analysis of the rational choice model, the limited rationality model, the incremental model, and the organizational-bureaucratic model. There are demonstrated advantages of each model as well as its limits. The author analyzes the influence of ideological factors on the decision-making process in foreign policy.

Keywords: *political decisions, rational choice, incremental model, ideology, United States foreign policy.*

Сполучені Штати є найпотужнішою державою у світі, що проявляється у зовнішньополітичній активності Вашингтону. Протягом всієї історії існування США їх політична еліта не відзначалася одностайністю, послідовністю і стабільністю поглядів на зовнішньополітичну роль своєї країни. Слід нагадати, що саме американській політичній думці належить концепція ізоляціонізму. Були періоди, коли Конгрес і Держдепартамент неухильно втілювали цю концепцію на практиці. Та Друга світова війна, а одразу за нею і "холодна війна" змусили Вашингтон забути про ізоляціоністську альтернативу і відкрили шлях до зовнішньополітичної гіперактивності та світового лідерства. Загалом тенденція до зростання можливостей і випадків втручань у зовнішній політиці виглядає більш динамічною і послідовною порівняно з суперечливою тенденцією американського керівництва до регулювання внутрішнього життя країни. Отже, дослідження процесу прийняття політичних рішень у зовнішній політиці Сполучених Штатів є, принаймні, не менш важливим науковим завданням, ніж дослідження механізмів ухвалення рішень на внутрішньополітичній арені.

Мета наукової статті – розглянути зміст, переваги і межі застосування теорій прийняття політичних рішень у зовнішній політиці Сполучених Штатів Америки.

У політичній теорії є декілька моделей аналізу прийняття зовнішньополітичних рішень. Різні моделі акцентують увагу на вивченні окремих проявів, закономірностей і особливостей механізму вироблення рішень: раціональних засадах діяльності відомств, психології управлінських колективів, їхній ідеологічній ангажованості. Кожна з моделей зазнавала справедливої критики за обмежену придатність до застосування під час розгляду різноманітних факторів і випадків ухвалення рішень. Навіть більше: окремі моделі аналізу часто були зосереджені на поясненні окремих моделей поведінки організацій та посадовців, що приймають рішення. Однак для наших досліджень цей факт не заперечує вартості аналітичних моделей, а вимагає комплексного їх застосування і розстановки пріоритетів, відповідно до конкретної політичної ситуації. Кожна з цих моделей сама по собі не є універсальною, однак здатна пояснити окремі випадки політичної поведінки.

За моделлю раціонального вибору рішення держави на зовнішньополітичній арені розглядаються як консолідовані дії, обрані з-поміж інших можливих внаслідок ретельного аналізу ситуації відповідно до національних інтересів і стратегічних цілей. Особливістю цієї моделі є сприйняття держави як монолітного (унітарного) суб’єкта, з чіткими і очевидними інтересами на міжнародній арені. Такої позиції дотримуються прихильники так званого "політичного реалізму" в теорії міжнародних відносин – Г.Маргінтау, Г.Кіссінджер, З.Бжезинський [8].

На нашу думку, модель раціонального вибору дає можливість добре зрозуміти "об’єктивні" національні інтереси держав (зокрема Сполучених Штатів), однак не можна стверджувати, що політики та інституції діють чітко відповідно до таких інтересів. Дана модель має насамперед практичну цінність як основа для розробки конкретних рекомендацій для керівництва. Однак це має сенс лише за умови, що зовнішньополітичний істеблішмент буде готовий приймати експертні рекомендації (про можливі причини неприйнятності експертних порад зазначимо пізніше). Застосування моделі раціонального вибору для пояснення політичних рішень, що ухвалюються в державах-суперниках США (особливо в умовах міжнародної кризи), є недостатнім і містить у собі ризик хибних оцінок. Це витікає із загального недоліку моделі раціонального вибору, адже в ній припускається, що відомі всі обставини і суб’єкт діє раціонально, виходячи з цих обставин. У дійсності існує велика імовірність "нераціональної" поведінки суб’єкта; до того ж неможна бути цілком впевненим у тому, що всі релевантні обставини дійсно враховано.

Деякі недоліки моделі раціонального вибору враховано в моделі обмеженої раціональності Г.Саймона. Ця модель не розглядає державу як монолітного актора і гравця на міжнародній арені, а пропонує розуміти зовнішньополітичне рішення як результат, погоджений групою урядових організацій, що діють відповідно до нормативних актів, затверджених програм та інших регуляторів функціонування. Таким чином, різні організації, які колективно виробляють рішення, обмежені певними рамками повноважень і пріоритетів, до того ж вони часто досить погано поінформовані про умови в яких доведеться втілювати прийняті рішення. Тим не менше, як і у попередній моделі, тут наголошується на схильності акторів діяти раціонально і прагненні точно виконувати поставлені завдання. Дана модель прийняття політичних рішень кореспондується з концепцією "інституціоналізму раціонального вибору" в теорії міжнародних відносин [7].

Альтернативною двох попередніх є емпірична модель, також відома як інкрементальна. Її творці і послідовники наголошують на дотриманні принципу адекватності теоретичних побудов. Сутність емпіричної моделі полягає у визнанні тієї обставини, що детально пророблені раціональні механізми політики неможливо послідовно втілити на практиці, оскільки на заваді завжди будуть невраховані

обставини і брак достовірної інформації. У зв'язку з цим, установи та їх функціонери схильні до обережної поведінки, "поступового просування до цілі малими кроками" [5, 262]. Механізми розподілу відповідальності за невдачі насправді завжди є непрозорими, що спонукає чиновників бути обережними і радше створювати видимість бурхливої діяльності, ніж зважуватися на радикальні послідовні кроки, виходячи з власних завдань і повноважень. Один з провідних розробників емпіричної моделі, Ч.Ліндблом, переконливо продемонстрував, що відомства діють в умовах браку ключової інформації і цілісного розуміння проблеми, а тому схильні пристосовуватись до обставин, шукати компромісів і на свою користь трактувати директиви центральних інстанцій [5, 263]. При цьому одним з головних чинників при виборі альтернатив є консенсус і схвалення з боку керівних і впливових сил, а ті, в свою чергу, також орієнтуються на власну вигоду.

Інкрементальна модель описує дуже характерну рису політики взагалі і зовнішньої політики зокрема. Важливість інкрементальної моделі полягає у врахуванні нею факторів, які часто залишаються поза увагою розробників концепцій політики і прихильників стратегічного планування. Тим не менше, зовнішньополітична практика США є досить динамічною і в ній трапляються справжні прориви і докорінні зміни, що неможливо пояснити через модель "руху вперед малими кроками". Глибокі перетворення більш вірогідні у випадку, коли влада займає сильні позиції і має вагомий мандат підтримки населення і зацікавлених груп, а також у випадку серйозної зміни міжнародної ситуації – або дуже несподіваної (наприклад, Карибська криза), або фундаментальної (наприклад, розпад СРСР). Інкрементальна модель добре описує рутинну ситуацію, або поведінку політичних лідерів консервативних поглядів, для яких постійність, відсутність динамізму більш прийнятна, аніж стратегічний інноваційний характер вироблення зовнішньої політики. А.Етціоні запропонував компромісний варіант між раціональною та емпіричною моделями. На його думку, процес прийняття рішень включає в себе спочатку "сканування" всіх можливих варіантів найбільш ефективного вирішення завдання, після чого щодо деталей, зазвичай, приймається вже більш вузький підхід "повільного просування вперед" [9, 492].

Ідеї раціоналізму та інкременталізму розвинені в організаційно-бюрократичній моделі прийняття зовнішньополітичних рішень. Дана модель зосереджує увагу на впливі структури та внутрішніх механізмів на прийняття зовнішньополітичних рішень. Вперше з цим підходом виступив Г.Аллісон, автор досліджень "Концептуальні моделі і кубинська ракетна криза", "Суть рішень" [8, 270]. Фокус уваги Г.Аллісона зосереджений на поведінці інституцій та посадовців під час необхідності швидко приймати рішення в умовах міжнародної кризи. В "організаційному" аспекті виявилося, що на процес прийняття рішень великий вплив здійснюють ті цінності, погляди та характерні моделі поведінки, які завжди існують у великих організаціях: тобто рішення часто витікають не з детального аналізу ситуації й визначаються не поставленими цілями, а внутрішньою культурою відповідного урядового органу [9, 492]. Незважаючи на ієрархічність і впорядкованість держструктур, що відповідають за вироблення і здійснення зовнішньої політики, їхня діяльність може мати незлагоджений, конфліктний і навіть конкурентний характер. Уряд в цій моделі виступає конгломератом конкуруючих сил, баланс відносин між якими постійно змінюється.

Під час Карибської кризи 1962 р. яскраво проявилися різні позиції Пентагону, ЦРУ, Держдепартаменту, Білого Дому, які пропонували різні підходи до вирішення проблеми. Це був наочний приклад конкуренції за політичний вплив, інтереси, ресурси, увагу, за право визначати порядок денний політики між фракціями "яструбів" і "голубів" американських зовнішньополітичного, військового, розвідувального співтовариств. Як зазначає Г.Аллісон, для такої бюрократичної організації, якою є система органів національної безпеки США позиція президента не така важлива. Ключові рішення з питань національної безпеки приймаються та впроваджуються не на основі вибору президента, а внаслідок менш передбачливих дій окремих осіб бюрократичного апарату. І як правило, останні майже завжди мають власну організаційну, політичну,особисту та культурну мотивації [1].

Організаційно-бюрократична модель пояснює також, чому експертне співтовариство та політики далеко не завжди діють у тандемі (проблема, на якій було наголошено ще в період Античності та Н.Макіавеллі). Як мінімум існують дві поширені взаємопов'язані причини конфлікту можновладців зі своїми радниками. По-перше, експерти зорієнтовані на розробку пропозицій, виходячи з "об'єктивних" інтересів держави, або документів, що визначають пріоритети зовнішньої політики, тобто діють за раціональною моделлю. Однак, цілком не виключена ситуація, коли послідовне втілення цих рекомендацій порушуватиме індивідуальні чи корпоративні інтереси істеблішменту. В рамках раціональної моделі бюрократи не здатні позитивно вирішити цю суперечність, оскільки це означало б визнання ними власної професійної непридатності. В цій ситуації поради експертів, як правило, ігноруються, або перекручуються. По-друге, самі радники та дорадчі консультативні установи часом схильні відігравати власну політичну роль, шляхом просування певних ідей, видаючи їх за експертні знання. В політиків розвинене відчуття обережності і застереження перед дійсними чи уявними політичними амбіціями дорадників.

Надзвичайно важливим моментом в процесі аналізу прийняття зовнішньополітичних рішень (дослідження якого може становити окрему модель) є врахування ідеологічних факторів – переконань, поглядів, різних способів сприйняття політичних проблем. Необхідно визнати, що вся інформація, яка сприймається людиною, засвоюється не в чистому вигляді, а оцінюється, відповідно до сформованих

світоглядних орієнтирів і цінностей. Відповідно дві різні людини інакше зрозуміють суть нової інформації та приймуть різні рішення щодо реагування. Процес діє переважно таким чином, що певним фактам не приділяється жодної уваги, а на інших фактах будуються гіпотези і розрахунки. К.Боулдінг зазначив, що якби цього механізму не існувало, то люди б не змогли розібратися у величезному потоці інформації [9, 493].

Прикладом ідеологічних установок, що реально впливали на зовнішню політику США, можуть слугувати сприйняття деяких антиколоніальних рухів (у країнах Латинської Америки, в Індокитаї) як іманентно комуністичних – послідовних елементів ланцюгової реакції комуністичної експансії в світі. Відповідно до цього приймалися рішення про військове втручання, або інші запобіжні заходи. Практика довела, що комуністичні країни не діють як єдине ціле, зорієнтоване на експансію. На деякому етапі процес відтворення комуністичних режимів припинився, а самі комуністичні держави почали війни між собою (Кампучія, В'єтнам, КНР). Ревізія безкомпромісної антикомуністичної ідеології дозволила Г.Кіссінджеру нормалізувати відносини США – КНР як передумову успішного протистояння з головним геополітичним суперником – СРСР [2].

Ідеологічний фактор практично завжди присутній в процесі прийняття рішень і виробленні політики, однак А.Шлезінгер пропонує розрізняти випадки, коли він відіграє роль загального фону і такі, коли ідеологія підноситься до рівня офіційної програми дій. "Американські зовнішньополітичні концепції тісно пов'язані з давньою суперечкою з приводу експерименту та долі, – суперечкою між прибічниками погляду на США як одну з багатьох країн, піддатливу, разом з усіма іншими, піднесеним бажанням та ницим пристрастям, та прихильниками погляду на США як на обрану націю, благословенну Провидінням на порятунок зануреного в гріхи світу. Кожний з цих поглядів породжує певний розумовий склад. Перший виходить з історичного досвіду та призводить до емпіричного підходу до світових справ. Другий виходить з теології та призводить до секуляризації теології, а це ідеологія"[11, 78]

А.Шлезінгер протиставляє дві переважаючі мотивації Вашингтону в своїх зовнішньополітичних зусиллях: 1) здійснення гнучкої прагматичної політики задля реалізації конкретних національних інтересів; 2) впровадження безкомпромісної ідеологічної лінії, заснованої на уявленні про світову місію Америки та її незмінні цінності. Як зазначає дослідник, часом ці дві мотивації переплітаються між собою, хоча кожній новій Адміністрації притаманна все ж більша відданість одному з двох підходів. Більшість післявоєнних президентів – Г.Трумен, Д. Ейзенхауер, Дж. Кеннеді, Р.Ніксон – погоджувалися (охоче чи не дуже) на визнання пріоритету реальної політики над ідеологією, але прихід до влади адміністрації Р.Рейгана знаменував потужне відродження месіанізму у зовнішній політиці [11, 83].

Застосовуючи концепцію А.Шлезінгера до сучасності, впізнаємо у Дж.Буші "ідеолога", а у Б.Обамі "прагматика". Адміністрація Дж.Буша понад усе прагнула знаходити та знищувати "смертельних ворогів" на міжнародній арені, хоча це негативно відбивалося на її союзницьких відносинах із західними європейцями та загалом псувало її міжнародну репутацію. Б.Обама, як це видно з його ініціатив, прагне налагоджувати погіршені відносини з традиційними союзниками та займатися врегулюванням конфліктів – як тих, до яких США безпосередньо причетні, так і інших.

Зовнішня політика Дж.Буша мала, зокрема, такі наслідки як безпрецедентне проголошення головним ворогом "цивілізованого світу" міжнародного тероризму; гостре засудження т.зв. "держав-парій" та необґрунтоване мотивами безпеки збройне втручання до Афганістану і Іраку; прихований унілатеризм, замаскований під надання пріоритету новим союзникам зі Східної Європи; заохочення східного розширення НАТО та розміщення систем ПРО в Східній Європі – як виклик Росії і т.д. Натомість, проголошуваними та здійснюваними напрямками зовнішньої політики Б.Обами є зниження гостроти конфронтаційної риторики, щодо "держав-парій"; скорочення активності в Іраку та зосередження на мирному врегулюванні конфлікту в Афганістані; покращення відносин з традиційними союзниками Західної Європи; відкладення питання про східне розширення НАТО; перегляд позиції, щодо розміщення систем ПРО в Східній Європі; курс на "перезавантаження" відносин з Росією.

Умовно кажучи, різниця між зовнішньополітичною спрямованістю цих двох Адміністрацій у тому, що політика Дж.Буша сприяла цілеспрямованому створенню нової міжнародної ситуації, а перед політикою Б.Обами стоять завдання з вдосконалення позитивних та виправлення негативних тенденцій, закладених попередниками. Якщо характер зовнішньополітичної активності попередників-республіканців можна назвати революційним, то наступники-демократи прагнуть відігравати реформаторську роль. Очевидно, що широкий міжнародний загал ставиться до "реформ" Б.Обами з більшим ентузіазмом, аніж до "революції" Дж.Буша.

А.Шлезінгер вважає, що виключно "прагматики" в змозі відстоювати справжні національні інтереси, в той час як "ідеологи" можуть діяти лише їм на шкоду. "Ідеологи мають схильність до неправильних підходів. З емпіричної точки зору теперішнє витікає з минулого і рухається у напрямку майбутнього. Такий світогляд є конкретним та історичним. Ідеологія – антиісторична. Вона живе моделями та замінює ними реальність. Помилка ідеології в тому, що вона надає перевагу пошукам сутності, а не дійсності. В результаті порушується сам принцип реалізму"[11, 84].

Тим не менше, політика, яку впроваджують "ідеологи", також залишає реальні міжнародні наслідки, без відносно до того, чи ці наслідки корисні, чи шкідливі для її творців. Наслідки політики "ідеологів" можуть бути більш далекосяжними та призводити до зміни всієї міжнародної ситуації, що

врешті-решт, піде на користь одним державам і на шкоду іншим. Зовнішня політика "прагматиків", хоча і є більш адекватною власним національним інтересам; вона скорочує активність на "неперспективних" напрямках, які у свою чергу є критично важливими для національних інтересів інших держав.

Таким чином, сфера зовнішньої політики є дуже цікавою і важливою для розгляду в теоретичних моделях прийняття політичних рішень. Як і будь-яка інша сфера політики, зовнішня політика є складним і подекуди суперечливим явищем, що залежить від багатьох факторів, які не завжди можуть бути враховані в теоретичних побудовах. Завдання теорії прийняття політичних рішень – пояснити цей процес і дати рекомендації щодо його оптимізації. Друге завдання намагається розв'язати раціональна модель; інші моделі зосереджені на діагностиці відхилень від теоретичних засад функціонування відповідних відомств. Фактично тут простежується той самий вододіл між "раціоналістами" і "прагматиками", які сперечаються, щодо принципової можливості запровадження дієвих управлінських механізмів, максимально вільних від впливу суб'єктивних факторів. На противагу "раціоналістам", "прагматики" переконують, що приписи та інструкції завжди втілюються із суттєвою похибкою, внаслідок впливу психологічних, ідеологічних чинників, інтересів та браку достовірної інформації.

Використані джерела

1. Аллисон Г. Сущность решения: Объяснение кубинского ракетного кризиса / Г.Аллисон. – М., 1999.
2. Баталов Э.Я. Мировое развитие и мировой порядок (анализ современных американских концепций) / Э.Я.Баталов. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005.
3. Джанда К., Берри Д.М., Голдман Д., Хула К.В. Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США / Пер. с англ. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2006.
4. Забурдаева Е.В. Политическое консультирование в США и России / Е.В. Забурдаева. – М.: Проспект, 2009.
5. Классики теории государственного управления: американская школа / Под. ред. Дж.Шафритца, А.Хайда. – М.: Изд-во МГУ, 2003.
6. Колбеч Г.К. Політика: Основні концепції в суспільних науках / Г.К. Колбеч: пер.з англ. О. Дем'янчука. – К.: Вид.дім "КМ Академія", 2004.
7. Саймон Герберт А. Адміністративна поведінка: Дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції / Г.Саймон: пер.з англ. – К.: Вид. переробл. і допов. числен. заув. авт. АртЕк, 2001.
8. Теория международных отношений. Хрестоматия. – М.: Гердарики, 2002.
9. Хейвуд Эндрю. Политология: ученик для студентов вузов / Э.Хейвуд: пер. с англ. под ред. Г.Г. Водолазова, В.Ю. Белбского. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005.
10. Хофстедтер Р. Американская политическая традиция и ее создатели / Ричард Хофстедтер: пер. з англ. – М.: Наука, 1992.
11. Шлезингер Артур М. Циклы американской истории / Артур Шлезингер М. – М.: Прогресс-Академия, 1992.

С т у д е н т с ь к і с т у д і ї

УДК 008.72.73.74(747)(749).76

Анна Вікторівна Борецька
студентка Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв

ІКОНОГРАФІЯ СЮЖЕТУ "ОПЛАКУВАННЯ ХРИСТА" В ЖИВОПИСУ ІТАЛІЇ XV – XVII СТ.

Стаття присвячена вивченню іконографії сюжету "Оплакування Христа" в живопису Італії XV – XVII ст. Зроблена спроба систематизувати розрізнені дані про іконографічні варіанти цього сюжету. Автором проаналізовані причини популярності даної теми в означений період часу, окреслені етапи трансформації сюжету "Оплакування Христа".

Ключові слова: *іконографічний тип, композиційна побудова, оплакування, Христос.*

The article is dedicated to studying of the iconography of the subject "The Lamentation of Christ" in Italian painting of XVth – XVIIth centuries. In this research the odd information on the iconographic types of this subject has been systematized, the reasons of this topic popularity in this period have been analyzed, the stages of the subject's evolution of "The Lamentation of Christ" has been shown.

Keywords: *iconographical type, construction of composition, lamentation, Christ.*

"Оплакування Христа" – одна з улюблених тем майстрів західноєвропейського мистецтва. Додатковий сюжет поховального циклу сцен Страстей Господніх став вираженням високоемоційної релігійної скорботи і драматизму як уособлення жертви, яку приніс Син Божий заради спасіння людства.

Іконографія "Оплакування" в живопису Італії XV – XVII ст. має низку усталених варіантів, які відрізняються місцем і часом виникнення, а також специфікою історико-політичного тла. Ступінь дослідження цієї теми на сьогоднішній день залишає бажати кращого: короткі поодинокі згадки зустрічаються, наприклад, у працях Дж. Холла, Е. де Паскале, Д. Апостолос – Каппадони, А. Майкапара, С.Берна та ін.

Спроба систематизувати дані про іконографічні варіанти цього сюжету, які практично відсутні, хоча він був одним з найпопулярніших впродовж кількох століть, і визначає актуальність дослідження.

Європа на межі XV – XVII ст. характеризувалася складним політичним становищем, яке надавало особливого характеру всім культурним явищам. Занепад феодальних відносин зумовив у низці європейських країн утвердження абсолютистського устрою. Нові монархії боролися між собою за сфери розподілу впливу, спустошуючи землі Європи. Відкриття Америки, колоніальна експансія, зміщення центрів торгівлі, Реформація, народні та промислові революції, релігійні війни, Контрреформація безпосередньо позначилися на культурі.

Італія, зокрема, перебувала в особливо невигідному становищі. Роз'єднаність і відсутність єдиного політичного центру перетворили її на мішень іспано-французьких війн, наслідки яких відобразилися у соціально-економічній кризі італійських республік.

Обставини історико-політичної ситуації вводили в сум'яття людей і шукали емоційний вихід у мистецтві. Набувають популярності сюжети, основою яких є драматичний мотив, стає популярною тема "Оплакування". Вона часто привертає увагу майстрів у пізній період їхньої творчості, хоча така закономірність простежується не завжди – інші художники звертаються до цього сюжету протягом усього життя.

Тема "Оплакування" походить від однієї з візантійських ікон, ґрунтовний опис якої можна знайти в посібнику для візантійських художників XII ст. У канонічних Євангеліях відсутній опис оплакування Христа. Після зняття тіла з хреста одразу описується поховання Ісуса. При цьому також зазначається, що "всі ж знайомі Його, й жінки, що слідували за ним із Галилеї, здалека стояли й дивились на це" (Лк. 23:49). Цей епізод фігурує у надзвичайно популярних творах пізньоготичних містиків, таких як Бонавентура або Лудольф Саксонський, "Роздумах" Джованні де Каулібуса і "Одкровеннях" Бриггіти Шведської. Іконографія склалася в XI ст. на основі більш давньої композиції "Поховання Христа". Розквіт популярності цього сюжету припадає на епоху Відродження.

Термін "Оплакування" використовується для опису сцени, яка є наступною після зняття з хреста, і в якій тіло Христа в оточенні людей, які Його оплакують, кладеться на землю або на кам'яну брилу у вигляді вівтаря, а потім – на плащаницю. Місце, де відбуваються події – гора Кальварія, підніжжя хреста або околиці могили Ісуса після святої п'ятниці [8, 160] Персонажі, які присутні в оповідних версіях цієї теми, перважно ті ж самі, що і в "Знятті з хреста". Насамперед, Діва Марія, Святий Іоанн

© Борецька А. В., 2010

Євангеліст і Марія Магдалина. Інший іконографічний варіант припускає сім постатей (іноді шість – без Соломії): Іоанн Євангеліст, Йосип Аримафейський, Никодим, Діва Марія, Марія Магдалина і дві сестри Богоматері, дочки Анни від різних батьків – Марія Клеопова та Соломія. Іноді в якості дійових осіб виступають тільки Божа Матір і Святий Іоанн або навпаки – тільки благочестиві жінки. Але в будь-якому варіанті почуття скорботи у всій силі підкреслено у жіночих постатях. Богоматір може втрачати свідомість, але частіше вона обіймає чи підтримує голову Христа (рідше це робить Іоанн), або, стоячи на колінах, цілує Його обличчя, а Іоанн – правицю. Марія Магдалина в червоному вбранні обіймає чи цілує ноги Спасителя, або ж плаче, піднявши високо руки. Також ноги Ісуса в іконографії може підтримувати Никодим. Ще його зображують біля ніг Христа зі цвяхами, кліщами і молотом в правиці. Йосип Аримафейський тримає плащаницю, а жінки-мироносиці рвуть на собі волосся.

"Оплакування Христа" носить емоційно насичений, але оповідний характер на відміну від Pietà (італ. – жаль) – сцени, яка є більш канонічно жорстким варіантом теми. Головна відмінність Pietà від "Оплакування Христа" в тому, що в першому сюжеті Ісус зображений на колінах Діви Марії (і тільки її), – решта персонажів відсутні (персонажі євангельської історії, тобто ті, хто присутні в інших сюжетах поховального циклу) [9, 647]. Проте відомі такі трактування цього сюжету, коли окрім Діви Марії зображені додаткові, не євангельські персонажі. Сюжет набув поширення у всіх християнських країнах, особливо в Італії – на батьківщині Ренесансу.

Художники часто пропонували нові композиційні рішення сюжету. Фра Беато Анджеліко у своєму варіанті "Оплакування" (1436 р.) звернувся до іконографічного типу, що передбачає багатофігурність композиції [6, 270]. Половина з персонажів – святі, які не беруть участі в інших сценах поховального циклу, а вкраплені домініканцем з його особистих міркувань або ж на прохання замовника (зображеній святій Віллані донатор доводився племінником). На цій картині зображений Ісус лежить на білій плащаниці біля підніжжя хреста. Голову підтримує Діва Марія, ноги – Марія Магдалина, а ліву руку – Іоанн Євангеліст. За ним у ряд розташовані скорботні святі діви, Никодим та Йосип Аримафейський. Пейзажем картини стала стіна Єрусалиму, що простягнулася на задньому плані. Складові частини композиції Фра Анджеліко мають трохи дрібний характер, та загалом картина наповнена повітрям. Через два роки Анджеліко написав ще одне "Оплакування", але вже в іншій трактовці, яка відрізняється від попередньої пейзажем і кількістю дійових осіб (п'ять), тобто є більш лаконічною. Христос лежить на плащаниці біля скелі, в котрій знаходиться Його труна.

П'ять разів для зображення обирав цей сюжет умбрійскій художник П'єтро Перуджино [6, 370] Його "Оплакування" абсолютно різні за своїм композиційним рішенням. У двох версіях "Pietà" тіло мертвого Христа лежить на колінах у Богоматері. Але зображення разюче не схожі між собою. На першій картині (1473 р.) тіло Христа зображено непропорційно, що поряд з активним використанням символіки, скрупульозно розробленими складками одягу Марії Магдалини та Іоанна Євангеліста додає картині ще готичного, трохи архаїчного звучання. При цьому Перуджино, майстер ніжного ліричного пейзажу, не забув і в цій роботі на задньому плані подати м'які обриси пагорбів, блискучу поверхню річки й тоненькі, що просвічуються на тлі неба, дерева. Друге "Оплакування" (1493 р.) відрізняється простотою і ясністю композиційної побудови. Образи реалістичні, злегка задумливі. Використане інше трактування тла: суворі колони підтримують напівциркульні арки; широкий світлий отвір між ними утворює тло для постаті Богоматері, яка скорботно дивиться на мертвого сина, а всі інші (Марія Магдалина, Іоанн, Йосип і невідомий святий) подані на тлі архітектури.

У наступних роботах майстер використовує інший іконографічний варіант трактування цього сюжету: Христос сидить на саркофазі, а підтримують Його Діва Марія і євангеліст Іоанн. Дві картини такого іконографічного варіанту датуються 1495р., але в них різна кількість діючих осіб і пейзажні вкраплення. Перше "Оплакування" характеризується відсутністю пейзажу, заміненого глухим чорним тлом, і мінімальною кількістю оплакуючих – тільки двома персонажами, крім Христа. В іншому "Оплакуванні" напівсидячий Ісус перенесений у мальовничу місцевість і оточений одинадцятьма постатями, в яких Перуджино прагнув передати розмаїтість людських переживань, що виражені жестами і поставами.

Вельми мальовничим пейзажем відрізняється і "Оплакування" Антонелло да Мессіни (1450 р.). Іконографія включає, крім Христа, п'ять дійових осіб, – біля ніг плащаницю тримає Никодим, поруч з яким лежать святі цвяхи, Марія Магдалина тримає глек із пахощами, що є її атрибутом, голову Ісуса підтримує Євангеліст Іоанн, а в центрі картини зображена Діва Марія, підтримувана Йосипом. У картині багато атрибутики, властивої ще готиці.

"П'єта зі святими" Андреа дель Сарто (1523 р.) дуже колоритна, за композиційною пірамідальною побудовою близька до багатофігурного "Оплакування" Перуджино (1495 р.), але кількість дійових осіб в Андреа більше, а молоді святі зображені в граціозніших поставах і композиційно врівноважені.

До іншого іконографічного типу "Оплакування" вдається у 1480 р. Джованні Белліні. На першому плані представлене поясне зображення Христа, Діви Марії та Іоанна. Вони закривають своїми тілами пейзаж, який ледве видно за плечами Богоматері. Робота, драматично гостра, холодна за кольоровим рішенням, виглядає досить реалістично. Померлий Христос тут не тільки Син Божий, підкреслюється і його людська природа. Настільки ж життєвий Ісус і у Лоренцо Лотто (1508 р.), хоча його тіло трактоване більш атлетично. Оплакують чотири постаті, які, як і у Белліні, практично цілком закривають пейзаж, а масивне тіло Спасителя займає третину картини.

Через століття, у 1582 р., у цьому ж іконографічному типі пише картину "Оплакування Христа" маньєрист Паоло Веронезе [2, 180]. Він також заповнює перший план великими постатями, практично зводячи "нанівець" роль пейзажу, і використовує нейтральне тло, внаслідок чого образ набуває особливого патетичного звучання. Богоматір і янгол підтримують улюблене тіло. Їхні образи екзальтовані, лінії форм – примхливі.

Близькою за композиційним рішенням та експресивністю є "Pietà" (1537 р.) Тінторетто. У лівій частині твору розташовані ті самі дійові особи. Вони, виступаючи на першому плані, заповнюють весь простір картини. Але це вже інший іконографічний варіант – оплакують з істинно жіночим трагізмом від втрати дорогої істоти лише жінки: Богоматір, Марія Магдалина, Марія Клеопова і Соломія.

"Pietà" Аньоло Бронзіно (1530 р.) має пірамідальне композиційне рішення, введені елементи пейзажу. Постаті розташовані близько одна до одної. Знову, як і у Тінторетто, тільки жінки (Діва Марія і Марія Магдалина) оплакують напівсидяче, злегка напружене тіло Христа, але картина носить емоційно стриманіший характер.

Композиційно перегукується з "Оплакування" Тінторетто і "Pietà" Лудовіко Карраччі (1582 р.). Химерними, зміїстими лініями вигнуте тіло Ісуса лежить на величезній білій плащаниці і, здається, спотворюється від болю, хоча вже мертве. Чотири образи, які оплакують, досить статичні. У картині явно простежуються маньєристичні риси. Аннібале Карраччі, на відміну від свого двоюрідного брата, пише "Оплакування" (1603 р.) в іншій іконографічній версії. Постаті зміщені від центральної осі і розташовані групою у лівій частині картини. У Аннібале не Христос, а Марія спирається на саркофаг, а напівлежачий Ісус – на неї. Обидва образи заснули, а два янголи за спиною у Діви запитально заглядають їй в обличчя: чи не вмерла від горя Богородиця? Мальовничо прописані форми персонажів сповнені почуттів. На задньому плані в лівому куті роботи Аннібале розташував пейзаж, який контрастує з чорною стіною, яка є тлом іншої частини.

Це лише найяскравіші зразки різних іконографічних схем, аналоги яких можна спостерігати і в інших майстрів цього періоду.

Складна історико-політична ситуація Європи XV – XVII ст. сприяла підвищенному інтересу до теми "Оплакування Христа". Іконографічні типи цього сюжету співіснували, а іконографічні особливості складалися в залежності від епохи, в якій вони формувалися.

Використані джерела

1. Апостолос-Кападона Д. Словарь христианского искусства / Апостолос–Кападона Д. – Челябинск: Урал Л.Т.Д., 2000. – 266с.

2. Арган Дж. К. История итальянского искусства: В 2 т. / Дж. К. Арган. – М.: Радуга, 1990. – Т. 2. – 239 с.

3. Виппер Б. Итальянский Ренессанс: В 2 т. / Б. Виппер. – М.: Искусство, 1977. – Т. 2. – 244 с.

4. Воронина Т. Искусство Возрождения в Нидерландах, Франции, Англии // Памятники мирового искусства / Воронина Т., Мальцева Н., Стародубова В. – М.: Искусство, 1994. – 144 с.

5. Всеобщая история искусств: В 6 т.; под общ.ред. Ю.Колпинского и Е.Ротенберга. – М.: Искусство, 1962. – Т. 3 . – 531 с

6. Клеваев В. Лекции по истории искусства / В. Клеваев. – К.: Факт, 2007. – 719с.

7. Мифы народов мира: В 2 т. [гл. ред. С. А. Токарев]. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – Т.2. – 721 с.

8. Паскале Э. Смерть и воскресение в произведениях изобразительного искусства. Энциклопедическое издание / Э. Паскале– М.: Омега, 2008. – 382с.

9. Холл Дж. Словарь сюжетов и символом в искусстве / Дж. Холл. – М.: Крон – Пресс, 1999. – 656с.

10. Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.aug.edu/augusta/iconography/lamentation.html

ЗМІСТ

Філософія

Касьян В. І., Касьян В. В. Соціокультурні обрії "Третьої хвилі" /за Е. Тоффлером/ (частина ІІ) 3

Кузнєцова І. В. Структурно-функціональний аналіз системи інформаційних одиниць фахової концепції культурної діяльності 7

Вітер Д. В. Соціально-філософська інтерпретація фундаменталістської парадигми сучасного православного богослов'я 14

Васильєва І. В. Філософсько-релігієзнавчі аспекти співвідношення внутрішнього і зовнішнього в людині 19

Козлов М. М. Бог-підліток Ярило в язичницькій свідомості східних слов'ян 23

Пуліна В. І. Романтична спрямованість естетичних поглядів Пантелеймона Куліша 26

Новосад С. О. Актуальні проблеми філософії особистості як об'єкт українознавчої науки 30

Садов'як О. Д. Проблема інтерпретації тексту (на прикладі Корану) 35

Загорулько М. А. Візуальна поезія крізь призму часу: від бароко до необароко 39

Черниш О. Г. Специфікації "життєвого світу" у феноменології байки 44

Культурологія

Жукова Н. А. Поняттєве забезпечення теорії елітарного 48

Бєлофастова Т. Ю. Музеї в культурному просторі: еволюційний підхід 53

Герчанівська П. Е. Філософія соборності в українському народному православ'ї 57

Юхимик Ю. В. Канон як фактор художньо-образного творення 61

Босик З. О. Архетиповий мотив світового дерева (Arbor mundi) у весільній обрядовості середньої Наддніпрянщини: традиційні особливості як ключ до виявлення історичних трансформацій 66

Тузов В. О. Авангардистські тенденції в українській літературі початку XX століття: сучасний погляд 73

Михайлова О. А. Перспективи розвитку екотуризму: природоохоронні території та історико-культурна спадщина 78

Мистецтвознавство

Троєльнікова Л. О. Художнє виховання в Японії та Китаї: національні традиції та сучасна специфіка 82

Корнієнко В. В. Культурний діалог Україна – Франція в контексті діяльності національних культурних центрів 86

Садовенко С. М. Новий зміст фольклорного арсеналу української культури в реаліях сьогодення 90

Васюта О. П. До витоків вокального та вокально-хорового мистецтва Чернігівщини (XVII – XVIII ст.) 96

Ізваріна О. М. Рукописна спадщина відомого українського композитора П.П.Сокальського (за особистим архівом)....99

Герц І. І. Творча діяльність балетмейстера Касьяна Голейзовського: новітність форм і змісту у мистецтві танцю 103

Ужвенко Н. Я. Створення Європейської школи мистецтва пантоміми в контексті формування професії режисера 107

Історія

Путро О. І., Путро А. О. Студенти-іноземці Київської духовної академії (XIX – початок XX ст.) 111

Бездрабко В. В. Діловодство – документаційне забезпечення управління – керування документаційними процесами: термінологічні межі та розмежування значень 117

Копієвська О. Р. Культурна функція держави як предмет наукового аналізу 122

Тихомир В. П. Постать Богдана Хмельницького у творчості Т.Г.Шевченка 125

Мошкола М. І. Історична роль національної еліти у збереженні та розбудові системи освіти в Україні 130

Гребенюк М. В. Оцінка результатів війни з Іраком 1990-1991 рр. в англо-американській історіографії 134

Козловський С. О. Медієвістичні студії Тадеуша Войцеховського 139

Каленська А. В. Службово-бойова діяльність Подільських прикордонних загонів у 1924-1939 рр. 143

Політологія

Вільчинська І. Ю. Ідея прогресу і проблема відчуження у контексті міжнародної взаємодії 147

Співак В. М. Глобальне громадянське суспільство: реалії та майбутнє 150

Бульбенюк С. С. Аналіз могутності і впливу в концепті політичної влади: основні підходи та напрями 155

Дубов Д. В., Дубова С. В. Порівняльна характеристика моделей еУрядування в контексті актуалізації використання технологій Веб 2.0 у системі державного управління 159

Мармазова Т. І. Основні вектори трансформації базових функцій політики в умовах розвитку інформаційної цивілізації 164

Рудницький С. В. Інтереси і групи інтересів: стадіальний і структурний аспекти 168

Теремко В. В. Сутнісні характеристики прикладного політичного аналізу 172

Мадрига Т. Б. Особливості застосування виборчих технологій у парламентських виборчих кампаніях 2006-2007 рр. 176

Матвійчук А. О. Теоретичні моделі прийняття політичних рішень у зовнішній політиці Сполучених Штатів Америки 180

Студентські студії

Борецька А. В. Іконографія сюжету "Оплакування Христа" в живопису Італії XV – XVII ст. 185

Наукове видання

В І С Н И К

НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

Щоквартальний науковий журнал

1’2010

Редактор ***І. Ю. Вільчинська***

Комп'ютерна верстка ***С. І. Супруненко***

Здано до набору 31.03.2010. Підп. до друку 31.03.2010. Формат 60х84 $^{1}/_{8}$.
Папір офсетн. № 1. Друк офсетний. Умов. арк. 22,08. Облік.-вид. арк. 24,48. Наклад 1000 прим.

Видавництво "Міленіум"
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників,
розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 62–в, оф. 12
Тел./факс (044) 501–52–49

E–mail: info@millennium.net.ua
www.millennium.net.ua